
2018

III МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ІНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦІЯ

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ НАУКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА АЗІЇ

---

30 квітня 2018 р.

Переяслав-Хмельницький

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»

молодіжна громадська організація
«НЕЗАЛЕЖНА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДІ»

студентське наукове товариство історичного факультету
«КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ»

МАТЕРІАЛИ

III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки
в країнах Європи та Азії»**

30 квітня 2018 р.

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

молодежная общественная организация
«НЕЗАВИСИМАЯ АССОЦИАЦИЯ МОЛОДЕЖИ»

студенческое научное общество исторического факультета
«КОМИТЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ»

МАТЕРИАЛЫ

III Международной научно-практической интернет-конференции
**«Проблемы и перспективы развития современной науки
в странах Европы и Азии»**

30 апреля 2018 г.

СБОРНИК НАУЧНЫХ РАБОТ

Матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2018 р. – 221 с.

Материалы III Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития современной науки в странах Европы и Азии»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2018 г. – 221 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,
ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор исторических наук, профессор, действительный член НАПН Украины, ректор ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;

Г.Л. Токмань – д.п.н., професор;

Н.В. Ігнатенко – к.п.н., професор;

В.В. Куйбіда – к.біол.н., доцент;

В.А. Вінс – к.псих.н.;

Ю.В. Бобровнік – к.і.н.;

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;

Г.Л. Токмань – д.п.н., професор;

Н.В. Ігнатенко – к.п.н., професор;

В.В. Куйбіда – к.біол.н., доцент;

В.А. Вінс – к.псих.н.;

Ю.В. Бобровнік – к.і.н.;

Члени оргкомітету інтернет-конференції:

І.В. Тиха,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Члены оргкомитета интернет-конференции:

И.В. Тыха,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Упорядники збірника:

І.В. Тиха,

А.М. Вовкодав.

Составители сборника:

И.В. Тыха,

А.М. Вовкодав.

СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ**Bo'ston Mamatqulova
(Samarqand, O'zbekiston)****XONAKILASHTIRILGAN TOVUQSIMON QUSHLARNING ANATOMIK, MORFOLOGIK VA XULQ-ATVORIDAGI O'ZGARISHLAR**

Xonaki parrandalar yer shari bo'ylab juda keng tarqalgan. Biz ularni qishloq xo'jaligida parrandachilik tarmog'i juda yaxshi rivojlangan davlatlarda ham, Janubiy Osiyo orollari va tropik Afrikadagi qalin chakalakzorlar orasidagi ovullarda ham uchratishimiz mumkin.

Xonakilashtirilgan parrandalar orasida ancha keng tarqalgan tur xonaki tovuqdir. Ko'pgina tropik mintaqalarda va iqlimi yumshoq hududlarda tovuq bilan birga g'oz, o'rdak, kurka va sesarka ham uchraydi. Ularni barchasida ma'lum darajada xo'jalik belgilari rivojlangan. Inson mehnati ta'sirida shakllangan bu belgilar shu turni yovvoyi ajdodlaridan farq qiladigan xususiyatlarni paydo bo'lishiga olib kelgan.

Ko'pgina ilmsevar kishilar hayotimizdagi qanotli yo'ldoshlar haqida ko'proq ma'lumotga ega bo'lishni hohlaydilar. Bir qancha tur parrandalarning xonakilashtirish tarixi ko'pchilikni qiziqtirgan. Bu muammo bilan uzoq yillar davomida Ch. Darvin shug'ullangan. U o'z izlanishlari mobaynida asta-sekin qushlarda xona sharoitiga moslanishlar paydo bo'la boshlaganini ko'rsatdi. Ko'pgina ilmiy izlanishlari natijasida Darvin tovuq va kaptarning nafaqat vatanini, balki ularning yovvoyi ajdodlarini va xonakilashtirishning uzoq tarixini ham yoritib berdi. Darvin ta'kidlashicha, kishilar tovuqqa qimmatli ozuqa obyekti sifatida ta'sir o'tkazib borgan va uning go'shti va tuxumidan keng foydalangan [1].

Uy hayvonlarini xonakilashtirish jarayoni murakkab xarakterga ega. Bu jarayonni yoritishda biz tarixiy, biologik fanlar bilan bir qatorda arxeologiya, etnografiya, lingvistika, adabiyot va san'at fanlari ma'lumotlaridan ham foydalanamiz. Biologik fanlardan, asosan, filogenetik sistematika, paleozoologiya, zoogeografiya, ekologiya, embriologiya, qiyosiy morfologiya ma'lumotlariga tayanamiz. Shu bilan birga zootexniya fani ma'lumotlarisiz uy hayvonlarini xonakilashtirish jarayonini yorita olmaymiz. Zootexniya iqtisod va agronomikaning asosiy elementi hisoblanadi. Bu fanni o'rganish bilan birga uy hayvonlarini xonakilashtirish mobaynida ularning fe'l-atvoriga texnik jarayonlarning bevosita ta'sirini ham ko'ramiz.

Hayvonlarni qo'lga o'rgatishda til bilishni mavqei katta. Qaysi bir xalq so'z va atamalarida biror hayvon turining nomi ko'proq ishlatilsa shu hayvon turi bilan ular ko'proq mashg'ul bo'lganligi ma'lum bo'ladi.

Ba'zi hollarda hayvonlarni nomi ularning qaysi hududdan kelib chiqanligidan ham ma'lumot beradi. Masalan, kurkani (rus tilida индюка) Amerikalik hindular (rus tilida индеец) dastlab qo'lga o'rgatgan. Kanareykalar esa Kanar orollaridan tarqala boshlagan. Har xil tovuq zotlarini tana tuzulishlarini o'rganishda ularni xonakilashtirish jarayonida juda katta o'zgarishlarga uchraganini ko'rish mumkin. Xonakilashtirishning dastlabki kunlaridan boshlab tovuqlar odamlar qo'lida chatishtirila boshlagan. Lekin fanda tovuqlar qachondan boshlab qo'lga o'rgatila boshlagani ma'lum emas. Shu sababli parrandalarni xonakilashtirishni kishilar ovchilik bilan birga boshlagan deb taxmin qilish mumkin. Bu neolit davri (mil.avv. 6-4 ming yillik)ga to'g'ri keladi. Kishilar ov qilib, tuzoqlar qo'yib har xil parrandalarni tutib kelganlar. Iste'molga loyig'idan foydalanib, ortig'ini esa vaqtinchalik boqishga to'g'ri kelgan. Bu parrandalar nobud bo'lmasligi uchun don va suv berilgan. Shunday qilib ma'lum muddatgacha parrandalarni tutib turganlar. Ov qilmagan kunlari boquvdagi parrandalarni so'yib iste'mol qilishgan [2].

Dastlabki paytlarda odamlar tovuq zotlarini ongsiz ravishda tanlashar edilar. Bu tanlov juda sekin borar va tovuqlarning tana o'zgarishlarida katta o'zgarishlar ro'y bermagan edi. Vaqt o'tishi bilan tanlash natijasida mahsuldor tovuq zotlari paydo bo'la boshladi. Bunda asosan turli tovuq zotlari chatishtiriladi edi. Mahsuldor, kasallikka chidamli yangi tovuq zoti paydo qilinadi edi. Lekin ba'zi zotlar, masalan, koxinxinlar chatishtirilmasdan ham zotlarni yaxshilash imkoni mavjudligini ko'rsatadi edi. XIX asr boshlarida tovuq zotlarini oyoqlari uzun, patsiz va bo'yinlari ham uzun massasi yengil bo'lgan bo'lsa, asrning oxiriga kelib tovuq zotlarini massasi ortishi bilan birga oyoqlari kalta va patli, bo'yni ham kalta tusga kirgan edi.

XX asrga kelib Angliyada o'nlab yangi tovuq zotlari paydo bo'ldi. Bu zotlarning paydo bo'lishida mahalliy yengil tipdagi bir qancha tovuq zotlaridan foydalanildi [3]. Ba'zi zotlar xo'rozning chiroyli patlari uchun yaratildi. Bunga misol qilib Yaponiya dekorativ tovuq zotlarini olish mumkin. Lekin asosiy maqsad zotlarning mahsuldorligini oshirish edi. Yetishtirilgan zotlarning rangi noodatiy-oq, och sariq, chipor rangda bo'lib, bu ranglar yovvoyi bankiv tovuqlarida uchramaydi.

Xonakilashtirilgan parrandalarning fe'l atvorida yuzaga kelgan o'zgarishlar ularni yovvoyi ajdodlarining hayot sharoitiga muvofiq kelmaydi. Kam harakatchanlik, cho'chish xususiyatini kamligi, patlarning yorqin rangda bo'lishi, uya qurmaslik- bu xususiyatlarni hammasi xonakilashtirilgan parrandalar uchun foydali, lekin ularning yovvoyi ajdodlari yashash uchun kurashda bu xususiyatlar bilan g'olib chiqa olmaydilar. Insonlar parrandalarni xonakilashtirib, ularni oziqlantirgan, dushmanlardan va noqulay ob-havodan himoya qilgan, ularning avlodlariga ham g'amxo'rlik qilgan. Agar yovvoyi parrandalarda yuzaga kelgan xususiyatlar qush uchun foydali bo'lsa, u tabiiy tanlanish natijasida saqlanib qolgan. Xonakilashtirilgan parrandalarda esa yuzaga kelgan o'zgarish sun'iy tanlash yo'li bilan saralanadi va bunda har doim inson manfaati yotadi.

Adabiyotlar:

1. Громова В.И. Материалы к изучению древнейших домашних животных Средней Азии. Изд. «Узбекс. Филиала АН СССР» 1940
2. Боголюбский С. Н. Происхождение домашних животных. Изд. «Знание» Москва 1956
3. Уилсон Б. Птицы. (перевод с английского Л. И. Александрова и Л.П. Дмитриевой). Москва, «Мир». 1983

Тетяна Замазій, Олександр Неплях
(Харків, Україна)

ФІЗІОЛОГІЯ ЛІМФАТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Лимфатические сосуды – это дренажная система, по которой тканевая жидкость оттекает в кровеносное русло. Лимфатическая система человека начинается с замкнутых, в отличие от кровеносных, лимфатических капилляров, пронизывающих все ткани, за исключением эпидермиса кожи, центральной нервной системы, паренхимы селезенки, хрящей, плаценты, хрусталика и оболочек глазного яблока [1].

Лимфатическая система (в переводе с латинского –systema lymphaticum) – компонент системы кровообращения в организме человека и позвоночных животных. Функции ее многообразны, она играет важную роль в метаболизме и процессах самоочищения клеток [2].

В организме животных кроме системы кровообращения есть система лимфообращения, возвращающая в кровь поступившую в ткани жидкость — лимфу. Лимфатическая система — составная часть сосудистой системы, обеспечивающая образование лимфы и лимфообращение. Лимфатическая система – сеть капилляров, сосудов и узлов, по которым в организме передвигается лимфа. Лимфатические капилляры замкнуты с одного конца, т.е. слепо заканчиваются в тканях. Лимфатические сосуды среднего и крупного диаметра, подобно венам, имеют клапаны. По их ходу расположены лимфатические узлы — «фильтры», задерживающие вирусы, микроорганизмы и наиболее крупные частицы, находящиеся в лимфе. Лимфатическая система начинается в тканях органов в виде разветвленной сети замкнутых лимфатических капилляров, которые не имеют клапанов, а их стенки обладают высокой проницаемостью и способностью всасывать коллоидные растворы и взвеси. Лимфатические капилляры переходят в лимфатические сосуды, снабженные клапанами. Благодаря этим клапанам, препятствующим обратному току лимфы, она течет только в направлении к венам. Лимфатические сосуды впадают в лимфатический грудной проток, через который течет лимфа от 3/4 организма. Грудной проток впадает в краниальную полую вену или яремную вену. Лимфа по лимфатическим сосудам поступает в правый лимфатический ствол, впадающий в краниальную полую вену. Лимфатическая система выполняет несколько функций: защитную функцию, которую обеспечивает лимфоидная ткань лимфатических узлов, вырабатывающая фагоцитарные клетки, лимфоциты и антитела. Перед входом в лимфатический узел лимфатический сосуд делится на мелкие ветви, которые переходят в синусы узла. От узла отходят также мелкие ветви, которые объединяются вновь в один сосуд; фильтрационная функция также связана с лимфатическими узлами, в которых механически задерживаются различные чужеродные вещества и бактерии; транспортная функция лимфатической системы заключается в том, что через эту систему в кровь поступает основное количество жира, который всасывается в желудочно-кишечном тракте; лимфатическая система выполняет также гомеостатическую функцию, поддерживая постоянство состава и объема интерстициальной жидкости; лимфатическая система выполняет дренажную функцию и удаляет избыток находящейся в органах тканевой (интерстициальной) жидкости. Образование и циркуляция лимфы обеспечивают удаление избытка внеклеточной жидкости, который создается за счет того, что фильтрация превышает реабсорбцию жидкости в кровеносные капилляры. Такая дренажная функция лимфатической системы становится очевидной, если отток лимфы из какой-то области тела снижен или прекращен (например, при сдавливании конечностей одеждой, закупорке лимфатических сосудов при их травме, пересечении во время хирургической операции). В этих случаях дистальнее места сдавливания развивается местный отек ткани. Такой вид отека называют лимфатическим. Возврат в кровеносное русло альбумина, профильтровавшегося в межклеточную жидкость из крови, особенно в органах, имеющих высокопроницаемые гистогематические барьеры (печень, желудочно-кишечный тракт). За сутки с лимфой в кровоток возвращается более 100 г белка. Без этого возврата потери белка кровью были бы невозможны. Лимфа входит в систему, обеспечивающую гуморальные связи между органами и тканями. С ее участием осуществляется транспорт сигнальных молекул, биологически активных веществ, некоторых ферментов (гистаминаза, липаза). В лимфатической системе завершаются процессы дифференцировки лимфоцитов, транспортируемых лимфой вместе с иммунными комплексами, выполняющими функции иммунной защиты организма. Защитная функция лимфатической системы проявляется также в том, что в лимфоузлах отфильтровываются, захватываются и в ряде случаев обезвреживаются инородные частицы, бактерии, остатки разрушенных клеток, различные токсины, а также опухолевые клетки. С помощью лимфы удаляются из тканей эритроциты, вышедшие из кровеносных сосудов (при травмах, повреждениях сосудов, кровотечениях). Нередко накопление токсинов и инфекционных агентов в лимфатическом узле сопровождается его воспалением. Лимфа участвует в

транспорте в венозную кровь большого круга кровообращения хиломикронов, липопротеинов и жирорастворимых веществ, всасывающихся в кишечнике. Лимфа представляет собой фильтрат крови, образующийся из тканевой жидкости. Она имеет щелочную реакцию, в ней отсутствуют эритроциты, но содержатся лейкоциты, фибриноген и тромбоциты, поэтому она способна свертываться. Химический состав лимфы сходен с таковым плазмы крови, тканевой жидкости и других жидкостей организма. Лимфа, оттекающая от разных органов и тканей, имеет различный состав в зависимости от особенностей их обмена веществ и деятельности. Лимфа, оттекающая от печени, содержит больше белков, лимфа желез внутренней секреции — больше гормонов. Продвигаясь по лимфатическим сосудам, лимфа проходит через лимфатические узлы и обогащается лимфоцитами. Лимфа — прозрачная бесцветная жидкость, содержащаяся в лимфатических сосудах и лимфатических узлах, в которой нет эритроцитов, имеются тромбоциты и много лимфоцитов. Ее функции направлены на поддержание гомеостаза (возврат белка из тканей в кровь, перераспределение жидкости в организме, образование молока, участие в пищеварении, обменных процессах), а также участие в иммунологических реакциях. В лимфе содержится белок (около 20 г/л). Продукция лимфы сравнительно невелика (больше всего в печени), за сутки образуется около 2 л путем реабсорбции из интерстициальной жидкости в кровь кровеносных капилляров после фильтрации. Образование лимфы обусловлено переходом воды и растворенных в плазме крови веществ из кровеносных капилляров в ткани, а из тканей — в лимфатические капилляры. В состоянии покоя процессы фильтрации и абсорбции в капиллярах сбалансированы и лимфа полностью абсорбируется обратно в кровь. В случае повышенной физической нагрузки в процессе метаболизма образуется ряд продуктов, которые повышают проницаемость капилляров для белка, его фильтрация увеличивается. Фильтрация в артериальной части капилляра происходит при повышении гидростатического давления над онкотическим на 20 мм рт. ст. При мышечной деятельности объем лимфы нарастает и ее давление обуславливает проникновение интерстициальной жидкости в просвет лимфатических сосудов. Лимфообразованию способствует повышение осмотического давления тканевой жидкости и лимфы в лимфатических сосудах. Движение лимфы по лимфатическим сосудам происходит за счет присасывающей силы грудной клетки, сокращения скелетных мышц, сокращения гладких мышц стенки лимфатических сосудов и за счет лимфатических клапанов. Лимфатические сосуды имеют симпатическую и парасимпатическую иннервацию. Возбуждение симпатических нервов приводит к сокращению лимфатических сосудов, а при активации парасимпатических волокон происходит сокращение и расслабление сосудов, что усиливает лимфоток. Адреналин, гистамин, серотонин усиливают ток лимфы. Уменьшение онкотического давления белков плазмы и повышение капиллярного давления увеличивает объем оттекающей лимфы. Лимфа является жидкостью, текущей по лимфатическим сосудам и составляющей часть внутренней среды организма. Источники ее образования — плазма крови, профильтровавшаяся из микроциркуляторного русла в ткани и содержимое интерстициального пространства. Около 2-3 л фильтрата крови и жидкости межклеточной среды, не реабсорбированных в кровеносные сосуды, поступают за сутки по межэндотелиальным щелям в лимфатические капилляры, систему лимфатических сосудов и вновь возвращаются в кровь. Лимфатические сосуды имеются во всех органах и тканях организма за исключением ЦНС, поверхностных слоев кожи и костной ткани. Наибольшее их количество насчитывается в печени и тонком кишечнике, где образуется около 50% всего суточного объема лимфы организма. Основной составной частью лимфы является вода. Минеральный состав лимфы идентичен составу межклеточной среды той ткани, в которой образовалась лимфа. В лимфе содержатся органические вещества, преимущественно белки, глюкоза, аминокислоты, свободные жирные кислоты. Состав лимфы, оттекающей от разных органов, неодинаков. В органах с относительно высокой проницаемостью кровеносных капилляров, например, в печени, лимфа содержит до 60 г/л белка. В лимфе имеются белки, участвующие в образовании тромбов (протромбин, фибриноген), поэтому она может свертываться. Лимфа, оттекающая от кишечника, содержит не только много белка (30-40 г/л), но и большое количество хиломикронов и липопротеинов, образованных из апопротеинов и жиров, всосавшихся из кишечника. Эти частицы находятся в лимфе во взвешенном состоянии, транспортируются ею в кровь и придают лимфе схожесть с молоком. В составе лимфы других тканей содержание белка в 3-4 раза меньше, чем в плазме крови. Главным белковым компонентом тканевой лимфы является низкомолекулярная фракция альбумина, фильтрующегося через стенку капилляров во внесосудистые пространства. Поступление белков и других крупномолекулярных частиц в лимфу лимфатических капилляров осуществляется за счет их пиноцитоза. В лимфе содержатся лимфоциты и другие формы лейкоцитов. Их количество в разных лимфатических сосудах различается и находится в пределах $2-25 \cdot 10^9$ /л, а в грудном протоке составляет $8 \cdot 10^9$ /л. Другие виды лейкоцитов (гранулоциты, моноциты и макрофаги) содержатся в лимфе в небольшом количестве, но их число возрастает при воспалительных и других патологических процессах. Эритроциты и тромбоциты могут появляться в лимфе при повреждении кровеносных сосудов и травмах тканей. Лимфа всасывается в лимфатические капилляры, обладающие рядом уникальных свойств. В отличие от кровеносных капилляров лимфатические капилляры являются замкнутыми, слепо заканчивающимися сосудами. Их стенка состоит из одного слоя эндотелиальных клеток, мембрана которых фиксирована с помощью коллагеновых нитей к внесосудистым тканевым структурам. Между эндотелиальными клетками имеются межклеточные щелевидные пространства, размеры которых способны изменяться в широких пределах: от замкнутого состояния до размера, через который в капилляр могут проникать форменные элементы крови, фрагменты разрушенных клеток и частицы, сопоставимые по размерам с форменными

элементами крови. Сами лимфатические капилляры также могут изменять их размер и достигать диаметра до 75 мкм. Эти морфологические особенности строения стенки лимфатических капилляров придают им способность изменять проницаемость в широких пределах. Так, при сокращении скелетных мышц или гладкой мускулатуры внутренних органов за счет натяжения коллагеновых нитей могут раскрываться межэндотелиальные щели, через которые в лимфатический капилляр свободно перемещается межклеточная жидкость, содержащиеся в ней минеральные и органические вещества, включая белки и тканевые лейкоциты. Последние могут легко мигрировать в лимфатические капилляры также из-за их способности к амебoidalному движению. Кроме того, в лимфу поступают лимфоциты, образующиеся в лимфатических узлах. Поступление лимфы в лимфатические капилляры осуществляется не только пассивно, но также под действием сил отрицательного давления, возникающего в капиллярах благодаря пульсирующему сокращению более проксимальных участков лимфатических сосудов и наличию в них клапанов. Стенка лимфатических сосудов построена из эндотелиальных клеток, которые с наружной стороны сосуда охватываются в виде манжетки гладкомышечными клетками, расположенными радиально вокруг сосуда. Внутри лимфатических сосудов имеются клапаны, строение и принцип функционирования которых сходны с клапанами венозных сосудов. Когда гладкие миоциты расслаблены и лимфатический сосуд расширен, створки клапанов открыты. При сокращении гладких миоцитов, вызывающем сужение сосуда, давление лимфы в данном участке сосуда повышается, створки клапанов смыкаются, лимфа не может перемещаться в обратном (дистальном) направлении и проталкивается по сосуду проксимально. Лимфа из лимфатических капилляров перемещается в посткапиллярные и затем в крупные внутриорганные лимфатические сосуды, впадающие в лимфатические узлы. Из лимфатических узлов по небольшим внеорганным лимфатическим сосудам лимфа течет в более крупные внеорганные сосуды, образующие самые крупные лимфатические стволы: правый и левый грудные протоки, через которые лимфа доставляется в кровеносную систему. Из левого грудного протока лимфа поступает в левую подключичную вену в месте возле ее соединения с яремными венами. Через этот проток в кровь перемещается большая часть лимфы. Правый лимфатический проток доставляет лимфу в правую подключичную вену от правой половины груди, шеи и правой руки. Ток лимфы может быть охарактеризован объемной и линейной скоростями. Объемная скорость поступления лимфы из грудных протоков в вены составляет 1-2 мл/мин, т.е. всего 2-3 л/сут. Линейная скорость движения лимфы очень низкая — менее 1 мм/мин. Движущую силу тока лимфы формирует ряд факторов. Разность между величиной гидростатического давления лимфы (2-5 мм рт. ст.) в лимфатических капиллярах и ее давлением (около 0 мм рт. ст.) в устье общего лимфатического протока. Сокращение гладкомышечных клеток стенок лимфатических сосудов, продвигающих лимфу в направлении грудного протока. Этот механизм иногда называют лимфатическим насосом. Периодическое повышение внешнего давления на лимфатические сосуды, создаваемое сокращением скелетных или гладких мышц внутренних органов. Например, сокращение дыхательных мышц создает ритмические изменения давления в грудной и брюшной полостях. Понижение давления в грудной полости при вдохе создает присасывающую силу, способствующую перемещению лимфы в грудной проток. Количество лимфы, образующейся за сутки в состоянии физиологического покоя, составляет около 2-5% от массы тела. Скорость ее образования, движения и состав зависят от функционального состояния органа и ряда других факторов. Так, объемный ток лимфы от мышц при мышечной работе увеличивается в 10-15 раз. Через 5-6 ч после приема пищи увеличивается объем лимфы, оттекающей от кишечника, изменяется ее состав. Это происходит главным образом за счет поступления в лимфу хиломикронов и липопротеинов. Пережатие вен ног или длительное стояние приводит к затруднению возврата венозной крови от ног к сердцу. При этом увеличивается гидростатическое давление крови в капиллярах конечностей, возрастает фильтрация и создается избыток тканевой жидкости. Лимфатическая система в таких условиях не может обеспечить в достаточной мере свою дренажную функцию, что сопровождается развитием отека [3].

Литература:

1. <https://med.wikireading.ru/24945>
2. <https://uflebologa.ru/anatomiya-i-fiziologiya-serdechno-sosudistoj-sistemy/limfaticeskaya-sistema-717>
3. <http://www.grandars.ru/college/medicina/limfaticeskaya-sistema.html>

Науковий керівник:

кандидат біологічних наук Замазій Тетяна Миколаївна.

Nazarova M., Olimjonova S.G¹, Hayitov D.G¹.
(Samarkand, O'zbekiston)

SUT VA SUT MAHSULOTLARINING ORGANIZIM UCHUN BIOLOGIK QIYMATI VA TARKIBI

Sut– urg'ochi organizmlarning sut bezlaridan ishlab chiqiladigan murakkab kimyoviy tarkibga ega bo'lgan biologik suyuqlikdir. Sigir yoki urg'ochi hayvonlar to'qqanidan keyin to'studan chiqquniga qadar- laktasiya davrida, sut bezlaridan ishlab chiqiladi va ajratiladi.

Sut yangi tug'ilgan bolalar va hayvon bolalari uchun to'la qimmatli va almashtirib bo'lmaydigan oziqlanish mahsulotidir. Sutning yuqori qimmatli oziqlanish mahsuloti sifatidagi xususiyatlari uning kimyoviy tarkibi va ayrim komponentlarining xossalari bilan hamda ularning bir-biriga bo'lgan nisbati bilan ta'minlanadi.

Sutning tarkibiga oqsil, yog', qand, mineralli va yog'simon moddalar (fosfatidlar – lesitin va kefalin, stearinlar) va boshqalar kiradi. Yog' sut tarkibida dag'al disperslangan holatda (0,5 dan 10 mikrometrgacha), oqsillar – kolloid (15 dan 200 millimikrometrgacha) holatda, sut qandi va mineral moddalar – molekulyar – ionli holatda (1,5 millimikrometrdan va undan kam) bo'ladi. Sutning tarkibiy qismlarining turli darajadagi dispersion holatda va ularning bir biriga nisbati sutning kolloid tizim sifatida chidamliligini ta'minlaydi.

Yuqorida keltirilgan komponentlardan tashqari uning tarkibida ko'plab vitaminlar: yog'da eruvchi – A, karotin, D, E, K, F; suvda eruvchi – S vitamini va B guruhi; gidrolizlovchi fermentlar– lipaza, fosfataza, laktaza; oksidlovchi – tiklanuvchi–reduktaza, peroksidaza, kattalaza; ranglovchi moddalar–karotin, ksantofill; gazlar–1 l sutda 70 sm³ ga yaqin (shu jumladan kislorod 5,5 sm³, karbonat angidrid gazi 45,9 sm³, azot 19,6 sm³) saqlanadi. Sutning tarkibi doimiy emas va u qator omillar ta'sirida o'zgaradi: hayvonning yoshi, zoti, laktasiya davri, oziqlantirish va parvarishlash, sog'ish texnikasi, hayvonning holati, individual xususiyatlari va boshqalar ta'sir ko'rsatadi.

Sut oqsil, karbonsuvlar, lipidlar, turli tuz va boshqa moddalar erigan suvda yog'ning mayda tomchilari aralashgan oq rangli emulsiyadir. Sutning tarkibidagi yog'lar mikroskopda qaralganda mayda tomchilar shaklida ko'rinadi.

Deyarli har bir insonning kunlik oziq-ovqat iste'molida sut va sut mahsulotlari mavjud. Chunki sut va sut mahsulotlari organizmda suyak to'qimasining shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Olib borilgan tadqiqotlarimizdagi sut va sut mahsulotlari aholi uylarida va xususiy korxonalarda tayyorlangan. Tadqiqotlar 100 gr mahsulotni laboratoriyada tekshirish orqali olib borildi. Quyidagi 1-jadvalda sut va sut mahsulotlarining biokimyoviy tarkibi keltirilgan. Jadvaldagi natijalar miqdori grammda keltirilgan.

1-jadval

Sut mahsulotlarining to'yimlilik qiymati 100 gr

Sut va sut mahsulotlari	Oqsil /gr	Yog' /gr	Uglivod/ gr	Energitik qiymati kkal
Brinza	17,9	20,1	0,0	260
Yog'siz qatiq	3,0	0,1	3,8	30
Yog'li qatiq	2,8	3,2	4,1	59
Sut	2,8	3,2	4,7	58
Smetana	3,0	10,0	2,9	116
Pishloq (Xorazim)	23,4	30,0	0,0	371
Pishloq (Samarqand)	8,3	12,5	0,4	226
Yog'li tvorog	14,0	18,0	1,3	226
Yog'siz tvorog	18,0	0,6	1,5	86

Ushbu jadvalni tahlil qiladigan bo'sak birinza tarkibida 17,9 gr oqsil, 20,1 gr yog', 0,0 gr uglivod mavjud ekanligi o'rtacha qiymat asosida aniqlandi uning energitik xususiyati 260 kkal teng hisoblandi.

Yog'siz qatiq tarkibida 3,0 gr oqsil, 0,1 gr yog', 3,8 gr uglivod mavjud ekanligi o'rtacha qiymat asosida aniqlandi uning energitik xususiyati 30 kkal teng hisoblandi.

Yog'li qatiq tarkibida 2,8 gr oqsil, 3,2 gr yog', 4,1 gr uglivod mavjud ekanligi o'rtacha qiymat asosida aniqlandi uning energitik xususiyati 59 kkal teng hisoblandi.

Sut tarkibida 2,8 gr oqsil, 3,2 gr yog', 4,7 gr uglivod mavjud ekanligi o'rtacha qiymat asosida aniqlandi uning energitik xususiyati 58 kkal teng hisoblandi.

Smetana tarkibida 3,0 gr oqsil, 10,0 gr yog', 2,9 gr uglivod mavjud ekanligi o'rtacha qiymat asosida aniqlandi uning energitik xususiyati 116 kkal teng hisoblandi.

Pishloq (Xorazim) tarkibida 23,4 gr oqsil, 30,0 gr yog', 0,0 gr uglivod mavjud ekanligi o'rtacha qiymat asosida aniqlandi uning energitik xususiyati 371 kkal teng hisoblandi.

Pishloq (Samarqand) tarkibida 8,3 gr oqsil, 12,5 gr yog', 0,4 gr uglivod mavjud ekanligi o'rtacha qiymat asosida aniqlandi uning energitik xususiyati 226 kkal teng hisoblandi.

Yog'li tvorog tarkibida 14,0 gr oqsil, 18,0 gr yog', 1,3 gr uglivod mavjud ekanligi o'rtacha qiymat asosida aniqlandi uning energitik xususiyati 226 kkal teng hisoblandi.

Yog'siz tvorog tarkibida 18,0 gr oqsil, 0,6 gr yog', 1,5 gr uglivod mavjud ekanligi o'rtacha qiymat asosida aniqlandi uning energitik xususiyati 86 kkal teng hisoblandi.

Yuqoridagi fikr va mulohazalardan kelib chiqadigan xulosa shuki, biz o'rganib tahlil qilib chiqqan sut va sut mahsulotlari tarkibida oqsil, yog' va uglivodning miqdori turlicha bo'lib asosan Xorazim pishlog'i va brinzaning energitik qiymati yuqori ekanligi ma'lum bo'ldi.

Adabiyotlar:

1. Алматов К.Т. Овқат ҳазм қилиш тизими физиологияси. Тошкент, «ЎзМУ» нашри, 2011.
2. Абдулазиз Саиднуриддин ўғли. Ўзбек халқ табиобатидан. – Тошкент: «Камалак», 1997.
3. Справочник по диетологии. М.: «Медицина», 1999.

Юлія Полозюк, Віта Ліновицька, Олексій Дуган
(Київ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТИВУВАННЯ АНАЕРОБНИХ ВОДЕНСИНТЕЗУВАЛЬНИХ МІКРООРГАНІЗМІВ НА ТВЕРДИХ ХАРЧОВИХ ВІДХОДАХ

Вступ

Вичерпання викопних джерел енергії, розвиток парникового ефекту і загроза незворотного забруднення навколишнього середовища спонукають до постійних пошуків альтернативних джерел енергії. Таким екологічно безпечним для довкілля поновлюваним носієм енергії є молекулярний водень.

Водень – це екологічно чисте паливо. Він має виску енергоємність, яка в 3-5 разів перевищує аналогічний показник бензину й нафти. В енергетичному плані йому притаманні універсальні властивості: він відновник, енергоносій і паливо. Потреба у високоенергетичному і екологічно чистому паливі призвела до виникнення водневої енергетики, швидкий розвиток якої дозволяє стверджувати, що водень є пальним майбутнього.

В той же час, щороку у світі утворюються сотні мільйонів тон харчових та промислових відходів, які нагромаджуються на сміттєзвалищах, полігонах тощо. Значна частка таких відходів складається з відходів целюлозо-паперової, легкої та харчової промисловості. Відходи такого типу можуть бути або утилізовані спалюванням або піддані мікробній біоконверсії. Саме мікроорганізми здатні утилізувати екологічно небезпечні органічні відходи і при цьому синтезувати екологічно чисте паливо – водень.

Отже, біотехнології отримання молекулярного водню є перспективним технологічним напрямом, оскільки:

- мікроорганізми – природні біокаталізатори, які здатні з високою ефективністю та швидкістю зброджувати органічні сполуки;
- не потребують великих енерговитрат, дорогівартісних каталізаторів, складного технологічного обладнання тощо;
- використовуються «безкоштовні» відходи міських звалищ та відходи багатотонажних виробництв (овочевих, паперових, побутових, біомаса очисних споруд тощо) [1].

Незважаючи на незаперечні переваги мікробного способу отримання молекулярного водню, відповідних безвідходних біотехнологій в Україні мало, оскільки немає системного підходу до цієї проблеми. Основними завданнями, що потребують вирішення, є забезпечення високої швидкості деструкції органічних відходів, створення універсального способу підготовки та промислового використання біомаси воденьсинтезуючих мікроорганізмів тощо.

Для отримання біоводню можна використовувати як чисті культури мікроорганізмів, так і мікробні асоціації отримані з природного середовища або створені штучно. Перспективними для промислового синтезу водню є мікроорганізми, які здатні до бродіння, такі як анаеробні *Clostridium spp.* і факультативно анаеробні *Escherichiacoli*, *Enterobactera erogenes* та ін. Так, науковцями Вавриним С.В. та Ястремською Л.С. була виділена з ґрунту досліджена технологічно перспективна мікробна асоціація, що складається з аеробних і анаеробних спороутворюючих бактерій що синтезує до 60 % молекулярний водень при зброджуванні картоплі та крохмалю зі зменшенням його маси у 17 разів [2].

Але вітчизняних науково обґрунтованих технологій отримання біоводню практично не існує. Тому метою роботи було встановлення можливості використання як сировини для отримання біоводню відходів харчових продуктів.

Матеріали та методи дослідження

Об'єктом дослідження була асоціація анаеробних воденьсинтезуювальних мікроорганізмів, отримана в Інституті мікробіології та вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України.

Дослідження проводились в штучно змодельованих умовах, у флаконах [3].

Досліджуваними субстратами були суміші харчових відходів загальною масою 100 г. Серед них сира картопля, куряче філе, свіжі помідори, свіжі огірки, морква, хліб.

Режим масообміну: інтенсивне ручне струшування упродовж 1 хв один раз на день.

Контрольовані параметри: рН, Eh, об'єм та склад газової суміші. рН, Eh в активній фазі процесу ферментації контролювали кожну добу. За необхідності вносили регулятор рН (гідрокарбонат).

Зброджування твердих харчових відходів (ТХВ) проводили впродовж 32 діб за температури 37 °С.

Критерії завершення процесу наступні: візуальна оцінка ступеня деструкції часток відходів, стабілізація параметрів рН та редокс-потенціалу, припинення газоутворення, зменшення концентрації водню в газовій суміші.

Результати та обговорення

Досліджено динаміку процесу деструкції твердих часток відходів та утворення молекулярного водню за рахунок зброджування твердих харчових відходів васоціацією анаеробних воденьсинтезувальних мікроорганізмів.

Встановлено, що максимальна концентрація синтезованого водню становила 22,5 % на 8 добу культивування. Зменшення редокс-потенціалу поживного середовища корелювало зі збільшенням концентрації H_2 . Активний синтез водню відбувався при низьких значеннях Eh. Упродовж процесу ферментації рН середовища зменшувалося від 6,74 до 4,7 за першу добу. Після цього здійснювалося додавання регулятора рН гідрокарбонату для підтримання сталого рН в межах від 6,08 до 7,0.

Також в процесі ферментації збільшувався об'єм синтезованого вуглекислого газу. Максимальне значення становило 650,0 мл на 21 добу культивування. Кількість кисню та азоту знижувалася впродовж перших двох діб зброджування до 1% та 6,8% відповідно.

Висновки

Отже, в роботі було досліджено біодеструкцію твердих харчових відходів культивуванням асоціацією анаеробних воденьсинтезувальних мікроорганізмів з метою отримання біогазу та досліджено склад отриманого продукту.

Встановлено, що сумарний об'єм синтезованого газу за період ферментації (32 доби) становив 3630,0 мл, а максимальна концентрація синтезованого водню становила 22,5 %.

Коефіцієнт деструкції відходів (Kd) становив 44,0, що свідчить про високу ефективність деструкції відходів даною асоціацією мікроорганізмів.

Таким чином, подальші дослідження складу мікробної воденьсинтезувальної асоціації є перспективним, а запропонований метод може бути використаний для отримання біоводню та для зменшення високих об'ємів промислових відходів, відходів стічних вод та звалищ, що містять змішані харчові відходи.

Література:

1. Садрадинова Э.Р., 5. Митрофанова Т.И., Нетрусов А.И. Изучение проблемы разложения целлюлозы и получения водорода с помощью микробных технологий. Тезисы конференции "Исследования и разработки по приоритетным направлениям развития научно-технологического комплекса России на 2007-2012 годы" Россия, Москва, 2007. - С. 58.
2. Ваврин С.В., Ястремська Л.С. Отримання біоводню при деструкції харчових побутових відходів. Новітні досягнення біотехнології: тези доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю заснування Національного авіаційного університету, м. Київ, 24-25 жовтня 2013 р., Національний авіаційний університет / редкол. К. Г. Гаркава, Е. М. Попова та ін. – К.: Вид-во «Мегапринт», 2013. – 168 с.
3. Притула І. Мікробний синтез водню за зброджування органічних сполук // І. Притула, О. Таширеві, Н. Матвеева / Молодь і поступ біології: збірник тез VII Міжнародної наукової конференції студентів і аспірантів (5-8 квітня 2011 р., м. Львів). – Львів, 2011. – С. 271.

Farid Ruziyev, Munisa Abdusalomova
(Samarkand, O'zbekiston)

QORAKO'L QO'YLARIDA MIS ELEMENTI BILAN BOG'LIQ ZAHARLANISHNING EKOTOKSIKOLOGIK TAVSIFI

Ma'lumki, qorako'lichilik respublikamiz chorvachiligini muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Qorako'l qo'ylari mamlakatimizning sharqiy chegarasi Bekobod tumanidan tortib, g'arbiy chegarasi, to Qoraqalpog'istonning Ustyurt platosigacha bo'lgan tabiiy yaylovlarda boqiladi. Chorvachilikning bu tarmog'i boshqa tarmoqdagilarga nisbatan kamroq moddiy va mehnat xarajati sarflash orqali qimmatbaho (teri, go'sht, jun, shirdon) mahsulotlar yetkazish imkonini berishini inobatga olinsa masalaning naqadar dolzarbligini ayon bo'lib qoladi. M.A. Rishning tadqiqotlariga (1) muvofiq O'zbekiston respublikasining qorako'lichilik rivojlangan hududlarida biofaol elementlarning "tuproq-suv-o'simlik-hayvon" zanjiri tizimida migratsiyalanishi bo'yicha o'ziga xos farqlanuvchi biogeokimyoviy vohalarning mavjudligi e'tirof etilgan. Respublikamizning Samarqand viloyati Nurobod tumani yaylovlari qorako'l qo'ylari uchun mis almashinuvi bo'yicha fiziologik me'yor hisoblansa, Buxoro va Navoiy viloyatlarining Janubiy-G'arbiy Qizil Qum vohasi yaylovlarida boqiladigan qo'ylarda ayrim yillari qonli siydik va sariqlanish alomatlariga ega bo'lgan misli zaharlanishi tavsifli kasallikning kelib chiqishi kuzatiladi. Bu kasallik qish, va bahor fasllarida namgarchilik kam bo'lgan yillar va 4-5 yillik muddatlar oralig'ida siklik ravishda takrorlanib turadi va podadagi qo'ylarning ancha qismini o'limiga sababchi bo'ladi. Fermer xo'jaliklariga katta iqtisodiy zarar keltiradigan bu kasallik misli zaharlanishli etiologiyaga ega va aynan Janubiy-G'arbiy Qizil Qum hududi yaylovlarida uchraydi, hamda uni ilmiy veterinariya manbalarida endemik ikterogemog-lobinuriya deb

yuritiladi. Bu kasallikning ekotoksikologik mexanizmlarini o'rganish maqsadida biz yuqorida keltirilgan tizim asosida mikroelementlarning migratsiyalanishini hisobga olgan holda respublikamizning tabiiy yaylovlarida boqiladigan qorako'l qo'ylarida mis elementi almashinuvi bo'yicha fiziologik me'yor (Samarqand viloyati Nurobod tumani) va misli zaharlanish (Buxoro va Navoiy viloyatlari) xududlarini tuprog'i, ichimlik suvlari va qorako'l qo'yi ratsioni tarkibiga kiruvchi o'simliklarning yer usti qismlaridagi mis almashinuviga dahldor ayrim elementlarni miqdoriy ko'rsatkichlarini aniqlashga oid izlanishlar olib bordik. Shuningdek, bu qo'ylardan olingan qon, jigar va boshqa organlar na'munalari tarkibidagi misning konsentratsiyasini, hamda hayvon organizmida mis almashinuvining ma'sul organi jigar ekanligini inobatga olib, bu elementning jigar hujayrasi organellalaridagi konsentratsiyasini aniqlashga oid tahlillar o'tkazdik tadqiqotlar natijasida qiyoslanadigan tabiiy yaylovlarning tuproq, suv va qo'ylar ratsioni tarkibiga kiruvchi o'simliklaridagi mis almashinuviga dahldor elementlarning konsentratsiyalari bo'yicha ancha farqli jihatlar mavjudligini, lekin ular uncha katta ko'rsatkichlarni tashkil etmasligi ma'lum bo'ldi. Xususan, mis almashinuvini belgilovchi eng muhim omil yaylov ratsioni bo'yicha mis:kobalt:temir:molibden:rux:sulfat anioni o'rtasidagi nisbiy ko'rsatkichlar agar misni shartli ravishda 1 ga teng deb qabul qilinsa, unga nisbatan o'zaro mos holda fiziologik me'yor hududda - 1:0,07:103,4:0,21:1,8:134 ni, misli zaharlanish tavsifli hududda - 1,0,:0,11:120,2:0,43:4,14:144 ni tashkil qilishi aniqlandi.

Qo'y organizmidagi to'qima va organlar tarkibidagi mis miqdorini aniqlashga oid tahlillar misli zaharlanishdan halok bo'lgan qo'ylarning jigarida bu elementning konsentratsiyasi sog'lom qo'ylarnikiga nisbatan 2,5-3,5 martaga, qon, buyrak, yurak, taloq, o't va siydik tarkibidagi konsentratsiyalari esa, 1,2-2,0 martagacha oshib ketishini ko'rsatdi. Mis metabolizmini jigar hujayrasini subhujayraviy elementlari o'rtasidagi o'zgarishlarini aniqlashga oid tahlillar esa, bu elementning kasal qo'ylar jigar hujayrasining mitoxondriyalari va lizosomalaridan tashkil topgan yirik granularida 2,4 martaga, mikrosoma fraksiyasida 2,9 martaga, gialoplazmasida 2,5 martaga hamda yadro va hujayra bo'lakchalarida 3,4 martaga oshib ketishini ko'rsatdi.

Kasal qo'ylarda mis mikroelementining gepatotsit organellalarida yig'ilishi bo'yicha mulohaza yuritganda, sog'lom va misli zaharlanishga duch kelgan qo'ylarda o'zaro mos xolda umumiy misning 49,9 va 36,5% yirik granular, 36,6 va 52,6% yadrolar va hujayra bo'lakchalari, 10,5 va 8,5 % sitozol, 3,0 va 2,4 % mikrosomalari hisobiga to'g'ri kelishi ma'lum bo'ldi. Demak, aytish mumkinki, misning metabolizmini patologik holatini yuzaga chiqishida gepatotsitning barcha organellalari ishtirok etar ekan. Binobarin, misning eng avvalo jigar hujayrasida, qolaversa, boshqa organ va to'qimalar hujayralarida oshiqcha miqdorda yig'ilishini biokimyoviy mexanizmlari bu elementning jigar hujayrasida mis tutuvchi moddalar-oqsillar, fermentlar, peptidlar, aminokislotalar, o't kislotalari va boshqa biofaol moddalar tarkibiga birikib qon orqali tashilishi asosida amalga oshadi.

Misli zaharlanishni kelib chiqishida gepatotsitning organellalarini ishtirokiga oid mulohaza yuritilganda, bu qo'ylarning jigar hujayrasida misning miqdorini sog'lom qo'ydagilarga nisbatan 2,85 martaga oshib ketishi kuzatildi. Bu oshiqcha miqdorda to'plangan misning gepatotsit organellalari bo'yicha ulushlarini aniqlanganda: yadro va hujayra bo'lakchalarid 4,24 martani, yirik granularida-2,02 martani, mikrosomalarda-2,3 martani va gialoplazmada 2,12 martani tashkil qilishi ma'lum bo'ldi. Shu narsa e'tiborga molikki, sog'lom qo'ylarda ham, misli zaharlanishga duch kelgan qo'ylarda ham ko'proq miqdorda to'plangan mis asosan yadro va hujayra bo'lakchalari hamda yirik granular organellalari hisobiga to'g'ri keladi (o'zaro mos holda 36,6:49,9:86,5 % va 52,6:36,5:89,1 %). Jigar hujayrasidagi misning qolgan ikki xil organellalarga to'g'ri keladigan ulushi sog'lom qo'ylarda -13,5 % ni, kasal qo'ylarda-10,9 % ni tashkil qiladi. Demak, kasal qo'ylar gepatotsitlarining keyingi ikki xil organellalardagi misning miqdorini 2 martadan ziyod ko'rsatkich darajasida ko'payishiga qaramasdan, elementning oshiqcha to'plangan umumiy ulushini kam miqdorni tashkil qiladi. Bu xulosa yana bir boshqa xil biokimyoviy tahlil, ya'ni yirik granularning nishon fermenti hisoblangan nordon fosfatazaning faolligini aniqlash asosida ham o'rganildi. Bu tahlil natijalari bo'yicha aniqlandiki, hujayradagi umumiy nordon fosfataza faolligini 53% - yirik granulariga, 37% - yadro va hujayra bo'lakchalariga va 10 % - mikrosomalari va gialoplazmaga to'g'ri kelar ekan. Misli zaharlanishga duch kelgan qo'ylarda bu fermentning gepatotsitdagi umumiy faoligi oshib ketishi sog'lom qo'ylardagiga nisbatan kasal qo'ylarda-2,5 martani, ularning yadro va hujayra bo'lakchalarida- 3,3 martani, yirik granularida-2,2 martani tashkil qilib, mikrosomalari va gialoplazmada esa, o'zgarish sezilmas ekan. Sog'lom va misli zaharlanishga duch kelgan qo'ylarga oid ilmiy manbalar ma'lumotlari va bizning tahliliy ma'lumotlarimizdan foydalangan holda misli zaharlanishning kelib chiqishini ekotoksikologik mexanizmlarini oydinlashtirish bo'yicha mulohaza yuritib ko'raylik.

Radiofaol ^{64}Cu dan foydalanish orqali olib borilgan tajribalarni matematik modellash tahlili qo'y organizmiga kiritilgan ^{64}Cu ning qondan jigarga o'tganidan 70 soat fursat o'tgandan keyin (5), u organik tavsifli biofaol modda bilan birikkan tarzda yana qonga chiqarilishini ko'rsatdi. Matematik model bo'yicha o'tkazilgan tajribalar gepatotsitning sitozoliga aminokislota bilan kompleks birikma tarzida kirib kelgan mis dastlab apometalotionein bilan birikadi va uning boshqa qismi aminokislotalar va o't kislotalarning kompleksi shaklida o't bilan qayta o'n ikki barmoqli ichakka chiqariladi. Misning yana bir qismi ribosoma va endoplazmatik retikulumda seruloplazmin va superoksiddismutaza va boshqa mis tutuvchi fermentlarning sinteziga jalb qilinadi.

Bu mis tutuvchi fermentlardan seruloplazmin qaytadan qonga chiqariladi va boshqa mis tutuvchi fermentlar jigar hujayrasining mitoxondriyalari va lizosomalaridagi kimyoviy jarayonlarni o'zida ishtirok etadi. Gepatotsitdagi misning uchinchi qismi uning sitozolidagi metalotionein tarkibida zahirlanadi hamda mis tutuvchi oqsil va fermentlar sintezlanishida sintetik jarayonga jalb qilinadi. O'z navbatida bu xil mis tutuvchi oqsilning lizosomalarda to'planishini gistokimyoviy va biokimyoviy tadqiqotlar asosida isbotlanganligini alohida qayd etish joiz (3, 4). Bu o'rinda yana shuni e'tiborga olish lozimki, sog'lom qo'ylarda, ya'ni ularning fiziologik me'yor xolatligida metalotionein tarkibidagi bu misning ma'lum qismi lizosomaning ekzotsitozi tufayli o't tarkibiga qo'shilib o't yo'li orqali o'n ikki barmoqli ichakka qaytariladi.

Keltirilgan bu ilmiy manbalar ma'lumotlari va bizning eksperimental tadqiqotlarimizdan kelib chiqadigan mulohazalar asosida Janubiy-G'arbiy Qizil Qum biogeokimyoviy vohasining tabiiy yaylovlarida qorako'l qo'ylari organizmida uchrovchi misli zaharlanishning ekotoksikologik mexanizmlari haqida quyidagilarni bayon qilish mumkin. Eng avvalo aytish lozimki, qo'ylarning misli zaharlanishini kelib chiqishida ularning ratsioni tarkibidagi misning oshiqchaligi sabab bo'laolmaydi, chunki bizning tadqiqotlarimiz bu ratsion mis metabolizmiga dahldor elementlarning o'zaro muvozanatlanishi fiziologik me'yor xududdagidan uncha farq qilmasligini ko'rsatdi.

Bu o'rinda ratsion tarkibiga kiradigan o'simlik turlari bo'yicha mulohaza yuritish masalaga oydinlik kiritishi mumkin. Pirrolizidinli alkaloid tutuvchi o'simliklar hayvonlarda alkaloidli zaharlanishni keltirib chiqaradi. Bu alkaloidlarli zaharlanish AQSh ning Tinch okean sohillarida (3), G'arbiy Evropada, Janubiy Afrikada, Avstraliyada, Yangi Zelandiyada (6), shuningdek O'zbekistonda (1, 2) tarqalganligi ma'lum. Bizning oldingi e'lon qilgan ma'lumotlarimizda muayyan xududda boqiladigan qo'ylarning ratsioniga sochsimon mevali geliotropning kirishi ma'lum qilingan edi (2).

Alkaloidlarning patologik ta'sirini boshlanishi sitoxrom R-450 da joylashgan monooksidaza ferment tizimidagi pirrolning metabolizmiga bog'liq. Pirrolizidinli alkaloidlar minerallar almashinuviga, ayniqsa, mis va temirning almashinuviga ta'sir etib jigarda misning yig'ilishi va keyinchalik qonning gemoliziga sababchi bo'ladi. Pirrolizidinli alkaloidlarning ta'sir mexanizmi boshqacha ham bo'lishi mumkin. Birinchidan, u og'ir metallar ta'siri kabi, tegishli genlarning derepressiyasi yo'li bilan metallotionein sintezini kuchaytirishi mumkin. Ikkinchidan, pirrolning metabolitlari plazmatik membranalarini shikastlashi natijasida yiqilib qolgan misning lizosomalar orqali gepatotsitlardan o't bilan chiqarish qobiliyatini izdan chiqarishi mumkin (6). Shuningdek jigarda misning haddan tashqari miqdorda yig'ilishi peroksidlar oqsil bo'lishi yo'li bilan lizosomalarning membranalarini funktsiyasini izdan chiqarishi mumkin. Misning gepatotsitda shu yo'sinda yig'ilishi boshlanganidan keyin, bu elementning o'zi lizosomalarning harakati uchun zarur bo'lgan tubulinning sintezini bo'g'ib qo'yilishi va mikronaychalarning parchalanishi tufayli bu organellalarning ajratish funktsiyasini shikastlashi mumkin (5). Bu holatda talofatli yopiq zanjir yuzaga keladi, bunda pirrolizidin alkaloidlari misni lizosomalarda yig'ilishini ta'minlaydi va ularning membranalarini tuzilishini shikastlaydi, yig'ilgan mis esa, o'z navbatida jarayonning yanada chuqurlashuviga olib keladi. Alkaloidlarning ta'sir etish mexanizmini aniqlash bu kasallikning profilaktikasini va davolashni samarali ravishda yo'lga qo'yish imkonini beradi.

Xususan, bu kasallik uchraydigan xududlarda qo'ylar ratsioniga misni oshqozon-ichak yo'lida so'rilishini pasaytirish orqali sitoplazmatik membranalariga stabillovchi ta'sir ko'rsatuvchi bu elementning antogonisti ruxni yoki A vitaminini qo'shish lozim bo'ladi. Erta bahorda misli zaharlanish alomatlariga ega bo'lgan qo'ylarning yashil maysalar bilan qoplangan yaylovlarda oziqlanib boshlaganidan boshlab sog'lomlashishi A vitaminini sog'lomlashtiruvchi ta'siri to'g'risidagi fikrni tasdiqlaydi. Boshqa tomondan qorako'l qo'ylarining bu kasalligi gemolitik kriz darajasigacha chuqurlashuvini ko'zga tashlanadigan simptomlari bo'lmaganligi sababli kasallikni aniqlashda qon va jigarda misning yig'ilishi xususiyatidan diagnostik belgi sifatida foydalanish mumkin. Shunday qilib aytish mumkinki, Buxoro va Navoiy viloyatlarining Janubiy-G'arbiy Qizil Qum biogeokimyoviy vohasi yaylovlarida boqiladigan qorako'l qo'ylarida uchraydigan misli zaharlanish qo'ylar ratsioni tarkibiga pirrolizidinli alkaloidlar tutuvchi o'simliklarning kirishi natijasida jigarning mis almashinuvini boshqaruviga oid funktsiyasini izdan chiqaradi. Bunda alkaloid ta'sirida jigar hujayrasining mis tutuvchi oqsillar va fermentlar sinteziga oid funktsiyasi izdan chiqadi, misning oqsillar sintezidagi ishtiroki cheklanib qolgandan keyin u metallotionein tarkibida yig'iladi va metallotionein mis bilan to'yinib lizosomalarda yiqilib, og'irlashadi va polimerlanadi. Jigar hujayrasining yadro va hujayra bo'lakchalari hamda yirik granulalar fraktsiyalarida nordon fosfataza faolligining keskin oshib ketishi bu fikrni to'liq tasdiqlaydi.

Adabiyotlar:

1. Риш М.А.. Биогеохимические провинции Западного Узбекистана. Автореф.Дисс. докт.биол.наук – Москва. 1964 -40с.
2. Сафин М.Г., Ибрагимов Б.Ў. Эндемик иктерогемоглобинуриянинг яйлов – озиқавий тавсифи. Қишлоқ хўжалик фани ютуқлари – фермер хўжаликлари истиқболига». Профессор – ўқитувчилар, ёш олимлар ва катта илмий изланувчиларнинг илмий – амалий конференцияси материаллари тўплами. II қисм. Самарканд.2014. 127-130 б.
3. Evans G.R. Copper homeoatasis.In: Spuren elemete (Gladtko E., Heimann G., eis) Georg Thitme Verlag, Stuttgart, 1979, 160-166.
4. Learch K. The chemistry and biology of copper metallothioneins. In: Metal ions in biological systems, New York, Basel, W.Bekker, 1982. 14, p. 299-318.
5. Marciese N.A., Figuciras H.D., Valseccni R.M. Nuclear techniques in animal production and health. Proc. Simp. Vienna76, International atomic energy commission, 1976,234, p.117-121.
6. Sternlieb I. Copper and the liver. Gastroenterology, 1980.78, p.1615-1628.

Olimjonova S., Nazarova M., Hayitov D.
(Samarkand, O'zbekiston)

OZIQ-OVQAT MAHSULOTLARINING SIFAT DARAJASI, BIOLOGIK QIYMATI VA XUSUSIYATLARI

Bugungi kunda jahon miqyosida aholi sonining ortib borishi va ekologik muhitning yomonlashuvi natijasida oziq-ovqat taqchilligi kuzatilmoqda. Bu borada butun jahon oziq-ovqat dasturi ijrochi direktori Devid Bisli xavfsizlik kengashi o'z ma'ruzasida keltirib o'tgan. Ma'ruzada Bisli xabariga ko'ra so'ngi 2 yilda oziq-ovqat mahsulotlari yetishmasligidan aziyat chekayotganlar soni 55% ga oshgan. Uning ma'lumotiga ko'ra 2015 yilda 80 million nafar inson ochlikdan aziyat chyekkan bo'lsa, 2017 yilda bu raqamlar 124 millionga yaqinlashgan [kun.uz 2018yil 26 mart].

Oziqlanish jarayonida organizmga hayvonot, o'simlik mahsulotlari va suv tushib turadi. Bu mahsulotlarda yoki ozuqa ashyolarining parchalanishi tufayli energiya ajratuvchi oqsillar, yog'lar va uglevodlar bilan bir qatorda organizmda yuz beradigan kimyoviy jarayonlarni mo'tadil bajarilishi uchun zarur bo'lgan ammo energiya ajratmaydigan vitaminlar, mineral moddalar va suv saqlanadi

Organizm ichidagi ozuqaviy moddalarning o'zgarishi oraliq yoki intermediar moddalar almashinuvini tashkil etib, oqsillar, yog'lar va uglevodlar almashinuvini o'z ichiga oladi.

Odatda oqsillar ulardan yangi tana qismlari – qon, mushak to'qimalari, oshqozon ichaklaridagi shilliq qavatlar, soch, tirnoq, teri, biologik faol moddalar hosil bo'ladi, asab hujayrasining tarkibi yangillanib turadi. Agar iste'moldagi taomlarda yog' va uglevodlar me'yordan kam va ular bilan qabul qilingan umumiy quvvat miqdori organizm sarf qilgan quvvatdan oz bo'lsa, oqsillar ham parchalanib ketadi. Oqsilning qabul qilinishi me'yordan kam bo'lganida u o'zining asosiy vazifasi uchun emas, energiya hosil bo'lishi uchun parchalanishi oqsil – energetik taqchilligi yuzaga keladi. Bunday hollarda yosh organizm o'sishdan qoladi, boshqalari ozib ketadi, ko'payish bilan bog'liq jarayonlar pasayadi.

Mol go'shtini tarkibida uchraydigan aminokislotalar baliq va tuxumlarda ham ancha ko'p bo'lib, vujud ehtiyojini to'liq qondiradi. Agar mol go'shtining 100 g da 7137 mg almashtirib bo'lmaydigan aminokislotalar va shulardan leysin 1478 mg bo'ladi. Baliqda ham bu moddalar mol go'shtiga nisbatan ko'p (100 g baliqda 7980 mg almashtirib bo'lmaydigan aminokislotalar va 1800 leysin bo'ladi). Hayvon mahsulotlaridan sut, qattiq, pishloq, kala – pochka, ichak – chavoqlar tarkibida ham yuqorida aytilgan oqsillar vujud ehtiyojini qondira oladigan miqdorda bo'ladi. Biz bu gaplar bilan go'shtni umuman yemasa ham bo'ladi degan xulosaga kelmoqchi emasmiz, u oqsillarga boy, to'yimli oziq sifatida salomatlik uchun zarur, ayniqsa yoshlarning o'sishi, ulg'ayishi uning ahamiyati juda muhim. Faqat go'shtdan kerakli miqdorda, tejab – tergab, ehtiyojga yarasha foydalanilsa ham fiziologik, ham iqtisodiy, ham ekologik jihatdan maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ovqat tayyorlashda go'shtdan foydalanish imkoniyatlari cheklangan holatlarda almashinmaydigan aminokislotalar nuqtai nazaridan boshqa mahsulotlardan oqilona foydalanish oqsil taqchilligini oldini olishda ososiy tadbirlardan biridir. Chunki aholi sonining tez o'sishi jarayonida hammani yetarli miqdorda go'sht mahsulotlari bilan ta'minlash amaliy jihatdan qiyin. Shu bilan birga har kuni go'shtli ovqat iste'mol qilishning hojati ham yo'q, u nafaqat iqtisodiy tomondan, balki sihat salomatlik nuqtai nazaridan ham o'zini oqlamaydi.

Taomlarning vujudga qanday ta'sir qilishi dastavval ular tarkibining kislotali yoki ishqorli xususiyati bilan belgilanadi. Tuxum, go'sht, baliq, qush go'shti kabi kislotaliligi kuchli ovqatlar va boshqalar qiyin va uzoq hazm bo'lib, tanada zararli qoldik moddalar yoki shlaklarni ko'paytiradi

Tadqiqot jarayonida laboratoriya sharoitida olib borilgan kuzatishlar asosida ma'lum bo'ldiki, tabiiy holda yetishtirilgan va sun'iy ishlov berilgan ozuqa mahsulotlarining biokimyoviy tarkibi o'zaro taqqoslanganda albatta farqlar yuzaga chiqdi. Bu birinchi navbatda organizm uchun zarur bo'lgan biologik moddalar, ya'ni oqsil, uglevod va yog' miqdori o'rtasidagi farqlarda aniq bo'ldi. Tadqiqotlar 100 gr mahsulotni tekshirish orqali olib borildi. Olingan natijalar quyida keltirilgan.

1-jadval

Qoramol tana a'zolarining to'yimlilik darajasi

Qoramol a'zolari go'shti	100 gr mahsulotda /gr			Energitik qiymati kkal
	Namligi	Oqsil	Yog'	
Umumiy gavdasi	67,7	18,9	12,4	187
Miya	78,9	9,5	9,5	124
Jigar	72,9	17,4	3,1	98
Buyrak	82,7	12,5	1,8	66
Yurak	79,0	15,0	3,0	87
Til	71,2	13,6	12,1	163

Ushbu jadvalni tahlil qiladigan bo'lsak qoramol organizmining a'zolaridan tayyorlangan go'sht mahsulotlarini to'yimlilik va energetik qiymati turlicha bo'lishi kuzatildi. Jumladan go'shtning namligi umumiy gavdasi 67,7 gr, miya 78,9 gr, jigar 72,9 gr, buyrak 82,7 gr, yurak 79 gr, til 71,2 gr ni tashkil etdi.

Go'shtning oqsil miqdori umumiy gavdasi 18,9 gr, miya 9,5 gr, jigar 17,4 gr, buyrak 12,5gr, yurak 15,0 gr, til 13,6 gr ni tashkil etadi.

Go'shtning yog' miqdori umumiy gavdasi 12,4 gr, miya 9,5 gr, jigar 3,1 gr, buyrak 1,8 gr, yurak 3,0 gr, til 12,1gr ni tashkil etadi.

Qoramol go'shtidan hosil bo'ladigan energitik qiymat miqdori quydagicha umumiy gavdasi 187 kkal, miya 124 kkal, jigar 98 kkal, buyrak 66 kkal, yurak 87 kkal, til 163 kkal ni tashkil etadi. Eng yuqori energetik qiymatga ega bo'lganni umumiy gavda go'shti, kam energiya hosil qiladigani buyrak ekanligi aniqlandi.

2-jadval

Kolbasa mahsulotlarini to'yimlilik qiymati 100 gr mahsulotda

Kolbasa turlari	Oqsil	Yog'	Energitik qiymati kkal
Mol go'shti	18,9	12,4	187
Sosiska (tovuq)	12,3	25,3	220
Quritilgan kolbasa	17,3	39,3	420
Doktoriskiy kolbasa	13,7	22,8	260

Yuqoridagi natijalardan ko'rinib turibdiki, go'shtning o'zi muhim biologik moddalarni kam bo'lsada o'zida saqlaydi, lekin go'sht mahsulotlarida qo'shimcha kimyoviy moddalar ko'p bo'lganligi uchun organizmda o'zlashtirilishi qiyin bo'lgan moddalar miqdori ortib, turli xil yurak qon tomir, me'da-ichak kasalliklarga olib kelishi aniqlangan. Shuning uchun go'sht mahsulotlaridan ko'ra go'shtning o'zini iste'mol qilgan foydali.

Qoramollar gavda qismlaridan tuzilgan go'sht mahsulotlari ichida skelit muskulidan iborat oziq-ovqat mahsulotida tarkibida boshqa organlarga nisbatan suv miqdori kam bo'lsada oqsil va yog'larning ko'pligi bilan energitik qiymati yuqori.

Adabiyotlar:

1. Курбонов Ш. Овқатланиш маданияти. Тошкент, «Маънавият», 2005.
2. Курбонов Ш.Қ., Курбонов А.Ш. Овқатланиш физиологиясининг асослари. Қарши, 2000.
3. Tursunov S.T. Sog'lom turmush tarzi. Toshkent, "Ijod dunyosi", 2003.

М. А. Исмаилова
(Самарканд, Узбекистан)

ИЗУЧЕНИЕ МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ РЕГИОНАЛЬНЫХ ЛИМФАТИЧЕСКИХ УЗЛОВ У ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ЖИВОТНЫХ С ИМПЛАНТИРОВАННОЙ ОПУХОЛЬЮ АКАТОЛ

В структуре комплексного подхода по изучению последствий гипотиреоза и тиреотоксикоза на состояние иммунной защиты организма в процессе развития канцерогенеза определенное место принадлежит лимфологии. Реактивные изменения в лимфатических узлах являются одним из ранних и информативных признаков неблагоприятного воздействия на организм тех или иных факторов. Первыми в ответную реакцию вовлекаются регионарные лимфатические узлы. Поэтому, нами были предприняты исследования общих структурных изменений и направленности клеточных реакций в брыжеечных лимфатических узлах, которые являются одной из главных регионарных групп узлов на пути оттока лимфы от органов желудочно-кишечного тракта [1].

В эксперименте *in vivo* на модели опухолевого штамма аденокарциномы толстого кишечника АКАТОЛ было исследовано влияние гипотиреоза и тиреотоксикоза на морфологические изменения в региональных лимфатических узлах у мышей линии BALB/c. Экспериментальные животные были разбиты на 4 группы: I группа – животным была проведена тиреоидэктомия (удаление щитовидной железы), что вызвало гипотиреоз, т.е. недостаток T_4 в организме; II группа – животные получали T_4 per os в высокой (5 мг/кг) дозе, что приводило к развитию тиреотоксикоза, т.е. избытку T_4 в организме; III группа – животные-опухоленосители не подвергались никакому воздействию; IV группа – контроль, интактные здоровые животные, которым не проводилась имплантация опухоли [2]. Гистологическое исследование лимфоузлов мышей контрольной группы IV показало их нормальное строение. От соединительнотканной капсулы вглубь лимфоузлов отходили трабекулы, образующие опорный каркас. Строма лимфоузлов состояла из ретикулярной ткани. Лимфоциты коркового вещества лимфоузлов образовывали различные по форме и размерам скопления – вторичные узелки или фолликулы, которые местами сливались в массы неопределенной формы. В опытной группе I нами был моделирован гипотиреоз, следствием чего происходили патологические изменения в лимфатических узлах: в центральной части лимфатические фолликулы, которые местами сливались в массы неопределенной формы, имели скопления фагоцитирующих клеток (реактивные центры). Это указывает на высокую реактивность лимфатических фолликулов, что характерно при интенсификации воспалительных реакций организма. Центральная часть фолликула была светлой. Для строения лимфатических фолликулов III стадии развития характерны появление "короны" из малых лимфоцитов вокруг светлых центров и некоторое уменьшение количества митотически делящихся клеток, а также молодых клеток лимфопоэтического ряда. В лимфоузлах мышей группы II (тиреотоксикоз) и группы III (животные-опухоленосителя без воздействия) наблюдались приостановка регенеративных процессов и нормализация структуры [3].

В коре лимфоузлов обнаруживались лимфатические фолликулы I стадии развития (формирования центров размножения), которые имели небольшой центр, состоящий преимущественно из молодых клеток

лимфопоэтического ряда с базофильной цитоплазмой. Поэтому эти центры выглядели более темными. В них выявлены единичные митотически делящиеся клетки. Вокруг некоторых фолликулов обнаруживалась “корона” из малых лимфоцитов, что характерно для стадии относительного покоя. В кровеносных сосудах и капиллярах внутри мозговых тканей лимфоузлов эритроциты не были выявлены.

Литература:

1. Абдувалиев А.А., Исмаилова М.А., Саатов Т.С. Тиреоидная регуляция инволюции тимуса в условиях экспериментального канцерогенеза. // Доклады Академии наук Республики Узбекистан. – 2010. - №3. – С. 89-93.
2. Абдувалиев А.А., Исмаилова М.А., Гильдиева М.С., Саатов Т.С. Элементный состав костной ткани при сочетанном применении тироксина и диазепама в условиях модельной канцеросистемы у мышей. // Проблемы эндокринологии (Москва). – 2010. - №3. – С. 31-33.
3. Исмаилова М.А. Исследование элементного состава сыворотки крови и костной ткани при гипотиреозе и тиреотоксикозе в условиях экспериментального канцерогенеза. // Узбекский биологический журнал. – 2010. - №4. – С. 17-21.

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

**Татьяна Мызгина
(Харьков, Украина)**

СОСТОЯНИЕ И РЕСУРСНАЯ БАЗА ПОДЗЕМНЫХ ВОД УКРАИНЫ

Подземные воды являются одним из важнейших полезных ископаемых.

Основная ресурсная база всех типов подземных вод создана геологоразведочными работами, выполненными в 1960-1980-х годах. Масштабные поисково-разведочные работы позволили выявить и разведать большое количество новых месторождений пресных подземных вод, в том числе для водоснабжения таких крупных городов как Киев, Харьков, Донецк, Днепропетровск и др.

Ценность созданной ресурсной базы питьевых подземных вод значима ещё тем, что проведенные геологоразведочные работы неизмеримо повысили общую изученность гидрогеологических условий страны, особенно регионов с наибольшей плотностью населения [3].

Распределение подземных вод на территории Украины обусловлено геологическим строением и историей естественного развития разных ее частей, представляющих собой обособленные гидрогеологические регионы, отличающиеся друг от друга по возрасту, составу и условиям залегания слагающих их образований, а также по совокупности основных природных факторов, которые определяют закономерности формирования и распределения, состав и условия эксплуатации подземных вод.

По использованию подземные воды подразделяются на питьевые и технические (пресные и слабозасоленные), минеральные (лечебные), промышленные (содержащие извлекаемые концентрации полезных компонентов) и теплоэнергетические.

Пресные подземные воды в условиях нарастающего ухудшения качества поверхностных вод являются единственным источником обеспечения населения питьевой водой высокого качества. Использование для водоснабжения населения пресных подземных вод имеет целый ряд преимуществ, обусловленных их большей устойчивостью к воздействию климатических факторов, защищенностью от загрязнения, стабильностью качества во времени, возможностью расположения водозаборов вблизи потребителей и получением воды при меньших затратах. Они, несомненно, относятся к стратегическим видам полезных ископаемых, так как по существу являются единственным источником питьевого водоснабжения на период чрезвычайных ситуаций, и возможность их использования существенным образом влияет на национальную безопасность Украины.

Основными гидрогеологическими районами Украины являются: провинция складчатой области Украинского кристаллического массива, Днепровско-Донецкий артезианский бассейн, Вольно-Подольский артезианский бассейн, Причерноморский артезианский бассейн, провинция Донецкой складчатой области, провинция складчатой области Карпат. Днепровско-Донецкий артезианский бассейн является крупнейшим на Украине, часть этого резервуара пресных вод располагается и под Харьковом и может быть источником кондиционных питьевых вод. Днепровско-Донецкий бассейн включает целую систему водоносных горизонтов, приуроченных к палеозойским, мезозойским и кайнозойским отложениям, общая мощность которых достигает нескольких километров. Для большинства водоносных горизонтов северо-восточное крыло артезианского бассейна является региональной областью питания, а областью разгрузки служит долина Днепра и система Дона. Днепровско-Донецкий артезианский бассейн обладает огромными ресурсами пресных подземных вод. В бассейне прослеживается довольно мощная зона пресных вод, которая в центральных частях бассейна достигает глубины 350—400 метров, на склонах Украинского- и Воронежского кристаллического массивов увеличивается до 500 м и более. По мере погружения водосодержащих пород в центральной части артезианского бассейна условия водообмена постепенно затрудняются, благодаря чему на большой глубине повсеместно распространены высоко минерализованные воды и рассолы. Широким распространением и значительной водообильностью в пределах Днепровско-Донецкого артезианского бассейна пользуются сеноман-нижнемеловые и юрские отложения. Водоносные горизонты, связанные с этими отложениями, высоконапорные и содержат прекрасную по качеству воду. Величины напоров возрастают от периферии к центральной части бассейна, где они достигают 500—600 м. В его недрах содержится более 50% всех эксплуатационных запасов подземных вод Украины. Водоотбор здесь в настоящее время производится в сравнительно небольших размерах и составляет около 8% от суммарных запасов бассейна. Имеющийся резерв запасов подземных вод свидетельствует о больших перспективах организации водоснабжения народнохозяйственных объектов [2].

Наблюдательная сеть на межпластовые подземные воды представляет собой региональные и опорные створы основных водоносных горизонтов и состоит из 299 скважин. Наблюдения ведутся за режимом водоносных горизонтов в N, Pg, K, J, T, C, D, S отложениях и в докембрийских кристаллических породах.

Ресурсы подземных вод Украины были оценены в 70-80-х годах XX в. и составляют более 60 млн.м³/сут. Обеспеченность ресурсами составляет около 1,35 м³/(сут. чел).

Так, по определению ООН, государство, водные ресурсы которого не превышают 1,5 тыс. м³ на одного человека считается необеспеченным водой. В Украине на одного жителя в маловодный год

приходиться 0,5 м³ (с учётом транзитного стока – около 1 тыс.м³). Обеспеченность её водой в 4 раза меньше среднемирового показателя. Для сравнения в Польше – 1,4 тыс. м³, Франции – 2,9 тыс. м³, Беларуси – 3,3 тыс. м³, Росси – 23,4 тыс. м³. Таким образом, Украина принадлежит к недостаточно обеспеченным водой странам. При этом затраты свежей воды в Украине на единицу произведенной продукции значительно превышают такие же показатели в развитых странах Европы: в Германии – в 4,3 раза, Великобритании и Швеции – в 4,2 раза, Франции – в 2,5 раза. Поэтому вопрос экономии водных ресурсов в нашей стране столь важен, как и в развитых странах [7].

К примеру, по отраслям промышленности и по объемам водопользования в Украине лидирует промышленность, на которую приходится 45% общего водопотребления. Почти 83% всей потребляемой воды в промышленности используют энергетика, чёрная металлургия и химическая промышленности, являются наиболее водоёмкими отраслями. Промышленные технологические процессы требуют большого количества пресной воды. Например, на производство 1 т стали применяется до 1200 м³, чугуна - 230, бумаги - 800, каучука - 3500, синтетического волокна - почти 5 тыс. м³ воды. В сельском хозяйстве потребляется до 40%, а на коммунальные нужды направляется около 10% общего водопотребления. Среднесуточное потребление воды в Украине составляет 270 л на человека. Большая часть забранной воды сбрасывается в реки и водоемы в виде сточных и дренажных вод [7].

По данным компетентных источников, Украина занимает 56 строчку (из 174) по объемам возобновляемых водных ресурсов. Их суммарный объем определен в 139 500 км³. Наблюдательная сеть на грунтовые воды состоит из 359 наблюдательных пунктов, из которых 199 опорных. Режим грунтовых вод определяется прямой связью с поверхностными водами и осадками. Одним из основных заданий изучения режима грунтовых вод является своевременное выявление и предупреждение загрязнения водоносных горизонтов [6].

Та, например, крупнейшим загрязнителем Харьковской области является Змиевская ТЭС, которая даёт около 60 % от общего количества загрязнения Харьковской области. В наше время золоотвал Змиевской ТЭС является одной из причин подъема уровня грунтовых вод и изменения их химического состава в районе пос. Лиман, озер Лиман и Чайка. Дополнительные объемы воды, поступающие в водоносный горизонт через основание золоотвала в результате гидронамыва золошлаков, способствуют развитию процессов подтопления и вытеснение вод палеоген-четвертичного горизонта водами золоотвала, оказывая непосредственное влияние на состояние подземных вод района. По величине общей минерализации, жесткости, содержания сульфатов, меди, свинца, марганца, железа, кадмия, ртути, селена, ванадия, талия, бериллия, и ряда других нормируемых элементов, ПДК для питьевой воды в водах золоотвала превышены, и распространения этих вод в первом от поверхности водоносном горизонте недопустимо. Ежегодно на площадь золоотвала сбрасывается 20 млн м³ воды после промывки котлов станции. В результате техногенной деятельности человека практически вся пресная вода поверхностных и подземных источников оказалась загрязненной вредными веществами, являющимися чужеродными для организма человека [5].

С 1999 года Государственной геологической службой начаты стратегические для государства работы с переоценки прогнозных и перспективных ресурсов подземных вод. На выполнение работ задействованы научные сотрудники Украинского геологоразведочного института и Института геологических наук НАНУ, геологические предприятия отрасли. В настоящее время проведена оценка состояния прогнозных ресурсов и эксплуатационных запасов и сосредоточены работы на выделении перспективных ресурсов подземных вод в системе новой хозяйственной деятельности. Проблемы заключаются в отсутствии единой схемы перспективного водоотбора.

Управление использования ресурсов подземных вод производится путем выдачи первичным водопользователям специальных разрешений на участки и месторождения подземных вод, а также разрешений на специальное водопользование с предписанием санкционированного лимита суточного забора воды и сбросов сточных вод. Водопользователь осуществляет свою деятельность в соответствии с требованиями Водного Кодекса Украины. Подводя итог вышеизложенного можно утверждать, что решение проблемы сбережения, возобновления и улучшения качества водных ресурсов – задача сверх актуальная, а сохранение чистоты водоемов – один из наиболее важных аспектов охраны окружающей среды.

Научная значимость исследуемого вопроса – в том, что рациональное водопользование приобретает первоочередное значение и является одним из наиболее важных вопросов для обеспечения экологической и социальной безопасности, стабильного развития экономики как Украины в целом, так и Харьковской области в частности. Сопоставление разведанных запасов и прогнозных ресурсов подземных вод с современным их использованием свидетельствует о реальной возможности увеличения использования ресурсного потенциала подземных вод для удовлетворения потребностей страны.

Литература:

1. Бабаев М.В., Лагутин М.Ф., Удалов И.В. Исследования качества хоз- питьевых вод водозаборов Харьковской области // Экология и здоровье человека. Охрана водного и воздушного бассейнов. Утилизация отходов: Сб. науч. трудов XII международной научн. технич. конф.: в 3-х томах. – Харьков, 2004. – С. 88-93.
2. Водне господарство в Україні // За ред. А.В. Яцика, В.М. Хорєва. – К.: Генеза, 2000. – 456 с.

3. Лукьянчиков В.М., Плотников Р.И., Лукьянчикова Л.Г. (ФГУП «ВСЕГИНГЕО»). – Москва.- Разведка и охрана недр, 2011г. – №5. - С. 65-70.
4. Петросов В.А. Водоснабжение Харькова. – Харьков: Картель, 1998. – 40 с.
5. Прибылова В. Н., Хоу Ч. Изменение качества подземных вод и особенности накопления загрязнителей в зоне техногенного воздействия Змиевской ТЭС (Харьковская область) // Молодой ученый. — 2016. — №5. — С. 252-257. — URL <https://moluch.ru/archive/109/26286/> (дата обращения: 20.04.2018).
6. Сташук В.А. Екологічно-економічні основи басейнового управління водними ресурсами. – Дніпропетровськ: ВАТ „Зоря”, 2006. – 480 с. 6. Шестакова О.А., Ткачев В.А. Актуальные проблемы и пути решения рационального использования водных ресурсов // Вода – источник жизни на Земле: Всеукр. молод. научн. конф., Луганск, 25 января 2008 г. – Луганск: ВНУ им. Даля, 2008. – С. 190-193.
7. Яковлев В.В., В.Д. Лищина (ООО «Лаборатория качества воды «ПЛАЯ»).-УДК.556.338.556.18.

СЕКЦІЯ: ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Арайлым Бақытжанова
(Астана, Қазақстан)

**ЖАҢАРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ ҚЫЗМЕТ ТИІМДІЛІГІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖАҢА МОДЕЛІ**

Инновациялар мен технологиялардың дамыған заманында ақпаратты тез қабылдайтын, бәсекеге қабілетті мемлекеттік қызметшілердің елге қызмет етуі - әрине, дамушы Қазақстан үшін басты талаптардың бірі.

Мемлекет басшысы ұсынған «100 нақты қадам» бес институционалдық реформасының бірінші бағыты - «Кәсіби мемлекеттік аппарат құру» - Қазақстандағы кадр саясатының дамуының басты векторы болып саналады. Оның ішінде көрсетілген 15 нақты қадамда - мемлекеттік қызметке адал орналасудың, меритократия қағидатын ұстана отырып, кәсіби мансаптық өсудің мүмкіндіктері, әрі мемлекеттік қызметшілерге ізденіс талабы қойыла отырып, олардың сапасын арттыру айқын көрсетілген.

Әлемдік тәжірибе басқарушылық қызметті білімді және білікті мамандар атқаратын, меритократиялық басқару саясатын ұстанатын елдердің экономикалық өсімі, басқа мемлекеттік басқару жүйесін ұстанатын елдерге қарағанда әлдеқайда жоғары екендігін дәлелдеп отыр. Оған мысал ретінде, Сингапур елін алуға болады. Бұл елдің негізін қалаушы және бірінші Премьер-Министрі Ли Куан Ю: «Егер Біз Сингапурдың ең табысты мемлекет болғанын қаласақ, елдегі жақсы жұмыс істейтін мамандар дәл сондай кадрға зәру болатын жұмыс орындарында жасау керек», –деп атап көрсетті. Бұл жерде адами капитал бойынша маркетинг, кадр саясаты да қарастырылған.

Яғни, мамандар сұранысқа ие болатындай деңгейге жетуге ұмтылуы керек.

1965 жылы Сингапур қала-мемлекетте жұмыссыздық пайызы 14 %-ды құрады, ал елу жыл өткеннен кейін ол 1,9%-ға дейін қысқарды. 1959 жылы адам басына шаққанда ЖІӨ көлемі 510 АҚШ долларын құраса, ал қазіргі таңда ол 307,860 млн.долларды құрап отыр.

Мемлекетті басқарудың әртүрлі ерекшеліктеріне қарамастан, барлық елдер үшін мемлекеттік аппараттың сапасын арттыру басты мәселе. Мемлекеттік қызметшінің кәсіби жоғарылауы үшін үнемі біліктілікті арттыру, қайта даярлау, тағылымдамадан өтуді қажет етеді.

Шетелдік тәжірибеге сүйенетін болсақ, мәселен Германияда мемлекеттік қызметшіге қызметке орналасу үшін негізгі талап: кәсіби білім мен арнайы алдын-ала мемлекеттік қызметке дайындық болып табылады.

Жас мамандар үшін мемлекеттік қызметке арнайы дайындық - аса терең мамандандырылған болуы шарт емес. Оның мақсаты - төмен лауазымдағы қызметшіні мемлекеттік қызметтің жүйесіне интеграциясы, қызметтік міндеттерді орындау барысындағы негізгі міндеттерді білуіне мән беріледі. Бастапқы кезде қызметшінің әкімшілік басқару ортасына үйреніп, тұлғааралық қарым-қатынастарын арттыруды көздейді.

Сондай-ақ, Германияда заң мамандықтарын игерген мемлекеттік қызметшілердің үлесі 65 %-ды құрайды. Егер, жоғары лауазымға үміткер қызметшіде қосымша заң мамандығы болмаса, екі жыл ішінде арнайы жоғары оқу орындарында бұл мамандық аясында білім алуы шарт. Бұл тәжірибенің - барлық мемлекеттік қызметшілердің құқықтық сауаттылығын арттыруда, әрбір сала бойынша өз қызметтерін заңды атқаруда маңызы зор.

Германия мемлекетінің бұл тәжірибесі Қазақстандағы жұмыс өтілі екі жылдан төмен мемлекеттік қызметшілер үшін жалпы мемлекеттік қызмет жүйесіне және өз мамандықтарына сәйкес интеграциялау мақсатында міндетті оқытудың қажеттігін айқындайды.

Бұл оқыту олардың лауазымдық міндеттерін кәсіби орындауы үшін, мүмкін болар мәселелердің жүйелік көрінісін сипаттауды және шешу жолдарын қарастыруды, адамдармен қарым-қатынасты арттыру мен топта бірлесе жұмыс жасауды үйретуді көздейді.

Осы аталғандарды ескере келе, қазіргі таңда қайта құрылып жатырған Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің мемлекеттік қызметшілерді қайта даярлау және олардың біліктілігін арттыру өңірлік орталықтарында осы тәжірибені қолдану жөнінде ұсыныс білдіреміз.

Сондай-ақ биылғы жылдың 12 сәуірінде мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы жарық көрді. Мақалада ұлт көшбасшысы жаңару заманында әр адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алатындығын жеткізді.

Бәсекелік қабілет ұғымын ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы, оның ішінде, материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін екендігімен байланыстырды. Табиғи ресурстардың сарқылатын уақыты алыс емес, сондықтан да дамудың басқа жолдарын да қарастыру қажет. Заман талабына сай қасиеттерге ие болуы керек. Мәселен, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу – басты талап болып отыр.

Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру» бағдарламалары қабылданды. Бұл бағдарламалардың жүзеге асырылуы үшін қарапайым халыққа жеткізу – мемлекеттік қызметшілердің тікелей қызметі деп айтуға болады. Сол үшін де бірінші кезекте, үш тілділік саясатын мемлекеттік қызметті

жүргізушілер арасында іске асыру қажет деп есептейміз. Мемлекеттік қызметшілер арасындағы үйрене алмаудың себептері болып келетін «түсініктерді» жою қажет. Нақты талап қою арқылы бұл саясаттың іске асуына қол жеткізуге болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы.
2. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ.
3. Мотивация тетігін жетілдіру негізінде мемлекеттік қызметшінің еңбек нәтижелілігін арттыру: Халық. Б.С., - Астана: [Б.ж.], 2009.-112 б.
4. Социально-политические механизмы формирования института государственной службы в Республике Казахстан на региональном уровне: Нуртазин. М.С - Саратов: [б.и.], 2009.-145 с.
5. Капаров С. Г. Модернизация государственной службы в Республике Казахстан: Учебное пособие. – Астана, 2010.- 212 с.
6. Байменов.А.М. Государственная служба. Международный опыт. Казахская модель. – Астана, 2000.- 150 с.

Ғылыми жетекшісі:

З.ғ.к. Примашев Нұрзада Маханбетович

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ

Татьяна Макаренко, Анна Штанько, Александр Никитин
(Гомель, Республика Беларусь)

ЗАГРЯЗНЕНИЕ ВОДЫ ВОДОЁМОВ Г. ГОМЕЛЯ И ПРИЛЕГАЮЩИХ ТЕРРИТОРИЙ

Негативное техногенное воздействие деятельности человека в наибольшей степени проявляется на водных экосистемах, которые являются одними из ключевых компонентов окружающей среды. В Республике Беларусь функционирует достаточно устоявшаяся система контроля и мониторинга водных ресурсов страны, которая базируется на анализе экосистем различного назначения. Основными характеристиками водной среды являются её динамичность, неустойчивость концентрации химических веществ и химического состава во времени. Среди широкого спектра загрязнителей водной среды наиболее важное значение имеют тяжелые металлы, обладающие канцерогенными, мутагенными и патогенными свойствами [1].

В последние десятилетия в процессы миграции тяжелых металлов в природной среде интенсивно включилась антропогенная деятельность человечества. Основными источниками антропогенного поступления тяжелых металлов в окружающую среду являются: тепловые электростанции, металлургические предприятия, транспорт, химические средства защиты сельскохозяйственных культур от болезней и вредителей, сжигание нефти и различных отходов и пр. [2].

Тяжелые металлы относятся к приоритетным загрязняющим веществам, наблюдения за которыми обязательны во всех средах. ПДК для токсичных элементов утверждены Постановлением Министерства окружающей среды Республики Беларусь от 20 марта 2015 г № 13, действуют для 560 веществ в воде рыбохозяйственных и иных водных объектов [3].

Цель работы – изучить содержание тяжелых металлов в водоемах г. Гомеля и оценить общий уровень загрязнения водных экосистем с помощью интегрального показателя загрязнения ($Z_{\text{сумм}}$).

Для исследования в 2016 – 2017 гг. были выбраны водоёмы г. Гомеля и прилегающих территорий, испытывающие различную антропогенную нагрузку.

Отбор проб воды проводился батометром ежемесячно. Содержание тяжелых металлов в исследуемых образцах поверхностных вод определялось атомно-абсорбционным методом на ААС «Perkin Elmer – 406» на базе Государственного учреждения «Гомельский областной центр гигиены, эпидемиологии и общественного здоровья»[4].

Критерием оценки загрязнения вод тем или иным веществом является сравнение его содержания с предельно допустимой концентрацией (ПДК) (таблица 1).

Таблица 1 – Превышения нормативных уровней концентрации (для объектов рыбохозяйственного назначения) тяжелых металлов в водоемах г. Гомеля и прилегающих территорий

Наименование водоема	Уровень превышения ПДК, раз							
	Свинец		Цинк		Медь		Кобальт	
	2016	2017	2016	2017	2016	2017	2016	2017
Оз. Малое	0.10	0.07	14.17	21.42	11.35	10.51	1.50	0.1
Оз. Круглое	0.10	0.38	10.03	18.56	10.59	17.4	1.74	0.1
Оз. У-образное	0.08	0.07	15.36	4.64	13.43	39.51	1.58	0.1
Оз. Волотовское	0.09	0.07	12.23	19.26	19.64	2.34	0.96	0.1
Оз. Шапор	0.10	0.07	6.33	10.10	14.20	16.51	1.40	0.1
Оз. Дедно	0.09	0.42	9.17	2.07	16.38	2.35	2.08	0.1
Оз. Любенское	0.11	0.07	7.29	2.21	15.43	2.35	1.60	0.1
Гребной канал	0.13	0.07	5.11	9.36	16.65	20.47	1.41	0.1
Оз. Володькино	0.09	0.53	9.44	8.57	6.70	12.14	1.19	0.1
Р. Сож	0.09	0.07	9.92	4.12	14.07	2.25	1.46	0.1
Старое русло р. Сож (Ветковский район)	0.08	0.16	9.36	1.86	8.06	11.31	0.71	0.1
ПДК _{рыбохоз.}	0,1 мг/л		0,01 мг/л		0,001 мг/л		0,01 мг/л	

Общая тенденция степени загрязнения воды водоёмов г. Гомеля и прилегающих территорий тяжёлыми металлами изменяется в следующем ряду: цинк>медь> свинец > кобальт. Причём для свинца не отмечено ни одного случая превышения нормативного показателя.

Для всех исследованных нами водоемов определены превышения ПДК по цинку и меди за весь период исследований, а также для кобальта в 2016 году в отдельных водоёмах, но превышения не носили системный характер. Несмотря на то, что старичный комплекс р. Сож не испытывал видимой антропогенной нагрузки, концентрация соединений меди и цинка выше, чем в некоторых городских водоёмах. Можно предположить, что водоём загрязняется воздушными массами города, которые могут распространяться на значительное расстояние. Кроме того, для непроточных и мало проточных водоёмов (оз. Малое, У-образное) характерны одни и те же основные загрязнители – медь и цинк. Оз. Круглое принимает стоки предприятия «Электроаппаратура» и находится рядом с оживлённой трассой и

железнодорожной линией, в озере отмечаются довольно высокие концентрации таких металлов, как цинк и медь.

Интегральным способом оценки загрязнения вод загрязнителями является суммарный показатель техногенного воздействия:

$$Z_{\text{сум}} = \left(\sum_{i=1}^n \frac{C_i}{C_{\text{ПДК}}} \right) - (n-1), \quad (1)$$

Где $Z_{\text{сум}}$ – суммарный показатель техногенного воздействия; C_i – концентрация загрязнителя в воде изучаемого водоема; $C_{\text{ПДК}}$ – концентрация загрязнителя в воде индикаторного водоема; n – количество нормируемых загрязнителей [4].

На протяжении 2016 – 2017 гг. суммарный показатель техногенного воздействия в изучаемых водоемах показал значительное варьирование (рисунок 1).

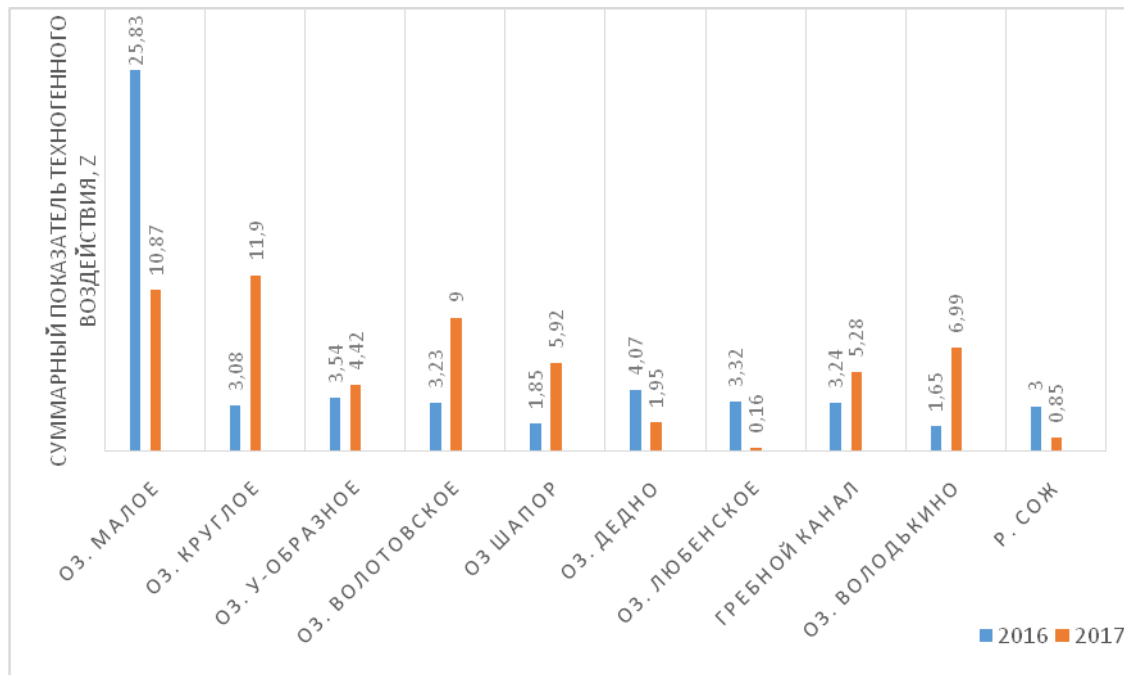

Рисунок 1 – Динамика суммарного показателя техногенного воздействия на водоемы г. Гомеля и прилегающих территорий

Установлено, что наиболее загрязненными водоёмами являются оз. Малое, оз. Круглое и оз. У-образное. Для озёр Малое и Круглое отмечены максимальные значения $Z_{\text{сум}}$, хотя водоёмы располагаются вне зоны видимой антропогенной нагрузки. Озеро У-образное несет более высокую антропогенную нагрузку, так как со всех сторон окружено автотрассами и принимает стоки с рынка «Прудковский» и автостоянки. Этим, вероятно, можно объяснить высокую степень загрязнения данного водоёма. Оз. Дедно контактирует с водоёмом, напрямую принимающим стоки городских коллекторов (Прудковский и Хатаевичский коллекторы, принимающие стоки нескольких автопредприятий и фабрики «Спартак»), в оз. Шапор поступает поверхностный сток с таких предприятий, как ООО «Гомельдрев» и «Гомельобой». Предполагалось, что в воде водоёмов будет отмечен высокий уровень суммарного загрязнения, однако, данные водоёмы менее загрязнены, чем водоёмы, не контактирующие со стоками.

Для таких водоёмов, как оз. Малое, оз. Дедно, оз. Любенское, р. Сож, отмечено снижение $Z_{\text{сум}}$. Наибольшее снижение суммарного техногенного воздействия отмечено для оз. Любенское. Значение снизилось практически в 20 раз. Но для большинства водоёмов уровень загрязнения увеличился. Причём максимальное значение установлено в оз. Круглое ($Z_{\text{сум}}=11,91$).

Сложно было предположить повышение уровня загрязнения для оз. Володькино и Гребного канала. Вблизи оз. Володькино нет предприятий, которые могли бы оказывать влияние на поступление в него соединений тяжёлых металлов. Предположительно, тяжёлые металлы могут поступать с водными массами р. Ипуть, с которой оз. Володькино имеет непосредственную связь. Минимальное значение суммарного загрязнения наблюдалось в оз. Любенское ($Z_{\text{сум}}=0,16$). Стоит предположить, что данное озеро обладает высокой способностью к самоочищению. Также можно предположить, что сложились условия, в частности окислительно-восстановительных процессов, а также осаждения, позволяющие перевести тяжёлые металлы в устойчивые комплексы или осадки, которые переводят исследуемые металлы в донные отложения.

В результате проведённых исследований установлено, что значения содержания тяжёлых металлов в водоёмах имеют широкий размах варьирования даже в пределах одного конкретного водоёма.

Основным загрязнителем водоёмов г. Гомеля и прилегающих территорий является цинк. Следует отметить, что экологически неблагополучными являются не только водоемы, принимающие стоки предприятий, но и в большей степени водоемы городской и пригородной зоны отдыха. Это может свидетельствовать об атмосферном пути поступления токсикантов и о высоком загрязнении воздушных масс г. Гомеля соединениями изучаемых металлов.

Так как исследуемые нами водоёмы активно используются населением города для проведения спортивных и культурно-массовых мероприятий, то полученные данные свидетельствуют о необходимости контроля за состоянием изучаемых водоёмов.

Литература:

1. Власов, Б. П. Содержание тяжелых металлов в водных растениях водоемов и водотоков Беларуси по данным мониторинга / Б. П. Власов, Н. Д. Грищенко // Вестник БГУ. – Сер. 2. – 2011. – № 3. – С. 117-121.
2. Будников, Г.К. Тяжелые металлы в экологическом мониторинге водных систем / Г.К. Будников // Соросовский образовательный журнал. – 2016. – №5. – С. 23–29
3. Об установлении нормативов качества воды поверхностных водных объектов [Электронный ресурс]: постановление Министерства природных ресурсов и охраны окружающей среды Республики Беларусь, 30 марта 2015 г. № 13 // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь. – Режим доступа: <http://www.pravo.by/document/?guid=12551&p0=W21529808&p1=1>. – Дата доступа: 16.03.2017.
4. Никаноров, А.М., Биомониторинг тяжелых металлов в пресноводных экосистемах / А. М. Никаноров, А. В. Жулидов, А. Д. Покаржевский. – Ленинград, 1985. – 155 с.

К.Н. Ткачук, В.В. Калінчик
(Київ, Україна)

ПРОГНОЗУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА ФУНКЦІЯ СИСТЕМИ МОНІТОРИНГУ НЕБЕЗПЕЧНИХ ТА ШКІДЛИВИХ ФАКТОРІВ ВИРОБНИЧОГО СЕРЕДОВИЩА

Безпека виробництва можлива тільки при постійній оцінці та ефективному контролі за виробничими ризиками, при своєчасному виробленні управлінських рішень та вжиття необхідних заходів на основі достовірної та повної інформації об'єкта управління. Оскільки основною причиною аварій і нещасних випадків є відхилення в системі "людина - небезпечний виробничий об'єкт - середовище" від вимог правил і норм безпеки, то основою функціонування системи управління безпекою має бути принцип компенсації цих відхилень. У цьому випадку правила і норми безпеки слід розглядати як програму управління безпекою. Основною вимогою до розробки системи управління забезпечення безпечних умов і охорони праці є виключення неповноти взаємозв'язків необхідної інформації і розв'язуваних всередині завдань, що дозволяє реалізовувати таку відкриту систему управління, яка в даних умовах давала б можливість реалізовувати цільові функції безпеки та охорони праці.

Виходячи із проведеного аналізу можна зробити висновок, що моніторинг небезпечних та шкідливих факторів виробничої системи є однією з основних функцій системи управління охороною праці.

Моніторинг займає важливе місце в державній системі охорони праці і саме тому в багатьох країнах діє комплексна автоматична система моніторингу умов і безпеки праці [1].

Об'єктами моніторингу є: нормативно-правові акти у сфері умов і охорони праці; показники виробничого травматизму і професійної захворюваності; умови праці; соціальне забезпечення потерпілих на виробництві; професійні і соціальні ризики; заходи з поліпшення умов і безпеки праці і їх економічна ефективність; модернізація виробничих об'єктів і технологічних процесів; фактори виробничого середовища, результати атестації робочих місць за умовами праці на підприємствах та інші.

Етапами моніторингу умов і безпеки праці є збір даних, їх систематизація, оброблення, аналіз, визначення тенденцій.

Виходячи із розглянутого системи моніторингу можна розділити на системи моніторингу умов безпеки праці та виробничого травматизму і системи моніторингу шкідливих та небезпечних факторів виробничого середовища [1].

Моніторинг повинен включати в себе такі основні функції як контроль, спостереження, аналіз, оцінювання, прогнозування, спираючись при цьому на правила та норми в сфері охорони праці (рисунок 1).

Причому, однією із найважливіших функцій моніторингу є функція прогнозування тенденцій розвитку небезпечних та шкідливих факторів.

Прогнозування широко застосовується для аналізу та оцінки стану безпеки та умов праці на підприємствах України.

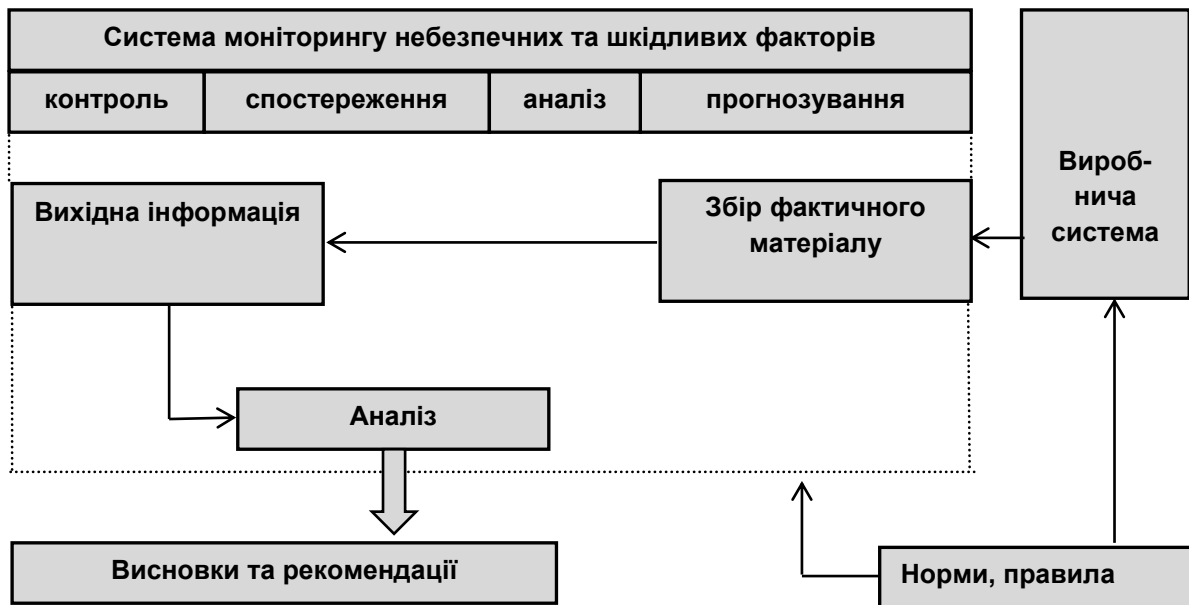

Рисунок 1. Функціональна схема системи моніторингу небезпечних та шкідливих факторів

Так в роботі [1] розглянуті методологічні підходи до прогнозування рівня виробничого травматизму. Проведено аналіз методів, які застосовуються для оцінки стану безпеки та умов праці. Проаналізовані особливості прогнозування виробничого травматизму для різних галузей. Показано, що деякі математичні моделі, які використовуються для прогнозування виробничого травматизму засновані на експертних даних і носять суб'єктивний характер. Запропоновано комплексний та системний підхід до аналізу та прогнозування рівня виробничого травматизму.

В роботі [2] розроблено методологію прогнозування виробничого травматизму та показників стану охорони праці із застосуванням економетричного методу, показана доцільність створення системи моніторингу виробничих небезпек.

Аналізу методів прогнозування ризиків виробничого травматизму в харчовій промисловості присвячена робота [3]. Аналізуються методи екстраполяції, найменших квадратів, експоненціального згладжування та метод групового врахування аргументів. Показано, що для короткострокового прогнозу доцільно використовувати методи на основі простої регресії, для середньострокових – багатофакторний аналіз, а для довгострокових – комбіновані моделі.

Проблеми прогнозування небезпечних фізико-геологічних факторів розглядаються в роботі [4]. На основі аналізу методу аналогій, методу оцінки діючих факторів, аналітичного методу та методу моделювання запропоновані методи системного аналізу.

Метод моделювання для прогнозу електромагнітного обстановки запропоновано в роботі [5]. Показано, що таке моделювання слід виконувати на етапах проектування будівель та при модернізації технологічного обладнання.

Прогнозуванню динаміки зміни аероіонного складу повітря приміщень присвячена робота [6]. Показано, що визначення концентрацій аерофонів повинно спиратись на моделі притаманні даному приміщенню.

Для оцінки травмонебезпечності і з метою прогнозування і попередження виробничого травматизму у сільськогосподарському виробництві в [7] удосконалено математичні методи аналізу, прогнозу і критерії оцінки безпеки праці, на основі дослідження виробничого травматизму з деталізацією методів використання одно- і багатофакторного кореляційно - регресивного аналізу і прогнозу показників виробничого травматизму. Для оцінки травмонебезпечності виробництва за наявності великого обсягу статистичної інформації автором використовувались імовірнісні показники, які відображають стохастичну природу настання нещасних випадків на виробництві.

Аналіз показав, що об'єкт дослідження розглядається як статичний, що суперечить реальному стану справ. При здійсненні управлінської діяльності використовується статистична інформація ретроспективного характеру. В окремих випадках при прогнозуванні не враховується інформація, яка відображає зміни, що сталися в процесі функціонування об'єкта.

В той же час прогнозування безпеки настання нещасних випадків на виробництві є обов'язковою складовою частиною в системі управління охороною праці виробничої системи, що дає можливість планування необхідних заходів щодо запобігання таких випадків. Звідси виникає задача розроблення моделей прогнозування, побудованих з використанням достатньо простих алгоритмів, ефективно працюючих в умовах невизначеної і недостатньої інформації.

Крім того виникає необхідність впровадження уніфікованих методів і методик побудови математичного та програмного забезпечення для виявлення, розпізнавання та ідентифікації небезпечних факторів, заснованого на методах математичного моделювання та прогнозування.

Таким чином, проведений аналіз показав, що моніторинг є однією з основних функцій системи охорони праці, заснований на зборі фактичного матеріалу, прогнозуванні стану функціонування виробничої системи та виконанні запланованих заходів і дій дотримання встановлених значень показників.

Література:

1. Таїрова Т. М. Методологічні засади моніторингу виробничого травматизму [Електронне видання] Монографія. Т. М. Таїрова. – К.: «Основа». 2014.– 201 с.
2. Подобед І. М. Прогнозування виробничого травматизму в аграрному секторі економіки України: автореф. дис. ...канд. техн. наук: 05.26.01 /Подобед Іван Мефодійович. - К., 2008. – 21 с.
3. О.В. Євтушенко. Прогнозування ризиків виробничого травматизму на підприємствах харчової промисловості/ О.В.Євтушенко//Наукові праці НУХТ.- 2013. - № 51. – С. 46-56.
4. М. Назімков. Проблеми прогнозування небезпечних фізико-геологічних факторів на територіях відкритих гірничих розробок/ М. Назімков, В. Артамонов// Сучасні досягнення геодезичної науки та виробництва. - 2014. - Випуск І(27). – С. 118-120.
5. Левченко Л.О. Визначення та прогнозування електромагнітної обстановки у приміщеннях методом моделювання/ Левченко Л.О.//Гігієна населених місць. – 2012. – № 60. – С. 186-191.
6. Визначення та прогнозування динаміки зміни аероіонного складу повітря виробничих приміщень/ В.А. Глива [та ін.]// Вісник НТУУ «КПІ». Серія «Гірництво». – 2010. – Вип. 19. – С.164-170.
7. Костенко О.М. / Імовірнісні показники травмо небезпечності // О.М. Костенко, Г.Є. Дегтяренко // Проблеми охорони праці в Україні: Збірник наукових праць. – К.: ННДІОП. – 1999. – Вип. 2. – С. 50-53.

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

Світлана Біліченко
(Київ, Україна)

ПРИНЦИПИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ЯКОСТІ ОСВІТИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Світ епохи глобалізації та інтернаціоналізації має зовсім інші характеристики ніж індустріальний. У ньому з очевидністю спостерігається перехід від виробництва товарів до виробництва послуг, організації системи освіти, проведення досліджень тощо. При цьому розвиток інформаційних технологій і баз даних перетворює знання в основний предмет праці та заміщає старі засоби виробництва, характерні для індустріальної епохи.

Якщо розвиток нових технологій і знань як основного ресурсу є ключовими характеристиками сучасного світу, то, очевидно, це не могло не позначитися й на освіті. Освіта в епоху глобалізації стала свого роду тією точкою, де сходяться переваги і протиріччя, що породжуються сучасною епохою, тією областю, яка, по суті, формує світ XXI століття.

Освіта дозволяє отримувати високі доходи, але і її вартість досить велика. Сьогодні в США витрати на освіту в 5 разів перевершують всі інші витрати (одяг, житло тощо). Однак ці витрати окупають себе.

Зростають і вимоги до рівня освіти. Якщо в 1970-х роках випускники коледжів розглядалися як високоосвічені та висококваліфіковані кадри, то сьогодні вони стають звичайною робочою силою у порівнянні з тими, хто має ступінь магістра і доктора. Освіта на рівні коледжів фактично дає можливість репродукувати наявні знання, але не породжувати нові [1].

Цікаво, що одночасно зі збільшенням доходів осіб, які мають вищу освіту, відбуваються зміни в ціннісних орієнтаціях. Якщо на початковому етапі матеріальні стимули виявлялися тяжіючими, що спонукають до отримання нових знань, то в кінці 1990-х – початку 2000-х років освіту і знання самі по собі набувають мотиваційну силу. Людина вчиться не стільки для того, щоб багато заробляти. Вона має достатній дохід, щоб освіта та знання стали можливістю для розкриття творчого потенціалу, самореалізації та самовдосконалення.

Глобалізація та інтернаціоналізація у сфері освіти, супроводжувана зростаючою мобільністю студентів – є одним із важливих трендів останніх десятиліть. Глобалізація відкриває широкі можливості доступу до освіти. Перш за все, це пов'язано з розвитком інформаційних технологій. Інтернет став одним із найважливіших ресурсів в отриманні інформації як для студентів, викладачів, а також для широкого кола осіб, які бажають змінити професію або отримати додаткову освіту в тій чи іншій сфері. Посилання на Інтернет-сторінки можна все частіше побачити в списку рекомендованої літератури в різних підручниках. У глобальній комп'ютерній мережі з кожним днем стає дедалі більше і більше освітніх сайтів і порталів. Багато вузів виставляють свої навчальні плани і програми окремих курсів в Інтернеті. А значить, потреба в більшій відкритості, прозорості, зборі інформації про вузи і програми, що викликають довіру, публікації повних звітів по зовнішній експертизі також повинна була знайти відображення у новій «європейській моделі гарантії якості».

Вища освіта, наукові дослідження та інновації мають вирішальне значення в підтримці соціальної цілісності, економічного зростання і глобальної конкуренції. Оскільки європейське співтовариство прагне до створення міцного фундаменту знань, вища освіта є істотним компонентом соціально-економічного та культурного розвитку. У той же час нагальна потреба в спеціальних уміннях і компетенціях пред'являє до вищої освіти нові вимоги. Більш широка доступність освіти надає вузам можливість використання все більш різноманітного індивідуального досвіду. У відповідь на диверсифікацію і зростаючі очікування вища освіта повинна здійснити корінні зрушення у викладанні; у навчанні назріла необхідність в підході, орієнтованому на студента, у пошуку більш гнучких освітніх траєкторій і визнання компетенцій, придбаних за рамками формальних навчальних програм. Самі вузи все більше відрізняються один від одного за своїми місіями, способами реалізації освіти, співпраці, включаючи зростаючу інтернаціоналізацію, електронні навчальні курси та нові методи викладання. Гарантія якості відіграє ключову роль, підтримуючи освітні системи і вузи в здійсненні цих змін, у той же час, гарантуючи, що кваліфікації, одержувані студентами, та їх освіта залишаються в основі місії вузів.

Основна мета Стандартів і рекомендацій для гарантії якості в Європейському просторі вищої освіти полягає у тому, щоб внести вклад у загальне розуміння гарантії якості навчання в усіх країнах та серед усіх зацікавлених сторін. Стандарти грали і продовжують відігравати важливу роль у розвитку національних і міжнародних систем забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ЄПВО) та в здійсненні міжнародного співробітництва. Залученість в процесі гарантії якості, особливо зовнішнього забезпечення, дозволяє європейським системам вищої освіти продемонструвати якість та збільшити прозорість, тим самим сприяючи взаємній довірі, визнанню кваліфікацій, програм та інших видів реалізації освіти.

Європейські стандарти для гарантії якості складаються з трьох частин:

- Внутрішня гарантія якості (Частина 1).
- Зовнішня гарантія якості (Частина 2).
- Агенції гарантії якості (Частина 3).

Проте, необхідно мати на увазі, що ці три частини тісно взаємопов'язані і створюють основу структури європейської гарантії якості. Зовнішня гарантія якості, описана в Частині 2, визнає стандарти внутрішнього забезпечення якості, описані в Частині 1, таким чином забезпечуючи узгодженість внутрішньої роботи, виконаної вузами, і процедур зовнішнього забезпечення якості, які вони проходять. Аналогічним чином Частина 3 співвідноситься з Частиною 2. Отже, ці три частини доповнюють одна одну як в вузах, так і в агенціях, а також сприяють розумінню іншими учасниками своєї ролі у загальній структурі. В результаті, всі три частини повинні трактуватися як одне ціле. Стандарти описують узгоджену та прийнятну практику гарантії якості у вищій освіті, і тому повинні враховуватися та виконуватися усіма, хто залучений у реалізацію всіх видів вищої освіти. Для зручності в Додаток поміщений Зведений список стандартів для гарантії якості. Рекомендації роз'яснюють, чому стандарт важливий, й описують, як він може бути реалізований.

Зовнішні процедури гарантії якості в різних формах дозволяють оцінити ефективність внутрівузівських процесів гарантії якості. Вони є каталізаторами розвитку і реалізації нових можливостей. Вони також надають інформацію громадськості про якість діяльності освітньої установи. Вищі навчальні заклади повинні регулярно брати участь у процедурах зовнішнього забезпечення якості, які, там, де це необхідно, враховують вимоги законодавства, в рамках якого вони діють. Тому, в залежності від контексту, зовнішня гарантія якості може приймати різні форми і здійснюватися на різних рівнях (таких як програма, факультет або ВУЗ). Гарантія якості – це безперервний процес, який не закінчується отриманням зовнішнього відзиву, написанням звіту або процесами післядії в ВУЗі. Тому, ВУЗи повинні прагнути до того, щоб прогрес, досягнутий з часу останньої процедури зовнішнього забезпечення якості, брався до уваги при підготовці до наступної процедури.

Для забезпечення прав вузів й об'єктивного прийняття рішень процедури зовнішнього забезпечення якості повинні бути відкритими і підзвітними. Проте, можуть виникнути деякі розбіжності або незадоволеність процесом або офіційними результатами. Агенції повинні вирішувати такі питання професійно, за допомогою чітко визначених і послідовно застосовуваних процедур.

Для того щоб зовнішня гарантія якості була значущою, важливо, щоб ВУЗи і громадськість довіряли агентствам. Тому агентства повинні описати та публікувати цілі та завдання своєї діяльності по гарантії якості, характер взаємодії із відповідними зацікавленими сторонами, особливо з ВУЗами, та контекст своєї роботи. Експертні можливості агенції можуть бути розширені за допомогою включення іноземних експертів у комітети і комісії агенції. Для досягнення своїх цілей агенції проводять різні види діяльності по гарантії якості, такі як оцінка, перевірка, аудит, акредитація та інші подібні процедури, як на програмному, так і на інституційному рівні. Якщо агенції здійснюють яку-небудь іншу діяльність, вони повинні проводити чітке розмежування між зовнішньою гарантією якості та іншими областями своєї діяльності. Навіть якщо у ВУЗі не реалізуються програми подвійних/спільних дипломів і на порядку денному тільки підвищення конкурентоспроможності програм і випускників у своїй країні, необхідна зовнішня об'єктивна незалежна оцінка, методи якої прописані і прийняті міжнародними асоціаціями.

Якщо спільна акредитація – тема найближчого майбутнього, предмет для обговорення й апробації, то міжнародна акредитація – необхідна умова й основа інтернаціоналізації національних систем забезпечення якості вищої освіти та самої системи вищої освіти. І якщо сам термін поки викликає питання, то потреба в такій процедурі складається повсюдно. Йдеться про дотримання у процедурі трьох необхідних умов: використання акредитаційною агенцією міжнародних стандартів і методів оцінки, участі в оцінці експертів, номінованих двома-трьома агенціями різних країн і, головне, визнання самої агенції-оператора на міжнародному рівні. Така логіка лежить в основі формування Європейського реєстру забезпечення якості [2].

Процедура міжнародної акредитації повністю забезпечує незалежність експертизи, так як в складі комісії беруть участь представники різних зацікавлених сторін (від роботодавців і студентства) та академічної громадськості інших країн. Також вона забезпечує об'єктивність й адекватність оцінки: зарубіжні експерти працюють разом із національними експертами. Це дозволяє враховувати вимоги національного законодавства і національні стандарти, бачити (і диференціювати) проблеми, які залежать від самого ВУЗу (програми), і проблеми, які від ВУЗу не залежать, – їх можна вирішити тільки на рівні країни. Процеси інтернаціоналізації та гармонізації змісту і технологій навчання, змісту і технологій експертизи проходять як на академічному рівні, так і на рівні експертів, а ще раніше – на рівні агенцій, які планують та організують процедуру міжнародної акредитації. Тому вона корисна всім як підвищення кваліфікації – взаємного обміну досвідом, ідеями, методиками, що відбувається на практиці.

Міжнародна і спільна акредитація освітніх програм є сьогодні найбільш затребуваними процедурами з боку академічної громадськості. І це дозволяє ВУЗам заявити про якість освіти не тільки у себе в країні, а й за кордоном, є явною конкурентною перевагою по залученню кращих національних і зарубіжних абітурієнтів, а також умовою для широкого міжнародного співробітництва. Саме тому технологія проведення міжнародної та спільної акредитації, аж до найдрібніших деталей, викликає інтерес кожної акредитаційної агенції та вже досить широко використовується на практиці.

Оскільки в Україні, на відміну від розвинених європейських країн, практики гарантування якості освіти через участь у цьому процесі незалежних акредитаційних агенцій не існує, успішне запровадження такої практики має відбуватися у кілька етапів, зокрема розробки законодавчо-нормативного забезпечення

діяльності акредитаційних агенцій із гарантій якості вищої освіти, створення таких структур, підбір фахівців, які будуть займатися оцінкою, початок діяльності таких агенцій та контроль їх діяльності [3].

Відносини у сфері освіти охоплюють не лише суто педагогічні, пов'язані із навчанням і вихованням, а й відносини управлінські, трудові, фінансові, майнові та ін., що пов'язані із забезпеченням навчання та виховання, діяльністю педагогічного, професорсько-викладацького складу тощо [4].

Тому необхідно згадати ще одне дуже важливе питання про налагодження діалогу та взаємодії між всіма учасниками освітнього процесу – державою, вищими навчальними закладами, бізнесом, батьками та студентами. З боку держави повинен відбуватися контроль та фінансування освіти, з боку бізнесу повинні вкладатися інвестиції в освіту та надання робочих місць випускникам, з боку батьків та студентів контроль за наданням якісних освітніх послуг тощо.

Підсумовуючи вищесказане, можна виділити три аспекти освітньої діяльності, завдяки яким можна істотно підвищити якість вищої освіти, та реалізувати в Україні Європейські стандарти. Перший – це якість персоналу, яка може бути гарантована високою академічною кваліфікацією викладачів і наукових співробітників вузів, наявність якісних освітніх програм, що забезпечується поєднанням кваліфікованого викладання й досліджень та їхньою відповідністю суспільному попиту. Другий – якість підготовки студентів, може запровадитись тільки на шляху диверсифікованості освітніх програм, подолання багатопланового розриву, що існує між рівнями освіти та підвищення ролі механізмів учбово-професійної орієнтації та мотивації молоді. Третій аспект – якість інфраструктури вищих навчальних закладів, включаючи електронне та комп'ютерне обладнання, сучасні бібліотеки та навчальні корпуси, все це може бути забезпечене за рахунок адекватного фінансування, можливого тільки при збереженні державного підходу до вищої освіти як загальнонаціонального пріоритету.

Література:

1. Лавриненко Л.М. Ринок праці в Україні та соціальна функція держави // Інноваційна економіка / Всеукраїнський науково-виробничий журнал. – Тернопіль. – № 2'2015 [57]. – С. 154-159.
2. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (ESG). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/standards-and-guidelines_for_qa_in_the_ehea_2015.pdf
3. Європейський досвід для створення ефективної системи контролю та оцінки якості вищої освіти в Україні. – Аналітична записка. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/745>
4. Біліченко С.П. Якість вищої освіти в Україні – наближення до Європейських стандартів. – Збірник наукових праць «Проблеми та перспективи розвитку національних економік в сучасних умовах». – м. Тернопіль: Крок. 2013. – С. 55-57.

Людмила Глущенко
(Київ, Україна)

ДІЯЛЬНІСТЬ ФІНАНСОВИХ КОМПАНІЙ НА РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ

Фінансові компанії, як особливий вид фінансових посередників, є важливою ланкою вітчизняної кредитної системи. Дані фінансові установи надають специфічний спектр послуг, що дає змогу відносити їх до системи парабанківських фінансових посередників.

Фінансова компанія – це організація, яка надає кредити фізичним та юридичним особам. На відміну від банку, фінансова компанія не приймає депозити від населення, а залучає кошти від банків чи джерел грошового ринку. На відміну від комерційних банків, що акумулюють невеликі суми грошових коштів на депозитах і надають великі позички, фінансові компанії запозичують великі суми коштів і видають невеликі позички [9] у формі споживчих кредитів та кредитів для комерційного використання.

Вкладення коштів в акції декількох компаній дозволяє покращити фінансове становище і знижує імовірність банкрутства. Суб'єкти, що здійснюють інвестування через фінансових посередників, підлягають меншому ризику, ніж індивідуальні інвестори [6].

На сьогоднішній день виділяють такі види фінансових компаній:

- торгівельні фінансові компанії, що надають клієнтам кредити на придбання товарів у визначених роздрібних продавців або виробників;
- фінансові компанії споживчого кредитування, що працюють у сфері високого ризику та надають кредити особам, які не мають змоги отримати його в банку;
- фінансові компанії, що функціонують в сфері бізнесу [9];
- фінансові компанії, що функціонують у сфері ринку цінних паперів [6].

Особливістю фінансової компанії є те, що вони надають позики тим споживачам, які не можуть отримати кредит з інших джерел, дані кредити видаються незначними сумами під вищу ніж у банку процентну ставку.

Джерелами фінансових ресурсів для вітчизняних фінансових компаній є власний капітал, кредити від банків, випуск боргових цінних паперів. Дані кошти спрямовуються на здійснення ними активних операцій:

надання кредитів, інвестування коштів у цінні папери інших емітентів, депозити в банках, участь у капіталі інших підприємств [4].

Найбільш вагоме значення фінансові компанії відіграють на кредитному ринку, тому доцільно детальніше проаналізувати діяльність цих фінансових посередників у сфері кредитування. Джерелом доходу фінансової компанії є різниця між низьким відсотком, який вона виплачує комерційному банку, і високим відсотком, який вона отримує від споживача фінансової послуги. Надання споживчого кредиту фінансовою компанією наведено на рис. 1.

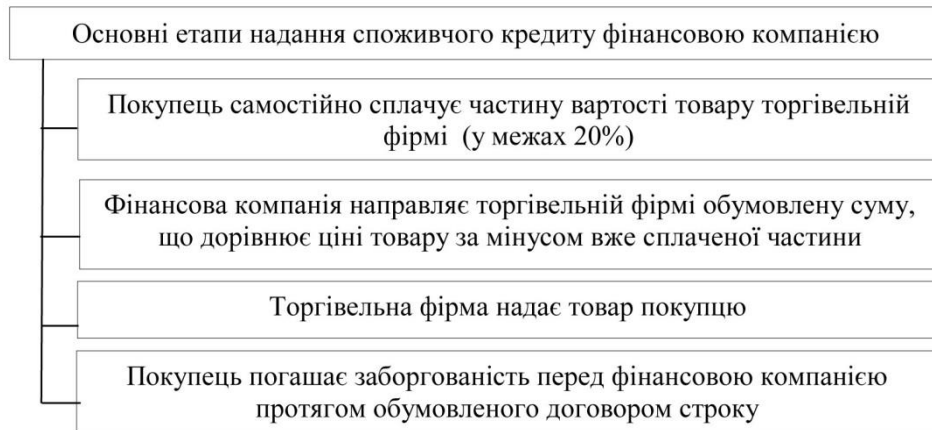

Рис. 1. Надання споживчого кредиту за участю фінансової компанії

Джерело: розроблено автором за даними [5]

Такий механізм споживчого кредитування є вигідним як для покупця, так і для фінансової компанії, яка отримує дохід від проведення операцій, а покупець – можливість здійснювати оплату не відразу, а упродовж певного періоду.

У 2012 – 2017 рр. кількість фінансових компаній в Україні стрімко зростає. Так, станом на 01.01.2013 року на ринку фінансових послуг функціонувало 312 фінансових компаній, станом на 30.09.2017 року їх кількість збільшилася на 361 одиницю, і становить 673 одиниць.

На рис. 2 показано як із зростанням кількості фінансових компаній зростають обсяги активів, власного капіталу та обсяги послуг, що надаються фінансовими компаніями.

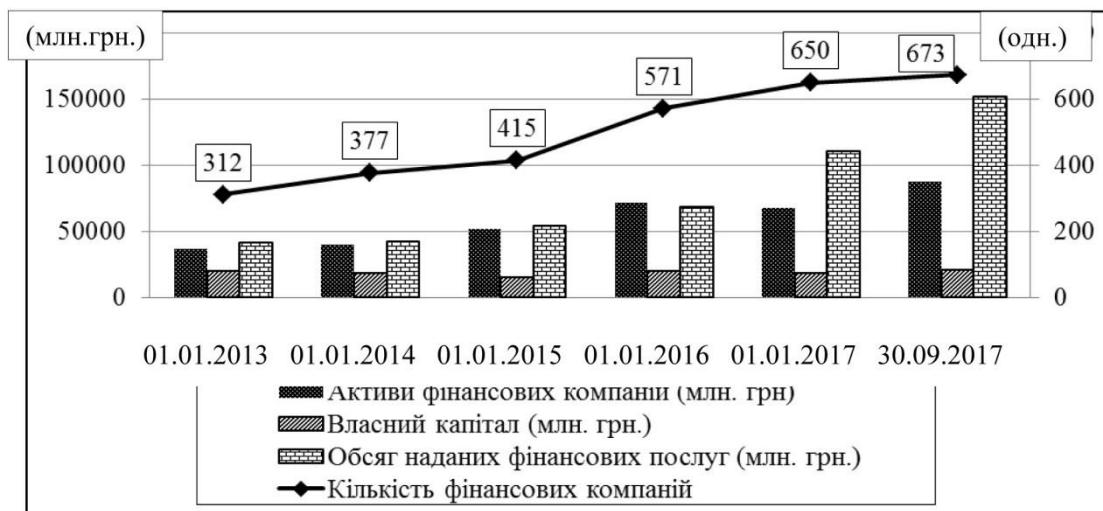
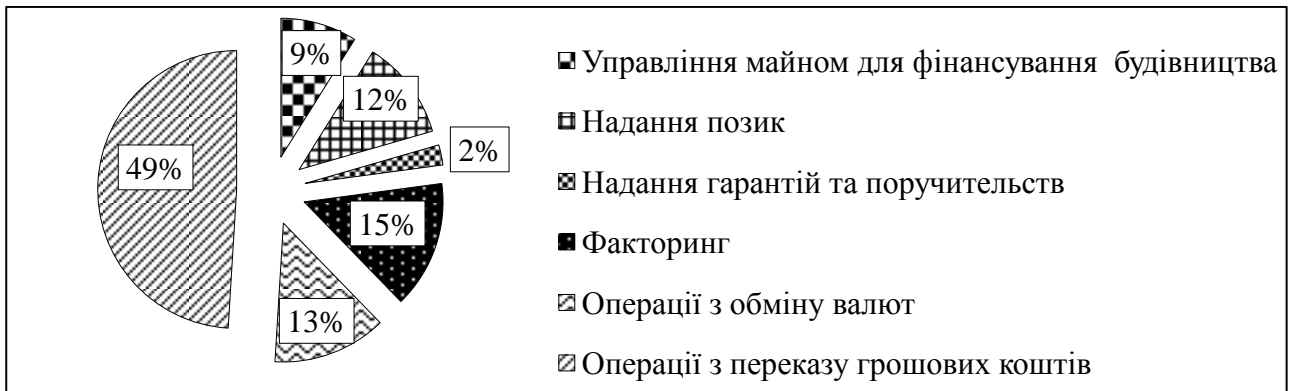

Рис. 2. Основні показники діяльності фінансових компаній на ринку фінансових послуг України у 2012 – 2017 роках

Джерело: розроблено автором за даними [2]

У структурі послуг, що надають фінансові компанії, найбільша частка (49%) припадає на операції з переказу грошей, 15% від сукупної вартості послуг фінансових компаній припадає на послуги факторингу, 13% – на операції з обміну валют, 12% – на надання позик, 9% – на послуги з управління майном для фінансування об'єктів будівництва (рис. 3).

Рис. 3. Структура фінансових послуг за видами, наданих фінансовими компаніями протягом 9 місяців 2017 року

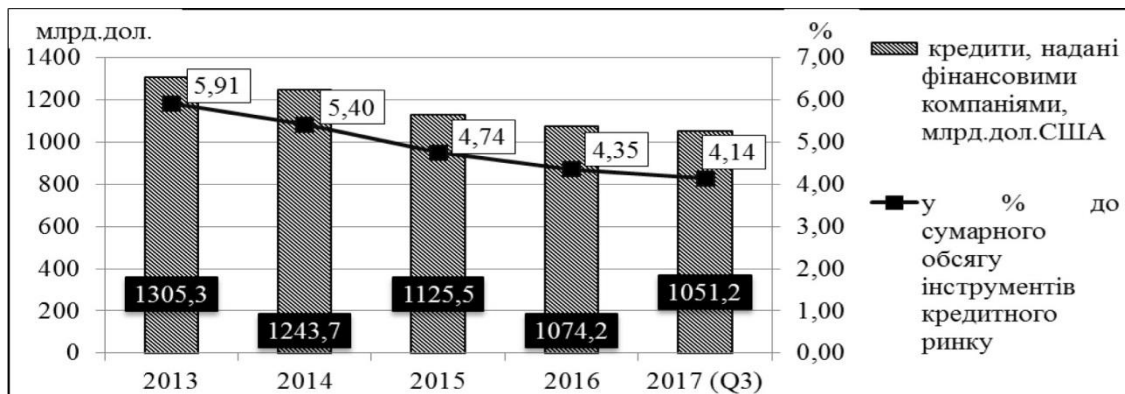
Джерело: розроблено автором за даними [2]

Проаналізувавши діяльність фінансових компаній в Україні, доцільним є порівняти отримані результати з аналогічними показниками США, де фінансові компанії як особливий вид фінансових посередників набули значного поширення.

Фінансові компанії в США зародилися в 50-х роках ХХ ст. і до сьогодні є невід'ємною складовою кредитної системи країни. В сучасних умовах більшість великих фінансових компаній США є дочірніми чи залежними фінансовими компаніями великих корпорацій, що виробляють товари тривалого споживання. Дані фінансові структури пришвидшують рух капіталу в країні та стимулюють промисловість і виробництво. Найбільша частка послуг, що надаються фінансовими компаніями в США, припадає на надання споживчих кредитів.

В країнах Західної Європи даний вид фінансових посередників з'явився в 60-х роках ХХ ст. На сьогодні американські фінансові компанії посідають особливе місце в автомобільному бізнесі. Багато автомобільних корпорацій західних країн створюють дочірні, або залежні фінансові компанії для прискорення реалізації своєї продукції. Якщо споживач (позичальник) не може повернути отриману позику, то фінансова компанія вилучає у нього майно, що було об'єктом кредитування. Прикладами таких фінансових компаній є «General Motors Acceptance Corporation», «Ford Motor Credit», «IBM Credit».

Не зважаючи на стрімкий розвиток фінансових компаній в США, останнім часом обсяг кредитів, що надаються даними інституціями, в загальному обсязі наданих кредитів зменшується. Відповідно до даних, що наводяться у річних звітах ФРС, обсяг кредитів, наданих фінансовими компаніями, зменшився в третьому кварталі 2017 року порівняно з 2013 роком на 254.1 млрд. дол. США. Частка кредити, наданих фінансовими компаніями, у відсотках до сумарного обсягу інструментів кредитного ринку також зменшуються.

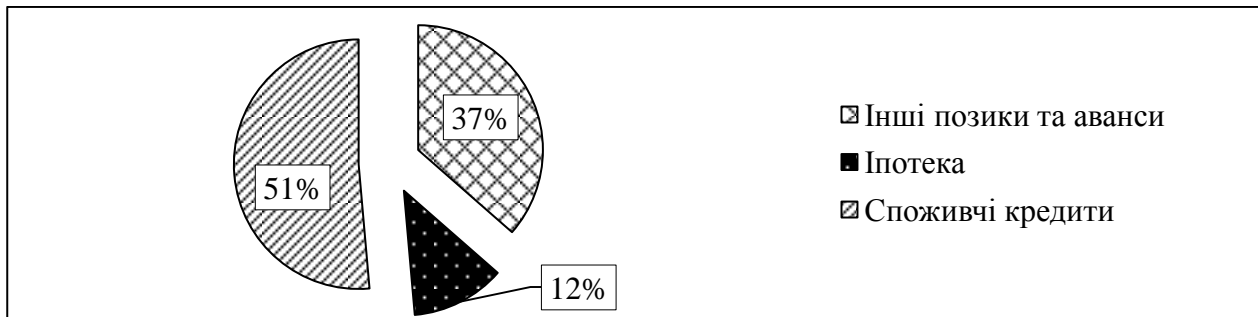
Рис. 4. Кредити, надані фінансовими компаніями

Джерело: розроблено автором за даними [10]

В Америці фінансові компанії мобілізують кошти за рахунок продажу цінних паперів на відкритому ринку, випуску корпоративних облігацій, отримання кредитів, залучення прямих іноземних інвестицій. У третьому кварталі 2017 року в структурі зобов'язань найбільша частка припадає на випущені корпоративні облігації (63,99%) та залучені кредити (12,81%).

Станом на останню звітну дату найбільша частка активів фінансових компаній припала на надані кредити (75%). У структурі кредитів, наданих фінансовими компаніями 51% (540,2 млрд. дол.) припадає на споживчі кредити, 37% (383,1 млрд. дол.) - на інші позики та аванси, 12% (127,8 млрд. дол.) - на надання іпотечних кредитів.

Рис. 5. Структура інструментів кредитного ринку, що використовувалися фінансовими компаніями США для здійснення активних операцій в третьому кварталі 2017 року

Джерело: розроблено автором за даними [10]

Структура активів фінансових компаній в Україні значно відрізняється від аналогічних показників в США. В американських фінансових компаніях більше 75% активів припадає на надані кредити, коли в українських фінансових компаніях цей показник становить 12%. Натомість в Україні 49% активів фінансових компаній припадає на операції з переказу грошових коштів, тоді як в активах фінансових компаній США цей показник є незначним.

Підсумовуючи аналіз основних показників діяльності фінансових компаній в Україні, варто зазначити, що в умовах банкоцентричного фінансового сектору України стрімкий розвиток фінансових компаній в Україні обумовлений неспроможністю банків задовольняти потреби населення у роздрібних фінансових послугах та відсутністю належного регулювання з боку держави. З огляду на це, важливим завданням фінансових компаній є посилення доступності фінансових послуг для споживачів [8] в умовах існуючих на фінансовому ринку бар'єрів [11, С. 33]. У структурі послуг, що надаються фінансовими компаніями, найбільша частка припадає на операції з переказу грошових коштів, обміну валют, факторинг, надання кредитів. На наш погляд, є перспективи щодо взаємодії фінансових компаній і банків через розвиток механізмів сек'юритизації споживчих кредитів [12, С. 313] за умов необхідного законодавчого регулювання.

Література:

1. Дубина М. В. Особливості функціонування фінансових компаній на ринку фінансових послуг України / М.В. Дубина // Проблеми і перспективи економіки та управління. – 2015. – №4. – С. 293-301.
2. Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nfp.gov.ua/ua/Ohliad-rynkiv.html>.
3. Про затвердження Положення про Державний реєстр фінансових установ: Розпорядження Кабінету Міністрів України №41 від 28.08.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/z0797-03>.
4. Фінансові компанії як небанківські інститути кредитної системи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/bank/19981/>.
5. Леваєва Л. Ю. Аналіз діяльності фінансових та лізингових компаній в Україні / Л. В. Леваєва, С. Ю. Кучеренко // Фінанси, грошовий обіг, кредит. – 2016. – №30. – С. 178-189.
6. Кравцова Г. И. Деньги, кредит, банки: учебное пособие. / Г. И. Кравцова. – Мн.: БГЭУ, 2010. – 296 с.
7. Корецька Н. І. Структура кредитної системи Сполучених Штатів Америки / Н. І. Корецька, Н. С. Різник // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії і практики. – 2011. – № 1 (10). – С. 82–88.
8. Науменкова С.В. Підвищення доступності фінансових послуг: актуальні питання регуляторної практики / С.В. Науменкова // Фінанси України. – 2013. – №10. – С.20 – 33.
9. Иванов В. В. Современные финансовые рынки: монография. / В. В. Иванов. – М.: Проспект, 2014. – 362 с.
10. Official site of the Federal Reserve System [Electronic source]. – Access: <https://www.federalreserve.gov/default.htm>.
11. Науменкова С.В. Фінансова інклюзивність та проблеми забезпечення доступу населення до базових фінансових послуг в Україні/ С.В. Науменкова // Вісник Національного банку України. – 2014. – №11. – С. 31-37. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnbu_2014_11_15
12. Міщенко В.І. Сек'юритизація споживчих кредитів /В.І. Міщенко, С.В. Науменкова, О.А. Шаповал//Актуальні проблеми економіки. – 2016. - №12. – С. 311 – 321. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2016_12_36.

Науковий керівник:

доктор економічних наук, професор С.В. Науменкова.

Л.В. Леонтєва, Анжеліка Коваль
(Харків, Україна)

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТРАНСПОРТІ

Підприємницька діяльність на транспорті - це комплекс робіт і послуг, пов'язаних з підготовкою, організацією та здійсненням перевезень людей і вантажів, включаючи технічну експлуатацію транспортних засобів, транспортно-експедиційні роботи та ін.

Технічна експлуатація автотранспортних засобів - це комплекс робіт і послуг з технічного обслуговування, ремонту, зберігання та інструментальної перевірки технічного стану автотранспортних засобів, що забезпечує безпечне, працездатне або справний технічний стан їх при експлуатації. До транспортної експедиції при автомобільних перевезеннях вантажів відноситься організація або виконання оператором (експедитором) від імені та за рахунок вантажовідправника або вантажоодержувача послуг, пов'язаних з укладенням та виконанням договору автомобільного перевезення вантажу. Транспортну експедицію не можна змішувати з агентуванням при автомобільних перевезеннях вантажів, до якого належить діяльність, що здійснюється агентом в інтересах, від імені та за рахунок оператора, що здійснює в установленому порядку автоперевезення вантажів клієнта.

Основним типом підприємства на автомобільному транспорті є автотранспортне підприємство, яке здійснює послуги з переміщення вантажів і пасажирів. Процес переміщення виступає тут як продукція автотранспортного підприємства. Вона не має речового змісту, не може зберігатися і накопичуватися на складах, для її виробництва не потрібна сировина.

Транспортна продукція - це перевезення вантажів, пасажирів, багажу і пошти. Так як перевезення корисна для користувачів не як річ, а як діяльність, до неї може бути застосовано поняття послуги. Це відноситься як до вантажних, так і до пасажирських перевезень.

При вантажних перевезеннях матеріальним носієм одиниці транспортної продукції є вантажна відправка або партія вантажу, оформленої одним перевізним документом.

У пасажирському сполученні матеріальним носієм одиниці перевезення є окремий пасажир, а обсяг транспортної продукції вимірюється числом перевезених пасажирів і виконаних пасажиро-кілометрів.

Відмінні риси транспортної продукції включають її якісні характеристики. Вони розрізняються для вантажних і пасажирських перевезень.

Для вантажних - швидкість, своєчасність і збереження доставки, комплексність транспортного обслуговування вантажовласників у початковому і кінцевому пунктах перевезення;

Для пасажирських - комфортність обслуговування не тільки в пунктах відправлення і прибуття, а й під час перевезення, зручність розкладу, час у дорозі.

Особливості транспортної продукції впливають на склад витрат по експлуатації транспортних засобів. Так як продукт в речовій формі на транспорті не створюється, транспорт не вимагає часу і коштів на зберігання і реалізацію своєї продукції. Результатом виробничого процесу є зміна місцезнаходження вантажів і пасажирів в просторі і в часі, так само особливістю транспортної продукції є відсутність сировини при виробництві, що справляє позитивний вплив на скорочення кругообігу капіталу за рахунок відсутності стадії перебування готової продукції на складі. Так само на кругообіг капіталу впливає поєднання продукції транспорту з процесом її виробництва. Робота транспорту полягає в перевезенні як всередині підприємств різних галузей, так і регіонах, країнах і т.д. Усередині підприємств переміщення предметів праці здійснюється за допомогою автомобілів, конвеєрів, авто і електрокарами, залізничним рухомим складом. Робота всередині виробничого транспорту тут пов'язана з технологічним процесом виробництва цього підприємства, тому такий транспорт часто називають технологічним.

До послуг автомобільного транспорту можна віднести не тільки перевезення вантажів і пасажирів, а й підготовку рухомого складу та експлуатації, вантажно-розвантажувальні роботи, зберігання вантажів, надання перевізних засобів на умовах оренди або прокату та ін. Однак основним видом послуг є перевізні.

Особливостями ринку послуг на автомобільному транспорті є:

1) відсутність певного місця продажів і виробництва послуг в часі і просторі, де можуть укладатися угоди купівлі-продажу, що обумовлено нематеріальне транспортної послуги, особливостями її споживання під час виробництва;

2) залежність ринку транспортних послуг і умов його розвитку від стану і розвитку товарних ринків.

3) обсяги перевезення вантажів нерівні обсягами виробництва речової продукції, тому що за допомогою транспорту відбувається переміщення продукції, що виробляється

4) кругообіг коштів та грошей на ринку транспортних послуг відрізняється від такого кругообігу на ринках виробничих і споживчих товарів, фінансових ринках.

5) ринок транспортних послуг вимагає постійного державного регулювання, оскільки транспорт має не тільки велике економічне, але і соціальне і стратегічне значення. Крім того, він завдає значної шкоди навколишньому середовищу, в кілька разів перевищує шкоду від будь-якого іншого виду матеріального виробництва. Це також визначає необхідність регулювання ринку, введення стандартів і вимог до умов автотранспортної діяльності та різних обмежень.

Заборонено здійснювати підприємницьку діяльність на автомобільному транспорті без спеціального дозволу(ліцензії).

Ліцензування транспортних послуг з перевезення пасажирів та вантажів здійснюється відповідно до Законів України "Про транспорт", "Про автомобільний транспорт", "Про ліцензування певних видів господарської діяльності". Головний документ, який встановлює необхідність отримання ліцензій, Закон України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" від 01.06.2000 р N 1775-III (далі - Закон про ліцензування). Відповідно до п.33 ст.9 Закону про ліцензування ліцензію потрібно мати для "надання послуг з перевезення пасажирів і вантажів автомобільним транспортом загального користування (крім надання послуг з перевезення пасажирів та їх багажу на таксі)".

Ліцензія на транспортні перевезення - це документ державного зразка, який засвідчує право ліцензіата на провадження господарської діяльності з перевезення за такими видами робіт:

- надання послуг з внутрішніх перевезень пасажирів автобусами;
- надання послуг з внутрішніх перевезень пасажирів на таксі;
- надання послуг з внутрішніх перевезень пасажирів легковими автомобілями на замовлення;
- надання послуг з внутрішніх перевезень небезпечних вантажів, багажу вантажними автомобілями, причепами та напівпричепами; надання послуг з міжнародних перевезень пасажирів автобусами; надання послуг з міжнародних перевезень пасажирів на таксі;
- надання послуг з міжнародних перевезень пасажирів легковими автомобілями на замовлення;
- надання послуг з міжнародних перевезень небезпечних вантажів, багажу вантажними автомобілями, причепами та напівпричепами.

Ліцензія з надання послуг з міжнародних перевезень пасажирів та (або) небезпечних вантажів, багажу дає право ліцензіату надавати послуги з внутрішніх перевезень пасажирів та (або) небезпечних вантажів, багажу. Для отримання ліцензії на міжнародні перевезення необхідно мати досвід роботи на внутрішніх перевезеннях не менше ніж три роки.

Водії транспортних засобів, які здійснюють внутрішні та міжнародні перевезення пасажирів, вантажів, повинні відповідати умовам допуску до керування транспортними засобами, які передбачені Законом України «Про дорожній рух» та «Положенням про порядок видачі посвідчень водія та допуску громадян до керування транспортними засобами». Крім того, такі особи допускаються до керування транспортними засобами за наявності: національного або міжнародного посвідчення на право керування автомобільними транспортними засобами відповідної категорії; довідки про проходження обов'язкового медичного огляду і свідоцтва, які підтверджує витікання водіями спеціальних курсів водіїв, допущених до перевезення небезпечних вантажів у разі використання спеціального рухомого складу.

Автомобільні транспортні засоби, які використовуються для внутрішніх і міжнародних перевезень пасажирів і вантажів, повинні бути зареєстровані згідно з «Правилами державної реєстрації та обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів і мотоколясок », і мати:

- свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу, видане органами Державтоінспекції;
- талон про проходження державного технічного огляду;
- тимчасовий реєстраційний талон

Крім того, технічний стан автотранспортних засобів повинен відповідати вимогам, які пред'являються діючими нормативно-правовими актами України та міжнародними актами.

Порядок ліцензування транспортної діяльності морського і річкового транспорту регулюється спільним наказом Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва і Міністерством Інфраструктури України «Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з надання послуг з перевезення пасажирів і вантажів річковим і морським транспортом здійснює Державний департамент морського і річкового транспорту.

Послуги з перевезення пасажирів і вантажів автомобільним транспортом - це здійснення на комерційній основі переміщення людей, багажу і вантажів за допомогою автомобільного транспорту (пп.1.4 п.1 Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з надання послуг з перевезення пасажирів і вантажів автомобільним транспортом, затверджених наказом Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва, Міністерства Інфраструктури України від 16.01.2001 р N 6/18, далі Ліцензійні умови).

При здійсненні автомобільних перевезень ліцензіат повинен:

- дотримуватися Правил надання послуг пасажирського автомобільного транспорту та Правил перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні;
- використовувати сертифіковані і дозволені до експлуатації автотранспортні засоби; забезпечувати контроль технічного і санітарного стану автотранспортних засобів, проведення медичного контролю стану здоров'я водіїв автотранспортних засобів з відповідною відміткою в дорожніх листах, якщо їх наявність передбачена законодавством України, а також їх належне ведення;
- допускати до керування транспортними засобами водіїв, які мають безперервний стаж керування автотранспортним засобом відповідної категорії (перерва в стажі роботи не повинен перевищувати одного місяця);
- забезпечувати проведення з водіями та іншими посадовими особами підприємств інструктажів з техніки безпеки дорожнього руху, охорони праці та пожежної безпеки;
- організовувати роботу водіїв транспортних засобів, режими їх роботи і відпочинку відповідно до положень про робочий час і час відпочинку водіїв;

– забезпечувати водія автотранспортного засобу необхідними документами для виконання робіт з надання послуг з перевезення та дотримання виконання покладених на нього обов'язків, передбачених законодавством України, і виконувати ряд інших вимог.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Леонтьєва Ліна Віталіївна.

Віталій Кравець
(Ірпінь, Україна)

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ

В сучасних динамічних умовах розвитку вітчизняної економіки підприємства знаходяться в досить жорстких умовах господарювання. Все це супроводжується зростанням заборгованості, неплатоспроможності, збитковості результатів діяльності, що, в свою чергу, в подальшому призводить до банкрутства підприємств та їх ліквідації. Тому в період затяжної фінансової кризи формування ефективної системи антикризового управління є досить актуальним.

Більшість сучасних українських підприємств знаходиться в кризовому стані, який вимагає впровадження активних антикризових заходів. Це потребує від менеджменту підприємства конкретних скоординованих дій по виходу з нього та упровадження відповідного антикризового інструментарію. Для цього необхідне чітке розуміння процесів, що протікають на даний момент на підприємстві та ідентифікація стадії розвитку кризи.

У сучасній літературі ще не встановилося загальновизнаного уявлення про кризи в розвитку соціально-економічної системи. Існувала точка зору, що кризи є характерною рисою капіталістичного способу виробництва і повинні бути відсутні за соціалістичного ладу. У минулому існували навіть такі теоретичні положення, що при соціалізмі немає криз, є тільки «труднощі росту». Багато років у нашій країні саме це поняття було, швидше, ідеологічним, ніж реальним фактором розробки економічної політики розвитку виробництва.

Криза при широкому на неї погляді, так само потрібна системі, що розвивається, як і стабільний стан. Кризу треба розглядати як переломний момент у розвитку системи, що дає простір новому витку економічних змін.

Поняття «криза» найтіснішим чином пов'язане із поняттям «ризик», що тією чи іншою мірою впливає на методологію розробки будь-якого управлінського рішення [4, с. 6]. Останнім часом цей термін набув значного поширення, однак розуміння сутності цього напрямку управління, його змісту, особливостей, теоретичного підґрунтя ще знаходиться на стадії вдосконалення.

Виділяють три основні підходи до визначення поняття «криза»:

- 1) криза – це форма поступового руху, розвитку системи;
- 2) криза – це нестандартна ситуація, переломний момент;
- 3) криза – це погіршення параметрів функціонування, реальність банкрутства.

Наведені трактування відображають два основних ставлення до кризових ситуацій, що зустрічаються в працях зарубіжних та вітчизняних авторів – негативне та позитивне. При негативному ставленні до кризи увага акцентується на її руйнівному впливі на діяльність підприємства, на загрозі банкрутства, яку спричиняє криза. Позитивне ставлення ґрунтується на розумінні кризи як об'єктивного процесу, пов'язаного з розвитком системи. Звідси випливає, що криза підприємства є переломним моментом в послідовності процесів, подій і дій.

Потреба виникнення антикризового фінансового менеджменту назріла у зв'язку з необхідністю кваліфікованого фінансового управління в умовах фінансової кризи, однак універсальне визначення та методологічне обґрунтування даного напрямку відсутні, як у закордонній, так і у вітчизняній літературі. У вітчизняній економічній літературі термін «антикризового управління» з'явився у 90-х роках ХХ ст. та досить широко застосовується в економічній науці та у практичних аспектах ефективного управління підприємством у сучасному діловому світі [1].

Для конкретизації змісту антикризового управління доцільно проаналізувати погляди вчених на визначення даного поняття.

Щербань І.О. [4] вбачає зміст механізму антикризового управління у складній системі, орієнтованій на запобігання виникненню кризових явищ та усунення несприятливого впливу зовнішнього і внутрішнього середовища, що дозволяє зберегти і збільшити конкурентні переваги підприємства завдяки переважно власним ресурсам.

Скібіцький О.М. [3] також дотримується системного підходу у трактуванні даної дефініції та визначає її як систему дій на об'єкт з метою досягнення бажаного результату, що включає сукупність елементів, внутрішня взаємодія яких приводить механізм у рух.

Коротков Н.М. [2] доводить, що механізм антикризового управління поділяється на два види: механізми попередження кризи на підприємстві та механізми усунення наслідків кризи, до яких відносять організаційні перетворення, управління ризиками, інвестиційну політику та санацію.

Враховуючи вищезазначені погляди сучасних вчених-економістів, у процесі дослідження визначено механізм антикризового управління як сукупність взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих елементів, узгоджена взаємодія яких сприяє виявленню, недопущенню та подоланню кризи, під впливом дії факторів зовнішнього та внутрішнього середовища.

Сучасне уявлення про сутність кризи можна охарактеризувати за допомогою таких ознак:

- 1) криза є нестандартною ситуацією, яка призводить до погіршення параметрів функціонування підприємства;
- 2) криза загрожує цілям, цінностям та функціонуванню підприємства в цілому;
- 3) криза вносить невизначеність в оцінку ситуації, тому може не піддаватися управлінню;
- 4) неготовність до кризи зменшую час на реакцію до мінімуму, викликаючи стрес;
- 5) без систематичного антикризового управління інформація, що є в наявності в учасників кризи, як правило, недостатня;
- 6) криза створює ситуацію, при якій величезне значення відіграє своєчасність і невідкладність вживання антикризових заходів;
- 7) криза посилює тиск оточуючих на осіб, які приймають рішення щодо урегулювання складної ситуації; криза підвищує напруженість [2, с. 86].

Для ефективного антикризового управління потрібно точно визначити причини, що ініціюють виникнення кризових ситуацій. На сьогоднішній день виділяють наступні причини виникнення криз на підприємстві:

1. Низький рівень менеджменту: необмежені права керівника; низький рівень кваліфікації менеджерів вищої ланки; консерватизм мислення; некорпоративний стиль управління; надмірна централізація управління; відсутність чітких цілей у всього персоналу; страх і сповільнення прийняття рішень; низький рівень кваліфікації персоналу.

2. Відсутність стратегічної орієнтації: відсутність аналізу можливостей кооперації; несистемне проведення диверсифікації; відсутність аналізу потенціалу підприємства; відсутність інформації про потенціал ринку; низький рівень гнучкості підприємства та невміння пристосовуватися до потреб ринку; відсутність системної інформації про покупців, ринок та канали збуту; відсутність концентрації на сегментах ринку; відсутність взаємозв'язку організаційної структури, інновацій та стратегічного маркетингу.

3. Недосконалість процесу створення продукції: низька продуктивність і якість праці; застарілі техніка та технології виробництва; неоптимальне управління процесом виробництва.

4. Неефективна організаційна структура та оперативне управління: нечіткий розподіл обов'язків; наявність організації, незорієнтованої на ринок та клієнтів; недосконала організація інформаційних потоків; відсутність координації між підрозділами; неналежний контроль за виконанням рішень; недоліки в калькуляції доходів та витрат; відсутність гнучких бюджетів.

5. Нераціональне управління фінансами: слабке фінансове планування; велика частка дебіторської заборгованості; значна потреба в капіталі для забезпечення росту; обмежені можливості щодо використання різних форм кредитування; відсутність узгодженості між довготерміновим та короткотерміновим кредитуванням; значна частка позикових коштів; використання значної частки прибутку на споживання.

6. Недосконалість реалізації продукції: неефективна сервісна політика; велика кількість рекламаций; високий коефіцієнт нововведень.

Практична реалізація антикризового управління неможлива без єдиного підходу до визначення поняття «криза», «антикризове управління», аналізу та розуміння ознак кризових явищ, визначення причин кризових ситуацій та виділення чітких елементів механізму антикризового управління підприємством. Розвиток механізму антикризового управління виступає найважливішою умовою ефективного реформування і сталого розвитку підприємств як в теперішній час, так і на найближчу перспективу. Зміст механізму антикризового управління підприємством полягає, в його здатності в процесі наростання кризи відновлювати ефективну діяльність підприємства як мікроекономічної системи на основі самоорганізації, підтримки внутрішнього стабільного стану і динамічного зовнішнього оточення.

Література:

1. Важинський Ф.А. Сутність антикризового фінансового управління підприємством / А.Ф. Важинський // Інститут регіональних досліджень НАН України, Львів НУ «Львівська політехніка». – 2009. - № 5. – С. 127-130.
2. Коротков Е.М. Антикризове управління / Е.М. Коротков. – М.: Инфра- М, 2003. – 432 с.
3. Скібіцький О.М. Антикризовий менеджмент: Навч. посібник. / О.М. Скібіцький. – К.: Центр учбової літератури, 2009 – 568 с.
4. Щербань І.О. Механізм антикризового управління посередницькими організаціями (на прикладі підприємств туризму) / І.О. Щербань // Європ. ун-т. – К.: – 2011. – С. 20.

Науковий керівник:

професор, доктор економічних наук Петрук Олександр Михайлович.

Анварљон Маъмуров, Фуркат Юсупов
(Тоҷикистон)

САМТӢОИ МУКАММАЛГАРДОНИИ МЕХАНИЗМИ ТАНЗИМИ БУЉЕТӢ - АНДОЗӢ

Дар давраи Иттиҳоди Шӯравӣ андоз яке аз воситаҳои таъмини иқтисодиёти фармонфармони планӣ буд. Андоз аъамияти қазоӣ надошт, зеро он на барои ғамъ қардани даромади давлатӣ, балки пеш аз ғамма барои амалӣ гардонидани сиёсати молиявии тақсимоли даромади ағолӣ ва муносибгардони истеъсолу истеъмол қор фармуда мешуд.

Он вақтҳо андоз ғамчун манбаи асосии даромади буҷети давлатӣ ғисоб намеёфт. Мақомотҳои алоғида ва мустақили андоз вуљуд надошт.

Баъди ғазор соли бедавлатӣ миллатӣ тољик ба шарофати истиқлолият дубора соғиби давлат ва арқони давлатдорӣ гарданд. Ҳоло Тољикистон дар шароити тамоман нави таъриҳӣ ва сиёсиву иљтимоӣ қарор дорад. ЉТ тавонист баъди пош хӯрдани давлати Шӯравӣ низоми миллии андозро ташқил диғад. Дар асоси моддаи 4 Кодекси андоз ин низом аз маљмуи андозҳо, принципҳо, шаклу усулҳои муқаррар намудан, тағйир додан ва бекор қардан, пардохтан ва андешидани тадбирҳои ғиғати пардохти онҳо, инчунин шаклу усулҳои назорати андоз ва ғавобгарӣ барои вайрон қардани қонунгузори андоз иборат аст. Дар адабиёти илмӣ оиди инқишофи минбаъдаи андозбандӣ дар ЉТ фикру андешаҳои гуногун вуљуд доранд. Ба андешаи Т.С. Исломов қабул шудани Кодекси андоз (соли 2004) барои инқишофи минбаъдаи бағисобгирии андозсупорандагон, бекорқардани андозҳои бесамар, ғорӣ қардани низоми соддақардашудаи андоз ва беғтаршавии ғамғовари андозҳо мусоидат мекунад¹. Ба фикри мо энғимолияти самаранокии андешаҳо вуљуд дорад. Аммо Кодекси андоз² ва муқарраротҳои он як ғузғи низоми бузурги ғуқуқи давлат аст ва самаранокии он пеш аз ғамма дар илман муқаррарсозии таносуби ғуқуқи ғғдадориҳои андозбандӣ дида мешавад.

Масъалаи асосии сиёсати андозбандӣ, ба фикри Т.Н. Назаров бояд дар таъмини инқишоф ва ғавасмандгардони иқтисодӣ бошад³. Бале, ғойи бағс нест. Вале масоили дар мадди аввал гузоштани ғавасмандгардони иқтисодӣ тақозо мекунад, ки ғамма ва як хел имқонияти дастрасии онро бояд дошта бошанд. Ин ҳолат ба модели муносибатҳои «шаҳси инфиродӣ - давлат» бояд чунин тағйиротҳои ғиддири ворид намояд:

- дар муносибатҳои молиқо – пулі давлатӣ ғатман бояд ба шаҳси ғуқуқи оммавӣ баробар қарда шавад. ин ҳолат асоси иқтисодиёти мардумӣ, воситан муғими татбиқшавии доқтринаи «озоди савдо» ва «савдои одилона» буда, заминаҳои қорпусиеро хароб меғардонад;

- имғиғзо, ёрии давлатӣ ва дастгирии иттилоотӣ фақат ба он субъектони хољағӣ дода шавад, ки натиғаҳои хуби фағолият дошта ва дар рақобати озод ғуқуқ ба гирифтани бартариятҳои пайдо қардаанд.

Дар марғилаи қунонии вағзияти зудтағйирёбандаи ғағонӣ ва тағсири манғии бўғрони молиявии ғағон ба иқтисодиёти мамлақат паст намудани меғери андозҳо бидуни қамқунии харољоти буҷетӣ амалан ғайриимқон аст. Қонунгузори андози ғар як давлат бо назардошти сиёсати андозӣ-буҷетӣ, иљтимоӣ ва диғар энғиғиљоти давлатӣ тағния гардида, андозҳо ғамчун олоти сиёсати андозию буҷетӣ, қабл аз ғамма, бағри ғамғовари даромадҳои давлатие муқаррар қарда мешаванд, ки барои давлат ғиғати амалӣ намудани сиёсати иљтимоӣ-иқтисодии он зарур мебошад.

Бинобар ғамин, мағдуд намудани нақши фискалии андозҳо ба паст гардидани даромадҳои давлатӣ ва мутаносибан ба мағдуд гаштани имқониятҳои молиявии давлат ғиғати иљрои вағифаҳои он оид ба таъмини амнияти ағолӣ, ғимояи иљтимоӣ ва таъмини рушди устувори иқтисодиёт оварда мерасонад.

Љабнаи диғар ин сиёсати буҷетӣ мебошад, ки он бо сиёсати андозӣ якҷоя амалӣ гардонида мешавад. Сиёсати буҷетӣ дар шароити иқтисоди бозорғонӣ бояд дар бе диғитситии ғаммаи қисматҳои ва аз тарафи давлат иљро намудани ғғдадориҳои назди симоҳои ғуқуқи ва шағрвандон иғода гардад. Дар кишварамон ҳоло дар ғодаи аввали қомёб гардидан ба бе диғитситии буҷет ин истиғодаи дурусти сиёсати буҷет ва андоз бағисоб меравад. Ҳоло дар солҳои оянда бояд дар низоми буҷет бо тариқи қонунгузори манъ қардани диғитсити буҷет то ғадди имқон лозим мебошад.

Ислоғоти сиёсати буҷетӣ бояд аз рӯи семаи зайл ба вуљчуд ояд:⁴

1. Дар асоси нақшаи ихтисор намудани сектори давлатии иқтисодиёт тағйирдиғи қисми харољоти буҷет амалӣ гардонида, дар мақомотҳои ғоқимияти давлатӣ ва идорақунӣ сохторҳои қудратӣ ислоғот ғори қарда мешавад. Андозҳо қам қарда мешаванд ва минбағд дотатсия ва қмақпулиҳои ва диғар шаклҳои маблағгузори қардани иқтисодиёт, қмақпулии суғуртавӣ ба истеъсолқунандағони як қатор хизмат ва молҳои манъ қарда мешавад.

¹ Ниг.; Исломов Т.С. История становления и развития национальной налоговой системы Таджикистана // Экономика Таджикистана: стратегия развития. 2005. №3. С.123.

² Кодекси андози Љумғурии Тољикистон. Душанбе «Шарқи озод» соли 2012

³ Ниг.; Назаров Т.Н. Таджикистан: стимулы экономического роста в контексте формирования и развития социально-ориентированных рыночных отношений // Экономика Таджикистана: стратегия развития. Спец.выпуск. 2005. С.45-46.

⁴ Азизов А. Орифов А. Турсунов А. «сиёсати фискалц устувори иқтисодиёт» сағ. 100.

2. Аудити даромадно ва ўндадоринои буљетнои Ҷумњуриявӣ ва маъалли гузаронида мешавад. Мунтазам назорат кардан аз болои харољотнои буљети давлатӣ имконият мединад, афзалиятно дар ин Ҷода аниқ карда шаванд ва тавсияно пешниҳод гарданд. Муносибатнои байни буљет ба тартиб дароварда мешаванд.

Дар робита ба ин, агар ба назар гирем, ки вазни киёсии даромад ва харољоти Ҷории буљети давлатӣ нисбат ба Маљмуи мањсулоти дохилӣ то соли 2020-ум ба 24-25 фоиз, инчунин, маблағгузори соњањои иљтимоӣ ба 12-16 фоизи ММД бояд расонида мешавад, зарур аст, ки воридотнои иловагии андозиро пайдо намоем, то чунин харољоти буљетӣ аз њисоби сарчашмањои иловагӣ маблағгузорӣ карда шаванд:

“Пешбурди самаранокии сиёсати молиявӣ таќозо менамояд, ки идоракунии молияи давлатӣ, афзоиши даромаднои буљет, такмили низоми андозбандӣ, шаффофият ва баланд бардоштани самаранокии харољоти буљет, нигоњ доштани вазъи мутаваззини маблағгузори буљет таъмин карда шавад⁵.”

Буљети давлатии миёнамўњлати Ҷумњурии Тољикистон барои солњои 2014-2016 дар асоси муќаррароти Қонуни Ҷумњурии Тољикистон «Дар бораи молияи давлатии Ҷумњурии Тољикистон», Кодексои андоз ва гумруки Ҷумњурии Тољикистон, Фармоиши Њукумати Ҷумњурии Тољикистон аз 13 декабри соли 2012 тањти раќами 144-ф ва Қарори Њукумати Ҷумњурии Тољикистон “Дар бораи нишондињандањои макроиќтисодии Ҷумњурии Тољикистон барои солњои 2014-2016”, тањия гардидааст.

Буљети давлатӣ аз рӯи њамаи манбањои маблағгузорӣ аз Ҷумла: даромаднои Ҷорӣ, грантно, қарзно барои амалӣ намудани лоињањои муштараки инвеститсионӣ ва қарзнои дигари давлатӣ ва инчунин маблағнои махуси ташкилотнои буљетӣ ташақкул ёфтааст.

Дар тањияи Буљети давлатӣ пеш аз њама афзалиятно, ки дар Паёми Президенти Ҷумњурии Тољикистон Љаноби Олӣ мўњтарам Эмомалӣ Рањмон ба Маљлиси Олии Ҷумњурии Тољикистон аз 26 апрели соли 2013, вохўрињояшон бо намояндагони ањли Ҷомеа қайд гардидаанд ва инчунин вазифањое, ки аз Стратегияи баланд бардоштани сатњи неқўањволии мардуми Тољикистон барои солњои 2013-2015, Стратегияи идоракунии молияи давлатии Ҷумњурии Тољикистон барои солњои 2009-2018, Стратегияи рушди миллии Ҷумњурии Тољикистон то соли 2015 ва дигар қарору қарорномањои Њукумати Ҷумњурии Тољикистон бармеоянд, пешниҳоди аъзоёни Маљлиси Миллӣ, вакилони Маљлиси намояндагони Маљлиси Олии Ҷумњурии Тољикистон ва дархостнои маќомоти иљроияи маъаллии њокимияти давлатӣ ба инobat гирифта шуданд.

Дар соли 2014 рушди иќтисоди мамлакат бо вуљуди таъсири манфии раванднои сиёсиву иќтисодии Ҷањон ва минтаќа дар сатњи устувор нигоњ дошта шуда, иљрои дигар нишондињандањои макроиќтисодӣ ва иљтимоӣ таъмин карда шуд. Ин аст, ки дар ин давра маљмуи мањсулоти дохилӣ 45,6 млрд. сомонӣ ва афзоиши воќеии он 6,7 фоиз ташкил дод.

Њамзамон, дар соли 2014 дар сатњи 102 фоиз иљро гардидани Буљети давлат имкон дод, ки Њукумати кишвар иљрои ўндадоринои худро дар бобати пардохти сариваќтии маош, нафаќа, стипендия ва кўмакпулињо ба ањолӣ, маблағгузори соњањои иќтисодиву иљтимоӣ, аз Ҷумла, соњањои таъминкунандаи амнияти мамлакат, сохтмон, энергетика, инфрасохтор ва роњно пурра таъмин намуда бошад.

Љадвали 3.

Нишондињандањои макроиќтисодии Ҷумњурии Тољикистон, солњои 2010- 2014

№	Нишондињандањо	Солњо				
		2010	2011	2012	2013	2014
1.	Маљмуи мањсулоти дохилӣ, млн. сом.	24704,7	30069,3	36161,1	40524,5	45600,1
2.	Маљмуи мањсулоти дохилӣ ба сари ањолӣ, сомонӣ	3243,6	3851,5	4567,5	4965,6	5560,1
3.	Андозно, млн. сом.	2717,5	3548,2	4194,7	5146,6	6064,8
4.	Даромаднои буљети давлатӣ, млн. сом.	6533,3	8496,1	9596,2	11544,4	13901,0
5.	Воридотнои андозӣ, млн. сом.	4444,5	5848,9	7183,4	8526,6	7110,4
6.	Воридотнои ғайриандозӣ, млн. сом.	313,9	503,6	678,7	779,7	892,6
7.	Грантно, млн. сом.	174,8	156,5	94,8	195,4	205,3
8.	Харољоти буљети давлатӣ, млн. сом.	6451,9	8254,1	9070,9	11433,4	13786,0
9.	Қаср/бешомад, млн. сом.	101,3	242	525,3	111,0	115,0

Сарчашма: Маълумоти омории Вазорати молияи Ҷумњурии Тољикистон.

Сиёсати буљетии давлат дар давраи миёнамўњлат ба таъмини рушди устувори иќтисоди миллии, амалӣ намудани афзалиятнои стратегии давлат ва њалли масъалањои иљтимоии ањолӣ равона гардида, танњо дар 7 соли охир даромади Буљети давлатӣ беш аз 4 баробар афзоиш ёфта, пешбинӣ мегардад, ки њаљми он соли Ҷорӣ ба 15,3 млрд. сомонӣ расонида шавад.

⁵ Паёми Президенти мамлакат ба Маљлиси Олии ЉТ аз 23.04.2014. Д., 2014.

Диаграммаи 2. Динамикаи ММД, даромади Буҷети давлатӣ.

Сиёсати харољоти Буҷети давлатӣ дар солҳои охир қабл аз ӯма, бо мақсади рушди иқтисодиёти Љумњури, баланд бардоштани сифати некӯанволии халқ, таъмини амнияти кишвар ва бехатарии озӯкаворӣ, баланд бардоштани сифати таълим, беътар гардонидани саломати аъолӣ, баланд бардоштани хизматрасонии илтимои давлатӣ, рушди соҳаҳои воқеии иқтисодиёт, аз ѓумла, маблағгузори соҳаҳои маориф, тандурустӣ, мақомоти идоракунӣ, нақлиёт, энергетика, кишоварзӣ ва ғайраҳо равона карда мешаванд.

Дар 7 соли гузашта тамоҷули илтимои Буҷети давлатӣ ӯифз гардида, ӯальми харољот барои соҳаҳои илму маориф, тандурустӣ ва дигар соҳаҳои илтимои ӯар сол ба ӯисоби миёна ба андозаи 35 фоиз афзоиш ёфта, дар маљмуъ 23 млрд. сомони ро ташкил медиҳад.

Пайнавишт:

1. Азизов А. Орифов А. Турсунов А. «сиёсати фискалц устувори иқтисодиёт» саҳ. 100.
2. Паёми Президенти мамлакат ба Маљлиси Олии ЉТ аз 23.04.2014. Д., 2014.
3. Исломов Т.С. История становления и развития национальной налоговой системы Таджикистана //Экономика Таджикистана: стратегия развития. 2005. №3. С. 123.
4. Назаров Т.Н. Таджикистан: стимулы экономического роста в контексте формирования и развития социально-ориентированных рыночных отношений //Экономика Таджикистана: стратегия развития. Спец.выпуск. 2005. С. 45-46.
5. Кодекси андози Љумњурии Тољикистон. Душанбе «Шарқи озод» соли 2012

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ**Сергій Оніщенко
(Черкаси, Україна)****МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД**

Важливою складовою втілення соціальної політики держави є спроможність забезпечити надання медичної допомоги всім її громадянам. У даному випадку викликає підвищений інтерес охорона здоров'я працівників залізничної галузі післявоєнного періоду, яким доводилось працювати у складних і шкідливих умовах. Варто зауважити, що дослідження історії залізничного транспорту, особливо в його соціальному вимірі, активізувалось фактично лише в останнє десятиліття [1-2], що зумовлює наукові інтереси до порушеного питання.

У повоєнний період медичне обслуговування залізничників в УРСР вимагало посиленої уваги з боку керівництва зважаючи на вкрай тяжкі умови житла, побуту й праці залізничників, що створювали загрозу епідемій: антисанітарні умови у бараках та землянках, відсутність санітарних норм проживання людей, труднощі з водопостачанням та організацією регулярного харчування. Тому Міністерством шляхів сполучення вже в 1946 р. були прийняті перші серйозні заходи спрямовані на оздоровлення залізничників України. Сума їхніх асигнувань становила 8937 тис. крб. Однак, значні суми коштів так і не було освоєно чи використано за цільовим призначенням. Наприклад, у цьому ж році на Північно-Донецькій залізниці працювало 146 лікарів при штатному розписі в 312. В УРСР ситуація залишалась куди ще гіршою – загальна забезпеченість середнім медперсоналом становила 546 при потребі в 61234 [3, 5].

У 1950 р. на 1000 працівників залізниць та їх родин припадало лише 4,3 ліжка в лікувальних закладах. Один лікар обслуговував у середньому 400 осіб, тоді як у звичайних медичних закладах – 316 чол. [3, 5], [4, 44].

Звичайно, недоліки медичного обслуговування на залишались без наслідків. Зокрема в 1950 р. лікувальні заклади Південно-Західної залізниці провели перевірку стану здоров'я залізничників, де було оглянуто 15241 працівників, з яких було визнано непридатними до роботи на залізниці 868 або 5,7% [3, 31].

Труднощі в роботі лінійних лікарень багато в чому були пов'язані й з відсутністю достатньо кваліфікованих кадрів [3, 44]. З об'єктивних причин медичний персонал, який направлявся на роботу в лікарні залізничного транспорту, важко було втримати через невирішеність комплексу проблем насамперед житлового характеру. Наприклад, у 1961 р. на Одеську залізницю прибули 71 лікар і 84 медпрацівника з середньою спеціальною освітою, тоді як звільнилось – 53 і 113. Серед причин відтоку кадрів були: сімейні обставини – 15 і 53, за власним бажанням – 11 і 12, хвороби й вихід на пенсію – 19 і 22, навчання – 3 і 3, переведення на іншу роботу – 3 та 20, інше – 2 та 3 [5, 39].

Характерним було й те, що в 1950-х рр. лікарі, які працювали у медичних установах залізниці, часто поєднували посади. Такі випадки стали результатом впровадження виробничого та дільничного принципів обслуговування населення, за яким лікарі мали працювати і в лікарні, і в поліклініці для залізничників або ж поліклініці та на дільниці [3, 5]. Так, у 1961 р. на Одеській залізниці за штатним розписом повинні були працювати 680 лікарів, тоді як фактично їх налічувалось 550. З них 171 лікар виконували обов'язки за сумісництвом, а 27 взагалі працювали ще й в інших цивільних медичних закладах [5, 38].

Негативно позначилось на медичному обслуговуванні працівників й організаційні зміни на залізницях. Так, у 1953 р. довелося скоротити велику кількість лікарських закладів колишньої Вінницької залізниці, передані після реорганізації Південно-Західній через застарілість обладнання, інвентарю та й часом самих приміщень, де вони розміщувались [6, 9].

Всі вищевказані обставини вимагали підвищення уваги керівництва залізничного транспорту до покращення медичного забезпечення працівників галузі. Зважаючи на це в середині 1950-х рр. було розпочато реорганізацію лікарських амбулаторій на невеликих станціях УРСР, які не мали необхідного контингенту для обслуговування, у медпункти й лікарських пунктів при вагонних депо у фельдшерські пункти. Відбувалось також укрупнення залізничних лікарень.

З метою покращення медичних знань періодично проводились дорожні семінари та конференції лікарів і середніх медпрацівників. У свою чергу для залізничників проводились заходи санітарної агітації та пропаганди, бесіди й лекції на медичні теми [5, 39]. Завдяки таким крокам рівень медичного обслуговування працівників значно зріс. Збільшення штату медперсоналу відбувалось за рахунок розширення мережі лікувальних установ, зміцнення мережі медичного обслуговування дітей, посилення педіатричних закладів.

До середини 1960-х рр. практично всі дорожні та стаціонарні поліклініки були забезпечені складним діагностичним і лікувальним обладнанням, яке давало змогу здійснювати всі види лікування і періодично проводити профілактичні заходи. Система охорони здоров'я на залізничному транспорті за рівнем свого розвитку й організації роботи стала на порядок вищою ніж в інших галузях народного господарства. Так, на балансі Південно-Західної залізниці в середині 1950-х рр. перебувало 219 лікувально-профілактичних, санаторних і дитячих закладів різних типів, у тому числі 15 лікарень, 40 лінійних амбулаторій, 50 лікарських та фельдшерських пунктів, 41 фельдшерсько-акушерський пункт. У майбутньому їх кількість продовжувала

зростати – в 1960 р. на балансі цієї ж залізниці налічувалось вже 235 лікувально-профілактичних, санітарних і дитячих закладів [7, 2]. З іншого боку, збільшення мережі медзакладів залізниць вимагало й відповідного асигнування. Тому мали місце й часті перебої у їхньому фінансуванні, що призводило до зростання заборгованості через відсутність коштів на рахунках лікувально-санітарних і дитячих закладів.

Позитивно позначилось на зниженні захворюваності працівників галузі створення системи профілактики попередження захворювань і оздоровлення населення. З цією метою профільні та профспілкові органи брали активну участь в організації оздоровлення та відпочинку робітників. Путівки в оздоровчі заклади отримували переважно робітники та передовики виробництва. Наприклад, у 1956 р. на Донецькій залізниці було оздоровлено за рахунок путівок у санаторіях і будинках відпочинку 7058 працівників. До того ж у оздоровчих таборах могли відпочивати щороку до 10 тис. дітей працівників цієї залізниці [8, 81].

Отже, питання охорони здоров'я залізничників привертало значну увагу з боку керівництва галузі в післявоєнний час. Відповідно до цього були прийнято ряд заходів щодо покращення медичного обслуговування робітників: широко розгорталась лікувально-профілактична робота на підприємствах, вводилися в експлуатацію поліклініки й амбулаторії для робітників, спостерігалось зростання медико-санітарної мережі. З іншого боку, розвиток мережі лікувальних закладів не відповідав вимогам життя і не встигав за зростанням кількості робітників, недостатнім було фінансування, не вистачало медичних кадрів.

Література:

1. Зінченко В.І. Розвиток залізниць і залізничного транспорту в датах В.І. Зінченко. – К.: Державний технічний інститут, 1998. – 169 с.
2. Хахлюк А.М. Залізничний комплекс України: генезис, функціонування, перспективи / А.М. Хахлюк. – К.: Кондор, 2009. – 299 с.
3. ЦДАВО України. – Ф. 4924. – Оп. 28. – Спр. 42. Річний звіт про роботу лікарсько-санітарної служби Південно-Західної залізниці. – 1950. – Арк. 5.
4. ЦДАВО України. – Ф. 4924. – Оп. 28. – Спр. 42. Пояснювальна записка до балансу та звіту про роботу Південно-Західної залізниці. – 1950. – Арк. 44.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 762. Справки железнодорожных строительных организаций о выполнении плана кастроительства, отчеты о выполнении плана капвложений по строительству железных дорог УССР. – 9.01. – 18.06.1961. – Арк. 31-50.
6. ЦДАВО України. – Ф. 4924. – Оп. 28. – Спр. 103. Річний звіт про роботу лікарсько-санітарної служби Південно-Західної залізниці. – 1953. – Арк. 9.
7. ЦДАВО України. – Ф. 4924. – Оп. 28. – Спр. 211. Пояснювальна записка до балансу та звіту про роботу лікарсько-санітарної служби Південно-Західної залізниці. – 1960. – Арк. 2.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 742. Звіти про роботу з кадрами на Донецькій залізниці. – 1967. – Арк. 81.

Науковий керівник:

Доктор історичних наук, професор Морозов А. Г.

**Наталія Мидляк
(Київ, Україна)**

ДІАЛОГ МІЖ МИТРОПОЛИТОМ АНДРЕЄМ ШЕПТИЦЬКИМ ТА ПАПОЮ ПІЄМ Х (1905-1914 РР.)

З моменту, коли Андрей Шептицький був призначений митрополитом Галицьким в січні 1901 року, він розпочав діяльність у багатьох напрямках. Одним із них було питання поширення католицизму східного обряду на теренах Російської імперії [1, с. 106], що сприяло б формуванню церковної єдності.

Зважаючи на те, що в першій половині XIX століття уніати на цій території постійно зазнавали утисків, що закінчилося затвердженням «Синодального акту» про «повернення до православ'я» в 1839 році і ліквідацією Холмської єпархії у 1875 році [5, с. 2], то станом на кінець XIX - початок XX століття греко-католицька церква законно не існувала в Російській імперії. Відвідини Андреем Шептицьким Росії ще в 1887 році, знайомство з Володимиром Соловйовим, який розвивав ідеї про оновлення російської церкви, частково зачіпаючи питання екуменізму, указ Миколи II «Про зміцнення основ віротерпимості» від 1905 року та підтримка зв'язків з російськими поодинокими уніатами, зокрема з о.Олексієм Зерчаниновим – все це було поштовхом для митрополита Андрея Шептицького розпочати поширювати діяльність греко-католицької церкви на території Росії. Більше того, у 1905 році католики східного обряду Російської імперії хотіли прийняти патронат митрополита Андрея Шептицького [7, с. 1]. Єдине, що ще необхідно було зробити – це отримати повноваження від Апостольського Престолу на таку діяльність. Зважаючи на це, Андрей Шептицький розпочав листування з папою Пієм Х про свої ідеї щодо церкви на території Росії. Одним з перших листів митрополита Андрея Шептицького до Папи Пія Х було «прохання про відновлення греко-католицької Холмської єпархії та про перспективи церковної єдності в Росії» [11, с. 100]. В своєму листі митрополит відзначає, що для цього потрібно увійти «в порозуміння з російським імператором», і

посилаючись на проголошення свободи совісті, Андрей Шептицький зазначає, що такий крок був би можливим та доцільним з багатьох причин. На думку Андрея Шептицького - ця справа мала велике значення для майбутнього та потребувала вирішення [11, с. 101]. Достеменно невідомо, що відповів папа Пій Х на цей лист, проте з подальшого їхнього спілкування стане зрозуміло, що папа прихильно ставився до думок галицького митрополита.

В той же час, митрополита відвідав російський уніат о. Олексій Зерчанинов, який згодом, в 1907 році просить Андрея Шептицького канонічного встановлення греко-католицької єпархії в Росії. Варто відзначити, що митрополит мав «канонічне право дії на малій частині російської імперії» в Кам'янець-Подільській єпархії, бо вона була з'єднана з Львівською митрополією ще в 1807 році [8, с. 1]. Тому Андрей Шептицький поставив собі за мету дістати дозвіл на такі дії від папи Пія Х і з цією метою він прибув в Рим в лютому 1907 році. За свідчення о. Леоніда Федорова, майбутнього екзарха Російської греко-католицької церкви, митрополит розповів папа про свої плани та ідеї про діяльність в Росії, а також «реферує своє правне становище в Росії» і просить підтвердження цього права в папи Пія Х, на що папа відповів «*Utere iure tuo*» - користуйтеся своїм правом [10, с. 82].

Після цього Андрей Шептицький почав діяти і в липні 1907 року видає грамоту про призначення о. Олексія Зерчанинова адміністратором (своїм намісником) в Кам'янецькій єпархії та інших греко-католицьких єпархіях тодішньої Російської імперії. Проект цієї грамоти [9, с. 110] був підтверджений 14 лютого 1908 року папою Пієм Х словами про схвалення такого рішення та надання Апостольського благословення [2, с. 112]. Це відбувалося під час аудієнції в папи Пія Х, на якій зокрема папа підтвердив права митрополита Андрея Шептицького надані йому в 1907 році. Варто відзначити, що підтвердження повноважень та саме ця приватна аудієнція в папи Пія Х мала велике значення для митрополита Андрея Шептицького, про свідчить написаний ним до свого брата Казимира Шептицького від 16 лютого 1908 року: «...Якщо би я хоч трохи міг передбачити, наскільки потрібним і нечувано корисним буде мій приїзд, то наказав би, щоб мене несли до поїзда навіть умираючого. За тиждень Бог дав мені більше, ніж отримала ціла наша Церква від часу Берестейської унії... Зближаться переломова хвиля...» [6, с. 221]. Таким чином, стає очевидно, що попереднє листування та аудієнція в папи Пія Х відіграли чи не найважливішу роль в діяльності УГКЦ на початку ХХ століття.

18 лютого, під час наступної аудієнції у папи, митрополит склав присягу на вірність Святому Престолові після чого звернувся до папи з декількома проханнями. Одним із найважливіших було прохання «посвятити всі давні унійні єпархії і всю Росію Пресвятому Серцю» [3, с. 246]. Більше того, папа підписав багато інших документів, проте застеріг митрополита тримати це в секреті і почати користуватися цими повноваженнями вже тоді коли «прийде час, коли вони вам послужать» [8, с. 2]. Вже 22 лютого 1908 року було затверджено папою клопотання митрополита про надання йому широких повноважень «для душпастирської опіки греко-католиків в Росії». В листопаді 1908 року, митрополит їде в Рим, щоб потрапити на ще одну аудієнцію в папи Пія Х. Під час цієї аудієнції, зважаючи на погіршення відносин з Росією, папа змушений був забрав назад три оригінали документів, але це не означало, що повноваження, які були надані митрополитові раніше, скасовуються. Пій Х підтвердив їх «*ogaculum vivae vocis*» тобто «живим словом», запевняючи, що всі раніше надані повноваження підтверджуються [3, с. 249]. А вже 28 грудні 1908 року, митрополит отримує найширші повноваження, які Святий Престо надавав апостольським делегатам обох Америк.

Державний Секретаріат не знав про підтвердження повноважень, які надавав папа митрополитові, про що свідчить одне повідомлення від Секретаріату після того як Андрей Шептицький повернувся до Львова, про те що його звання єпископа Кам'янецького є лише почесним титулом, але не свідчить про його юрисдикцію в Росії [10, с. 91]. В листопаді 1909 року, митрополит знову був на аудієнції в папи Пія Х на якій він отримав підтвердження повноважень, не зважаючи на останній лист від Державного Секретаріату. Всі повноваження митрополита Андрея Шептицького були підтвержені папою в 1910 і 1914 році. Варто відзначити особливий момент, який є свідченням авторитетності постаті Андрея Шептицького, бо на аудієнції в 1914 році митрополит просить, щоб надані йому повноваження могли передаватися його наступникам, проте папа відповів: «Вам я їх даю, хай вони служать вам *iure ordinario et proprio*, але вашим наступникам- ні» [3, с. 249]. Таким чином повноваження стосувалися Андрея Шептицького, як авторитетної особистості, а не закріплювалися за статусом митрополита УГКЦ. Це була остання аудієнція Андрея Шептицького в папи Пія Х, оскільки невдовзі папа помер, а сам митрополит з початком Першої світової війни був висланий в Росію [3, с. 251].

В загальному, впродовж 1905-1914 року було написано 13 листів – документів у формі прохань з резолюціями, які написав на них папа Пій Х. Усі ці листи стосувалися питання діяльності греко-католиків на території Росії, їх канонічного права та повноважень [10, с. 89]. Дослідити усі листи було не можливо, оскільки немає відомостей про місце їхнього зберігання, а лиш окремі згадки в історіографії.

Важливим фактом є те, що ще раніше, швидше за все наприкінці 1908- на початку 1909 років, Андрей Шептицький видав розпорядження надрукувати 10 примірників його прохань до папи Пія Х та відповідей, які він отримував від папи [3, с. 250]. Митрополит, зважаючи на те, що про ці повноваження не було відомо в Римі, розумів необхідність їх підтвердження, бо в разі їх пізнішого використання це б засвідчувало їхню достовірність та носило б юридичну силу. Таким чином, після роздрукування примірник, один з них був підтверджений кардиналом, вроцлавським архієпископом Георгом Коппом, а згодом він також затвердив два або три *ogaculum vivae vocis* (пророче висловлення), які отримав раніше від

папи [3, с. 250]. Більше того, митрополит підтвердив усі видруковані примірники власним підписом та печаткою і ще отримав підтвердження тих ж огасулаг від кардинала Дезіре Мерсьє. Усвідомлюючи непевність часу, можливість обшуків та ставлення до нього російської влади митрополит в 1912 році після посвячення клятви Святої конгрегації розповів усе греко-католицькому священику та його послідовнику Кирилу Королевському давши йому один примірник надрукованих повноважень [3, с. 250].

Щодо оригіналів текстів про надання повноважень митрополитові Андрею Шептицькому Папою Пієм X то вони зберігалися в митрополичого нотаріуса з Відня, Фукса [3, 263]. В Римі в той час жодний з документів не зберігався, зважаючи на таємничість цієї справи та не про інформованість Державного Секретаріату [10, с. 89].

В першій половині XX століття ці повноваження були підтверджені папою Бенедиктом XV та папою Пієм X [4, с. 149].

Література:

1. Безпалько У. Деякі аспекти унійної діяльності митрополита Андрея Шептицького на початку XX століття / У. Безпалько // Наукові записки: серія «Історія». - 2013. - Вип. 1(1). – С. 104-109.
2. Власноручне потвердження папою Пієм X, латинського тексту грамоти митрополита Андрея (Шептицького) про призначення о. Алексія Зерчанінова вікарієм для греко-католиків у Росії від 12 липня 1907 р./ 1908 р., лютого 14 (ст.ст.: лютого 2) Рим. // Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Документи і матеріали, 1899-1917 / упорядкували Ю. Аввакумов і О. Гайова. Книга 1. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. – 112 с.
3. Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) / К. Королевський // пер. з фр. Я. Кравець. – вид.2-ге, виправл. – Львів. – Свічадо, 2014. – 512 с.
4. Ленчик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий / В. Ленчик. // Львів: Свічадо, 2004. – 608с.
5. Липовецький С. Три «ліквідації» УГКЦ: До 20-річчя відновлення української греко-католицької церкви. [Електронний ресурс] / С. Липовецький // Україна молода – 2009. - №225. – С. 2. - Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1546/163/54413/>
6. Лист митрополита Андрея (Шептицького) до свого брата Казимира Шептицького про авдієнцію папи Пія X. /1908., лютого 16. Рим. // Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Документи і матеріали, 1899-1917 / упорядкували Ю. Аввакумов і О. Гайова. Книга 1. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. – 221-222 с.
7. Мельник І. Пам'яті Андрея Шептицького. [Електронний ресурс] / І. Мельник // Збрус. – 2014. – с. 1. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/28661>
8. Музичка І. Екуменічна діяльність Митрополита Андрея Шептицького в Росії в 1914-1917 роках [Електронний ресурс] / І. Музичка // видав. Патріархат. – 1987. – с. 1. - Режим доступу: <http://www.patriarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/ekumenichna-diyalnist-diyalnist-mytropolitya-andreya-sheptytskoho-v-rosiji-v-1914-1917-rokah/>
9. Проект грамоти митрополита Андрея (Шептицького) про призначення о. Олексія Зерчанінова адміністратором Кам'янецької єпархії. 1908., січня 29 (ст. ст.: січня 16), Львів. // Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Документи і матеріали, 1899-1917 / упорядкували Ю. Аввакумов і О. Гайова. Книга 1. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. – 110 с.
10. Федоров Л. Леонид Федоров: Жизнь и деятельность./ Л. Федоров. // Научні і літературні публікації «студіон» студитських монастирів Ч. III-V. – Рим, 1996. – 934 с.
11. Чернетка листа митрополита Андрея (Шептицького) до папи Пія X з проханням про відновлення греко-католицької Холмської єпархії та про перспективи церковної єдності в Росії. 1905 р., червня 30 (ст. ст.: червн 17) // Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Документи і матеріали, 1899-1917 / упорядкували Ю. Аввакумов і О. Гайова. Книга 1. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. – с. 973.

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент Сморгевська О.О.

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

К.Н. Утеулиева, Н.К. Шаждекеева, А.Д. Сариев
(Атырау, Казахстан)

О ТРИВИАЛЬНЫХ ГОМОЛОГИЯХ ТРЕТЬЕГО ПОРЯДКА ПОДАЛГЕБРЫ $\mathcal{L}_1$ ГАМИЛЬТОНОВОЙ
АЛГЕБРЫ ЛИ

Аннотация. Настоящая работа посвящена описанию пространства тривиальной гомологии третьего порядка максимальной нильпотентной подалгебры гамильтоновой алгебры Ли $L = H_n$ от $2n$ переменных над полем P характеристики нуль - как модуль над нулевой компонентой алгебры Ли L .

1. Определения. Пусть

$U = P[x_1, x_{-1}, \dots, x_n, x_{-n}] = \bigoplus_{k \geq 0} U_k$
ассоциативно-коммутативная алгебра многочленов, где

$$U_k = \left\langle L_i = x_1^{\alpha_1} x_{-1}^{\alpha_{-1}} \dots x_n^{\alpha_n} x_{-n}^{\alpha_{-n}} \mid |\alpha| \sum_{i=1}^n \alpha_i + \alpha_{-i} = k \right\rangle$$

- однородная компонента в U . Превратим алгебру U в алгебру Ли $U^{(-)}$ относительно умножения

$$[f, g] = \sum_{i=1}^n \left(\frac{\partial f}{\partial x_i} \frac{\partial g}{\partial x_{-i}} - \frac{\partial f}{\partial x_{-i}} \frac{\partial g}{\partial x_i} \right).$$

Положим

$$L = H_n = U^{(-)} / \langle 1 \rangle,$$

где $\langle 1 \rangle$ - одномерный идеал в $U^{(-)}$. Тогда

$$L = \bigoplus_{i \geq -1} L_i, L_i = \langle x^\alpha \in U_{i+2} / \langle 1 \rangle \rangle.$$

$L_0 = sp_n = L_0^+ \oplus H \oplus L_0^-$ - подалгебра в L , где

$$L_0^+ = \langle x_1, x_{-2}, \dots, x_{n-1}, x_{-n}, x_n^2 \rangle,$$

$$H = \langle x_1, x_{-1}, \dots, x_n, x_{-n} \rangle,$$

$$L_0^- = \langle x_{-1}, x_2, \dots, x_{-n+1}, x_n, x_{-n}^2 \rangle.$$

Положим

$$\mathcal{L}_1 = \bigoplus_{i \geq -1} L_i.$$

Легко понять, что однородные пространства U_k и L_i являются неприводимыми L_0 -модулями. Элемент m L_0 -модуля M называется старшим вектором, если $L_0^+ m = 0$. Для элемента $u = x^\alpha \in L$ определим вес $\varepsilon(u)$ и степень $\text{deg}(u)$ полагая

$$\varepsilon(u) = \sum_{i=1}^n \alpha_i + \alpha_{-i} \varepsilon_i$$

$$\text{deg}(u) = |\alpha| - 2$$

где $\varepsilon_i = (0, \dots, 1, \dots, 0)$ - n -вектор (1 стоит на i -ом месте).

Пусть

$$C_q = C_q(\mathcal{L}_1) = \langle \text{alt}(u_1 \otimes u_2 \otimes \dots \otimes u_q) := u_1 \wedge u_2 \wedge \dots \wedge u_q \mid u_1 < u_2 < \dots < u_q \rangle$$

- пространство q -мерных цепей алгебры $\mathcal{L}_1$, где $<$ - какой-нибудь линейный порядок в L (см. [1]).

Граничный оператор $\partial = \partial_q: C_q \rightarrow C_{q-1}$ определяется так:

$$\partial_q(u_1 \wedge u_2 \wedge \dots \wedge u_q) = \sum_{i < j} (-1)^{i+j} [u_i, u_j] \wedge u_1 \wedge \dots \wedge \hat{u}_i \wedge \dots \wedge \hat{u}_j \wedge \dots \wedge u_q$$

где знак $\hat{u}$ означает, что элемент u опущен. Пространство C_q является градуированным L_0 -модулем относительно действия

$$\rho(l)(u_1 \wedge u_2 \wedge \dots \wedge u_q) = \sum_{i=1}^q u_1 \wedge \dots \wedge [l \cdot u_i] \wedge \dots \wedge u_q$$

и имеет место формула

$$\rho \partial = \partial \rho. \quad (1)$$

Пусть $Z_q = \text{Ker } \partial_q$, $B_q = \text{Im } \partial_{q+1}$ и $H_q(\mathcal{L}_1) = Z_q / B_q$ - пространства q -мерных циклов, границ и гомологии.

Имеем

$$H_q(\mathcal{L}_1) = \bigoplus_{i \geq q} H_q^{(i)}(\mathcal{L}_1)$$

где $H_q^{(i)}(\mathcal{L}_1)$ - однородная компонента L_0 -модуля $H_q(\mathcal{L}_1)$.

Если пространство $C_{q+1}^{(i)}(\mathcal{L}_1) = 0$, то пространство $H_q^{(i)}(\mathcal{L}_1)$ называется тривиальной гомологией.

В дальнейшем нам понадобится тензорное произведение

$$T_q = U \otimes \dots \otimes U$$

(q раз)

Относительно умножения

$$(x \otimes \dots \otimes y)(u \otimes \dots \otimes v) = xu \otimes \dots \otimes yv \quad (2)$$

T_q является ассоциативно - коммутативной алгеброй. В T_q имеется согласованная с (2) L_0 – модульная структура:

$$l((x \otimes \dots \otimes y)(u \otimes \dots \otimes v)) = (l(x \otimes \dots \otimes y))(u \otimes \dots \otimes v) + (x \otimes \dots \otimes y)(l(u \otimes \dots \otimes v)) \quad (3)$$

Из (3) получаем, что множество старших векторов модуля T_q образует коммутативную полугруппу. Обозначим ее через A_q .

2. Формулировка основного результата.

Теорема. Пусть $L = H_n$. Имеет место следующий изоморфизм

$$H_3^{(3)}(\mathcal{L}_1) \cong \delta(n > 1) \left(R(3\pi_1 + 3\pi_2) + R(3\pi_1 + 2\pi_2) + R(3\pi_1 + \pi_2) + 2R(3\pi_1) + \delta(n > 2)(R(6\pi_1 + \pi_3) + R(2\pi_1 + 2\pi_2 + \pi_3) + R(2\pi_1 + \pi_2 + \pi_3) + 2R(2\pi_1 + \pi_3) + R(\pi_1 + 2\pi_3) + R(3\pi_3)) \right).$$

где $R(\lambda)$ – неприводимый модуль со старшим весом λ , δ - символ Кронекера и π_i - фундаментальный вес, $i = 1, 2, \dots, n$

Доказательство теоремы основано на разложении L_0 -модуля $\Lambda^3 L_1$ в неприводимые компоненты.

Предложение. Имеет место следующее разложение

$$\Lambda^3 L_1 \cong R(3\pi_1) + \delta(n > 1) \left(R(3\pi_1 + 3\pi_2) + R(7\pi_1) + R(5\pi_1 + \pi_2) + 2R(3\pi_1 + 2\pi_2) + R(\pi_1 + 3\pi_2) + 2R(3\pi_1 + \pi_2) + R(\pi_1 + 2\pi_2) + 2R(3\pi_1) + R(\pi_1 + \pi_2) + \delta(n > 2)(R(6\pi_1 + \pi_3) + R(2\pi_1 + 2\pi_2 + \pi_3) + R(2\pi_1 + \pi_2 + \pi_3) + 2R(2\pi_1 + \pi_3) + R(\pi_1 + 2\pi_3) + R(3\pi_3)) \right).$$

Доказательство. С помощью формулы Вейля устанавливается, что сумма размерности неприводимых модулей, приведенных в формулировке предложения, равна размерности L_0 –модуля $\Lambda^3 L_1$. Нам остается найти линейно-независимые старшие векторы из $\Lambda^3 L_1$ соответствующие старшим весам, приведенных в формулировке предложения.

Введем следующее подмножество M из A_3

$$M = \left\{ a = x_1 \otimes 1 \otimes 1, d = x_1 \otimes x_2 \otimes 1 - x_2 \otimes x_1 \otimes 1, g = \sum_{i=1}^n x_i \otimes x_{-i} \otimes 1 - x_{-i} \otimes x_i \otimes 1, b = 1 \otimes x_1 \otimes 1, e = x_1 \otimes 1 \otimes x_2 - x_2 \otimes 1 \otimes x_1, h = \sum_{i=1}^n x_i \otimes 1 \otimes x_{-i} - 1 \otimes x_{-i} \otimes x_i, c = 1 \otimes 1 \otimes x_1, f = 1 \otimes x_1 \otimes x_2 - 1 \otimes x_2 \otimes x_1, p = \sum_{i=1}^n 1 \otimes x_i \otimes x_{-i} - 1 \otimes x_{-i} \otimes x_i, r = x_1 \wedge x_2 \wedge x_3 \right\}.$$

Рассматривая произведение (2) элементов из множества M в альтернированном виде, имеем следующие старшие векторы модуля $\Lambda^3 L_1$:

старшие векторы	старшие веса
abcdef	$3\pi_1 + 3\pi_2$
$a^2 b^2 c^3 g$	$7\pi_1$
$a^2 b \ c^2 f \ g$	$5\pi_1 + \pi_2$
$c^3 d^2 g, a^2 c \ f^2 g$	$3\pi_1 + 2\pi_2$
$a e f^2 g$	$\pi_1 + 3\pi_2$
$c^3 d g^2, b c^2 d g h$	$3\pi_1 + \pi_2$
$c d f g h$	$\pi_1 + 2\pi_2$
$c^3 g^3, c^2 b g^2 h, a b c g h p$	$3\pi_1$
$c f g^2 h$	$\pi_1 + \pi_2$
$a^2 b^2 c^2 r$	$6\pi_1 + \pi_3$
$a c d f r$	$2\pi_1 + 2\pi_2 + \pi_3$
$a c f g r$	$2\pi_1 + \pi_2 + \pi_3$
$b c g h r, c^2 g^2 r$	$2\pi_1 + \pi_3$
$c g r^2$	$\pi_1 + 2\pi_3$
r^3	$3\pi_3$

Линейная независимость этих векторов очевидна. Предложение доказано.

Из нашего предложения следует, что класс гомологий цикла Майола

$$\text{alt} \left(\left(\sum_{i=1}^n (x_i \otimes x_{-i} - x_{-i} \otimes x_i) \right)^3 (1 \otimes x_1) \right)$$

отличен от нуля и этот класс порождает однородную неприводимую компоненту степени 3 в группе 2-гомологии алгебры $\mathcal{L}_1$. (Это утверждение было доказано в [2].) Действительно, как видно из предложения, модуль $\Lambda^3 L_1$ не имеет старшего веса π_1 .

3. Доказательство теоремы. Так как модуль $L_1 \wedge L_2$ имеет только следующие старшие веса

$$\pi_1, \pi_1 + \pi_2, 3\pi_1, \pi_1 + 2\pi_2, 3\pi_1 + \pi_2, 5\pi_1, \pi_1 + 3\pi_2, 3\pi_1 + 2\pi_2, 5\pi_1 + \pi_2, 7\pi_1$$

и все старшие циклы этого модуля, кроме старшего цикла Майола, являются границами, то нам остается найти старшие циклы следующих весов: $3\pi_1 + 2\pi_2, 3\pi_1 + \pi_2, 3\pi_1$.

Имеем

$$\begin{aligned} & [(2n+3)c^3d^2g + 6a^2cf^2g], \\ & [(2n+5)c^3dg^2 - 6bc^2dgh], \\ & [(2n+7)c^3g^3 - 9c^2bg^2h], \\ & [(4n-10)c^3g^3 - 3abcghp] \in H_3^{(3)}(\mathcal{L}_1) \end{aligned}$$

(последние два цикла имеют все $3\pi_1$).

Остальные старшие векторы модуля $\Lambda^3 L_1$ автоматически являются старшими циклами. Таким образом теорема полностью доказана.

В заключение приведем таблицу старших циклов модуля $H_3^{(3)}(\mathcal{L}_1)$, а также их старшие веса и размерность соответствующего неприводимого модуля:

старшие векторы	старшие веса	размерность
$abcdef$	$3\pi_1 + 3\pi_2$	$\binom{2n+4}{6} \frac{2(2n+8)(2n-2)2n}{21}$
$(2n+3)c^3d^2g + 6a^2cf^2g$	$3\pi_1 + 2\pi_2$	$\binom{2n+3}{5} \frac{(2n-2)(2n+6)}{3}$
$(2n+5)c^3dg^2 + 6bc^2dgh$	$3\pi_1 + \pi_2$	$\binom{2n+2}{3} \frac{(2n-2)(2n+4)}{5}$
$(2n+7)c^3g^3 + 9c^2bg^2h,$ $(4n-10)c^3g^3 - 3abcghp$	$3\pi_1$	$\binom{2n+2}{3}$
$a^2b^2c^2r$	$6\pi_1 + \pi_3$	$\binom{2n+4}{6} \frac{(n-2)(2n+7)(2n+8)}{9}$
$acdf r$	$2\pi_1 + 2\pi_2 + \pi_3$	$\binom{2n+2}{5} \frac{3(n-2)(2n+7)(n+2)(2n+1)}{14}$
$acfg r$	$2\pi_1 + \pi_2 + \pi_3$	$\binom{2n+1}{4} \frac{(n-2)(2n+5)(2n+3)2n}{3(2n-1)}$
$bcghr, c^2g^2r$	$2\pi_1 + \pi_3$	$\binom{2n}{2} \frac{(n-2)(2n+3)(2n+2)}{5}$
cgr^2	$\pi_1 + 2\pi_3$	$\binom{2n}{3} \binom{2n-3}{2} \frac{(n+2)(2n+3)(2n+1)}{10(2n-1)}$
r^3	$3\pi_3$	$\binom{2n}{3} \binom{2n+5}{3} \binom{2n-2}{3} / 40$

Литература

1. Джумадильдаев А.С., Умирбаев У.У./ Нерасщепляемые расширения общей алгебры Ли картановского типа $W_2(\bar{m})$. Мат.сб., 186,4, 1995.
2. Hijligenberg N.W.van den, Post G.F. Defining relations for Lie algebras of vector fields. Indag. Mathem., N.S., 2(2), 207-218, 1991.

УДК 512.519.46

К.Н. Утеулиева, Н.К. Шаждекеева, А.Д. Сариев
(Атырау, Казахстан)

О ТРИВИАЛЬНЫХ ГОМОЛОГИЯХ ТРЕТЬЕГО ПОРЯДКА ПОДАЛГЕБРЫ $\bar{L}_1$ КОНТАКТНОЙ АЛГЕБРЫ ЛИ

Аннотация. Настоящая работа посвящена описанию пространства тривиальной гомологии третьего порядка максимальной нильпотентной подалгебры контактной алгебры Ли над полем характеристики нуля.

В работе [1, 2] показано, что для алгебры Ли W_n при $n > 2q$ и $m \neq q$ пространство $H_q^{(m)}(\bar{L}_1) = 0$. В настоящей работе описывается пространство $H_3^{(3)}(\bar{L}_1)$ контактной алгебры Ли $L = K_{n+1}$ от $2n+1$ переменных как модуль над нулевой компонентной алгебры Ли L .

Определения. Пусть $U = P[x_0, x_1, x_{-1}, \dots, x_n, x_{-n}] = \bigoplus_{k \geq 0} U_k$ - ассоциативно - коммутативная алгебра многочленов, где

$$U_k = \langle x^\alpha = x_0^{\alpha_0} x_1^{\alpha_1} x_{-1}^{\alpha_{-1}} \dots x_n^{\alpha_n} x_{-n}^{\alpha_{-n}} \mid |\alpha| = 2\alpha + \sum_{i=1}^n \alpha_i + \alpha_{-i} = k \rangle -$$

однородная компонента в U . Превратим алгебру U в алгебру Ли $U^{(-)}$ относительно умножения

$$\{f, g\} = \frac{\partial f}{\partial x_0} \Delta(g) - \frac{\partial g}{\partial x_0} \Delta(f) + \{f, g\},$$

где $\Delta = 2 - \sum_{i \neq 0} x_i \frac{\partial}{\partial x_i}$, и $\{, \}$ - скобки Пуассона.

Положим $L = K_{n+1} = U^{(-)}$. Тогда $L = \bigoplus_{i \geq -1} L_i, L_i = \langle x^\alpha \in U_{i+2} \rangle. L_0 = sp_n \oplus \langle x_0 \rangle = L_0^+ \oplus H \oplus L_0^-$ является подалгеброй в L , где

$$\begin{aligned} L_0^+ &= \langle x_1 x_{-2}, \dots, x_{n-1} x_{-n}, x_n^2 \rangle, \\ H &= \langle x_0, x_1 x_{-1}, \dots, x_n x_{-n} \rangle, \\ L_0^- &= \langle x_{-1} x_2, \dots, x_{-n+1} x_n, x_{-n}^2 \rangle, \end{aligned}$$

Положим $\bar{L}_1 = \bigoplus_{i \geq 1} L_i$. Вектор $m \in L_0$ - модуля M называется старшим вектором, если $L_0^+ m = 0$. Для элемента $u = x^\alpha \in L$ определим вес $\varepsilon(u)$ и степень $\deg(u)$, полагая

$$\varepsilon(u) = \sum_{i=1}^n (\alpha_i - \alpha_{-i}) \varepsilon_i, \deg(u) = |\alpha| - 2,$$

где $\varepsilon_i = (0, \dots, 1, \dots, 0) - n -$ вектор (1 стоит на i -м месте). По определению $\varepsilon(x_0) = 0$.

Пусть

$$C_q = C_q(L_1) = \langle alt(u_1 \oplus u_2 \oplus \dots \oplus u_q) := u_1 \wedge u_2 \wedge \dots \wedge u_q \mid u_1 < u_2 < \dots < u_q \rangle -$$

пространство q -мерных цепей алгебры $\bar{L}_1$, где $< -$ какой-нибудь линейный порядок в $L[3]$.

Граничный оператор $\partial_q: C_q \rightarrow C_{q-1}$ определяется так:

$$\partial_q(u_1 \wedge u_2 \wedge \dots \wedge u_q) = \sum_{i < j} (-1)^{i+j} [u_i u_j] \wedge u_1 \wedge \dots \wedge \bar{u}_i \wedge \dots \wedge \bar{u}_j \wedge \dots \wedge u_q,$$

где знак $\hat{}$ означает что элемент опущен

$$p(l)(u_1 \wedge u_2 \wedge \dots \wedge u_q) = \sum_{i=1}^q u_1 \wedge \dots \wedge [l, u_i] \wedge \dots \wedge u_q$$

И имеет место формула

$$p(l)\partial = \partial p(l). \tag{1}$$

Пусть $Z_q = Ker \partial_q, B_q = Im \partial_{q+1} \cap H_q(\bar{L}_1) = Z_q/B_q$ - пространство q -мерных циклов, границ и гомологии.

Имеем

$$H_q(\bar{L}_1) = \bigoplus_{i \geq q} H_q^{(i)}(\bar{L}_1)$$

где $H_q^{(i)}(\bar{L}_1)$ -однородная компонента L_0 -модуля $H_q(\bar{L}_1)$. Пространство $H_q^{(i)}(\bar{L}_1)$ называется тривиальной гомологии алгебры $\bar{L}_1$. В дальнейшем нам понадобится тензорное произведение $T_q = \otimes^q U$

относительно умножения $(x \otimes \dots \otimes y)(u \otimes \dots \otimes v) = xu \otimes \dots \otimes yv$. $\tag{2}$

T_q является ассоциативно - коммутативной алгеброй. В T_q имеется согласованная с (2) L_0^q - модульная структура: для любых $u, v \in T_0$ и $l \in L_0$

$$l(uv) = l(u)v + ul(v). \tag{3}$$

Из (3) получаем, что множество старших векторов модуля T_q образует коммутативную полугруппу.

Обозначим ее через A_q .

Формулировка основного результата.

Теорема. Пусть $L = K_{n+1}$. Имеет место следующий изоморфизм: где $R(\lambda)$ - неприводимый модуль со старшим весом λ ; δ - символ Кронекера и π_i - фундаментальные веса; $i = 1, 2, \dots, n$.

$$\begin{aligned} H_3^{(3)}(L_1) \cong & \delta(> 1) \left(R(3\pi_1 + 3\pi_2) + R(5\pi_1 + \pi_2) + 2R(3\pi_1 + 2\pi_2) + R(\pi_1 + 3\pi_2) + 2R(3\pi_1 + \pi_2) + R(\pi_1 + 2\pi_2) \right. \\ & + 2R(3\pi_1) + R(\pi_1 + \pi_2) \\ & + \delta(n) \\ & > 2) \left(R(6\pi_1 + \pi_3) + R(2\pi_1 + 2\pi_2 + \pi_3) + R(4\pi_1 + \pi_3) + R(2\pi_1 + \pi_2 + \pi_3) + 3R(2\pi_1 + \pi_3) \right. \\ & \left. + 2R(\pi_3) + R(\pi_1 + 2\pi_3) + R(3\pi_3) + R(2\pi_2 + \pi_3) + R(\pi_2 + \pi_3) \right), \end{aligned}$$

где $R(\lambda)$ - неприводимый модуль со старшим весом λ ; δ -символ Кронекера и π_i - фундаментальные веса; $i = 1, 2, \dots, n$.

Доказательство этой теоремы основано на разложении L_0 - модуля $\wedge^3 L_1$ в неприводимые компоненты.

Предложение. Имеет место следующее разложение:

$$\begin{aligned} \wedge^3 L_1 \cong & R(5\pi_1) + 3R(3\pi_1) + R(\pi_1) + \delta(n > 1) (R(3\pi_1 + 3\pi_2) + \\ & + R(7\pi_1) + 2R(5\pi_1 + \pi_2) + 3R(3\pi_1 + 2\pi_2) + 2R(\pi_1 + 3\pi_2) + \\ & + R(5\pi_1) + 5R(3\pi_1 + \pi_2) + 3R(\pi_1 + 2\pi_2) + 3R(3\pi_1) + \\ & + 4R(\pi_1 + \pi_2) + 2R(\pi_1) + \delta(n > 2) (R(6\pi_1 + \pi_3) + \\ & + R(2\pi_1 + 2\pi_2 + \pi_3) + R(4\pi_1 + \pi_3) + R(2\pi_1 + \pi_2 + \pi_3) + 3R(2\pi_2 + \pi_3) + 2R(\pi_3) + \end{aligned}$$

$$+R(\pi_1 + 2\pi_3) + R(3\pi_3) + R(2\pi_2 + \pi_3) + R(\pi_2 + \pi_3))$$

Доказательство. С помощью формулы Вейля устанавливается, что сумма размерности неприводимых модулей, приведенных в формулировке предложения, равна размерности L_0 – модуля $\Lambda^3 L_1$. Нам остается найти линейно-независимые старшие векторы $\Lambda^3 L_1$, соответствующее старшим весам, приведенных в формулировке предложения.

Введем следующее подмножество M из A_3 :

$$\begin{aligned} M = \{ & a = x_1 \otimes 1 \otimes 1, d = x_1 \otimes x_2 \otimes 1 - x_2 \otimes x_1 \otimes 1, \\ & q = \sum_{i=1}^n x_i \otimes x_{-i} \otimes 1 - x_{-i} \otimes x_i \otimes 1, \\ & b = 1 \otimes x_1 \otimes 1, e = x_1 \otimes 1 \otimes x_2 - x_2 \otimes 1 \otimes x_1, \\ & h = \sum_{i=1}^n x_i \otimes 1 \otimes x_{-i} - x_{-i} \otimes 1 \otimes x_i, \\ & c = 1 \otimes 1 \otimes x_1, f = 1 \otimes x_1 \otimes x_2 - 1 \otimes x_2 \otimes x_1, \\ & p = \sum_{i=1}^n 1 \otimes x_i \otimes x_{-i} - 1 \otimes x_{-i} \otimes x_i, \\ & g = x_0 \otimes 1 \otimes 1, t = 1 \otimes x_0 \otimes 1, s = 1 \otimes 1 \otimes x_0, r = x_1 \wedge x_2 \wedge x_3 \} \end{aligned}$$

Рассматривая произведение (2) элементов из множества M в альтернированном виде, имеем следующие старшие векторы модуля $\Lambda^3 L_1$:

Старшие векторы	Старшие веса	Старшие векторы	Старшие веса
1	2	3	4
$abcdef$	$3\pi_1 + 3\pi_2$	$apgts, cg^2, bg^2hs$	π_1
$a^2b^2c^3q$	$7\pi_1$	$a^2b^2c^2r$	$6\pi_1 + \pi_3$
$a^2bc^2fq, a^2b^2c ds$	$5\pi_1 + \pi_2$	$abcdfr$	$2\pi_1 + 2\pi_2 + \pi_3$
$c^3d^2g, a^2cf^2g, ab^2des$	$3\pi_1 + 2\pi_2$	a^2b^2sr	$4\pi_1 + \pi_3$
aef^2g, d^3cs	$\pi_1 + 3\pi_2$	$acfg r$	$2\pi_1 + \pi_2 + \pi_3$
a^2b^2cgs, a^2b^3hs	$5\pi_1$	$bcghr, c^2g^2r, a^2tsr$	$2\pi_1 + \pi_3$
$c^3dg^2, bc^2dgh, a^3fts, ab^2egs, ab^2dhs$	$3\pi_1 + \pi_2$	$gtsr, g^2sr$	π_3
$cdfgh, cd^2gs, bd^2hs$	$\pi_1 + 2\pi_2$	cgr^2	$\pi_1 + 2\pi_3$
$c^3g^3, c^2bg^2h, abcghp, a^3pts$			
a^2cgts, a^2bgps	$3\pi_1$	r^3	$3\pi_3$
$cfg^2h, aegts, cdg^2s, bdghs$	$\pi_1 + \pi_2$	d^2sr	$2\pi_1 + \pi_3$
$dgsr$	$\pi_2 + \pi_3$	45шт	21шт

Линейная независимость этих векторов легко проверяется. Предложение доказано.

Доказательство теоремы. L_0 – модуль $L_1 \wedge L_2$ имеет следующие старшие веса: π_1 кратности 4, $\pi_1 + \pi_2$ кратности 3, $3\pi_1$ кратности 5, $\pi_1 + 2\pi_2$ кратности 2, $3\pi_1 + \pi_2$ кратности 3, $5\pi_1$ кратности 3 и $\pi_1 + 3\pi_2, 3\pi_1 + 2\pi_2, 5\pi_1 + \pi_2, 7\pi_1$ кратности 1. Все старшие циклы этого модуля являются границами, поэтому нам остается найти старшие циклы следующих весов: $5\pi_1 + \pi_2, 3\pi_1 + 2\pi_2, \pi_1 + 3\pi_2, 5\pi_1, 3\pi_1 + \pi_2, \pi_1 + 2\pi_2, 3\pi_1, \pi_1 + \pi_2$.

Имеем

$$\begin{aligned} & [a^2bc^2fg - (2n - 5)a^2b^2c ds]; [(2n + 3)c^3d^2g + 6a^2sf^2g, [c^3d^3g - 6ab^2des]; \\ & [aef^2g - (2n + 3)d^3cs]; [(2n + 5)c^3dg^2 - 6bc^2dgh]; \\ & [(2n + 3)c^3dg^2 - 6((2n + 4)^2 - 1)a^3fts - (12n + 24)ab^2egs + ab^2dhs]; \\ & [2ncdfgh - (n - 1)((2n + 1)cd^2s - bd^2hs)]; \\ & [(2n + 7)c^3q^3 - 9c^2bg^2h], [(4n - 10)c^3q^3 - 3abcghp]; \\ & [(2n - 1)cfg^2h] - 2(n - 1)((2n + 1)cdg^2s - 2bdghs) \in H_3^{(3)}(L_1). \end{aligned}$$

Остальные старшие векторы модуля $\Lambda^3 L_1$ автоматически являются старшими циклами. Таким образом, теорема полностью доказано. В заключение приведем таблицу старших циклов модуля $H_3^{(3)}(L_1)$:

Старшие векторы	Старшие веса	Размерность
1 $abcdef$	2 $3\pi_1 + 3\pi_2$	3 $\binom{2n+4}{6} \frac{2(2n+8)(2n-2)2n}{21}$
$a^2bc^2fg - (2n+5)a^2b^2c ds$	$5\pi_1 + \pi_2$	$\binom{2n+4}{6} \frac{6(2n-2)(2n+6)}{7(2n-1)}$
$(2n+3)c^3d^2g + 6a^2cf^2g, c^3d^2g - 6ab^2des$	$3\pi_1 + 2\pi_2$	$\binom{2n+3}{5} \frac{(2n-2)(2n+6)}{3}$
$aef^2q - (2n+3)d^3cs$	$\pi_1 + 3\pi_2$	$\binom{2n+2}{4} \frac{2n(2n-2)(2n+6)}{15}$
$(2n+5)c^3dg^2 - 6bc^2dgh,$ $(2n+3)c^3dg^3 + 6ab^2dhs -$ $-6((2n+4)^2 - 1)a^3ft - (12n5\pi_1 + \pi_2$ $+ 24)ab^{2eqs}$	$3\pi_1 + \pi_2$	$\binom{2n+2}{3} \frac{(2n-2)(2n+4)}{5}$
$2ncfgh + (n-1)bd^2hs - (n-1)(2n$ $+ 1)cd^2s$	$\pi_1 + 2\pi_2$	$\binom{2n+1}{3} (n-1)(n+2)$
$(2n+7)c^3g^3 - 9c^2bg^2h,$ $(4n-10)c^3g^3 - 3abcghp$	$3\pi_1$	$\binom{2n+2}{3}$
$(2n-1)cfg^2h + 4(n-1)bdghp$ $-2(n-1)(2n+1)cdg^2s$	$\pi_1 + \pi_2$	$2n(4n^2 - 4)/3$
$a^2b^2c^2r$	$6\pi_1 + \pi_3$	$\binom{2n+4}{6} \frac{(n-2)(2n+7)(2n+6)}{9}$
$acdf r$	$2\pi_1 + 2\pi_2 + \pi_3$	$\binom{2n+2}{5} \frac{3(n^2-4)(2n+7)(2n+1)}{14}$
a^2b^2sr	$4\pi_1 + \pi_3$	$\binom{2n+2}{4} \frac{(n-2)(2n+4)(2n+5)}{7}$
$acfg r$	$2\pi_1 + \pi_2 + \pi_3$	$\binom{2n+1}{4} \frac{(n-2)(2n+5)(2n+3)2n}{3(2n-1)}$
$bsghr, c^2g^2r$	$2\pi_1 + \pi_3$	$\binom{2n}{2} \frac{(n-2)(2n+3)(2n+2)}{5}$
$gtsr, g^2sr$	π_3	$\frac{n(2n-4)(2n+1)}{3}$
cqr^2	$\pi_1 + 2\pi_3$	$\binom{2n}{3} \binom{2n-3}{2} \frac{(n+2)(2n+3)(2n+1)}{10(2n-1)}$
r^3	$3\pi_3$	$\binom{2n}{3} \binom{2n+5}{3} \binom{2n-2}{3} / 40$
d^2sr	$2\pi_2 + \pi_3$	$\binom{2n}{3} \frac{(n-2)(2n+5)(n+1)(2n+1)}{10}$
$dgsr$	$\pi_2 + \pi_3$	$\frac{(n-1)(n-2)(2n+3)(2n+1)n}{3}$

Литература

1. Фукс Д.Б. Стабильные когомологии алгебры Ли формальных векторных полей с тензорными коэффициентами // Функц.анал. и его прил. 1983.Т.17, №4. С. 62-69.
2. Фейген Б.Л., Фукс Д.Б. Стабильные когомологии алгебры W_n и соотношения в алгебре L_1 .// Функц.анал. и его прил. 1984. Т. 18, №3. С. 94-95.
3. Джумадильбаев А.С., Умирбаев У.У. Нерасщепляемые расширения общей алгебры Ли картановского типа $W_n(m)$. // Мат.сб. 1995. Т.186, №4.

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

**А.У. Алимбекова, Қ.Т.Танаев
(Тараз, Қазақстан)**

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Обязательным условием процесса формирования профессиональных умений и навыков будущего учителя физической культуры является определение специфики содержания и структуры его будущей профессиональной деятельности как условие реализации педагогического процесса в вузе. Деятельностный характер обучения предполагает организацию занятий как учебной деятельности, направленной на постановку и решение будущими учителями конкретной профессиональной задачи.

Общенаучное понятие «деятельности» обозначает специфический человеческий способ отношения к миру, процесс, в ходе которого человек творчески преобразует природу, делая тем самым себя деятельным субъектом, а осваиваемые им явления природы - объектом своей деятельности.

Цель педагогической деятельности - явление историческое. Она разрабатывается и формируется как отражение тенденции социального развития, предъявляя совокупность требований к современному человеку с учетом его духовных и природных возможностей. В ней заключены, с одной стороны, интересы и ожидания различных социальных и этнических групп, а с другой потребности и стремления отдельной личности.

Третий этап предусматривает систематическую и творческую деятельность будущего учителя по формированию профессиональных умений и навыков будущего учителя в процессе физкультурно-спортивной деятельности. Процесс формирования у будущих учителей физической культуры профессиональных умений и навыков в процессе физкультурно-спортивной деятельности выражается в оптимальном уровне развития компонентов, наличии способностей, умений мобилизовать свой личностный, духовный и физический потенциал на решение поставленных задач в соответствующих условиях.

Для повышения эффективности влияния педагога на процесс формирования умений и навыков будущих учителей физической культуры нами были выделены следующие взаимосвязанные и взаимообусловленные компоненты: когнитивный, мотивационно-ценностный, операциональный, рефлексивный.

Когнитивный компонент в основном формируется в процессе профессионального образования и самообразования, раскрывает наличие системы знаний о себе как субъекте физической культуры, и представляет содержательную практическую деятельность личности в сфере физической культуры. Формирование когнитивного компонента осуществляется стимулированием творческой активности в применении средств и методов физического самосовершенствования; включением в занятия и самостоятельную работу студентов элементов исследовательского характера (поисковых методов, проектов, презентаций, разработки новых технологий и др.).

Операциональный компонент содержит совокупность эффективных профессиональных умений и навыков в деятельном процессе физической культуры, направленных на формирование определенной идеальной модели, характеризует особенности проявления действенного начала по отношению будущего учителя к своей профессиональной деятельности, освоение им педагогических технологий и создание образовательного пространства. Здесь отрабатываются умения и навыки, развивается способность решать все новые проблемы, возникающие как в действительности, так и в профессиональной деятельности. Процесс формирования операционального компонента сопровождается использованием технологий физического и психического саморазвития; стимулированием самообразования, умений применять знания, умения, навыки, полученные в сфере физической культуры к самопознанию; определять влияние физкультурно-спортивной деятельности на свои индивидуальные особенности; применением методов разъяснения, убеждения и внушения.

Рефлексивный компонент входит в состав всех компонентов и осуществляет контролируемую функцию самопознания. Данный компонент характеризует особенности осознания и оценки субъектом своих внутренних психических актов и состояний, связанных с профессиональной деятельностью. Включает способность отражать, оценивать свое состояние, обращать сознание внутрь себя, размышлять над своим физическим и психическим состоянием. На основе самоанализа и самоконтроля вносятся необходимые коррективы в процесс физического самовоспитания, его цели и способы достижения результатов. Сопоставление своей деятельности с некоторыми нормативами и образцами делает поведение более адаптивным. Опираясь на самооценку того, что было сделано, тех знаний, качеств и особенностей поведения, которые были приобретены, определяются дальнейшие перспективы саморазвития. Формирование рефлексивного компонента сопровождается осознанием построения процесса самопознания, владением его приемами; развитием навыков самоанализа и самоконтроля своего психофизического состояния и личностного развития; самооценки эффективности физкультурно-спортивной деятельности.

Література:

1. А.Н. Леонтьев. Избранные психологические произведения. Т.1. – М.: Педагогика, 1983.
2. И.А. Зимняя. Психология обучения в школе. М.: Просвещение, 1991.

Марія Антонченко
(Суми, Україна)

ОСВІТНІ МОЖЛИВОСТІ СУЧАСНИХ МАС-МЕДІА

Стрімкий розвиток у сучасному світі інформаційно-комунікаційних технологій та систем мас-медіа потребує цілеспрямованої підготовки особистості до ефективного користування ними. Медіа впливають на формування світогляду молодого покоління, стають засобами дистанційної і джерелом неформальної освіти. У цих умовах медіаосвіта має стати забезпечити відкритість освіти та відповідність знань сучасному стану розвитку техніки та технологій.

У багатьох країнах медіаосвіта функціонує як система, що стала невід'ємною частиною, з одного боку, загальноосвітньої підготовки молоді, з другого – масових інформаційних процесів.

Аналіз наукової літератури показує, що проблемами медіаосвіти присвячені роботи Д. Мак-Квейл, О. Т. Барішполець, Л. А. Найдьонова, Г.В. Мироненко, О. Є. Голубева, В. В. Різун, В.Ф. Іванов, О. В. Волошенюк, Г.В. Онкович, О. К. Янишин, І. А. Сахневич, К. В. Балабанова, Г.Г. Почепцов, С.А. Чукут, А.В. Федоров, О.Г.Бесова, А. Литвин, І.М.Наумук, Ю.М. Казаков та ін.

В Україні у 2010 році постановою президії Національної академії педагогічних наук України була прийнята «Концепція впровадження медіаосвіти в Україні» [4] (далі – Концепція). Головна ідея Концепції полягає в сприянні становленню ефективної системи медіаосвіти в Україні для забезпечення загальної підготовки дітей та молоді до безпечної та ефективної взаємодії з сучасною медіа-системою.

Згідно з цією Концепцією, медіаосвіта – частина освітнього процесу, спрямована на формування в суспільстві медіакультури, підготовку особистості до безпечної та ефективної взаємодії з сучасною системою мас-медіа, як традиційними (друковані видання, радіо, кіно, телебачення), так і новітніми (комп'ютерне опосередковане спілкування, Internet, мобільна телефонія) медіа, з урахуванням розвитку інформаційно-комунікаційних технологій [4].

Після прийняття Концепції, у 82-ти загальноосвітніх школах семи областей України розпочався експеримент з запровадження медіаосвіти в навчально-виховний процес. Він має три етапи: експериментальний етап (2010 – 2013), поступове вкорінення медіаосвіти та стандартизацію вимог до неї (2014 – 2016) і подальший розвиток медіаосвіти та завершення масового запровадження (2017 – 2020). Також за сприяння Міністерства освіти та науки України впроваджується програма з медіаосвіти для вчителів, які проходять підвищення кваліфікації.

Концепція, що базується на вивченні стану медіакультури населення України та міжнародному досвіді організації медіаосвіти, та наукові праці вітчизняних й закордонних дослідників, служать підґрунтям сучасних вимог суспільства до вчителя: він повинен легко орієнтуватися у великій кількості інформації, бути освіченим у інформаційної та медіа сферах, ефективно взаємодіяти з мас-медіа, тобто мати певний рівень медіакультури.

В зв'язку з цим особливої актуальності набуває впровадження медіаосвіти в систему професійної та післядипломної підготовки педагогічних працівників. Але аналіз наукової літератури [5-7 та ін.] та Концепції впровадження медіаосвіти в Україні [4] показує, що проблема впровадження медіаосвіти в професійну підготовку вчителів досліджено недостатньо, крім цього, вчителі не в достатній мірі знають і використовують в своїй професійній діяльності освітні можливості сучасних медіа та готові формувати медіаграмотність учнів на практиці. Тому метою статті є дослідити роль і місце сучасних мас-медіа в професійній діяльності вчителів.

Характерною ознакою мас-медіа є те, що інформація передається від комунікатора через спеціально створені канали (газети, радіо, телебачення, Internet тощо) масовій аудиторії, розташованій у різних місцях. Таким чином, до мас-медіа (Mass media), тобто до засобів масової інформації (ЗМІ), відносяться: преса (газети, журнали, книги), радіо, телебачення, Internet, кінематограф, звукозаписи та відеозаписи, відеотекст, телетекст, рекламні щити та панелі, домашні відеоцентри, що поєднують телевізійні, телефонні, комп'ютерні та інші лінії зв'язку [3]. Всім цим засобам притаманні якості, що їх об'єднують – звернення до масової аудиторії, доступність багатьом людям, корпоративне виробництво і розповсюдження інформації.

Як же можна використовувати мас-медіа в освіті? Традиційні мас-медіа: книги, енциклопедії, словники, друковані зошити – успішно використовуються педагогами дуже давно. Навчальне відео та телебачення теж застосовуються освітянами доволі часто. Але новий поштовх розвитку мас-медіа та їх використанню в освіті дало широке розповсюдження Internet. Швидкісний і бездротовий Internet зробив педагога мобільним споживачем освітніх ресурсів, які можуть бути використані на різних пристроях: комп'ютерах, планшетах, телефонах.

Ми виділили основні напрями використання ресурсів Internet у професійній діяльності педагогічних працівників [1]:

- пошук інформації (електронні підручники, презентації, аудіо, відео тощо);
- обмін інформацією (Internet комунікація), в тому числі проведення відео-конференцій, вебінарів тощо (через електронну пошту, соціальні мережі, форуми, Skype);
- створення об'єктів в Internet (блоги, сайти, тести, інтерактивні дидактичні вправи тощо) та користування ними;
- розташування власної інформації (хмарні технології, в тому числі сервіси Google (Google диск, YouTube тощо) та сервіси Microsoft (наприклад, Office 365), спеціалізовані сайти для створення wiki-статей (наприклад, Wiki Освіта, Вікі-спільнота професійного розвитку педагогів Сумщини, IteachWiki (Intel) тощо));
- користування банками даних, що зберігаються на серверах Internet (Інформаційна система управління освітою України та інші);
- вивчення, обмін та поширення передового педагогічного досвіду;
- дистанційне навчання.

Розглянемо деякі технології Internet-медіа, що використовуються освіти, більш детально.

Електронні книжки (посібники, енциклопедії, словники) з різних освітніх галузей дозволяють завантажувати і зберігати величезні масиви інформації. Існують віртуальні сховища інформації та бібліотеки, де можна замовити за кошти, або скачати безкоштовно електронну версію потрібного видання.

Технологія Web 2.0 відрізняється від Web 1.0 передусім інтерактивністю. Web 2.0 позначає інтерактивні проекти та сервіси, які активно розвивають і покращують самі користувачі: блоги, вікі, соціальні мережі тощо. Всі ці сайти дозволяють своїм користувачам взаємодіяти один з одним, змінювати та створювати контент, на противагу неінтерактивним сайтам, де глядачі обмежені тільки пасивним споживанням.

Особливість Web 2.0 – принцип залучання користувачів до наповнювання і багаторазового вивіряння інформаційного матеріалу, тобто зазвичай ідеться про додавання інформації, проте питання її надійності, достовірності, об'єктивності не розглядають.

Технологія Wiki дозволяє кожному його користувачеві не просто додавати свою, але й редагувати чи видаляти інформацію, додану іншими користувачами. Найвідоміший Wiki-сайт – Вікіпедія – це онлайн-енциклопедія, над створенням якої працюють не наймані експерти, а самі користувачі. Проект Вікіпедії, запущений 2001 року, продемонстрував, що справді величезна кількість людей, які володіють знанням, прагнуть ним поділитися. Завдяки співпраці такої великої кількості зацікавлених індивідуумів помилки, які допускають автори статей, дуже швидко виявляють і виправляють. Також, раз над кожною темою можуть працювати без винятку всі, хто в ній зацікавлений та з нею добре обізнаний, це забезпечує максимально деталізоване її висвітлення. Відповідно, результат цієї розгалуженої взаємодії – ресурс, значно ширший і досконаліший, ніж могла б забезпечити обмежена група експертів.

Педагогічні працівники мають свої wiki-спільноти – наприклад, Вікі-спільнота професійного розвитку педагогів Сумщини, Wiki Освіта, IteachWiki (Intel) тощо.

Соціальні мережі. Сайти соціальних мереж створені таким чином, щоб надати людям засоби для зв'язку з іншими людьми, здійснювати обмін контентом та повідомленнями. Користувачі мають змогу створювати персональні сторінки та групи за різним напрямками. Зростання інформаційного потоку щодня збільшується, і людина не в змозі пропустити через себе всю інформацію, яка на неї звалюється в мережі. Виникає потреба в «опорних пунктах» або референтних групах, людей, думка яких важлива для людини через певні обставини й, відповідно, важлива або цікава інформація, яку ці люди споживають. А соціальні мережі якраз дозволяють налаштувати потік новин від своєї референтної групи у власному профілі й так фільтрувати в потоці тільки те, що потрібно конкретної особистості. Найпопулярніші соціальні мережі: Facebook, MySpace, LiveJournal тощо.

Соціальні мережі можуть бути використані (і використовуються) педагогами для обміну освітнім контентом, комунікації з колегами, з батьками та учнями.

Блоги все частіше стають методичним та дидактичним інструментами сучасного вчителя. Вже багато вчителів мають власні блоги, де вони викладають навчальні та методичні матеріали, висвітлюють свої професійні здобутки. Зараз блогосфера успішно мігрує в мобільний зв'язок, де створювати й наповнювати вмістом мобільні блоги можна через мобільний телефон. А учень дознається розклад занять або завдання з певного предмету через смартфон.

Враховуючи актуальність впровадження медіаосвіти у освітній процес учителів та необхідність розвитку їх медіакомпетентності та медіакультури, на кафедрі освітніх та інформаційних технологій Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти було розроблено нову дисципліну «Освітні можливості сучасних медіа: соціальні мережі, технології створення wiki-статті». Мета цієї навчальної дисципліни полягає у формуванні теоретичних засад та практичних навичок застосування сучасних медіа у професійній діяльності педагога. Теми дисципліни: 1. Теорії медіаосвіти. 2. Медіаосвіта в Україні. 3. Сучасні тенденції розвитку медіаосвіти. 4. Internet-медіа. 5. Медіаосвіта для розвитку медіакомпетентності та критичного мислення. 6. Процеси комунікацій в сучасних медіа. 7. Аудіовізуальна грамотність. 8. Медіатексти. Створення wiki-статті.

Слід зазначити, що сучасні електронні мас-медіа (телебачення, Internet тощо) і відповідні їм медіаресурси та медіапродукти суттєво впливають на формування особистості учня. Це вимагає від педагогів, що використовують електронні медіаресурси у педагогічній діяльності, відповідальності у відборі

вмісту медіапродуктів, ретельного планування та чіткого розуміння цілей й завдань використання сучасних мас-медіа в навчальному процесі.

Таким чином, ефективне використання мас-медіа педагогічними працівниками забезпечується володінням інформацією про існуючі медіаресурси навчального призначення, умінням ефективно їх використовувати в навчальному процесі, а також вмінням створювати власні медіапродукти, які відповідають цілям та задачам освіти.

Література:

1. Антонченко М. Використання Internet-ресурсів у професійній діяльності педагогічних працівників // Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 8 грудня 2016 року: у 3 ч. – Суми: ФОП Цьома С.П., 2016. – Ч.2. – С. 186-189.
2. Антонченко М.О. Медіаосвіта в професійній підготовці вчителя / упор. М.О. Антонченко – Суми: НВВ КЗ СОІППО, 2017. – 82 с.
3. Засоби масової інформації – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
4. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/mediaosvita/kontseptsiya_vprovadzhennya_mediaosviti_v_ukraini_nova_redaktsiya/
5. Медіаосвіта та медіаграмотність: підручник / Ред. упор. В.Ф. Іванов, О.В. Волощенко; За наук. ред. В. В. Різуна. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Центр Вільної Преси, 2013. – 352 с.
6. Медіаосвіта як інтелектуально-комунікативна мережа (Розділ 4) / Г.В. Онкович, О. К. Янишин, І. А. Сахневич, К. В. Балабанова // Теоретико-методологічні засади інтеграції змісту гуманітарної освіти у вищих навчальних закладах негуманітарного профілю: монографія; За заг. ред. Г.В. Онкович. – К.: Педагогічна думка, 2012. – С. 239– 335.
7. Федоров А. В. Словарь терминов по медиаобразованию, медиапедагогике, медиаграмотности, медиакомпетентности / А. В. Федоров. – Таганрог: Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та, 2010. – 64 с.

Олена Борзик
(Харків, Україна)

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК ПРОФЕСІЙНОЇ ЯКОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

В умовах реформування змісту початкової освіти значно зростають вимоги до виховання педагогічних кадрів нової генерації в процесі професійної підготовки. Реалії сьогодення потребують конкурентоспроможних фахівців, зокрема вчителів початкових класів, здатних орієнтуватися в полікультурному просторі, розуміти і визнавати цінності плюралізму, конструктивно взаємодіяти з представниками різних соціокультурних спільнот на засадах гуманізму, налагоджувати гармонійні діалогічні стосунки з підростаючим поколінням. У зв'язку з цим сучасний учитель має володіти новими професійними якостями, такими як відкритість, мобільність, соціальна активність, емоційна стабільність, комунікабельність, висока емпатійність, повага до іншої особистості, толерантність й інші.

Сучасна наука розглядає проблему толерантності в онтогенезі у філософському, психологічному, педагогічному та соціокультурному контекстах.

Певні аспекти толерантності відображені у працях філософів (М. Бердяєв, У. Джеймс, М. Золотухін, П. Кінг, В. Лекторський, В. Соловйов та ін.); соціологів (Г. Бутигін, Г. Зіммель, С. Оксамитна, О. Швачко та ін.); психологів (Б. Ананьєв, С. Бондирєва, А. Маслоу, К. Роджерс, У. Солдатова та ін.). Порушена проблема розглядалась у працях класиків педагогічної думки (Я. Коменський, Я. Корчак, М. Монтессорі, В. Сухомлинський, К. Ушинський, С. Френе, Р. Штайнер та ін.).

До наукового пошуку сутності феномена «толерантність» та його особливої значущості для формування професіоналізму особистості педагога долучалися такі вчені (М. Андрєєв, О. Безносок, О. Довгополова, І. Кривошапка, О. Майборода, В. Пісоцький, Г. Пономарьова, І. Сінельнік та ін.). Особливо важливе значення мають наукові розвідки з теорії і практики професійної підготовки вчителів у зарубіжному досвіді (Н. Авшенюк, М. Лещенко, З. Малькова, А. Парінов, Л. Пуховська, О. Романенко та ін.).

Більшість дослідників зосереджують свою увагу, головним чином, на обґрунтуванні загальних теоретичних положень виховання толерантності молоді, зокрема майбутніх учителів початкової школи, а проблема виховання толерантності як професійної якості студентів педагогічних вишів залишається недостатньо вивченою.

Аналіз шляхів вирішення означеної проблеми свідчить, що не існує єдиного підходу щодо характеристики толерантності як особистісної та професійної якості учителя початкових класів. Сутність толерантності майбутнього учителя початкових класів розглядається як багатовимірний соціокультурний феномен; як інтегративна якість особистості, емоційно-ціннісний орієнтир її діяльності; як модель активної та позитивної гуманістичної взаємодії із соціумом; як складова та найважливіша характеристика професійної культури та ефективної педагогічної діяльності; як показник педагогічної майстерності [4].

Незважаючи на багатогранність розуміння толерантності в різних контекстах, кожен з яких надає їй свій особливий етимологічний відтінок, ми визначаємо даний феномен як прагнення і здатність людини до діалогічної позитивної взаємодії з навколишнім світом та іншими людьми, що зумовлена особистісно-ціннісним ставленням до оточуючих – терпінням, витримкою, готовністю до розуміння, сприйняття їхньої відмінності та самотності на засадах усвідомлення надійності власних позицій. У цьому сенсі толерантність є рідкісною рисою характеру. Толерантна людина поважає переконання інших, які не намагаючись довести свою виняткову правоту [1].

На нашу думку, Г. Олпорт розробив найповнішу характеристику толерантної особистості:

- орієнтація на себе (толерантна людина більше орієнтована на особистісну незалежність ніж на належність зовнішнім інститутам і авторитетам);
- потреба у визначеності (визначає різноманітність, готова вислухати будь-який погляд);
- здатність до емпатії;
- перевага свободи, демократії;
- уявлення про самого себе (толерантна людина добре обізнана про свої позитивні та негативні якості, не схильна у всіх лихах обвинувачувати інших осіб);
- відповідальність (не перекладає відповідальність на інших);
- захищеність (відчуття безпеки й переконаність у можливості подолання наявних проблем) [3].

Толерантність не вродженою рисою особистості, її можна і потрібно виховувати на всіх етапах життя людини. Шлях до толерантності – це інтелектуальна праця, оскільки її досягнення можливе лише за умови зміни самого себе, власних переконань та стереотипів.

У сучасних дослідженнях толерантність як професійна якість учителя розглядається як: здатність учителя встановлювати діалогічні відносини з суб'єктами освітнього процесу; здатність зрозуміти, визнати й прийняти учня таким, яким він є, тобто як носія інших цінностей, логіки мислення й форми поведінки; інтегративна якість особистості вчителя, ідеал міжособистісних відносин «учитель-учень» на основі прийняття, поваги й толерантності [2].

Студіювання наукових джерел надало нам підстави розглядати освітній процес вищого навчального закладу як ефективне середовище виховання толерантності майбутніх учителів початкових класів. Під *освітнім процесом вищого навчального закладу* ми розуміємо цілеспрямовано організовану, керовану, багатофункціональну, відкриту педагогічну систему, в межах якої майбутній учитель початкових класів вибудовує індивідуальну траєкторію суб'єктно-професійного становлення, усвідомлює себе як особистісно та соціально (в тому числі професійно) розвинену цілісність.

Виховання толерантності – з педагогічної точки зору, це цілеспрямоване створення психологічних та соціально-педагогічних умов толерантної взаємодії, тобто створення простору для безпосередньої або опосередкованої взаємодії у поглядах або поведінці з іншими людьми, їх спільнотами. Проблема виховання толерантності складна та багатоаспектна. Ми розглядаємо її у контексті ціннісного ставлення до людей, незалежно від статі, віку, фізіологічних особливостей, соціального стану, політичної орієнтації, раси, національності, релігії, та культурної приналежності.

Виховання толерантності як професійної якості майбутніх учителів початкових класів є, на наш погляд, дієвим лише тоді, коли здійснюється поступово, день у день, і пронизує всі сфери і види діяльності тих, хто навчається. Освіта є саме тим соціальним інститутом, у межах якого може формуватися толерантна свідомість і поведінка тих, хто навчається як через зміст освіти, так і через систему виховної роботи, за допомогою програм, різних форм та методів навчання, які б допомагали сприяти розвитку у студентів практичних навичок толерантної взаємодії. Педагогічний професіоналізм учителя початкових класів виявляється в готовності й умінні використовувати теоретичні знання в педагогічній діяльності; здатності вирішувати нестандартні педагогічні завдання; у готовності до співпраці з учнями, колегами та батьками; сформованості гармонійних міжособистісних відносин між учасниками освітнього процесу; ефективній комунікації, що виявляється в розумінні, чуйності, здатності до співпереживання та надання підтримки у конкретних ситуаціях; здатності керувати емоціями, емоційній стабільності та прояві педагогічної толерантності в різних конфліктних ситуаціях.

Отже, толерантність є важливою професійною якістю майбутніх учителів початкових класів, яка визначає успіх педагогічної діяльності, відкриває нові горизонти взаємовідносин і дозволяє гуманізувати педагогічне і міжособистісне спілкування. Виховання нової генерації конкурентоспроможних педагогічних кадрів, зокрема вчителів початкової школи, на ідеях взаєморозуміння, взаємоповаги, толерантності є однією з актуальних проблем вищої освіти України. Виховання толерантності майбутніх учителів початкових класів, які будуть творити долю не лише нашої держави, а й усієї планети, є гарантією суспільної стабільності, важливою запорукою благополуччя майбутнього всього людства.

Література:

1. Безюлева Г. В. Толерантность: взгляд, поиск, решение / Г. В. Безюлева, Г. М. Шеламова. – М.: Вербум-М, 2003. – 168 с.
2. Варенко Т. К. Виховання педагогічної толерантності майбутніх учителів на основі аксіологічного підходу: автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Т. К. Варенко. – Харків, 2011. – 20 с.

3. Оллпорт Г. Природа предубеждения // Век толерантности: науч.-публиц. вестн. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – № 5.
4. Чернявская В. С. Развитие педагогической толерантности в процессе непрерывного профессионального образования учителя: автореферат дис. докт. пед. наук.: 13.00.08 / В.С. Чернявская. – Владивосток, 2007. – 35 с.

Жансая Досмат
(Жезказган, Казахстан)

БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН АРТТЫРУДАҒЫ КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Ұлыбританияның ғалымдары 1970 және 1980-ы жылдары бірқатар ғылыми зертханалық жоба жұмыстарында бағаны оқытуда қолдану және оның білім алудағы әсері жайлы зерттеген. 1990-ы ж басында Британдық білім саласын зерттеу бірлестігі зерттеушілер мен білім саласындағы басқа мамандар тобын құрып, Кингс колледж университетінің профессорлары Пол Блэк және Дилан Уиллиамды тағайындайды. Оқушылардың білім алуда бағаның әсерін және жетістікке жету құралын анықтау мақсатында зерттеу жұмысы жүргізіледі. Нәтижесінде 1998 жылы екі профессор Формативті бағалау кейде оқытуды бағалау немесе оқу үшін бағалау деп аталатын оқушылардың жетістігін бағалау туралы мұғалімдерге 'Inside the black box' атты нұсқаулық дайындайды. Бұл бағалау әдісі Ұлыбритания мектептеріне енгізіліп, біраз уақыттан кейін Блэк және Уиллиам мектептердегі бұл бағалаудың барлық жерде қолданыла алмайтындығын және мұғалімдердің бұл бағалау процесін толық түсінбегенін анықтайды. Алайда, әлі күнге дейін бұл тәсіл қолданылып келеді және мұғалімдер мен оқушылар оқу процесінде жетістікке жетіп қана қоймай, олардың арасындағы қарым-қатынастың ерекше дәрежеге жеткендігі анықталған. Бұл зерттеу жұмысының негізгі мақсаты теориялық алған білімді мектепте іс жүзінде зерттей отырып қол жеткізген нәтижеге талдау жасау. Яғни, тәжірибе барысында мектепте оқушы жұмысына беріліп жатқан кері байланыс түрлерінің олардың жетістігіне әсері, оның оқушы мен мұғалім ара-қатынасына әсері және мұғалімнің оқушыға қолдау көрсетуімен қатар, оқушының жетістігіне тікелей әсер етуін анықтау. Формативті бағалаудың оқушылардың өз білім алуына жауапкершілікпен қарауына қалай жетелейтінін анықтау негізгі көңіл бөлетін мақсаттардың бірі. Қазақстан білім саласындағы анық бағалау критерийлерінің болмауы және оқушы жұмысын бағалау тек бір жақты болуы бұл зерттеу тақырыбын таңдауыма себеп болды. Формативті бағалауды оқу процесінде пайдалану Батыста қаншалықты жетістікке жетсе де, мәдениеттің ерекшеліктері мен оқушы қабылдауының ерекшелігі мен оны біздің білім саласында қолдану техникасын ескеру керектігі жөн. Бұл бағалау түрінің қолдану аясы алғашқы кезеңде тек Назарбаев Зияткерлік мектептерінде болды және сол себепті басқа мектептерде қолданылмады. Блум, Маддос және Хастингс бұл терминді алғаш рет 1971ж қолданған. Формативті бағалаудың негізгі мақсаты оқу процесін кеңейту мен дамыту. Хати мен Тимперлидің анықтауы бойынша оқушылардың жұмысына айтылатын пікірді тиімді жолмен жеткізу болып табылады. Сондықтан оқу процесінде кері байланыстың дұрыс жолмен жеткізілгені маңызды. Оқушы жетістігін бағалаудағы кері байланыс жүйесінің тағы бір ерекшелігі мектепте оқу атмосферасын қалыптастырумен қатар, мұғалім мен оқушы арасында жақсы қарым-қатынастың орнауына себеп болады. Бұл зерттеу жұмысы Ұлыбритания мектебіне негізделгендіктен жалпы зерттеу барысында кездескен қиындықтармен қатар, бұл бағалау тәжірибесі келешекте Қазақстан мұғалімдерінің қолданысында аңдатпа ретінде қолдана алуын мақсат етті және қазіргі кезде Қазақстанда бұл бағалау түрі кеңінен қолданылып келеді. Формативті бағалаудың ерекшеліктерін айтар болсақ, Ұлыбритания мектептеріне формативті бағалауды енгізудің негізгі мақсаты оқу процесін түрлендіру, мұғалімдердің оқу процесі мен әдіс-тәсілдеріне өзгешеліктер әкелуін қамтамасыз ету және оқушылардың өз білім алуындағы жауапкершілікті сезінуіне жетілдіру болып табылады. Білім алуда формативті бағалау оқушының күйзелісін азайтады, топта жұмыс істеуге дағдыландырады, бір-бірінің ойын тыңдау мен өз ойларын жеткізуге үйретеді, мектепте қолайлы ортаны жасау оқушылардың өзіне деген сенімінің артуына, оқушылардың еркін ойлануына жетелейді. Оқушылардың қате түсінген тұстарын анықтауына жетелейді. Тәуелсіз елді өркениетті әлемге танытатын, дамыған елдер қатарында терезесін тең ететін күш – білім және білімді ұрпақ. Сондықтан да Елбасымыз Н. Назарбаев өзінің Жолдарында білім саласына айрықша көңіл бөліп, еліміздің жарқын болашағы білікті де парасатты жастардың қолында екенін назардан тыс қалдырған емес [2]. Қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі – әлеуметтік, экономикалық өзгермелі жағдайларда өмір сүруге дайын болып қана қоймай, сонымен қатар оны жүзеге асыруға, жақсартуға игі ықпал ететін жеке тұлғаны қалыптастыру. Мұндай тұлғаға қойылатын бірінші кезектегі нақты талаптар – шығармашылық, белсенділік, жауаптылық, терең білімділік, кәсіби сауаттылық. Бұл талаптарды жүзеге асыру үшін оқушы білімін бағалауда мүлдем жаңа бағытта жұмыс істеу қажеттілігі туындайды. Осы қажеттілікті шешу жолдарының бірден-бір жолы – оқушы білімін критериялды бағалау жүйесі бойынша сараптау. «Бағалау» термині «жақын отыру» дегенді білдіретін латын сөзінен шыққандығы кездейсоқ емес, себебі бағалаудың негізгі сипаты бір адам басқа адамның не айтып, не істегенін немесе өзін-өзі бақылау жағдайында өзінің дербес ойлауын, түсінігін немесе тәртібін мұқият бақылауы болып табылады [3]. Бағалау мақсаты – құн туралы қорытынды жасау, бағалаушының мақсаты – мақсаты анық белгіленген бағалауға қорытынды жазған кезде тәуелсіз және үшінші жақ етінде

ерекет ету. *Критерий* – ұсынылған талаптарға сәйкес бір нәрсені бағалау бойынша шешім қабылдау ережесі, негіздемесі және белгісі. Әр критерийдің дискрипторы болады, онда оқу тапсырмасының орындалу нәтижесінің дұрыстығы туралы нақты түсінік беріледі. Дискрипторға сәйкес бағалау оқушының қойған мақсатына жетуін анықтайды [4]. Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын-ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығының көмегімен өлшенеді. Бұл нормаға негізделген бағалаудан өзгеше. Нормаға негізделген бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі олардың сыныптастарының үлгерімімен салыстырылып қойылады. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде жүреді. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді, балл не баға қоймастан-ақ оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Мұғалімдер оны оқушылардың жетістіктерін өлшеп, алдағы сабақтарын жоспарлау үшін қолданылады. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасының бөлімдерін/ ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған соң оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Критериалды бағалау жүйесінде ең маңызды нәрсе – оқу процесінің өзі, сол арқылы оқушы өзін-өзі бағалауды үйреніп, өз білімінің артықшылықтары мен кемшіліктерін көріп, әрі қарай қалай даму керектігін түсінеді, яғни бұл жүйеде оқушының қалай жұмыс жасағаны, қалай ойланғаны бағаланады. Бағалауды өткізу үшін, оқушылардың нені білетіндігін және не істей алатындығын анықтау қажет.

Қалыптастырушы бағалау – оқыту үшін бағалау, жиынтық бағалау – оқытуды бағалау болып табылады. Қалыптастырушы бағалау – бұл білім алушылардың оқудың қандай сатысында тұрғанын, қандай бағытта даму керек және қажетті деңгейге қалай жету керек екендігін анықтау үшін оқушылар мен мұғалімдердің қолданатын мәліметтерді іздеу мен түсіндіру үрдісі. Жалпы қалыптастырушы бағалау сабақ – жүйесінде жеке қарастырылмайтын, сабақпен қатар жүретін үрдіс. Қалыптастырушы бағалаудың (оқыту үшін бағалау) маңызы – білім беруді, әдістерді және осы мүмкіндіктерді іске асыру түрлерін жақсарту, мақсаты – оқытудың қиындықтарын анықтау, оқыту бағдарламасының мазмұнын және білім беру стилін білу, болжау мен сұрыптау, жетістікке жеткендігін көрсететін кері байланыс. Бағалаудың мәні – бақылау, алынған мәліметтердің интерпретациясы, бұдан арғы іс-әрекеттерді анықтау үшін қолданылуы мүмкін шешімдерді қорытындылау. Ол оқушының жаңа сабақты, тарауды қалай меңгеріп жатқандығын жүйелі түрде бақылап, қадағалап отыру. Жиынтық бақылау жұмысына дейінгі оқушының білім деңгейін қалыптастыру, дамыту, жетілдіру. Қалыптастырушы бағалау жұмысы сабақтың толық бөлігін қамтуы міндетті емес. Ол сабақтың басында, сабақтың ортасында, сабақтың соңғы бөлігінде жүргізіледі. Уақыт көлемі тапсырма деңгейіне сәйкес 5-10 минут болуы мүмкін. Мысалы, критериалды бағалау бойынша педагогикалық практика барысында 2-сынып оқушыларына қалыптастырушы бағалау ретінде смайликтер арқылы бағалау жүйесін қолдандым және рефлексия кезеңінде «бағдаршам» әдісін қолдандым. Сабақ барысында қалыптастырушы бағалаудың формальді, формальді емес әдістерін тиімді әрі жүйелі қолдану қажет. Формальді бағалау әдісі нақты оқу мақсатына негізделіп жүргізіледі. Дескрипторлар мен бағалау критерийлері тапсырмаға сай құрылып, оқушы білімінің нәтижесі ауызша немесе жазбаша түрде «мақсатқа жетті», «талпынады» деген бағалау түрі бойынша қорытындыланады.

Критерийлік бағалау бойынша сабақ жоспарын жасауда Блум таксономиясы қолданылады. Білу, тану - Түсіну – Қолдану – Талдау – Жинақтау – Бағалау. Мұндағы: түсіну, жинақтау, талдау – бұл категориялар ойлау үдерісінің операциялары және танымның әдістері болып саналады [4]. Ал, болашақ кәсіптік оқыту мұғалімдерінің әдістемелік іс-әрекетінде – бұл білім нәтижесін алуға ықпал ететін бағалау критерийлері болып саналады. Бұл тұста Б. Блум таксономиясын қолдану болашақ кәсіптік оқыту мұғалімдерінің әдістемелік іс-әрекеттерін шындай түсуге жол салады, яғни аса сезгіштік, ой ұшқырлығы, жаңаға ұмтылушылық, шығармашылық қабілеттер, өзіндік ой – пікірлерге тұра білу, өзіне сын көзбен қарау, қисын ойлау, жаңаны сезгіштік, күмәншілдік, әр нәрсеге күмән келтіру [6]. Б. Блум таксономиясының негізінде болашақ мұғалімдердің креативтілігі, шығармашылық дербестілігі қалыптасады деп білеміз. Өйткені, кәсіптік оқыту үдерісінде болашақ мамандардың алған білімдерін шығармашылық деңгейге жетелеу, өнімді тәсілдермен жүзеге асады. Б. Блум таксономиясының ұтымдылығы да сонысымен ерекшеленеді.

Қорыта айтқанда, критериалды бағалауды енгізудегі мақсатмектепте оқыту сапасын жоғарылату және мектеп бітірушілердің білімін халықаралық стандартқа сәйкестендіру. Осы негізде критериалды бағалаудың міндетібізге сабақтың әр кезеңінде әр оқушының дайындық деңгейін анықтауға, бағдарламаға сәйкес оқу мақсаттарын орындау қабілеті, жеке оқушының даму жетістігін бақылауға мүмкіндік беріледі. Сонымен қатар оқушының білім алу барысындағы қателіктері мен олқылықтарын айқындауға, әртүрлі жұмыс барысындағы алған өз бағасының әділдігін нақтылауға да болады. Оқу бағдарламасының тиімділігін саралауға, сабақ үдерісі мен білімнің меңгерілуі туралы оқушы мен мұғалім және ата-ана арасындағы байланысты қамтуға мүмкіндік береді. Критериалды бағалаудың практикалық тұрғыдан маңызды артықшылығы бар, яғни мұнда тек қана оқушы жұмысы бағаланады, оқушы өзінің жұмысын бағалауға мүмкіндік беретін нақты бағалау алгоритмін біледі және ата-анасына ақпарат бере алады, критериалды бағалау белгілі оқу мақсаты бойынша бағаланады. Оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оқытудың әр тұлғаға арналған ауқымын жоспарлауға, бағалаудың әртүрлі әдістерін пайдалануға, оқу бағдарламасын қолжетімді ету үшін ұсыныстар енгізуге мүмкіндік береді. Оқушылар үшін танымдық қабілеті мен ойлау деңгейін арттыратын оқытудың әртүрлі әдістерін пайдалануға болады. Сондай-ақ

табысқа жетелейтін бағалау критерийлерін түсінуге, өзін және өзгелерді бағалау арқылы кері байланысқа түсуге, сыни ойлауына, еркін ойын айтуына, өзінің білімін көрсетуге.

Критериалды бағалау жүйесін қолдану арқылы біз оқушының тұлғалық бағытын белсенді позицияға бағыттаймыз, тұлғаны өзіндік жауапкершілікке, тұлғалы нәтижеге, бағытқа жеткіземіз. Сонымен бірге білім алушылардың дайындық деңгейі мен өсу динамикасын кез-келген кезеңде анықтаймыз, әртүрлі жұмыстардан алған бағаларды дифференциалдауға қол жеткіземіз. Бүгінгі оқушының білім сапасын критериалды бағалау жүйесі арқылы жетілдіруге болатынына күнделікті оқу үдерісінде қолдануымыздан көз жеткізуге болады.

Әдебиеттер:

1. Білім беру саласындағы өзгерістер аясын кеңейту: апробация мен тарату. - Халықаралық ғылыми-практик. конф. (Астана қ., 2016 ж. 27-28 қазаны) қазақша, орысша, ағылшынша 157 бет, ISBN 978-601-7916-55-8 [30-33].
2. Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2015 жылғы 30 қараша Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму Егемен Қазақстан газеті, №230(28708) 1 желтоқсан 2015 ж. <http://www.akorda.kz/kz/addresses/memleket-basshysy-nnazarbaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2015-zhylyg-30-karasha>
3. Бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық: Оқу-әдіст. құрал /«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ /О.И. Можеева, А.С. Шилибекова, Д.Б. Зиеденованың редакциясымен. - Астана, 2016. - 48 б. ISBN 978-601-7905-72-9
4. <http://engime.org/blum-taksonomiyasi-oitu-netijelligin-bafalau-edistemesei-retin.html>
5. <http://moodle.nis.edu.kz>

Научный руководитель:
Абитаева Роза Шанракбаевна

Адилия Капизова, Сауле Жубакова
(Астана, Казахстан)

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ ВУЗА: ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Патриотическое воспитание подрастающего поколения является одним самых главных направлений воспитательной работы образования. В этом заинтересованы все слои общества, поскольку развитие государства зависит от осознания каждым гражданином своей причастности к происходящим событиям, стремлении вносить вклад на благо родины, способствовать ее процветанию.

Особенно значимо патриотическое воспитание молодежи. В мире постоянно ведется борьба за сознание детей и молодежи, происходят политические и религиозные влияния, растет национализм, преступность, эмиграция и др. Неокрепшее сознание молодых людей становится легкой добычей для экстремистов, мошенников, дельцов. Это происходит в условиях слабой воспитательной работы, изменении ценностей, появлении огромного количества противоречивой информации, роста антипатриотизма, цинизма, равнодушия и агрессии.

Молодежи трудно правильно разобраться в происходящем и сделать достойный выбор. Причина видится, в первую очередь, в недостаточной организации и осуществлении патриотического воспитания, конечной целью которого является формирование патриотизма. Известно, что патриотизм – фундамент общественного сознания, основа жизнеспособности каждого государства.

Вот почему во всех государственных документах красной нитью проходит идея патриотического воспитания подрастающего поколения. В этом огромную роль сыграл наш президент Н. Назарбаев. В одном из последних выступлений Н. Назарбаев подчеркнул: «Казахстан начал третьи двенадцатилетние Независимости с большой духовной модернизации. В рамках моей программной статьи во всех регионах страны начата масштабная работа. Один из важных проектов, реализуемых на основе «Руханижаңғыру» — «Туғанжер». Земля, на которой человек родился, всегда будет в его сердце. Мы все гордимся своими родными краями, скучаем по ним, заботимся о них. Любовь к родной земле продолжается в любви к Родине, забота о родной земле — в заботе о Родине» [1].

Раскрывая сущность патриотического воспитания, остановимся на понятии «патриотизм». В Толковом словаре С.И. Ожегова дается следующее определение: «патриотизм – это преданность и любовь к своему отечеству, к своему народу» [2].

Патриотизм – многогранное и многоаспектное явление, представляющее сложный комплекс свойств и характеристик, по-разному проявляющихся на различных уровнях функционирования социальной системы. Фундаментальные основы этого понятия существуют в любой стране мира. Более того, как идея – это необходимое условие существования любого государства. Формирование патриотизма выступает как одно из главных условий развития современного общества.

Патриотизм выступает в роли некоторого духовно-нравственного ориентира в сознании людей на глобальном уровне и важным ресурсом становления передового общества. Под патриотизмом

рассматривают некую приверженность к Родине, которая выражается в стремлении отстоять свою Родину, сберечь и передать следующим поколениям историю своего народа, его традиции и обычаи, быть нужным для своего государства и постараться увековечить её в истории мира. Патриотизм – это одно из наиболее глубоких чувств, закрепленных веками и тысячелетиями существования обособленных отечеств.

Произошедшие в обществе изменения привели к падению значимости духовно-нравственных, гражданских, патриотических ценностей. В свою очередь, это привело к множеству проблем в сфере образования, а именно в воспитании современной молодежи. Таким образом, перед системой образования стоит проблема воспитания патриота своей страны, способного к реализации своего потенциала, проявлять свою активную гражданскую позицию и быть субъектом своей жизнедеятельности.

Проблема патриотического воспитания нашла свое отражение в трудах педагогов Ф.Н. Алипхановой, Н.Г. Базилевича, Л.И. Мищенко, А.Н. Нюдюрмагомедова, А.Х. Чупанова, Ю.С. Шахметова и многих других. Исследования Н.И. Болдырева, И.С. Марьенко, М.А. Терентия, носящие общетеоретический характер, раскрывают взаимосвязь между патриотическим воспитанием и другими составными частями воспитания. В данных исследованиях была доказана зависимость между национальными интернациональным, исследованы формы и методы патриотического воспитания студенческой молодежи. В исследовательских работах (Гасанов З.Т., Дамаданова Х.Д., Закарьяева С.З. Омаров К.О. и др.) проблема формирования национального самосознания учащейся молодежи изучается параллельно процессу межнационального общения.

Несмотря на большое количество опубликованных работ, в которых раскрыта иерархия отношения человека к различным культурным средам и общностям, недостаточно исследованы механизмы, формы и технологии патриотического воспитания студентов, что повлекло необходимость рассмотрения проблемы патриотического воспитания студентов вуза.

Патриотическое воспитание студентов – это систематическая и целенаправленная деятельность высшего учебного заведения по формированию у студентов высокого патриотического сознания, чувства верности своему Отечеству, готовности к выполнению своего гражданского долга перед Родиной.

Под воспитанием студентов следует понимать вид целенаправленной деятельности преподавателей и студентов по формированию у студенческой молодежи определенной системы взглядов и качеств личности, необходимых для адаптации к жизни в обществе и будущей профессиональной деятельности. Целью каждой образовательной организации в системе высшего образования является воспитание личности профессионала и гражданина. Воспитательная работа в высших учебных заведениях является важнейшей составляющей качества подготовки специалистов и проводится с целью формирования у каждого студента сознательной гражданской позиции, стремления к сохранению и приумножению нравственных, культурных и общечеловеческих ценностей, а также выработки навыков конструктивного поведения.

Воспитательная работа в ВУЗах должна быть нацелена на разностороннее развитие личности будущего конкурентоспособного специалиста с высшим профессиональным образованием, обладающего высокой культурой, интеллигентностью, социальной активностью, качествами гражданина-патриота.

Главной задачей в воспитательной работе со студентами высшей школы следует считать создание условий для активной жизнедеятельности студентов, для гражданского самоопределения и самореализации, для максимального удовлетворения потребностей студентов в интеллектуальном, культурном и нравственном развитии.

В государственном общеобязательном стандарте высшего образования Республики Казахстан от 13.05.2016 указаны требования к содержанию образованию обучающихся, целью высшего образования является обеспечение подготовки квалифицированных, конкурентоспособных кадров, отвечающих современным требованиям к качеству специалистов с высшим образованием для самостоятельной работы по той или иной специальности.

В качестве базовых ценностей в содержании высшего образования определены: казахстанский патриотизм и гражданская ответственность; уважение; сотрудничество и открытость.

Указанные в государственном общеобязательном стандарте высшего образования Республики Казахстан, требования можно разделить на следующие категории:

- к общей образованности;
- к социально-этическим компетенциям;
- к экономическим и организационно-управленческим компетенциям;
- к готовности смены социальных, экономических, профессиональных ролей, географической и социальной мобильности в условиях нарастающего динамизма перемен и неопределенностей.

Наибольший интерес для нас представляют требования к социально-этическим компетенциям.

Требования к социально-этическим компетенциям:

- 1) знать социально-этические ценности, основанные на общественном мнении, традициях, обычаях, общественных нормах и ориентироваться на них в своей профессиональной деятельности;
- 2) соблюдать нормы деловой этики, владеть этическими и правовыми нормами поведения;
- 3) знать традиции и культуру народов Казахстана;
- 4) быть толерантным к традициям, культуре других народов мира;
- 5) знать основы правовой системы и законодательства Казахстана;

- 6) знать общее представление о науке и научном мышлении;
- 7) знать тенденции социального развития общества;
- 8) уметь адекватно ориентироваться в различных социальных ситуациях;
- 9) быть способным работать в команде, корректно отстаивать свою точку зрения, предлагать новые решения;
- 10) уметь находить компромиссы, соотносить свое мнение с мнением коллектива;
- 11) стремиться к профессиональному и личностному росту.

Таким образом, рассмотрение сущности патриотизма, воспитания, воспитательной работы в высшей школе, его задачи и требования к обучающимся высшей школы помогает нам более глубоко понимать феномен «патриотизма», и поможет правильно спланировать и организовать процесс патриотического воспитания студенческой молодежи.

Литература:

1. Назарбаев: Патриотизм является нерушимой опорой Мәңгілік Ел. URL: <http://muftyat.kz/ru/news/11876>
2. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: РАН. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. 4-е изд., доп. М., 1999.

**К.О. Курбиева, Б.Т. Куренбаева, Д.Б. Омарова, П.Б. Абдиманпова, Ж.Б. Мажит
(Алматы, Қазақстан)**

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Қазіргі кездегі ақпараттық - технологиялардың жүйелі түрде білім беруін жетілдірілуімен мен жаңартудағы рөлі туралы мәселе соңғы уақытта маңызды болып табылады.

Себебі ғылым мен техниканың дамуына байланысты ақпараттық технология - ғаламтор желісіне шығу мүмкіндігі болатын компьютерлерді толық игеру кезіндегі негізгі мәселе болады. Компьютерлендіру мен ғаламтор желісін игеруде білім беру жүйесінің бағдарламасын нақты іске асыру үшін білім беру жүйесін техникалық тұрғыда жабдықтап қана қоймай, ұйымдастырушылар мен педагогтардың білімін де осы бағытта жетілдіру қажет.

Ақпараттандыру жағдайында білімгерлер меңгеруге тиісті білім, іскерлік, дағдының көлемі күннен-күнге артып, мазмұны өзгеріп отыр. Жоғары оқу орындарында білім беру саласында ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы білімнің сапасын арттыру, білім беру үрдісін жетілдіру мен тиімді тәсілдерін іздестіру жұмыстары жүргізіліп жатыр. Бұл жұмыстардың тиімділігі мен нәтижелілігі бірнеше оқу-әдістемелік, психологиялық-педагогикалық мәселелердің шешімін ғылыми түрде негіздеуді талап етеді. Оларды бірнеше бағыттарға бөлуге болады:

- оқу үрдісінде ақпараттық-қатынастық технологияларды іске асырудың жүйелі ғылыми-әдістемелік жолын анықтау;
- білімгерлердің тәжірибелік іс-әрекетінде ақпараттық-қатынастық технологияларды пайдаланудың әдістемесін жасау;
- оқытушылардың ақпараттық-қатынастық технологияларды меңгеру және оқу үрдісінде пайдалану бойынша кәсіби іскерліктерін жетілдіру;
- білімгерлердің білім, іскерлік, дағдыны меңгеру үшін ақпараттық-қатынастық технологияларды пайдалануға үйрету;
- жоғары оқу орындарының материалдық-техникалық базасын нығайту.

Оқытудағы ақпараттық технология - осы заманғы компьютерлік техниканың байланыс құралының, бүгінгі таңдағы оқыту технологиясын интерактивтік, бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыздандырудың жиынтығы.

Қазіргі кезде білім саласында ақпараттық технологияны пайдаланудың нәтижелі және белсенді түрде дамып келе жатқан бағыттарын бөліп көрсетуге болады, олар:

- басқару құралы, оқыту құралы, ақпаратты өңдеу құралы, зерттеу объектісі, қатынас құралы ретінде берілген бағдарламалардың мүмкіндіктерін іске асыру.
- ақпаратты - бағдарламалық кешен құру кезінде оқу құралдарының өзара байланысына қажетті сенсорика мүмкіндіктерін біріктіру. Ол өз кезегінде оқытудың зерттеу әдісін кеңінен енгізуге, интеллектуалдық потенциалын, шығрамашылықтық қабілетін дамытуға, ғылым негіздерін меңгеру үрдістерін белсендіруге мүмкіндік береді, яғни білімгер білім алуда қажет болатын заңдылықтарды өз бетімен «аша алады».

- бейнекомпьютерлік жүйе мен мультимедиа жүйесін құру кезінде ақпаратты тасымалдаудың түрлі құралдары мен компьютер мүмкіндіктерін біріктіру. Бұл жүйелер ақпараттық – бағдарлама құралдар кешенін құрайды, яғни әр түрлі ақпараттарды біріктіруге мүмкіндік береді және компьютерді қолданушы мен жүйенің арасында интерактивті сұхбатты жүзеге асырады.

Бейнекомпьютерлік жүйе мен мультимедиа жүйесін пайдалану оқытудың қарқынды түрі мен әдісін іске асырады, оқуды өз бетінше ұйымдастыруды, оқыту кезінде ақпаратты қабылдау деңгейін көтеруді қамтамасыз етеді.

- белгілі бір пәндік салаға бағытталған білім базасы, деректер базасы, эксперттік жүйе сияқты интеллектуалды оқыту жүйесінің (Intelligent Tutoring Systems) мүмкіндіктерін жүзеге асыру. Бұл жүйенің мүмкіндіктерін пайдалану өзін - өзі оқыту үрдісін ұйымдастыруға түрткі бола алады, ол:

1. білімді өздігінен меңгеру іскерлігін, шығармашылықтық тұрғыда ойлау қабілетін қалыптастырады;
2. ойлау қабілетінің аналитикалық – синтетикалық түрін дамытады.

- компьютерлік желі арқылы қарым-қатынас деңгейінде ақпараттармен алмасуды жүзеге асыратын телеқатынас құралдарын пайдалану. Телеқатынастық байланыс алдыңғы қатарлы педагогикалық технологияларды аз уақытта тез таратуға мүмкіндік береді, білім алушының ой - өрісінің жалпы дамуына әсер етеді.

- «виртуалдық шынайылық» жүйесі, шынайы уақытта «экрандық өмірдің» болуы, ақпараттармен алмасудың жаңа технологиясы. Бұл жүйені пайдалану компьютерді пайдаланушы мен виртуалдық шынайылық объекті арасындағы аудиовизуалдық байланысты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [2].

Жоғарыда аталған бағыттарды жүзеге асыру келесі мүмкіндіктерді қамтамасыз етеді, олар:

- оқу үрдістері мен құбылыстарды модельдеу арқылы оқылатын пәнді кеңінен және тереңірек зерттеуге мүмкіндік алу, сонымен бірге оқу уақытын үнемдеу;
- оқу әрекетін түрліше ұйымдастыру (эксперименттік – зерттеу, ақпараттық – оқу, ақпаратты өңдеу) арқылы білім алушының өздігінен іс-әрекет ету саласын кеңейту;
- интербелсенді сұхбат мүмкіндігін жүзеге асыру арқылы оқыту үрдісін саралау;
- ақпараттық – оқу әрекеттерін жүзеге асырудың негізінде ақпараттық қоғам мүшесінің ақпараттық мәдениетін қалыптастыру;
- оқытудың түрі мен әдісін таңдай алу.

Оқытудың ақпараттық технологиясының негізгі міндеттері танымдық іс-әрекет үрдісін басқарудың интербелсенді құралдарын жасау, қазіргі ақпараттық білім ресурстарына (мультимедиа оқулықтары, түрлі деректер базасы, оқыту сайттары және т.б) қол жеткізу болып табылады

Сонымен білім беруді жаңа сатыға көтеру үшін тек білім мазмұны мен оқыту әдістерін ғана емес, ақпараттық технологияларды кеңінен пайдалану арқылы оқытуды ұйымдастыру формаларын да жетілдіру керек. Мұның өзі мынадай оқу-тәрбие міндеттерін шешуге көмектеседі:

- оқу үрдісін дербестендіру, мәселен, компьютер оқытуды нақты бір авторлық бағдарлама бойынша жүзеге асыруға мүмкіндік береді;
- нақты әрекетке негізделген кері байланысты қамтамасыз етеді, мәселен, компьютер арқылы әрбір білімгер өзінің білімін бақылауға, тексеруге және бағалауға мүмкіндік алады;
- материалды меңгеру жылдамдығын арттыруға болады.

Енді оқытудың ақпараттық технологияларының мәнін ашып көрсетейік:

1. Компьютерлік және ақпараттық сауаттылық. Компьютерлік сауаттылыққа электронды есептеуіш техникасымен жұмыс істеу білігін жатқызуға болады. Ақпараттық сауаттылық ақпаратты алудың, қайта жасаудың, жеткізудің, сақтаудың және пайдаланудың негізгі ережелерін білуді көздейді.

2. Оқу үрдісінде компьютерді пайдалану білімгерлердің өзіндік жұмыстарын ақпараттық-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз етуге де елеулі өзгерістер енгізуге мүмкіндік береді, мұндай жаңашыл өзгерісті оқулықтардан бастауға болады. Мұнда дәстүрлі баспа оқулықтарымен қатар оқу үрдісінде электронды оқулықтарды пайдалану көзделеді.

3. Модельдеу. Модельдеу идеясы оқыту үрдісінде жаңа мүмкіндіктер береді. Атап айтқанда, оқу үрдісінде компьютерлік модельдеуді қолдану ойға негізделген болжамдарды тексеруге, сонымен қатар білімгердің қоршаған ортамен байланысын анықтап, адамзат санасын жаңа деңгейге көтеруге ықпал етеді. Бұл модельдеу әдістемесі оқу бағдарламасының сапасын бағалау жолымен білімгерлердің шығармашылық қасиеттерін және ғылыми зердесін дамытудың құралы болып табылады.

4. Компьютерлік оқыту бағдарламалары. Олар интербелсенді тәртіппен компьютер арқылы қандай да болсын пәнді оқып-үйренуді көздейтін бағдарламалар болып табылады. Бұл бағдарламаларда теориялық материал мен блоктар болады, олар білімгерлердің берілген білім көлемін меңгеруінің сапасын анықтауға мүмкіндік береді [3].

Мақсаттары мен міндеттеріне қарай компьютерлік оқыту бағдарламаларын көрнекілік, кеңес беруші, тренажер-бағдарламалар, оқытып бақылау бағдарламалары, операциялық орталар деп бөлуге болады.

Сондықтан, ақпараттық технологияны білім жүйесінде пайдалану оқытудың психологиялық және дидактикалық теорияларының ережесіне сүйене іске асуы керек. Қалай десек те, ақпараттық-қатынастық технология оқытудың мақсатына (оқу, кәсіби іс-әрекет, даму) жетуге арналған құрал.

Білім беруде ақпараттық-қатынастық технологияның барлық мүмкіндіктерін интеграциялау білімгерлердің өзіне және өз біліміне қатысты танымдық қызметін, шығармашылық талабын, белсенді бағыттарын ынталандыруға көмектеседі.

Сонымен, білім беру жүйесіндегі ақпараттық технологиялар (ақпараттық-қатынастық технологиялар):

- оқытуды тиімді ұйымдастыруға ықпал етеді, өйткені, сезімдік қабылдаудың барлық түрлерін іске қосуға мультимедиа функциясы толық жағдай жасап отыр;
- білімгерлерді саралап оқытуға мүмкіндік туындайды;
- тұрғылықты мекеніне қарамастан, білім алушылардың барлық топтарын бірдей оқытуға болады.

Сонымен, білім беруді жаңа сатыға көтеру үшін тек білім мазмұны мен оқыту әдістерін ғана емес, ақпараттық технологияларды кеңінен пайдалану арқылы оқытуды ұйымдастыру формаларын жетілдіру керек. Ол өз кезегінде төмендегідей оқу-тәрбие міндеттерін шешуге көмектеседі:

- оқу үрдісін дербестендіру, яғни оқытуды белгілі бір авторлық бағдарлама бойынша жүргізу;
- нақты әрекетке негізделген кері байланысты қамтамасыз ету, компьютер арқылы әрбір білімгер өзінің білімін бақылауға, тексеруге және бағалауға мүмкіндік алады;
- материалды меңгеру жылдамдығын арттыруға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сыдықов Б.Д. Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-компьютерлік және математикалық модельдеу негізінде кәсіби дайындау жүйесі. – Түркістан. -2008 – 44 б.
2. Ниязова Г.Ж. Студенттердің ақпараттық мәдениеттерін жетілдіру мәселелері. Информатика негіздері. 2007. - №2. – Б. 2-5. (Авторлық бірлестікте К.М. Беркімбаев, М.П. Мейірбеков).
3. Вострокнутов И.Е. Теория и технология оценки качества программных средств образовательного назначения. Монография. — М., - Госкоорцентр. - 2001. – С.300.

Степан Лабудько
(Суми, Україна)

ІНФОРМАЦІЙНО-ЦИФРОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ПЕДАГОГА У КОНТЕКСТІ ВИМОГ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

Постановка проблеми. Соціально-економічні та інформаційно-технологічні процеси, стрімкі зміни в сучасному суспільному житті викликають потребу в застосуванні найшвидших і найдешевших способів генерації, передачі і використання знань. З іншого боку, безупинно збільшується цифровий розрив між учителем і учнем. Багато вчителів ще не вміють досліджувати проблеми за допомогою сучасних засобів, працювати з великими масивами інформації, робити і презентувати висновки, спільно працювати он-лайн у навчальних, соціальних та наукових проектах тощо. Тому маємо запропонувати майбутнім поколінням українців таку школу, яка б стала для них сучасною. Є надія, що невідкладна докорінна реформа освітнього процесу зупинить негативні тенденції і перетворить українську школу на важіль соціальної рівності та згуртованості, економічного розвитку і конкурентоспроможності держави [7, с. 6].

Зрозуміло, що центральне місце у системі освіти належить середній загальноосвітній школі та вчителям, які в ній працюють. Розвиток готовності до нових умов роботи і до використання інформаційних технологій (електронного навчання) вимагає від педагога оволодіння відповідними вміннями, знаннями та навичками, які є складовими інформаційно-цифрової компетентності, і на сьогоднішній день є актуальною проблемою.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблеми формування й удосконалення професійної компетентності педагогів присвятили свої дослідження вітчизняні і закордонні науковці: В. Биков, Л. Білоусова, М. Жалдак, Н. Морзе, С. Раков, О. Спирін, М. Лапчик, Г. Луньова, Ю. Рамський, Т. Тихонова та ін. Теоретичне обґрунтування та наукове забезпечення для впровадження електронного навчання здійснили зарубіжні та вітчизняні дослідники: М. Розенберг, Е. Роззетт, В.Ю Биков, В.М. Кухаренко та інші [2; 6]. Дослідники та науковці наголошують, що сучасний педагог має бути готовим до здійснення освітньої діяльності в нових умовах, а проблема розвитку готовності педагога до впровадження електронного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах (ЗНЗ) нова і потребує вивчення.

Мета статті. З'ясувати зміст і сутність інформаційно-цифрової компетентності педагога та її складових.

Виклад основного матеріалу. У новому Законі «Про освіту» визначено десять ключових складових життєвої компетентності учня:

- 1) спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами;
- 2) спілкування іноземними мовами;
- 3) математична грамотність;
- 4) компетентність у природничих науках і технологіях;
- 5) інформаційно-цифрова компетентність;
- 6) уміння навчатися впродовж життя;
- 7) соціальна і громадянська компетентність;
- 8) підприємливість;
- 9) загальнокультурна грамотність;
- 10) екологічна грамотність і здорове життя [7, с. 12].

Усі перелічені компоненти життєвої компетентності однаково важливі та взаємопов'язані. Кожну з них учні набуватимуть послідовно, поступово під час вивчення різних предметів на всіх етапах навчання. Спільними для всіх аспектів компетентності є такі вміння: уміння читати і розуміти прочитане; уміння висловлювати думку усно і письмово; критичне мислення; здатність логічно обґрунтовувати позицію;

ініціативність; творчість; уміння вирішувати проблеми, оцінювати ризики та приймати рішення; уміння керувати емоціями та застосовувати емоційний інтелект; уміння співпрацювати в команді.

Педагогіка партнерства і компетентнісний підхід потребують нового освітнього середовища. Таке середовище допомагають створити, зокрема, новітні інформаційно-комунікаційні технології. Вони підвищують ефективність роботи педагога, ефективність управління освітнім процесом та, водночас, уможливають індивідуальний підхід до навчання. Нова школа буде підтримуватися електронною платформою для створення і поширення електронних підручників і навчальних курсів для школярів та вчителів, компетентних у галузі інформатики та ІКТ.

Розглянемо зміст інформаційно-цифрової компетентності. У науковій літературі зустрічаються різні назви компетентності в галузі інформатики, комп'ютерної техніки та інформаційно-комунікаційних технологій: інформаційна компетентність (Н. Баловсяк, М. Дзугоева, І. Єрмаков, О. Зайцева, Н. Насирова, С. Трішина, А. Хуторської та ін.); інформаційно-комунікативна, комп'ютерна (П. Беспалов); інформаційно-технологічна (Т. Тихонова, Г. Луньова); ІКТ-компетентність (В. Акуленко, С. Раков); інформаційно-комунікаційна компетентність (А. Гуржій, Н. Морзе, О. Овчарук); інформатична компетентність (М. Головань, М. Жалдак, Ю. Рамський, М. Рафальська) тощо. У зарубіжних системах освіти частіше використовуються такі: цифрова грамотність (digital literacy), технологічна грамотність (technology literacy), інформаційна та технологічна грамотність (information and technology literacy), технологічна грамотність (technology literacy), інформаційно-комунікаційно-технологічна компетентність (ICT literacy), інформаційно-комунікаційно-технологічні навички (ICT skills) [2, с. 22].

У сучасний цифровий вік, інформаційна компетентність зазнає значного впливу з боку швидкого розвитку технологій. З'явилось поняття цифрової грамотності або цифрової інформаційної (інформаційно-цифрової) компетентності. Цифрова інформаційна компетентність може бути визначена як здатність розуміти та використовувати інформацію в різних форматах від мережевих комп'ютерних джерел та включає навички розшифрування мультимедійних образів, звуків і тексту. У Новій школі цей компонент передбачає: впевнене і водночас критичне та вдумливе застосування інформаційно-комунікаційних технологій для створення, пошуку, обробки, обміну інформацією на роботі, в навчанні, у публічному просторі та приватному спілкуванні; інформаційну й медіа-грамотність; знання основ програмування, алгоритмічного мислення, роботи з базами даних, навичок безпечної роботи в Інтернеті та кібербезпеки; розуміння етики роботи з інформацією (авторське право, інтелектуальна власність тощо) [7, с. 12].

Таким чином, за умови поширення явища інформаційної грамотності на зміст та комунікації мультимедіа-технологій відбувається поштовх до розвитку інформаційно-цифрової компетентності. Девід Боден стверджує, що термін «цифрова інформаційна компетентність» є широким та загальним. Цей термін охоплює такі компоненти як мережева (network) компетентність, інтернет-компетентність (internet-competency), гіпер-компетентність (hyper-competency) та мультимедійна компетентність [4, с. 218-260].

Виділяють десять складових, які, є необхідними для оволодіння інформаційно-цифровою компетентністю. До них відносяться:

- 1) здатність до систематизації й узагальнення інформації, знайденої on-line, що є мистецтвом критичного мислення за системою Пола-Елдер;
- 2) вміння читати та розуміти в динамічному та непослідовному гіпертекстовому середовищі;
- 3) вміння конструювати інформаційні бази з різних джерел, опираючись на здатність збирати та оцінювати факти та судження без упереджень;
- 4) пошукові вміння, суттєві з Інтернетівським пошуковим сервісом;
- 5) вміння керувати «мультимедійним потоком», використовуючи інформаційні фільтри та агенти;
- 6) вміння створювати «персональну інформаційну стратегію» та здійснювати portfolio-підхід з відбором джерел та механізмів доставки;
- 7) усвідомлення співпраці з іншими учасниками процесу та здатність знаходити контакти з ними для обговорення питань і одержання допомоги;
- 8) розуміння проблеми та здатність розробити систему запитань, які дозволять знайти та одержати необхідну інформацію;
- 9) розуміння підтримуючих традиційних форм змісту інформації за допомогою телекомунікаційних засобів;
- 10) розуміння відносності суджень щодо законності та значимості довідкового матеріалу з гіпертекстовими зв'язками.

Компетентність, включаючи інформаційно-цифрову, – це категорія, що належить сфері взаємин між знаннями і практичною діяльністю людини. Вона інтегрує знання, вміння і засвоєнні способи діяльності стосовно конкретних умов, у конкретній ситуації. Тому вплив середовища, умови та спосіб життя особистості, її соціум, мають значний вплив на напрямки формування цифрової інформаційної компетентності.

Вище наведені вимоги до Нової школи вимагають відповідної підготовки вчителів усіх предметів. Учителі Нової школи мають добре розбиратися в особистісно-орієнтованому та компетентнісному підходах до організації навчання, в управлінні освітнім процесом, у психології групової динаміки тощо. У зв'язку з цим варто говорити про нову роль учителя – не як єдиного наставника та джерела знань, а як коуч-тренера або коуч-консультанта, фасилітатора, тьютора, модератора в індивідуальній освітній траєкторії дитини.

Нова школа вимагає нового учителя. Очікується, що збільшиться кількість моделей підготовки вчителя. Форми підвищення кваліфікації буде диверсифіковано: курси при ІППО, семінари, вебінари, онлайн-курси, конференції, самоосвіта (визнання сертифікатів) тощо. Учитель отримає право вибору місця і способу підвищення кваліфікації, як це передбачено Законом «Про освіту» [7, с. 18].

Розбудова Нової української школи – це довготермінова реформа, яка розпочинається вже зараз. План упровадження передбачає наступність дій і відповідне ресурсне забезпечення на кожному етапі, а також враховує загальний контекст суспільних змін. Але й сьогоднішні школярі також повинні відчувати зміни і отримати кращу якість освіти. Саме тому, за словами Лілії Гриневич, «2018 рік пройде під гаслом Нової української школи. Тому ми маємо виконати 3 завдання: підтримати та навчити вчителів, створити новий освітній простір, привести в школи сучасні технології». Педагогічна освіта ж переорієнтовується на компетентнісне навчання, педагогіку партнерства та індивідуальний підхід.

Висновки. Отже, сьогодні проблема підвищення рівня інформаційно-цифрової компетентності вчителів загальноосвітньої школи є актуальною та невідкладною. Інформаційно-цифрова компетентність учителя є визначальним чинником формування життєвої компетентності учнів та необхідною умовою для подальшого професійного розвитку, що потребує змін змісту та традиційних форм, методів в існуючій системі підвищення кваліфікації вчителів, орієнтації на персональні фахові запити вчителів. Система підвищення кваліфікації вчителів при цьому повинна представляти собою цілісну та гнучку сукупність взаємопов'язаних моделей навчання, які можливо застосовувати як під час очного, так і під час дистанційного навчання.

Удосконалення змісту фахових курсів підвищення кваліфікації та варіативність спецкурсів, системне запровадження навчально-методичних семінарів, тренінгів та вебінарів, розробка дистанційних міні-курсів з певних тем шкільного курсу, а також методична допомога щодо побудови персональної освітньої траєкторії вчителя, її реалізації засобами ІКТ та технологій електронного навчання сприятиме розвитку й удосконаленню інформаційно-цифрової компетентності та створенню умов для саморозвитку вчителів і покращення їх фахової підготовки.

Література:

1. Гуржій А.М. Дискусійні питання інформаційно-комунікаційної компетентності: міжнародні підходи та українські перспективи / А.М. Гуржій, О.В. Овчарук // Інформаційні технології в освіті. – 2013 – № 15. – С. 38–43.
2. Захар О.Г. ІК-компетентність учителя інформатики та шляхи її формування. / Захар О. Г. // International scientific conference “Open educational e-environment of modern University” – 2015. – с. 22 – 32.
3. Захар О.Г. Сучасні підходи до визначення інформаційно-комунікаційної компетентності вчителів інформатики. / Захар О. Г. // Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах. – 2014. № 2. – с.63 – 67.
4. Информационные и коммуникационные технологии в образовании: монография / Под редакцией: Бадарча Дендева – М.: ИИТО ЮНЕСКО, 2013. – 320 стр.
5. Кисла І.Г. Підходи до формування інформаційної компетентності вчителя загальноосвітнього навчального закладу. / І.Г.Кисла // Інформаційні технології в освіті. – 2008. – № 2. – С. 110-113.
6. Морзе Н.В. Формування й оцінювання ІК-компетентностей науково-педагогічних працівників в умовах впровадження дистанційних технологій. [Електронний ресурс] / Н.В. Морзе, О.Г. Глазунова // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2012. – № 6 (32). – режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/e-journals/ITZN/2012_6/758-2499-1-ED.pdf (дата звернення: 08.02.2017). – Назва з екрана.
7. Нова школа, простір освітніх можливостей: проект для обговорення. [Електронний ресурс] / Міністерство освіти і науки України, 2016 – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/08/21/2016-08-17-3-.pdf> (дата звернення: 26.04.2017). – Назва з екрана.

Марія Левицька
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ ОСВІТНІМ ПРОЦЕСОМ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВИТИ

На сучасному етапі розвитку науки та суспільства існує чимало визначень поняття «управління», виходячи з того, що воно використовується у політичній, соціально-економічній, виробничій сферах, а також у галузі науки та освіти.

Система управління закладами загальної освіти є формою втілення управлінських взаємозв'язків в освітній сфері. Головною метою системи управління є організація та забезпечення ефективного функціонування освітнього процесу у закладах освіти.

Науково-методична робота є одним із основних компонентів системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, невід'ємним складником у системі загальної освіти та одним із засобів управління освітнім процесом.

Тобто, науково-методична робота – це сукупність видів діяльності, які сприяють зростанню рівня фахової підготовки та професійної компетентності педагогічних кадрів у школах, сприяють обміну педагогічним досвідом між учителями та забезпечують створення і підтримку в педагогічному колективі, прагнення до пошуку інноваційних шляхів організації освітнього процесу.

Однією з основних проблем управління школою є взаємозв'язок цілеспрямованого управління і процесів, що виникають спонтанно, а також розмежування повноважень та взаємозв'язок управління і самоврядування. Саме взаємодія цих елементів утворює основну суперечність управління.

Дуже важливо для керівника правильно визначити головну мету управління конкретним освітнім закладом, стратегію школи, визначити основні і локальні цілі, завдання для реалізації певної стратегії. Усі ці кроки можна здійснити на основі врахування особливостей навчального закладу як педагогічної системи, а також специфіки його взаємодії із соціальним середовищем.

Головною особливістю управління закладом загальної освіти, на відміну від інших видів соціального управління, є його спрямованість на створення сприятливих педагогічних умов для розвитку учнів та творчого потенціалу педагогів. У сукупності ці умови виявляються у функціонуванні і розвитку освітнього процесу як цілісної системи, що забезпечує реалізацію цілей навчального закладу.

Т. Загрівна характеризує методичну роботу як провідний фактор становлення методичної компетентності вчителя, що є важливою складовою професійної компетентності педагогів [2, с. 86].

С. Гончарова доводить, що науково-методична діяльність являє собою специфічний тип освітньої діяльності, змістом якої є системна єдність створення методу, його апробації, впровадження методу, застосування методик [3, с. 93]. Дослідницею розроблена модель науково-методичної діяльності, що включає в себе три компоненти: створення методів, поширення і впровадження методів (одержання методики), застосування методик.

Професійна підготовка відбиває процес оволодіння необхідними знаннями і навичками, а ось професійна компетентність – результат цього процесу, якісна його характеристика.

Під компетентністю також можна розуміти і певну перспективу, яка тією чи іншою мірою доступна певному фахівцю через його індивідуальні можливості та різні об'єктивні фактори.

Набуття і розвиток вчителем професійних компетентностей полягає в тому, що професійна майстерність педагога має формуватися одночасно на теоретичному, методичному, технологічному, методологічному, практичному рівнях. Цей процес потребує розвиненого професійного мислення, здатності добирати, аналізувати і синтезувати здобуті знання для досягнення педагогічної мети, цілісно уявляти технологію їх застосування.

Професійна компетентність – одна зі складових професіоналізму педагога, у структурі якої можна виділити професійну затребуваність, професійну придатність, професійну задоволеність, професійний успіх.

Таким чином, професійні компетентності педагогічних кадрів є набутими властивостями, які удосконалюються під час професійної педагогічної діяльності і є одними із складників педагогічної майстерності поряд зі здатністю до саморозвитку та самоудосконалення, саморефлексії.

Варто також визначити поняття «розвиток професійних компетентностей».

Під розвитком професійної компетентності розуміють розвиток творчої індивідуальності педагога, формування у нього професійного потягу до педагогічних інновацій, здібностей адаптуватися до динамічного педагогічного середовища. Рівень професійної компетентності зростає завдяки розвитку особистості в системі професійної діяльності.

Підвищенню рівня професійних компетентностей педагогічних кадрів сприяють: сприятлива моральна атмосфера навчального закладу, яка спонукає до творчої діяльності; систематична робота по самоосвіті, самоудосконаленню, саморефлексії, підвищенні кваліфікації; участь у різноманітних освітніх проектах, наукових конференціях та семінарах, методичних об'єднаннях; управлінська особистісно-орієнтована підтримка діяльності вчителя; акцент на інноваційному, творчо-пошуковому компоненті методичної діяльності; об'єктивна оцінка працівника керівником; моральне й матеріальне стимулювання педагогічної діяльності.

Варто також виокремити основні складники професійної компетентності вчителя, а саме: когнітивно-психологічний, методичний, комунікативно-ситуативний, соціальний, аутопсихологічний, психолого-педагогічний, прогностувально-рефлексивний, інформаційно-технологічний, управлінський, кооперативний, полікультурний, валеологічний, загальнокультурний [1].

Когнітивно-технологічний складник означає компетентність учителя із фахового предмета, його професійну кваліфікацію, теоретичні знання та досвід професійної діяльності, уміння використовувати суб'єкт-суб'єктний підхід у контексті особисто-орієнтованого навчання.

Методична компетентність включає процес засвоєння учителем інноваційних методичних і педагогічних ідей, різних підходів, технологій, методів, прийомів і форм організації навчання.

Комунікативно-ситуативна компетентність охоплює уміння, навички та способи здійснення комунікативної партнерської взаємодії між учасниками освітнього процесу, врахування індивідуальних особливостей учнів та уміння створювати на уроці атмосферу творчого спілкування та позитивного настрою.

Соціальна компетентність включає соціальні характеристики педагога щодо способів його взаємодії з суспільством; уміння правильно обирати стратегію поведінки у соціумі та у своїй професійній діяльності.

Психолого-педагогічна компетентність означає вміння різнобічно використовувати свої психолого-педагогічні знання, навички і вміння у професійній та повсякденній діяльності.

Прогнозувально-рефлексивна компетентність включає вміння прогнозувати шлях особистісного розвитку кожного школяра та учнівського колективу зокрема, планувати хід усього навчально-виховного процесу.

Аутопсихологічна компетентність передбачає об'єктивне усвідомлення рівнявласної професійної діяльності та рівня набутих компетентностей, виявлення власних недоопрацювань та хиб у професійній діяльності; прагнення до самоосвіти, саморозвитку, самоудосконалення.

Інформаційно-технологічна компетентність включає знання, навички і вміння роботи з ІКТ, компетентність щодо пошуку, аналізу, відбору, систематизації та використання потрібної інформації, у тому числі цифрової; активне використання ІКТ у своїй професійній діяльності, враховуючи особливості освітнього процесу.

Управлінська компетентність включає методики, засоби та прийоми організації власної діяльності та освітнього процесу у цілому, його корегування у залежності від змін зовнішнього та внутрішнього середовища.

Кооперативна компетентність включає вміння ефективної взаємодії із різними учасниками освітнього процесу: учнями, вчителями, батьками, адміністрацією, органами державної влади, громадськими організаціями.

Полікультурна компетентність означає систему знань вчителя про культуру, духовність, менталітет та національні особливості свого народу та інших націй та народностей, повагу та толерантне ставлення до них.

Валеологічна компетентність включає організацію вчителем такого способу життя та професійної діяльності, яка б сприяла збереженню здоров'я та гармонізації душевного стану, як власного, так і учнів.

Таким чином, загальнокультурна компетентність передбачає загальнокультурні знання, освіченість та ерудицію у плані культури поведінки, усвідомлення педагогом необхідності досягнення високого рівня розвитку у суспільному, професійному й духовному житті.

Література:

1. Ціпан Т.С. Професійна компетентність сучасного вчителя / Т.С. Ціпан // Інноватика у вихованні. – 2016. – Вип. 3. – С. 174-181. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2016_3_22.
2. Загривная Т.А. Становление научно-методической компетентности педагогов в процес се профессиональной деятельности: дисс. канд. пед. наук / Т.А. Загривная. – СПб: РГБ, 2006. – 178 с.
3. Гончарова С.Ж. Методическая деятельность: сущность, проблемы, организация / С.Ж. Гончарова. – Новокузнецк: ИПК, 1999. – 72 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Юрійчук Наталія Дмитрівна.

Віталіна Логвіненко
(Хорол, Україна)

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ (ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ)

Багато людей вважають, що вивчення іноземних мов справа досить таки складна і нудна. Але чи дійсно це так? Чому складається враження, що це процес не легкий і майже нездійснений? Тут діють декілька факторів. Перш за все, власний досвід: багато хто скаже: «Я вчив іноземну мову у школі, потім в університеті і зовсім нічого не знаю і не пам'ятаю». Інший важливий фактор – це мотивація. У ВНЗ мотивацією може бути оцінка: вивчив і забув, якщо мета – поїздка за кордон і спілкування – це зовсім інша справа. Ще один вагомий фактор – це кількість годин: чим більше ви займаєтеся іноземною мовою, тим кращий результат.

Дехто може сказати, що все життя вчить англійську мову, але досі не впевнений щодо свого рівня. Є кілька систем, які оцінюють знання англійської мови. Найпопулярніша – це CEF (The Common European Framework of Reference for Languages / Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти).

Відповідно до даної системи виділяють 6 рівнів:

A1 (Beginner/ Початок) ЕЛЕМЕНТАРНИЙ

A2 (Elementary/ Основи) КОРИСТУВАЧ

Це перше знайомство з мовою: студент розуміє співрозмовника, тільки якщо той говорить повільно й чітко; може привітатися, трішки розповісти про себе, запитати дорогу, купити продукти в магазині тощо.

B1 (Intermediate/ Середній рівень) НЕЗАЛЕЖНИЙ

B2 (Upper Intermediate/Вищий Середній) КОРИСТУВАЧ

Студент багато чого розуміє, може спілкуватися на загальні теми (наприклад свої мрії, хобі), але припускається граматичних помилок, має обмежений словниковий запас.

C1 (Advanced /Прогресивний)

ДОСВІДЧЕНИЙ

C2 (Proficiency/ Досвідчений)

КОРИСТУВАЧ

Вищий рівень – студент все розуміє, вільно висловлюється, може підтримати розмову на будь-які теми (в науковому й професійному стилях включно), практично не припускається помилок.

Як же визначити свій рівень?

Не існує способу, за допомогою якого можна з легкістю визначити рівень володіння мовою достеменно. Людина постійно розвивається чи деградує. Недосконала граматики – не показник малого словникового запасу, а багатий словниковий запас, навпаки, не страхує від граматичних помилок. Тож для отримання достовірного результату потрібен комплексний тест на перевірку всіх навичок.

Але існує ще один рівень знання англійської мови – це технічний рівень. Він стоїть окремо від решти етапів вивчення англійської. У нього свої особливості і свої вимоги. Так звана, технічна англійська – це мова різних професій і спеціальностей. Це досить широка і об'ємна категорія мови, яка охоплює багато видів діяльності, технічне обслуговування і безліч професій. Людина, яка каже, що володіє англійською на технічному рівні, обов'язково повинна вказати сферу професійного застосування, тому що знати весь технічний обсяг в усіх видах діяльності не під силу навіть самим англійцям.

Сучасні тенденції в освіті вимагають великої гнучкості та динамічності в організації навчального процесу та передбачають підготовку кваліфікованих спеціалістів з високим рівнем знання іноземної мови. Іноземне спілкування стає суттєвим компонентом професійної діяльності. Саме тому все більше уваги звертається на врахування фахової специфіки при вивченні іноземної мови, її спрямованості на реалізацію завдань професійної діяльності. Відповідні нові вимоги висуваються до методики викладання іноземних мов у різних навчальних закладах. Триває постійний пошук шляхів удосконалення системи навчання.

Метою викладання та вивчення іноземної мови професійного спілкування є підготовка студентів і слухачів до ефективної комунікації в їхньому професійному середовищі. Така мета відповідає цілям, викладеним у Загальноєвропейських Рекомендаціях з мовної освіти.

Головною метою навчання студентів іноземній мові у навчальному закладі технічного спрямування є досягнення ними практичного володіння мовою, а саме застосування граматики, лексики, головних словотворчих моделей, що передбачає формування уміння самостійно читати фахову літературу з метою отримання інформації з англомовних джерел.

Дисципліна «Іноземна мова за професійним спрямуванням» у коледжі розпочинається на II курсі і триває до III –IV курсу. На III курсі програма розподіляється згідно вибраного фаху. Іноземна мова не існує сама по собі. Вона тісно пов'язана з культурологією, соціологією, українською мовою та літературою, діловою українською мовою, історією, зарубіжною літературою та дисциплінами за обраним фахом.

У результаті вивчення дисципліни студенти повинні знати:

- Лінгвокраїнознавчі реалії
- Поняття терміну «слова-реалії»
- Правила транслітерації
- Професійні терміни і поняття
- Розмовні штампи
- Норми ділового етикету і поведінки
- Граматику та лексику в межах граматичного і лексичного мінімумів
- Види словотворення
- Найменування установ, організацій, основних виробничих процесів, назви посадових осіб у країні, структурі компанії

Студенти повинні уміти:

- Здійснювати усне та письмове спілкування в типових ситуаціях професійно-ділового, офіційного і неофіційного характеру
- Читати й аналізувати тексти професійно-орієнтованого та загальнонаукового характеру
- Розширювати лексичний мінімум
- Складати доповідь-презентацію
- Робити анотації
- Описати галузеве підприємство
- Будувати діалог за змістом тексту
- Складати план тексту

Значна роль приділяється читанню, яке входить до сфери комунікативної діяльності людини. Читання фахової літератури іноземною мовою, оформлення документів, спілкування в професійній діяльності – ознаки чіткої професійної спрямованості в навчанні іноземній мові та є практичними сферами її застосування. Особлива увага приділяється початковому технічному перекладу. Технічний переклад, як і будь-який інший переклад, це – мистецтво. Ті, хто вважають, що за допомогою сучасних засобів, а саме Google перекладача можна перекласти швидко, правильно і якісно дуже помиляються. Швидко – так, але не якісно і досить часто неправильно. Особливо це стосується технічних текстів. Наприклад, в старі, давно існуючі слова і терміни вкладається новий зміст. Розглянемо слово **challenge** – **виклик**, а як термін він перекладається **проблема, перспектива**. Всі знають слово **doctor** (як іменник), а як дієслово воно буде

перекладатись *ремонтуювату (to doctor)*. Не можна не згадати за акроніми – терміни, які складаються з перших (іноді з перших двох) літер багатослівного терміна. Класичний акронім: **radar** – radio detection and ranging; **laser** – light amplification by stimulated emission of radiation. Існують акроніми, які схожі за орфографією з відомими англійськими словами. Наприклад:

BOLT – beam of light transistor – оптичний транзистор;

EVA – electronic velocity analyser – електронний аналізатор швидкості

IDIOT – instrumental digital online transcriber – пристрій для відтворення даних цифрових приладів в реальному часі

Але тут можна допуститися помилки, так званого, «ефекту хоттабізації», тобто, прийняття рішень і виконання дій на основі безнадійно застарілої та некоректної інформації. Звичайно такими підручниками не варто користуватися, а потрібно шукати інформацію в Інтернеті і складати власні посібники та презентації для студентів. Що повинно входити у презентацію:

- Підстановочні таблиці
- Словник – мінімум основних термінів
- Корисні вирази і дієслова
- Граматичні моделі
- Малюнки
- Вправи
- Технічні характеристики
- Вислови для обговорення тексту
- Ситуаційне мовлення

Однією з перепон, яка стоїть на шляху успішного оволодіння іноземною мовою в технічному навчальному закладі, є недостатня, а інколи й відверто низька мотивація студентів до вивчення мови.

Саме тому особливий інтерес представляють інтерактивні технології, метою яких є створення комфортних умов навчання, за яких кожен студент відчує свою успішність, інтелектуальну спроможність. Тому, я намагаюся активізувати процес навчання, використовуючи відповідні інтерактивні технології: мозковий штурм, метод проектів, рольові та ділові ігри, дискусії, дебати, круглі столи, методи типу „мереживна пилка“, „обери позицію“, „шкала думок“, кейс-метод та ін.

Студентам особливо подобаються методи, коли вони можуть застосувати свої власні професійні навички і знання, наприклад, ситуаційне мовлення (кейс-метод):

- 1) Скажіть, що лише цей ремонт може забезпечити належну роботу двигуна.
- 2) Повідомте, що основна причина поломки в змащувальній системі через витікання мастила.
- 3) Скажіть своєму помічнику, що необхідно дотримуватися інструкцій.
- 4) Скажіть, що ви не маєте запасних частин і вам необхідно їх замовити
- 5) Скажіть, що ви знаєте, яка причина поломки, і вам потрібно два дні, щоб виконати роботу по їх усуненню.

6) Вибачтесь перед клієнтом. Поясніть, що майстерня, в якій ви працюєте, не виконує таких видів ремонту.

7) Подякуйте клієнту за те, що він скористався саме вашими послугами і запропонуйте подальшу співпрацю.

Не менш важливу роль відіграє науково-дослідна робота зі студентами. Прикладом можуть бути науково-практичні конференції, лейтмотивом яких проходить тематика важливості вивчення професійної англійської мови. Адже знання мови професії – невід’ємний компонент успішної професійної діяльності, а знання професійної англійської мови – це запорука успіху сучасного професіонала, це перспектива професійного зростання фахівця, а також це крок до євроінтеграції та загального рівня освіченості.

Перекладач, який займається технічним перекладом неодмінно повинен співпрацювати з спеціалістами та викладачами фахових дисциплін, щоб уникнути неточностей і непорозумінь.

Завдання викладача – не навчити рахувати, писати, читати іноземною мовою тощо. Це лише інструменти для успішного життя студентів у майбутньому, важливість яких ті не завжди розуміють. А от сіяти сумніви, ставлячи проблемні запитання, породжувати інтерес і створювати труднощі – це той шлях, який повинен збуджувати фантазію студента. Таке бажання пройти цією стежкою «змусить» їх узяти із собою інструменти, щоб розвіяти сумніви, провести дослідження, задовольнити інтерес і подолати труднощі.

Література:

1. Маслоу А.Г. Мотивація й особистість.- СПб: Євразія. 1999. – С. 94-95
2. Пометун О.І. Інтерактивні технології навчання: теорія і практика. – К., 2002. 136 с.
3. Онлайн-тести (Електронний ресурс). – Режим доступу: <https://zno.osvita.ua/english/>
4. Englishmedialab (Електронний ресурс). – Режим доступу: <http://englishmedialab.com>

Г. Манарбек
(Жезказган, Казахстан)

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПОДРОСТКОВ

Основная функция классного руководителя - способствовать развитию личности воспитанника.

В данной статье мы представляем педагогическое управление развитием коммуникативной компетенции подростков, которое происходит в воспитательном пространстве школы, поэтому необходимо рассмотреть воспитание как процесс управления. В воспитательном процессе объектом управления выступает деятельность развивающейся личности. Цель управления в воспитании - опосредованное через развитие деятельности, изменение поведения, убеждений, стиля отношений к окружающим людям и самому себе, формирование ценностных ориентаций, развитие конкретных качеств личности, например - развитие коммуникативной компетенции.

Управление воспитательным процессом школы осуществляется по двум каналам: 1) извне - соответствует воздействиям со стороны воспитывающих и педагогической среды; 2) изнутри - собственно психические действия самого воспитанника. Содержание процессов, протекающих по второму каналу, во многом определяется информацией, которая поступает по первому каналу.

Таким образом, воспитательный процесс можно рассматривать, с одной стороны, как процесс формирования у каждого школьника индивидуального образа мира, а с другой - как преобразование им собственной личности, когда он выступает субъектом воспитания.

Деятельность классного руководителя (субъекта управления) наполняется управленческо-педагогическим содержанием, которое реализуется через совокупность действий в последовательности, предполагающей выход на результат. Воспитанник - это особый объект управления, сравниваемый с управляющим субъектом, прежде всего по способности к взаимодействию (взаимной рефлексии).

Говоря об активности субъекта, М.С. Каган определял деятельность как направленную на объекты или на других субъектов, человек же рассматривается как субъект деятельности. При этом оказываются возможными три вида деятельности: познавательная, преобразовательная и ценностно-ориентационная. Им соответствуют элементы деятельности: субъект, характеризующийся активностью; объект, на которого направлена данная активность субъекта; сама активность, выражающаяся в установлении субъектом коммуникативного взаимодействия с другими (т.е. коммуникативная деятельность); условия, в которых происходит деятельность; продукт или результат деятельности [1].

Развитие человека можно рассматривать как «саморазвитие на всех уровнях - организационном (психофизиологическом), психологическом (как вызревание новообразований, характерных для высокоразвитого человека), социальном (как усвоение социального опыта и социализации) [106, с. 150]. Следовательно под педагогическим управлением развитием подростков понимаем деятельность классного руководителя по созданию в воспитательном пространстве школы организационно-педагогических условий, под влиянием которых подростки развивают коммуникативные компетенции (КК) на основе рефлексии.

Необходимо подчеркнуть, что развитие КК подростков - это внутренний процесс, он может проходить стихийно, а система педагогического управления должна активизировать и систематизировать развитие КК подростков посредством создания необходимых условий.

В толковом словаре русского языка понятие «условие» рассматривается как «обстоятельство, от которого что-нибудь зависит; обстановка, в которой происходит осуществление чего-нибудь» [146, с. 869]. Таким образом, условия представляют некоторую среду, объединяющую разнообразные возможности, в которой возникают и развиваются следствия.

Воспитанность человека зависит от обстоятельств жизни и от внутренней реакции человека на эти обстоятельства [41].

В отличие от факторов как глубинных истоков, непосредственно порождающих те или иные воспитательные проявления и эффекты, условия воспитания формируют конкретную среду. Условия достаточно подвижны и изменчивы, поэтому их можно не только учитывать, но и педагогически конструировать. Иногда без создания соответствующих условий не произойдет «запуск» соответствующих факторов. Педагогическое (или воспитательное) условие - это внешнее (или внутреннее) сознательно сконструированное педагогом обстоятельство, существенно влияющее на протекание педагогического процесса. Заметим, что любое, даже самое благоприятное в воспитательном смысле педагогическое условие, во многом способствуя получению определенного результата, отнюдь его не гарантирует [4].

Учитывая природу педагогического управления, в данном исследовании под организационно-педагогическими условиями развития КК подростков мы понимаем те условия, которые активизируют развитие КК подростков в воспитательном пространстве школы и изменяют воспитательный процесс в направлении самоизменения на основе рефлексии. Под рефлексией мы понимаем готовность подростков к самоанализу (А.В. Мудрик). Именно рефлексия составляет ядро субъективности, позволяет человеку сделать свои мысли, эмоциональные состояния, действия и отношения предметом осмысления и практического преобразования [52, с. 210-211].

При обосновании совокупности организационно-педагогических условий, влияющих на развитие КК, мы исходили из теории целостного педагогического процесса. Согласно методу системно-структурного анализа, познание компонентов становится предпосылкой знаний о целом.

Своей реальной предметной деятельностью и общением каждый человек производит существенные изменения не только в себе, но и в других людях, осуществляя определенные «вклады» себя, своих сил, способностей, ума, характера в других людей. И этими персональными «вкладами» в других измеряется личность. Согласно данной теории, личность тем значительнее, чем большее влияние она оказывает на людей. Это обращает нас к ценностно-смысловому содержанию жизнедеятельности личности, к ее личностным смыслам как внутренним детерминантам ее саморазвития, самоопределения, саморегуляции и личностного становления. В педагогике давно известно, что только личность воспитывает личность, что взаимоотношения ребенка с миром опосредованы личными взаимоотношениями с педагогом. Учитывая это, мы считаем первым организационно-педагогическим условием развития КК подростков - осуществление личностного влияния классного руководителя, в случае если личность педагога характеризуют высокий уровень развития КК, развитые педагогические и управленческие способности, адекватная самооценка, высокий самоконтроль, способность к рефлексии, позитивное отношение к подросткам и авторитетность.

Психологи справедливо отмечают, что тот, кто будет учить общению подростков (в нашем случае - классный руководитель) должен: уметь настроиться на «подростковую волну», обладать определенной симпатией к подросткам, искренним интересом к их жизни, мечтам и тревогам; должен быть интересен подросткам как личность; уметь быстро реагировать на ситуацию в контактах с подростками, быстро перейти от шуточного и свободного общения к директивному, строгому, от выслушивания к действию; 4) уметь сопереживать, но не допускать фамильярности, переключать симпатию к себе на любовь и симпатию к близким и друзьям; 5) управлять своими чувствами, мыслями и действиями; не поддаваться на провокации.

Бесспорно, характер взаимодействия и стиль взаимоотношений во многом зависит от личных качеств классного руководителя. Открытость, честность, взаимное доверие, снятие психологической защиты способствуют развитию межличностных отношений и личностному росту (появляется готовность решать свои проблемы, готовность к активной помощи близким, рост уверенности в себе, осознание общения как самостоятельной ценности, развитие гуманистических установок на партнера по общению). Самораскрытие классного руководителя в общении обычно ведет к открытости в общении подростков. Самораскрытие может быть новой позицией классного руководителя (фасилитатора, способствующего воспитанию подростков).

Все сказанное требует от классного руководителя расширения собственных коммуникативных возможностей, составление программы самосовершенствования. Классный руководитель должен уметь импровизировать - проявлять мгновенные и точные поведенческие и коммуникативные реакции на ситуацию, на ту или иную неожиданность в поведении подростков.

Таким образом, личностное влияние классного руководителя на развитие КК подростков является необходимым условием.

Второе условие - инициация классным руководителем субъект - субъектных отношений в воспитательном процессе. Известно, что нельзя изменить другого человека, не меняясь в то же время самому. Поэтому классный руководитель, выстраивая педагогическое управление развитием КК подростков в воспитательном пространстве школы, должен заранее предполагать «эффект взаимного воспитания».

Нам представляется важным положение Л.М. Митиной: «В состоянии комфортного общения две личности начинают образовывать некое общее эмоционально-психологическое пространство, в котором разворачивается творческий процесс приобщения к человеческой культуре, разностороннего познания окружающей социальной действительности и самого себя, своих возможностей и способностей, то есть разворачивается процесс социализации личности» [130, с. 54]. Мы полагаем, что в комфортном субъект-субъектном общении осуществляется и процесс развития КК подростков.

Субъект-субъектные отношения возможны в первую очередь во время диалога. Он рассматривается как «способ согласованного взаиморазвития и взаимной деятельности педагога и учащихся». Под диалогом нами понимается определенная коммуникативная среда, заключающая в себе механизм становления и самообновления культур. «Диалог - это момент самоактуализации, «прорыва личностей» навстречу друг другу».

Мы подтверждаем точку зрения А.В. Мудрика, который утверждает, что обмен, продуцирование и освоение ценностей становятся эффективными, способствуя позитивной социализации, если: воспитатели стремятся придать диалогичный характер своему взаимодействию с воспитанниками; в содержание жизнедеятельности заложен диалог идей, норм, ценностей; содержание и формы организации жизнедеятельности, а также элементы быта создают условия и стимулируют вступление в диалоги. Диалогичность требует искренности, толерантности, взаимного уважения и принятия [137, с. 231].

В атмосфере диалога происходит становление человека. Духовные ценности формируются образом жизни, сознательным житнетворчеством, нравственным поступком, деятельностью сопереживанием. Диалог имеет социальную природу, он реализует фундаментальную потребность человека в общении,

взаимодействии, сотрудничестве, сотворчестве. М.М. Бахтин утверждал, что мысль не рождается и не находится в голове отдельного человека, она рождается между людьми, совместно ищущими истину. Диалог формирует субъективную позицию всех его участников, создает условия для речевой активности. Способность к поступку, выбору, инициативе становится востребованной в диалоге.

Следовательно, инициирование субъект-субъектных отношений в воспитательном пространстве школы позволяет изучать личность подростка и во взаимодействии с ним как с субъектом деятельности и общения.

Литература:

1. Каган М.С. Человеческая деятельность. - М.: Политиздат, 1985. – 223 с.
2. Ксензова Г.Ю. Психологические основы воспитательной деятельности учителя - М.: Педагогический поиск, 2004. – 224 с.
3. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка / РАН. - М.: АЗЪ, 1993. – 960 с.
4. Воспитательная деятельность педагога / И.А. Колесникова, Н.М. Борытко, С.Д. Поляков, Н.Л. Селиванова; под общ.ред. В.А. Сластенина и И.А. Колесниковой. - М.: Академия, 2006. – 336 с.
5. Мудрик А.В. Психология и воспитание. - М.: МПСИ, 2006. - 472
6. Митина Л.М. Психология развития конкурентоспособной личности. 2-е изд. - М.: Изд-во МПСИ, Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 400 с.

Научный руководитель:
Абитаева Роза Шанракбаевна

Яна Мартинюк
(Київ, Україна)

ОРГАНІЗАЦІЯ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ

На даний час волонтерська діяльність стає популярним напрямом в умовах сільської громади, розвиваються нові ідеї та теорії заохочення громадян до участі в місцевому самоврядуванні, підтримки та поширення волонтерських ініціатив членів громади.

Волонтерська діяльність в сільській місцевості – це добровільна, безкоштовна допомога приватних облич чи громадських організацій, яка спрямована на вирішення соціальних проблем сільської громади. Шляхом активізації мешканців села і залучення їх до волонтерської діяльності. Волонтерська діяльність активізує мешканців до вирішення соціальних проблем, згуртовує мешканців над вирішенням спільних питань, об'єднує лідерів до спільної роботи на благо суспільству, організовує волонтерську роботу в селі.

Організації волонтерської діяльності в сільській громаді не має конкретних етапів, алгоритмів чи технологій. Підготовка мешканців сіл до благодійної діяльності залежить від її готовності допомагати іншим, змінювати свою місцевість та життя в ній на краще, бажання вирішити соціальних проблем села.

У роботі «Технологізація соціально-педагогічної роботи: теорія та практика» Вайнола Р.Х. дає визначення технології, як сукупність прийомів і способів одержання, обробки чи переробки; опис виробничих процесів, інструкцій з виконання, технологічні правила, вимоги, карти, графіки [1, с. 7].

Вайнола Р.Х. зазначає, що окрема технологія як елемент може не дати позитивного результату на громаду, потрібно використовувати низку прийомів та технологій щоб отримати запланований результат.

Безпалько О.В. у праці «Технології активізації громади» лише підтверджує думку попереднього автора і визначає технологію як послідовність дій, яка дозволяє отримати раціональний результат у конкретній ситуації.

Також розрізняють соціальні технології, Зимівець Н.В., в роботі «Соціально-педагогічні технології формування відповідального ставлення до здоров'я в учнівської молоді» дає наступне визначення, соціальна технологія – це визначена програма діяльності з вирішення, управління вирішенням соціальної проблеми; це – спеціально визначена, підготовлена й послідовно реалізована діяльність, спрямована на вирішення соціальної проблеми [2, с. 85].

Автор стверджує що соціальна технологія – це послідовна підготовка на вирішення соціальних проблем.

Вайнола Р.Х., дає вужче визначення технології соціальної роботи і зазначає, що технологія соціальної роботи – це сукупність форм, методів та прийомів, що використовуються соціальними службами, закладами соціального обслуговування, соціальними працівниками для вирішення завдань соціальної роботи [1, с. 17].

Дане визначення вужче і ближче до волонтерства, адже саме технологія соціальної роботи спрямована на вирішення соціальних проблем так як і волонтерська діяльність.

Отже, технологія соціальної роботи – це послідовна підготовка спеціалістів шляхом сукупності форм, методів і прийомів для вирішення соціальних проблем громади.

Для активізації громади можна використовувати різні технології. Ми пропонуємо наступні технології для активізації громади, які зарекомендували себе позитивно на практиці.

Тренінг, як технологія організації волонтерської діяльності в сільській громаді, на даний час активно практикується у суспільстві.

Як зазначено у праці Гусак П.М., Зимівець Н.В., Петрович В.С., тренінг – це особлива групова форма навчання, яка спирається не на декларативне, а на реальне знання, що дає можливість пережити на власному досвіді те, про що йдеться. Тренінг – це ефективна форма опанування знань, інструмент для формування умінь та навичок, ставлень на відміну від повсякденного й індивідуального спілкування, відбувається більш інтенсивно, більш виражено, і – керовано [3, с. 123].

Тож, тренінг – це інтерактивна форма навчання, де всі учасники співпрацюють між собою. Дана технологія вимагає від учасників постійної їх активізації.

Протягом тренінгу створюється неформальне, невимушене спілкування, яке відкриває перед групою безліч варіантів розвитку та розв'язання проблеми, заради якої вона зібралася.

Метою даної технології є не навчальне заняття, а активне включення учасників у роботу, їх взаємодія під час тренінгу, що впливає на когнітивну, емоційну та поведінкову складову освітнього середовища. Це дозволяє, майбутнім волонтерам, засвоїти більше матеріалу через те, що впливає не лише на свідомість, а й на почуття та волю учасників.

Тренінг – це неформальна технологія активізації громади села, орієнтована на запитання та пошук на них відповіді.

Тренінг є ефективною технологією організації волонтерської діяльності в умовах сільської громади, адже активізує мешканців до вирішення соціально значущих проблем.

Отже, тренінг - це форма навчання, інструмент для формування умінь та отримання нових знань, спираючись на власний досвід, шляхом креативної подачі.

Ще однією технологією організації волонтерської діяльності в умовах сільської громади є технологія «рівний-рівному».

Заверико Н.В. та Зимівець Н.В., стверджують що, «рівний – рівному» як засіб передачі достовірної, соціально значущої інформації під час неформального або особливим способом організованого спілкування в соціальній групі людей, рівних за якоюсь певною ознакою (вік, інтереси, цінності, потреби, проблеми тощо) [1, с. 26].

Підкреслюється автором передача значущої інформації через нетрадиційні способи спілкування між рівними за якоюсь ознакою людьми.

Вайнола Р.Х. визначає що, технологія «рівний-рівному» – це спосіб передачі соціально значущої інформації спеціально підготовленими людьми рівним собі особам за віком [1, с. 26].

Акцентуючи увагу на передачі значущої інформації спеціально підготовленими людьми, які мають певні знання з даної теми або мають власний досвід, який можуть поділитися з рівними собі особами.

Підсумовуючи вище зазначені твердження, ми вважаємо, що технологія «рівний-рівному» – це передача соціально значущої інформації особами, які мають життєвий досвід з даного питання. В нашому випадку це передача інформації, знань від інших мешканців сіл, які вже організували волонтерську діяльність у своїй громаді.

Технологія «рівний-рівному» одночасно є традиційною освітою та підходами з нетрадиційної освіти з метою зацікавлення людей їхніми власними громадськими проблемами, пошуком шляхів їх вирішення та прямих дій у вирішенні проблем шляхом волонтерства.

В процесі діяльності «рівний-рівному» передбачені основні етапи:

– попередню роботу з групами волонтерів із метою забезпечення їх точною інформацією й спростування розповсюджених помилкових поглядів, стереотипів, відпрацювання навичок, які необхідні для ефективного спілкування з рівними собі за якоюсь певною ознакою;

– організацію внесення знань у середовище рівних підготовленими волонтерами на основі обміну інформацією [4].

Отже, дана технологія буде мати позитивний результат навчання, якщо застосовувати її сумісно з формальною традиційною освітою й іншими підходами, ця технологія є засобом передачі інформації для зацікавлення людей їхньою громадою та її розвитком.

До технології організації волонтерської діяльності також належить «Школа волонтерів».

«Школа волонтерів» – це підвищення мотивації до волонтерської діяльності, оволодінню основними знаннями та вміннями громадою, необхідними для здійснення волонтерської роботи на селі, а також розвитку соціальної активності мешканців, навичок усвідомленого та активного вибудовування власного життя [5].

«Школа волонтерів» у сільській громаді – це проект, спрямований на популяризацію ідей волонтерства, підвищення рівня обізнаності про історичний досвід волонтерської діяльності у світі, заохочення громадян до активної участі в суспільному житті своєї громади, об'єднання громади задля досягнення поставлених цілей [6].

Дана технологія забезпечує навчання мешканців громади волонтерській роботі на селі. До «Школи волонтерів» можуть долучатися всі небайдужі мешканці села, активні громадяни, молодь, органи місцевої влади, представники громадських організацій та інституцій в селі.

Технологія має на меті вирішити проблему недостатньої теоретичної та практичної підготовки волонтерів, а також відсутності фахівців, які організують та координують роботу волонтерів [6].

Під час навчання у «Школі волонтерів» учасники отримують знання не лише про історію виникнення волонтерського руху, правове забезпечення, цінності та мотиви волонтерства та їх напрями роботи, а також навички, які необхідні для обговорення громадських питань, прийняття рішення, співпраці з місцевою владою, написання проектів по вирішенню найголовніших проблем села.

Отже, «школа волонтерів» дає волонтерам отримати знання та вміння необхідні для організації та здійснення волонтерського руху в сільській місцевості.

Отже, підсумовуючи можна стверджувати, що волонтерська діяльність – це добровільна, безкорислива допомога, яку надає людина людині чи громадська організація, у пошуку шляхів вирішення соціально-педагогічних проблем громади. Проаналізувавши визначення технології волонтерської діяльності в сільській громаді, на нашу думку, це сукупність прийомів і способів, які спрямовані на місцевих членів громади, їх активізації, навчання мешканців волонтерству, допомоги в реалізації волонтерських ініціатив, написання та впровадження волонтерських проектів, пошук інноваційних шляхів вирішення проблем села, залучення іноземних волонтерів та розгляд позитивного досвіду волонтерської діяльності. Для організації волонтерської роботи в умовах сільської громади використовують різні технології організації волонтерської діяльності, які ефективно зарекомендували себе.

Література:

1. Вайнола Р.Х. Технологізація соціально-педагогічної роботи: теорія та практика. Навчальний посібник / За ред проф. С.О. Сисоєвої – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – 188 с.
2. Зимивець Н. В. Соціально-педагогічні технології формування відповідального ставлення до здоров'я в учнівської молоді: дис. канд. пед. наук: 13.00.05 / Зимивець Н. В. – Київ, 2008. – 249 с.
3. Гусак П. М. Відповідальне ставлення до здоров'я: теорія та технології: Монографія / П. М. Гусак, Н. В. Зимивець, В. С. Петрович. – Луцьк: ВАТ „Волинська обласна друкарня”, 2009. – 219 с.
4. Заверико Н. В. МЕТОД «РІВНИЙ-РІВНОМУ» [Електронний ресурс] / Н. В. Заверико, Н. В. Зимивець – Режим доступу до ресурсу: <http://uchebniks.net/book/224-socialna-pedagogika-mala-enciklopediya-slovnik-zvyryeva-id/14-mm.html>
5. Школа волонтерів [Електронний ресурс] // Всеукраїнський громадський центр «Волонтер». – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://www.volunteer.kiev.ua/pages/13-shkola_volonterv.
6. Соціальний проект “Школа Волонтерів” [Електронний ресурс] // Громадський простір. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.prostir.ua/event/sotsialnyj-proekt-shkola-volonterviv-drohobych/>.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Лях Тетяна Леонідівна.

**Меруерт Пазылбек
(Жезказган, Казахстан)**

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЖАҒАШЫЛДЫҒЫ

Білім беруді жаңғырту – бүгінгі заманның талабы. Қазіргі таңда жаңа технологиялармен оқыту жүйелі түрде жолға қойылып келеді. Оған мамандарды қайта оқыту, интерактивті білім беру, түрлі технологиялық тәсілдер арқылы оқуға деген қолжетімділікті арттыру сынды мысалдарды айтуға болады. Біздің елімізде білім беру жүйесін жаңғырту үш басты бағыт бойынша жүзеге асуда. Біріншісі, білім беру мекемелерін оңтайландыру; екіншісі, оқу-тәрбие үдерісін жаңғырту; соңғысы, білім беру қызметтерінің тиімділігі мен қолжетімділігін арттыру. Осы үш бағыт бойынша жұмыс жасау Елбасы Н. Назарбаевтың жыл сайынғы халыққа Жолдауында да, ұзақмерзімді стратегияда да қамтылған.

Екінші бағытқа тоқтала кететін болсақ, бұл бағыттың үдерістері біздегі білім саласына ене бастады. Мәселен, бүгінгі таңда академиялық еркіндікті дамыту білім беру жүйесін түбегейлі өзгертті деп айтуға болады. Білім алушының таңдаған пәні бойынша мамандығына қатысты сабақтарды меңгеруі – академиялық еркіндіктің басты қағидаты болып саналады. Оқыту үдерісін жаңғырту бағыты бойынша сұранысқа ие, болашағы бар бағыттарды күшейту жоспарланған.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында «Қазақстан -2050» Стратегиясы – барлық саланы қамтитын және үздіксіз өсуді қамтамасыз ететін жаңғыру жолы делінген. Елдігіміз бен бірлігіміз, ерлігімізбен еңбегіміз сыналатын, сынала жүріп шыңдалатын үлкен емтихан екендігі айтылған. Онда ХХІ ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар делінген. Барлық дамыған елдерде сапалы бірегей білім беру жүйесі бар. Ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда заманауи бағдарламалар мен оқыту әдістемелерін, білікті мамандар ұсынудың маңыздылығы айтылған. Орта білім жүйесіндегі жалпы білім беретін мектептерді Назарбаев зияткерлік мектептеріндегі оқыту деңгейіне жеткізіп, оқыту нәтижесінде оқушылардың сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеруі тиіс делінген. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының “Білім туралы” заңына сәйкес “Әр баланың жеке қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, жеке адамның дарындылығын, талантын, қабілетін дамыту” сияқты өзекті

мәселелер енгізіліп отырғаны белгілі. Өйткені ғылым мен техниканы, өндірісті әлемдік деңгейде дамыту үшін елімізге шығармашылықпен жұмыс жасайтын білімді, жоғарғы дайындығы бар білікті мамандар қажет.

Бүгінгі таңда балалардың қабілеттерін жоғарғы деңгейде қанағаттандыратындай білім беру, көптеген өркениетті елдерде саралап оқыту принципінің негізінде одан әрі дамытылуда. Ол Америка, Германия, Англия, Жапония т. б. елдердің білім беру жүйесінде қазір жоғарғы деңгейде жүргізілуде. Қоғамымыздың қазіргі даму кезеңі мектептегі білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісін технологияландыру мәселесін қойып отыр. Осындай табиғи сұраныстарға орай оқытудың әртүрлі технологиялары жасалып, мектеп тәжірибесіне енгізілуде. Мәселен, академик В.И. Монаховтың технологиясы, В.К. Дьяченконың ұжымдық оқыту әдісі, М.М. Жанпейсованың оқытудың модульді технологиясы және Ж.А. Қараевтың білім беру жүйесін ақпараттандырумен қатар оқушылардың өскелең оқу тәрбие үрдісін түгелдей терең дараландырып жаңаша білім алуына, өздігінен іздену сезімін ояту, дарындылық пен талапқа жол ашуға бағытталған технологияларын атап көрсетуге болады. Олай болса, оқытушы педагогикалық ізденіспен озық технологиялардың әдіс-тәсілдерін аса жоғары талғаммен қолдана білуі тиіс. Оқушылар алған білімдерімен келешекте белгілі бір мәдени ортада өмір сүруі үшін, яғни тез бейімделе алуы арқылы функционалдық сауаттылыққа қол жеткізеді. Әрбір сабақты өту барысында шынайы өмірмен ұштастыру оқушылардың функционалдық сауаттылықтарын және келешекте өз мамандықтарын дұрыс таңдауына әсер етеді. «Сабақ беру – үйреншікті жай шеберлік емес, ол үнемі жаңаны табатын өнер» - деп, бес арысымыздың бірі Ж. Аймауытов айтқандай ұстаз әрқашан сабақты қызықты етіп, түрлендіріп өткізіп отыруы тиіс. Сонда оқушылардың пәнге қызығушылығы артып, өз беттерінше ізденіске ұмтылады. Сондай оқушының өз ізденісін тудыру соңғы кездері қатты қолға алынды, үлкен өзгерістерге ие болды.

Кеңестік мемлекеттен мұра болып қалған білім мазмұны жеке тұлғаның дамуына емес, білім, білік және дағдыны меңгеруге бағытталған. Мұндай тәсілдің нәтижесі белгілі: оқу пәндерінің шамадан тыс жүктемесі; білім мазмұны тұтастығының және жүйелілігінің жойылуы; оны бөлшектелген, нашар ұйымдастырылған, схоластикалық ақпарат конгломератына айналдыру; оны пайдалану тәсілі мен оның міндеті кейде мұғалімге де, оқушыға да белгісіз болды. Осыдан мұғалім мен оқушыға шамадан тыс жүктеме, оқуға қызығушылықтың төмендеуі, мектеп түлектерін даярлау сапасының төмендеуі туындады. Бұл туралы орыс педагогтері К.Д. Ушинский, Е.А. Ямбург, және Э.Д. Днепров ашық жазды.

Отандық білім беру жүйесінде реформаны жүзеге асыра отырып, біз оны мынадай бағытта дамытуды қамтамасыз етуіміз керек болды:

- бірыңғайлық пен біртұтастықтан – ашық әрі алуан түрлілікке;

- әрі-сәріліктен – жеке тұлғалық – бағытталғандыққа;

- бір жақты білімділіктен – білімді беру және еске түсірумен ғана түгенделмейтін, адамның көптеген және көп қырлы зияткерлік, көркемдік, рухани, практикалық іс-әрекеттеріне де есептелген іс-әрекеттік пен полимәдениеттілікке;

- схоластикалық, жалған академиялық, нәтиже жоқтығынан (бұл жерде білім мазмұнының ең көп бөлігі оқушылардың меңгеру мүмкіндігі мен қызығушылығынан тыс қалады) – өмірге ұмтылыс пен тиімділікке;

- репродуктивтіліктен және бейімдеушіліктен – қоғам мен жеке тұлғаның қазіргі өмірде серпінді болып жатқан өзгерістерге «үйлесіп» ғана қоймай, осы өзгерістерді жүзеге асыру, алға жылжыту қабілетін қалыптастырушы нәтижелілікке және дамытушылыққа.

Білімді адамдардан гөрі тәрбиелі, жүректі адамдарды тәрбиелеу, баланың жүрегіне баратын білім беру керек екеніне көзіміз жетті емес пе? «Жүрек – адам тәрбиесінің темірқазығы», - дейді ақын Абай атамыз. Амалдың тілін алса, яғни арды ойламай, тек пайда ойласақ, жүрек ұмыт қалады. Баланы тұлғаға бағыттау – жүректі сүйіспеншілікке толтыру. Бала кезінен бастап бала тәрбиеленетін орта жылылыққа, сүйіспеншілікке толы болу керек. Біздің алдағы уақыттағы міндетіміз – баланың бойындағы ерекше қасиеттерін табу, оны дамытуға кемшіліктерін байқап, оған көмектесу.

«Білімді математикаландыру керек» (Н. Назарбаев), яғни баланы жүйелі ойлауға үйрету. Бала алдына лайықты мақсат қойып, мәселені шешудің жолдарын біліп, сол мақсатқа жетудің мүмкіндіктерін дұрыс пайдалануы керек. Сондықтан да кездейсоқтықтан, әр түрлі ситуациялардан шығу жолдарын қарастыруда дұрыс шешім қабылдау, әрекет жасау қабілетін есепке алатын құзырлылықты нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесінің сапалық критерийі ретінде зерттеу бүгінгі күннің талабы.

Адамзаттың өзі жаңа сапаға ауысты. Қарым-қатынас стилін өзгерту талабы туындады. Әр баланың өзіндік ерекшелігі болады. Көру арқылы ой қорытатындар (*визуалдар*), есту арқылы пікір жинақтайтындар (*аудиалдар*) болады. Біреулері көргенін тез қабылдап, біреулері естігенін есте сақтайды. Сонымен қатар балалардың *кинестетик* деп аталатын тағы бір тобы бар. Олар бәрін өздері қолдарымен ұстап, бақылап жылжытып, өзі жасағанды ұнатады. Ал көбінесе біздер балалардан қозғалмай отыруды талап етеміз. Мұндай жағдайда *кинестетиктер* ешнәрсені жөнді ұға алмайды. Сонан кейін оқуға деген қабілетін жоғалтады.

Ұстаздың қоғам өмірінде алатын орны мен олар атқарып отырған міндеттердің айрықша маңыздылығын Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Мұғалімдер – қоғамның ең білімді, ең отаншыл, ең санампаз бөлігі болып табылады... Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер – бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан ұстазға жүктелетін міндет өте ауыр», - деп атап көрсетті. Ендеше білім беруде мұғалім білігі мен білімі мол мамандыққа дәл мұғалімге қойылғандай жоғары талаптар қойылмайды.

Еліміздің мәртебесінің биік болуы қоғам мүшелерінің, келешек ел қожасы – жас ұрпақтың белсенділігі мен іскерлігіне тікелей байланысты болмақ. Бүгінгі таңда мұғалімдер басшылыққа алатын ресурстар, әдістемелік нұсқаулықтар баршылық. «Сол әдіс-тәсілдерді қалай пайдалану керек және қайтсек, ол нәтижесін береді?» тағы басқа да сауалдарға шамамыз келгенше жауап беріп көрейік.

«Егер оқытуды біреудің басынан басқаның басына білім тасымалдау деп түсінсек, онда адамды ешнәрсеге де үйретуге болмайды,» - деген Платон бір сөзінде. Сол себепті қазіргі заманауи тәсілдерді енгізе білу мұғалімнің жасампаздық қабілетінің артуына үлкен әсерін тигізеді сөзсіз.

Мұғалімнің шығармашылығы дами отырып, оқу үрдісінің сапалылығы артады және оқушы мен мұғалім арасындағы қарым-қатынас стилі өзгереді, жаңа сатыға көтеріледі. Жаңа тәсілдерді білім беру үрдісіне енгізу – көзқарасымызды өзгертуге бағытталған үрдіс.

Әлемдік білім беру жүйесі де жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Бұл ұстаным Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында жан-жақты сипатталған: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу». Тұлға дамуы оның белсенділігімен тығыз байланысты, өйткені адам бірінші кезекте өз қолымен жасағанды елейді, ескереді, есте сақтайды.

Кеше тұлғаның «миы», «басы», «ақылы», «интеллекті» бірінші орында еді, ал бүгінде адамды бағалауда біз бірінші кезекте оның ішкі дүниесін, рухани ахуалын, адамгершілік қасиеттерін ескеруіміз керек. Абайдың «Адам бол» деген рухани қағидасы бүгінде білім игеру жүйесінің басты қағидасына айналып отыр. Білім беру реформаларын сапалы жүзеге асыру жолдарын қарастыруда әлем елдерінің, соның ішінде, Жапонияны алатын болсақ, біздің балаларымыздың білім сапасы Жапония елінің білім сапасынан айтарлықтай төмен екендігі анықталған. Олар біздің оқушыларымызға қарағанда едәуір аз пән оқиды. Жапонияда жеке тұлғаның эмоционалдық бет-бейнесін қалыптастыратын пәндер 70%-ды құрайды. Жеке тұлғаның рухани-адамгершілік тәрбиесіне айтарлықтай көп уақыт бөлінеді [2].

Мұғалім мен тұлға арасындағы қарым-қатынаста рухани-адамгершілік байланыс орнатып, ынтымақтастыққа қол жеткізуде Ш. Аманашвили мұғалімдерге мынадай кеңес береді: «Педагогикалық үдерісте баламен тіл табыса білу, яғни балаға өз ойын, талғамын, көңілдегісін айтуға рұқсат беру тәрбиешіден көп шеберлікті талап етеді.

Осынау қарым-қатынаста бала жанының қозғалысымен ынтымақтастық тапқан кезде бала өз бойындағы табиғи дарынын ашады, ал мұғалім өзінің шығармашылық жігер қуатының жемісін көруге мүмкіндік алады.

Басқаша айтқанда, бала шығармашылығы мұғалім шығармашылығымен ұласып кетеді. Мұндай жағдайда мұғалім мен оқушы арасында тұтастық пайда болады,» - деп рухани-адамгершілік қай кезде орнығатынын пайымдайды. Заман талабына сай жаңа технология әдістерін үйрету, бағыт-бағдар беруші – болашақ мұғалімдерміз. Оқушылардың жаңа тұрмысқа, жаңа оқуға, жаңа қатынастарға бейімделуі тиіс. Осы үрдіспен бәсекеге сай дамыған елдердің қатарына ену ұстаздар қауымына зор міндеттер жүктелетінін ұмытпауымыз керек.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту - Қазақстан дамуының басты бағыты. Қазақстан халқына Жолдауы. // «Егемен Қазақстан» газеті. 27 қаңтар, 2012.
2. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары. // «Егемен Қазақстан» газеті. <http://www>.

Научный руководитель:
Абитаева Роза Шанракбаевна

Айдана Примжанова
(Жезказган, Қазақстан)

МҰҒАЛІМ МЕН ОҚУШЫ АРАСЫНДАҒЫ ЖАҒЫМДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

Халқымыз әрқашанда ұстаз мәртебесін көтеріп, аса жоғары қастерлеп, бағалаған. «Ұстаздық еткен жалықпас, Үйретуден балаға», «Адамның адамшылығы жақсы ұстаздан болады», - деп айтқан Абай Құнанбайұлы [1].

Ал чех педагогі Я. А. Коменский: «Мұғалім мәңгі нұрдың қызметшісі, ол барлық ой мен қимыл әрекетіне ақылдың дәнін сеуіп нұр құятын тынымсыз жалын иесі», - деп, ұстаздар қауымын жоғары бағалаған [2].

Мектеп табалдырығын аттаған жас бала ертеңгі ел тұтқасы десек, оларды парасатты, саналы азамат етіп тәрбиелеу – әрбір ұстаздың борышы. Бүгінгі мұғалім мектеп оқушыларына тек білім беріп қана қоймай, оларға халықтық педагогиканың нәрлі қайнарымен сусындату, әрбір оқушы бойына ұлттық мінез-

құлық, адамгершілік, сыпайылық пен кішіпейілділік қасиеттерін қалыптастыруға, баланың жан дүниесін рухани қазыналармен байытуға, қазақ халқының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін меңгертуге тиіс.

Алдыңғы қатарлы тәжірибені жетілдіре отырып, оқу үдерісіне жаңа әдіс-тәсілдерді оқытудың жаңа технологияларын енгізіп, оқушылардың жалпы дамуын қамтамасыз етуі керек. Бала жаны жаңалыққа құмар, білмегенін білгісі келіп, белгісіз нәрсені ашуға ынталы болғандықтан, бастауыш сынып мұғалімі олардың осы талпынысын өсіруге көңіл бөлуі қажет. Оқушылардың сүйіспеншілігін арттыру мақсатында сабақ барысында тиімді амал-тәсілдерді енгізіп, оны ұйымдастыру формасын түрлендіріп отыру – мұғалімнің басты міндеті екені белгілі. Мұндай жағдайда мұғалімнің шеберлігі, ұйымдастырушылық қабілеті үлкен рөл атқарады. Кіші мектеп оқушылары үшін мұғалім – олардың еліктейтін, үлгі ететін абыройлы жан. Олар ұстазының бүкіл іс-қимылына, жүріс-тұрысына, сөйлеу мәнеріне, адаммен қарым-қатынасына еліктейді. Соңдықтан да жауапкершілігі мол, адал да мейірімді, әділ де парасатты, рухани дүниесі бай ұстаздар ғана балаға білім мен тәрбие беріп, оның жан дүниесіне әсер ете алады.

Қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге сәйкес білім беру мақсаты мен міндеттері оқушыларды әлемдік даму деңгейіне сәйкес келетін белгілі бір біліммен қаруландыруды және ұлттық сана-сезімін тәрбиелеуді көздейді.

Бұл міндетті шешу және қазіргі кезде білім берудің мемлекеттік стандарттарының жасалуы, оқушылардың стандарт деңгейінен кем емес білім алуының талап етілуі оқытудың дәстүрлі әдіс-тәсілдерін өзгертіп, озық технологияларды қолдануды, мұғалімдердің әдістемелік даярлықтарына қойылатын талаптар деңгейін көтеріп, олардың оқытудың жаңаша амал-тәсілдерін, жаңа технологияларын меңгеруін қажет етеді.

Ал, жаңа технологияны меңгерудің қажетті шарттарының бірі – мұғалімнің кәсіптік білімін арттыру болып табылады.

Мұғалімнің өздігінше кәсіби білім көтеруі – жалпы мәдениет пен кәсіби тілектерін өтеу, танымдық мүддесін қанағаттандыру мақсатында арнайы жүйелі түрде ұйымдастырылған, жан-жақты, жеке және кәсіби маңызды танымдық қызмет. Бұл мұғалімнің шығармашылық қабілеті мен кәсіби шеберлігінің қалыптасуына тығыз байланысты, оның кәсіби өсуі мен педагогикалық қызметінің қорытындысына тікелей бағытталған көпсатылы қызмет болып табылады. Түптеп келгенде, бұл тәрбиеленушілердің жеке тұлға болып қалыптасуына игі әсерін тигізеді сөзсіз. 5-8 сынып мұғалімдерінің өздігінен білім арттыру қызметі мен соған деген әзірлікті біз жүйелілікпен іс-әрекет ұстанымдарына негізделген құрылымдық модель ретінде қарастырамыз. Онда біріншіден, оқу-тәрбие үдерісі көп деңгейлі әрекетті жүйе ретінде, ал екіншіден, қызметтік жүйе ретінде қарастырылады. Мұғалімнің өздігінен кәсіби білім арттыруға дайын болуы білім меңгеру қызметін жүзеге асыру үшін қажетті іс-әрекет пен амалдарды қолдана отырып, өз кәсіби мен тәрбиеленушісіне деген эмоционалды бағалау қарым-қатынасын айқындайтын деңгейі арқылы анықталады. Өзі жеке тұлға болып қалыптасқан адам ғана өзгеден де соны көріп, оны дамыта алады. Өзін маман әрі жеке тұлға ретінде көрсете алатын мұғалім ешуақытта өзінің жақсы қасиет, қабілеттерін саналы түрде өркендетіп, арттырудан жалықпайды. Жеке тұлғаның өз «менін» қалай білуі, оның қаншалықты саналылығын және арттыру деңгейін байқатады. Өзінің танымы мен сезімін бағалауы негізінде жеке қызметі мен іс-әрекетін басқаруға бағытталған адам психикасының ерекше үдерісі оның сана-сезім ерекшелігі болып табылады. Сана-сезім адамның өзін-өзі бағалауына тығыз байланысты. Өзін-өзі бағалай алмайтын адамның өмірден өз орнын табуы екіталай. Педагогикалық рефлексия – бұл тек өзіне және өзінің іс-әрекетіне баға беру ғана емес, сонымен бірге педагогикалық, қарым-қатынасқа түскен өзге жандардың да өз-өздерін қалай түсінетіндіктерін байқау, өзін-өзі тану, өзінің әлсіз жақтары мен әлеуеттік мүмкіндіктерін аша білудің нысаны.

Өзіндік талдау жасаудың маңызы мұғалімнің мінсіздікке жетуге ұмтылу факторы ретінде қаралатындығында. Өзін-өзі тексеру деп мұғалімнің өз іс-әрекеті мен жалпы педагогикалық қызмет құбылыстарын салыстыра отырып, өзінің педагогикалық, қызметіне жасаған талдауын айтуға болады. Өз қызметіне талдау жасап отыру мұғалімге қызмет бабында туындап отыратын қиындықтарды сезініп, оларды шешудің мақсатқа жеткізер кәсіби жолдарын табуына көмектеседі. Қиындықтар мұғалімнің дайындық сипатының жеке ерекшелігіне, оның кәсіби бағытылығына, сынып пен балалардың ерекшеліктеріне байланысты педагогикалық үдерістің кез-келген буынында пайда болып отырады. Қиындықтардың туу себептерін анықтай білу – мұғалімге өзінің педагогикалық қызметінің барысында өз білімін арттыру мен өзін-өзі тәрбиелеу жолдарын белгілеуге жәрдемдеседі. 5-8 сынып мұғалімдерінің өздігінен білім арттыру қызметі әр түрлі мазмұндық және функционалдық құрамдас бөліктерден тұрады.

Мазмұндық құрамдас бөлікке жалпы мәдениеттілік, пәндік, психологиялық-педагогикалық және әдістемелік жағынан өз білімін көтеруі жатады. 5-8 сынып мұғалімінің жалпы мәдениеттілік білім көтеруі жалпы педагогикалық құндылыққа толы ақпаратты қабылдау, соған ие болуға арналған. Мұғалімнің өз білімін көтеруі өте күрделі құбылыс, өйткені айналаны қоршаған ортаның өзі – бағалы педагогикалық білім көзі болып табылады. Әсіресе, 5-8 сынып мұғалімінің өз білімін көтеру ісінде арнайы кәсіби жұмысты жалпы ағарту ісінен ажырату қиындығы жиі кездеседі. 5-8 сынып мұғалімінің сынып жетекшісі әрі бірнеше пән мұғалімі ретінде қызмет етуі, оның пәндік және жалпы мәдени білімдерінің күштерін біріктіре пайдалануына жағдай жасайды. Мұғалімнің пәндік білім көтеруі өз мамандығына байланысты әдебиеттерді оқу, арнайы курс, семинарларға қатысу арқылы жүзеге асады. Ал, өз білімін психологиялық-педагогикалық жағынан көтеруі – педагогикалық және психологиялық әдебиеттермен тереңрек танысып, оқып үйрену болып табылады. Осы бағытты арнайы зерттеу мен одан алынған нәтижелерге сүйене

отырып, бұл аспектінің білім көтерудің өте бір әлсіз буыны екеніне көзіміз жетті. Мұғалімнің ойлау деңгейі жағынан білім көтеруі пәннің оқытылу технологиясын одан әрі тереңдету, нақтылау, өңдеу, кеңейту болып табылады. Бұл арнайы технологияға арналған әдебиетті, оқулықтарды, педагогикалық тәжірибені оқып үйрену арқылы, өз қызметін талдап қорыту арқылы жүзеге асырылады. Бұл бағыт көптеген мұғалімдерде жиі байқалады, бірақ барлық жағдайда бірдей алынған ақпарат саналы түрде шығармашылық тұрғыдан өңделмей, сын тұрғысынан талданбай, тек еліктеушілік сипатта қала береді.

Мұғалімнің өз білімін арттырудың төрт түрлі қызметі айқындалған, олар: 1) жалпы мәдениеттілік тұрғысынан білім көтеру; 2) педагогикалық перспективті және 3) көкейкесті мәселені шешу тұрғысынан білім көтеру; 4) мұғалім өмірінің табиғи қажеттілігі болып табылатын тұрақты танымдық қызмет тұрғысынан жалпы мәдениеттілік білім көтеру, бұл ешқандай ұйымдастыруды, жоспарлауды талап етпейтін, мұғалім өмірінің күнделікті тіршілігіне айналған әдеби кітап оқу, күнделікті баспасөзді бақылап отыру, балалар әдебиетімен танысу, әртүрлі танымдық және ақпараттық телехабарларды көру, радио тыңдау, кино, театрларға, көрмелерге, мұражайларға барып тұру, лекторий, курстарға қатысып, экскурсия т.б. шығып отыру.

Гуманизм – бұл мұғалім үшін міндетті сапа, яғни, өсіп жетіліп келе жатқан адамға жер бетіндегі жоғары құндылық ретінде қарым-қатынас жасау, бұл қарым-қатынасты ол нақты істер мен өз қылықтарында көрсетеді.

Мұғалім мамандығында тұлғалық сапалар кәсіби сапалардан ажыратылмайды. Кәсіби сапалар арнайы білімдер, біліктер, ойлау жолдарын, әрекет әдістерін игерумен байланысты. Өзінің кәсіби еңбегіне сүйіспеншілік – өз ісіне адалдық пен аямай берілгендік, тәрбие нәтижелеріне қол жеткізгенге қуану, өзіне өзінің педагогикалық мамандығын ұдайы арттырып отыратын талап қоюшылық деп санаймыз.

Д. Дьюи тұжырымдары бойынша оқушы егер «өзімен өзінің айналасындағы кернеуді табыстыра алса, белсенді болады» [3]. Бұған қалай жетуге болады?

Оқушы білім меңгеру барысында кездесетін көкейкесті мәселе, олардың еркін ойлауы, ойларын сөйлем бірліктерімен жеткізуде біршама қиналатындығы байқалады. Мысалы, мұғалімнің қойған сұрақтарына оқушылар мәтіннің үзіндісімен ғана жауап береді. 5-8 сынып оқушыларында сұхбаттық оқытудың өзіндік негізі қалыптаспаса, жоғары сыныптарда қиыншылықтарға тап болатыны белгілі. Бұл жағдай, әсіресе, оқушылардың бастауыштан орта буынға ауысуы тұсында байқалады.

Оқушылардың қажеттіліктерін ескере отырып, дағды және жеке қасиеттерін анықтау – мұғалімдер үшін оларды ырықтандырушы тұлға ретінде қалыптастыру.

Дидактикалық дайындық – кәсіби-педагогикалық даярлықтың негізгі және маңызды саласы. Бұл – күрделі ұғым. Мұғалімдердің дидактикалық даярлығына жататындар: олардың оқыту үдерісінің теориясы мен практикасы бойынша игерген білімдері, педагогикалық қызметке деген ынтасы мен мүмкіндіктері. Нақты айтқанда, оқытудың мақсаты мен мазмұны оны ұйымдастырудағы қолданатын тиімді амал-тәсілдерді жете біліп, іске асырудың жолдарын меңгеруді дидактикалық даярлықты анықтайтын белгілер деуге болады. Осыған орай, педагогикалық қызметті атқаруға қажет мұғалімнің бойында мынандай дидактикалық қабілеттер болуы қажет: оқыту үдерісін жоспарлай білуі, оны мақсатты түрде ұйымдастыра алуы, жүйелі түрде бақылау мен бағалау ісін орындап отыруы.

Мектептегі оқыту дидактикалық үдеріс болғандықтан, мұғалім оның өзіне тән психологиялық, педагогикалық ерекшеліктерін жіктеуге міндетті. Оқыту үдерісінің басты компоненті – оқытудың мақсаты мен мазмұны. Оқушылардың рухани дамуына, ең алдымен, оқытудың ғылыми мазмұны мен гуманитарлық бағыты орасан зор ықпал етеді. Мұғалімдердің дидактикалық дайындығын арттыру үшін оларды оқыту үдерісінің заңдылықтары туралы психологиялық тұжырымдармен, белгілі теориялармен қаруландыруына жағдай жасалады. Мұғалімдер арнаулы пәндерден алған білім, дағдыларының сапасы мен деңгейі психология, педагогика, өткізетін пәндеріне қарағанда жоғары екенін айтады. Осыдан келіп болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығының ойдағыдай, ал біліктілік деңгейінің жоғары болмауының себептері айқындала түседі. Психология, педагогика ғылымдарын оқыту барысында мұғалімдердің дидактикалық білімдері мен дағдыларын арттыру мақсатында педагогикалық қызметтің кәсіби құрылымы мен оның моделі туралы, сондай-ақ, мектептегі оқушылардың танымдық әрекетін қалыптастырудың психологиялық және оқыту құралдары мен тиімді жолдары туралы жан-жақты білім беру міндеті туындайды. Бұл міндет ойдағыдай орындалмаса, мұғалімдердің дидактикалық даярлығында олқылықтардың болмауы мүмкін емес. Арнайы жүргізілген зерттеулерге және мектептегі оқыту тәжірибесіне қарағанда, оқуды жаңадан бітірген жас мұғалімдердің қызметінде дидактикалық қиындықтардың кездесетіні анықталып отыр.

Жас мұғалімдердің қызметіндегі дидактикалық қиындықтар негізінен олардың мынандай іс-әрекетінен байқалады: ұстаздық қызметтің мазмұны мен құрылымдық жағына байланысты іс-әрекетінде; оқушылардың танымдық әрекетін қалыптастырудағы іс-әрекетінде; дарынды балалармен, үлгермейтін оқушылармен дара жұмыс істеудегі әрекетінде.

Жас мұғалімдердің ұстаздық қызметке тән іс-әрекеттің негізгі түрлерін (құрамды бөліктерін) жете меңгере алмағандығын өмір көрсетіп тұр. Оған мыналар жатады: ұстаз қызметіндегі мақсат қоя білу ісі; - білімнің мазмұнын игеру ісі; оқушылардың білім алуға деген мүмкіндіктері мен психологиялық ерекшеліктерін анықтау (диагностикалау) ісі; сабақ өткізудің әдіснамалық жағын ұйымдастыра білу ісі; оқушылармен жақсы қарым-қатынас жасай білу ісі (коммуникативтік әрекет); оқушыларды білімге ынталандыру, қызықтыру іс-әрекеті; оқушылардың білім, дағдыларын бақылау және бағалау іс-әрекеті.

Жас мұғалімдердің қызметінде кездесетін дидактикалық қиындықтардың көбірек орын алатындары мыналар: оқыту үдерісінде оқушылардың танымдық әрекетін, логикалық ойлау қабілетін қалыптастырудағы қиындықтар; оқушылардың оқу әрекетінің дағдыларын қалыптастырудағы қиындықтар; дарынды балалармен және үлгермейтін оқушылармен жекелеп жұмыс істеудегі қиындықтар. Мұғалімдік қызмет әрбір оқушының, жеткіншек ұрпақтың, қоғам мен мемлекеттің тағдыры үшін жауап беретіндігімен сипатталады. Бүгінгі мұғалім еңбегінің нәтижелері қандай болса, біздің ертеңгі қоғамымыз дәл сондай болмақ.

Әдебиеттер:

1. Құнанбаев А. Шығармалары // Екі томдық. – Алматы, 1968. – 308 б.
2. Коменский Я. А. Ұлы дидактика. – Алматы, 1981. – 210 б.
3. Дьюи Д. Демократия и образование. – М.: Педагогика, 2000. – 384 с.

Научный руководитель:
Абитаева Роза Шанракбаевна

Нуржамал Саулембекова
(Жезказган, Қазақстан)

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРАТЫН АЛҒАШҚЫ СУБЪЕКТ-АТА-АНАНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Отбасы адамның барлық өмір ағымында бірге еріп жүретін маңызды феномендерінің бірі. Оның жеке тұлғаға әсерінің маңыздылығы, күрделілігі, жан-жақтылығы мен проблемалылығы отбасын зерттеудегі көптеген әр түрлі көзқарастар мен ғылыми әдебиеттерде кездесетін анықтамаларға алып келді. Отбасындағы өзара қарым-қатынас мәселелері көптеген зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған.

Отбасы балаға ықпал етеді, оны қоғамдық өмірге жетелейді. «Отбасының тәрбие институтты ретіндегі маңызы зор. Онда бала өз өмірінің маңызды бөліктерін өткізеді және де тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ету ұзақтығы жағынан басқа тәрбие институттарына бой бермейді,» — деп көрсетті А.И. Шужебева. А.Б. Харчев берген «отбасы» ұғымына түсініктеме неғұрлым жалпылама болып табылады: «Отбасы денелік өмір мен әлеуметтік ағза өмірінің арасында байланыстырушы звено болып табылады» [13].

Қазіргі таңда отбасы қызметінің ортақ топтамасы немесе жіктелісі жетік түрде толық жасалмаған. Мысалға, Г.М. Свердлов және В.Л. Ресенцев (1958) отбасының маңызды қызметтеріне ұрпақ жалғастыру, тәрбиелеу, шаруашылық және өзара көмек көрсету қызметтерін айтады. Э.К. Васильева (1981) өз зерттеулерінде отбасы қызметінің үш тобын қарастырады: шаруашылық-экономикалық, генеративті-тәрбиелік, мәдени, репродукциялық. С.Д. Лаптенконың пікірінше (1967), отбасының маңызды қызметтеріне шаруашылық-тұрмыстық, халықтың көбеюі, өз мүшелерінің демалысын ұйымдастыру, тәрбиелік жатады. 70 жж. басты назар отбасындағы қарым-қатынас пен оның тұлға қалыптасу процесінде алатын орны туралы Б.П. Парыгин, А.Г. Харчев айтады, сондай-ақ әйел адамның кәсіби іс-әрекетімен отбасы жағдайындағы міндеттерін үйлестіре білу сипаты және де отбасы өміріне қалай ықпал етеді» деген тақырыптарда С. Голод, З. Янкова т.б. зерттенеді. З.И. Файнбург «отбасындағы эмоциялық жағдайлар, олардың отбасы ішілік қатынастың тұрақтылығына ықпалы, отбасының тұрақтылық жағдайы» туралы Ю.Г. Юркевич отбасы мүшелері арасында қысымның бөлу себептері жайлы А.М. Уматинов және т.б. сөз етеді [15].

Сол жылдардың аяғына қарай отбасы мен неке психологиясында неке жұптарындағы әлеуметтік-перцептивті үрдістерді зерттеп, анықтаған Ю.Е. Алешина, «қалалық отбасыларда некелік рольдерді бөліп беруді» З.И. Янкова және т.б. қарастырды. Отбасы ішіндегі қарым-қатынастың даму заңдылықтарын саналы түрде түсіну талпыныстары жасалды.

Қарым-қатынасындағы маңызды объект - бала. Бала қайжасерекшеліккезеңіндеболмасын, оләрдайымотбасының, яғниата-ананың, қамқорлығынқажететеді. Қазіргі зерттеулерде отбасына байланысты, оның әр түрлі аспектілері қамтылды: тұлға дамуының негізгі көздері мен механизмдері туралы зерттеген ғалымдар Фельдштейн, Д.Л. Кондратьев және т.б., тұлғалық жаңа құрылымдардың ерекшеліктері туралы шетелдік И.С. Кон, Р. Дубровина, жас ерекшелік дағдарысының құрылымын зерттегендер Г.П. Гаврилова, Т.В. Драгунова және т.б, танымдық эмоциялы-еріктік және мінез-құлықтың ерекшеліктерін Кучинский, жеке тұлғаның өзіндік сананың құрылымы мен қызметі туралы В.В. Баруалкина, тұлғаның аномальды даму механизмдері туралы Е.Г. Дозорцева сияқты ғалымдарды атауға болады [26].

Отбасы туралы басқа көзқарас А.И. Захаровтың пікірлерінде жазылған. «Әлеуметтік психологияда «Бастапқы топ» деген түсінік бар. Бұл топтағы байланыстар топ ісіне оның мүшелерінің тікелей келісімдеріне, эмоционалдық әсерлерінен құрылады, оның қатысушыларының жоғары дәрежедегі бірігуін қамтамасыз етеді. Мұндай бастапқы топ отбасы болып табылады, ол жаңа мүшелердің сырттай «тәсілдерінің» арасында емес, балалардың дүниеге келуі арасында көбейіп, өсетін жалғыз топ».

Отбасы қатынасының категорияларына құрылған отбасы анықтамаларының ішінде А.Г. Харчев берген анықтама ерекшеленеді: «Отбасы бұл кішкентай топ ретінде ата-аналар мен балалар арасындағы өзара қарым-қатынастың нақты тарихи жүйесі, оның мүшелері некелік немесе туысқандық қатынаспен, тұрмысының ортақтығымен және өзара моральдық жауапкершілікпен байланысқан және халықтың рухани туындыларымен қоғам сұранысына негізделген әлеуметтік қажеттілік» [19].

Отбасы адамның эмоциясы, уайымы, көзқарасы мен қатынасымен байланысты емес, ол ерекше феномен. Отбасы феноменінің бір жолы оның құрылымын, тарихи уақыт талабына сай өзгеруін және бір отбасының өмірлік циклын логикалық түсіндірілуі. С.И. Голод (1998) пікірінше, отбасы феноменінде құрылымдық өріс ерлі-зайыптылар және ата-ана мен бала қатынасы деп қарастырады [20]. Терең тұлғааралық қатынастарды реттеу механизмдеріне арналған жұмыстарды талдауда шетелдік ғалым Э. Фромм, ресейлік ғалым М.И. Лисина, өзіміздің қазақстандық ірі ғалымдардың бірі С.М. Жақыповтардың қойылған мәселені толығымен шешуге мүмкіндік берді. Біріншіден, отбасы жағдайында бірлескен іс-әрекетті орындау барысында жеткіншектердің құндылықты-мағынылық құрылымдардың қалыптасу жағдайларын нақтылауға мүмкіндік берілді.

Екіншіден, жасөспірімдердің тұлғалық дамуында ауытқулардың пайда болуының отбасы ішіндегі алғышарттарын анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеудің методологиялық бағытына қарай жеткіншектерге отбасы ішілік құндылықтарды беру процесі, отбасы мүшелері арасындағы бірлескен әрекет пен эмоцияның өзара байланыстардың үйлесімділік механизмдерін қолдануға негізделеді. Жеткіншектерді зерттеуге психология ғылымындағы базалық теориялар мен концепциялар негізге алынады.

Психиканың онтогенезде дамуы мен тұлғаның қалыптасуы жайлы Л.С. Выготский мен А.Н. Леонтьевтің ғылыми мектебінде қалыптасқан психикалық даму теориялары жеткіншек жасының ерекшеліктерін зерттеген негізгі жұмыстар және жеткіншектердегі тұлғаның дамудағы өзіндік сана сезімдерді зерттеген концепциялары, Э. Берннің трансактілік талдауы, С.М. Жақыповтың бірлескен диалогты танымдық іс-әрекет концепциясы зерттеудің методологиялық-теориялық негізін құрады. Жасөспірімдердің агрессиялық мінез-құлқын зерттеген жұмыстар зерттеудің теориялық мәнділігін негіздеді (Н.Д. Левитов, Л.И. Божович). Жасөспірімдердің психикалық даму мәселелеріне қатысты қазақстандық жұмыстар зерттеудің теориялық негізі мен мәнділігін құрады (С.М. Жақыпов, Қ.Б. Жарықбаев т.б.).

Ал басқа да қазақстандық ғалымдардың зерттеулеріне үңілсек, С.Б. Елубаева «қазіргі қазақ жас - өспірімдердің өзіндік бағалауларын мен этностық сәйкестік пен өзіндік бағалауларының психологиялық ерекшеліктерін зерттеген. Бұл зерттеу нәтижесінде қазіргі замандағы жасөспірімдердің өзіндік бағалау құрылымын ересек алдыңғы толқын жеткіншектердің өзіндік бағалауымен салыстырғанда этностық сәйкестіктің компоненттері мәнді түрде азаятыны анықталды, өзіндік бағалаудың жалпы құрылымында түсінуі «өзін білу» және «ұйымдасқандық» сияқты сапалар бірінші орынға шықты.

Т.К. Күнсләмова өз зерттеу жұмысында жеткіншектердің агрессиялық мінез-құлқыты өзіндік сана-сезімдерді құрайтын негізгі компоненттері өзіндік бағалау және өзіндік реттелу мен өзара байланыста қарастырған. Педагогикалық - психологиялық көп қолданылатын психокоррекциялық жұмыстарға негізделген топтық оқыту әдісі, яғни психологиялық-педагогикалық тренингтер, арқылы жеткіншектердегі агрессиялық мінез-құлқыты азайту мен оның өзіндік бағалау мен өзара байланыс ерекшеліктері жан-жақты зерттелген. Зерттеу жұмысында белгілі ғалым Э.Берннің трансактілік талдау концепциясы арқылы жасөспірімдердің эго күйлерін белсендірудің негізінде олардағы агрессиялық мінез-құлқыты өзгертудің психологиялық ерекшеліктері қарастырылды. Жұмыста эксперименттік топтың сыналушылары «полигон балалары» деп аталатын әлеуметтік мәртебесі бар жасөспірімдер болды, яғни «радиациялық былғанған» аймақтардағы балалардың агрессиялық мінез-құлқы ерекшеліктері теориялық-эксперименттік зерттеу барысында зерттеледі. Зерттеуде жасөспірімдердің өзіндік бағалау, өзіндік реттелу эго күйдің белсендендірілуі мен агрессиялықтың өзара байланысын психологиялық-педагогикалық тренинг арқылы зерттеу және агрессиялықты азайту үшін психокоррекциялық жұмыстардың мүмкін жолдарын көрсетті.

Қ.А. Айдарбеков «Развитие диалогической структуры самосознания у подростков во внутри - семейных взаимодействиях» зерттеу жұмысы жеткіншек жастағы тұлғалық жекелік-вариациялық даму механизмдерін анықтауға бағытталған. Осы мақсатта жеткіншектің өмірлік әрекетін неғұрлым байланыстырып отыратын жаңа тұлғалық құрылымдардың кезекті психологиялық талдауы жүргізілген. Осы байланыстағы негізгі мәнділік жеткіншек жастағы тұлғалық жаңа құрылымдардың психологиялық мазмұнының іздестіру мен үлгісін жасау болып табылады, ал жеткіншектерді жаңа әлеуметтік қатынастарының жаңа деңгейге өтуін қамтамасыз етеді. Олардың пікірінше, жеткіншектерде осы тұлғалық жаңа құрылымдардың даму жағдайлары мен механизмдерінің тиімді жолы индивид енген отбасылық жүйенің қызмет атқару ерекшеліктері назарға алынып отыратын бағыт болып табылады.

Т.М. Шалғынбаев «Мінез-құлқы дезадаптивтік жасөспірімдердің кісілік қасиеттері мен кісіаралық қатынастар ерекшеліктері мен оларды келтіру» жұмысының мақсаты мінез-құлқы бұзылған жасөспірімдердің кісілік қасиеттерінің даму ерекшеліктерін және олардың кісіаралық қатынастар жүйесінде көріністерін кешенді түрде психологиялық зерделеу, сондай-ақ психологияның көмек көрсету мазмұнын жасау. Зерттелу барысында тәрбиеленуі қиын жасөспірімдердің кісілік қасиеттерінің даму ерекшеліктері анықталған.

Әдебиеттер:

1. Фаббасов С. «Халық педагогикасының негіздері» - Алматы. 1995.

2. Сухомлинский В.А. Балаға жүрек жылуы. - Алматы, 1976.
3. Кон И.С. Открытие «Я». – М., 2008
4. Педагогика. Уч.пособие для студентов пед.вузов и пед.колледжей/под ред. П.И. Пидкасистого. — М.: 2004. — 608 с.
5. Бейсенбаева А.А. Теория и практика гуманизации школьного образования. Алматы.,1998.

Научный руководитель:
к.п.н. доцент Абитаева Роза Шанракбаевна.

Лязиза Сергазина
(Астана, Казахстан)

СТУДЕНТТЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДАМУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Жаһандану жағдайында жоғары білім сапасын жетілдіру, кәсіби дағдыларды қалыптастыру – студенттерді оқытуды оңтайлы ұйымдастыруды талап етеді. Сонымен қатар, ЖОО жүргізілетін әдістемелік қызметтің маңызды шарты – оқытушының әр студенті шығармашылық ізденіс пен зерттеуге ынталандыратын педагогикалық шеберлік деңгейіне көтерілуіне ықпал ету.

Сонымен қатар, 2016 жылы Давос қаласында өткен Дүниежүзілік экономикалық форумда 5 жылда өзекті болатын 10 кәсіби дағдыны атап көрсетті, соның бірі креативті ойлау.

Әлеуметтік-педагогикалық әдебиеттерге талдау оқытушылардың жоғары білім беретін мекемелерде студенттердің креативті ойлауын дамытуға бағытталған ғылыми-әдістемелік жұмыстардың қарастырылуы жеткіліксіз екендігін көрсетті. Осыған сәйкес, жоғары оқу орындарындағы инновациялық оқыту студенттердің креативті ойлауын дамыту мүмкіндіктерін анықтауға, өзін-өзі бақылауға, түзету мен жетілдіруге бағытталуы шарт.

Жалпы, студенттердің креативті ойлауын дамытудың әлеуметтік-педагогикалық пәні ретіндегі міндеттеріне төмендегілерді жатқызамыз:

- тұлғаның даралық дамуын үйлесімді бірлікте қарастыра отырып, ғылыми әлеуметтендіруді қамтамасыз ету;
- тұлғаның дамуы мен әлеуметтендіру процесіне әсер етуші қарым-қатынастарды педагогикалық тұрғыдан реттеу;
- тұлғаның қоғамға және әлеуметтендіру процессіндегі педагогикалық ғылымдардың көпжақты әсерінің мүмкіндіктерін реттеу;
- әлеуметтік ортаның педагогикалық әлеуетін арттыру мен оны пайдаланудың шарттарын және тәсілдерін зерттеу;
- тұлға ұғымының мәнін, оның даму, қалыптасу кезеңдерін түсіндіру;
- адамның ілеуметтік болмысының түрлі формаларының (адам, жекелік, тұлға, субъект) шекараларын ажырата алу;
- тұлғаның дамуы мен өзін өзі дамытудың өзара байланыстылығына талдау жүргізу;
- әлеуметтік детерминант, әлеуметтік қалыптасу, тұлға қызметі мен дамуы ұғымдарының мәнін ашу [1, 21 б.].

«Креативтілік» түсінігі ағылшын тілінің «create» сөзінен аударғанда жасау, шығару дегенді білдіреді. Осы түсінікті алғаш рет Д.Симпсон 1922 жылы пайдаланған. Алғашқыда бұл термин тұлғаның стереотипті (шаблонды, қалыпты) ойлау тәсілдерінен бас тарту мүмкіндіктерін (қабілеттерін) анықтау үшін пайдаланылған.

XVII ғасырда педагогикадағы догматизммен, схоластикамен күрес жүргізген Ж.Ж. Руссо адамның меңгерген білімін өмірмен, практикамен байланыстыру мақсатында оқытудың қызықты да, белсенді әдістерін іздестіруді қарастырды. Оның шығармаларындағы кейіпкерлер ғылыми шындықты ашушы, зерттеуші ретінде танылады. Тұлға дамуындағы ерік пен дербестіктің маңызын ашып көрсетеді және схоластикалық мектеп әдістемесін сынға алады. Ол интеллектуалдық даму, ақыл-ой тәрбиесі туралы пікір білдіріп, баланың әлеуметтік-педагогикалық тұрғыдан шығармашылық тұлғасын дамыту керектігін айтып, баланың әлеуметтенуін, оқудағы белсенділік, дербестік ұстанымдарын көрсетті.

Ж.Ж. Руссоның дидактикасында оқыту үдерісінде ең бірінші танымдық әрекет идеясына үлкен мән берілді. Бала табиғатпен байланыста әлеуметтік жетілетіндіктен оның табиғи туа біткен ерекшеліктеріне сай өсуіне ерік беру қажеттігін ескертеді. Сондықтан ол баланың қызығушылығы мен дербестікке ұмтылысын, шығармашылығын, дарындылығын табиғи тұрғыда зерттеуді ұйғарады. Ал, оның әлеуметтік-педагогикалық тұжырымдамасының негізінде адал еңбек ететін, еңбегінің жемісті болуын көздеген, бостандық, теңдік орнаған жаңа қоғамда өмір сүретін нағыз ерікті, батыл - жаңа адамды тәрбиелеу талабы көрсетіледі [2, 56 б.].

XVIII ғасырда Кант шығармашылық әрекетке оқытудағы ойлау қабілетінің өнімі ретінде арнайы талдаулар жасайды. Канттың пікірінше, шығармашылық үдеріс адам танымы құрылымы элементтерінің сапалық әрекеті болып табылады. Ол шығармашылық қабілет адамның сезімдік қабылдауы мен ақыл-ой

қорытындысын өзара байланыстыратын түйін екендігін көрсетеді. Кант әлеуметтік-педагогикалық білім беру жүйесі туралы ой қорыта келе, оқыту әрекеті адамның өзін-өзі бағалауы мен оның жеке тұлғалық әлеуметтенуіне құрметпен қарау идеясын көтереді. Адамның шынайы еркіндігін моральдық талаптарға сай шығармашылық бағдарымен байланыстырады. Канттың бұл ілімін Ф.В. Шеллинг жалғастырып, шығармашылық қабілет ойлау өркениетінің сапалы және санадан тыс үдерістерінің бірлігінде көрініс беретінін сипаттайды.

XIX ғасырда А. Бергсон шығармашылық теориясының негізін қалап, шығармашылық – жаңаның үздіксіз пайда болуы деп, оның өмірлік мәніне тоқталады. Шығармашылық – құрастырудың субъективті әрекетіне қарама-қарсы (табиғатта – туу, өсу, әлеуметтену, жетілу үдерісі ретінде; түйсікте – жаңа бейнелердің, сезімдердің пайда болуы түрінде) үдеріс деп есептейді. Шопенгауэр бұл пікірді қолдай отырып, шығармашылық іс-әрекет басқарылмайтын, өздігінен жүзеге асатын беймәлім үдеріс деген тұжырым жасайды. Оған керісінше, шығармашылықтың әлеуметтік өмірмен байланысы материалистік ілімде көрініс тапты. Материалистік философия бойынша шығармашылық «адамның өзіндік болмысын көрсету тәсілі», бұл диалектикалық қарама-қайшылықтардың үздіксіз жүзеге асуы нәтижесінде көрінетін адамның әлеуметтік дамуының неғұрлым жоғары деңгейін бейнелейтін құбылыс [3, 97 б.].

Сонымен, философиялық зерттеулерде шығармашылық екі шешім арасындағы таңдау, оны бағалау мен жаңа мүмкіндіктерді іздестіру тұрғысынан қарастырылады. Ғалымдардың пікірлері бойынша, бұл таңдаудың жаратылыстану ғылымында гуманитарлық ғылымдарға қарағанда айырмашылығы бар. Гуманитарлық ғылымдарда шығармашылық еркіндік басым болса, нақты ғылымдарда, мысалы информатикада ол адамның жаңашылдық ынтасына тікелей байланысты болып келеді.

Қазіргі кезде философтар мәдениет пен жеке тұлғаның әлеуметтік даму идеяларының, ынтымақтастық пен өзара әрекет ілімдерінің толыққандылығын атап көрсете отырып, жеке тұлғалық – дамыта оқыту әдіснамасын құрайтын жаңа философиялық-педагогикалық идеялардың қажеттігін атап көрсетеді.

Білім беру философиясы бағытында шығармашылық проблемасы жеке тұлғаның өзіндік дербес дамуымен тікелей байланысты деп қарастырылады (В. Соловьев, В. Розанов). Мұның негізін жеке тұлғаға бағдарланған оқыту тұжырымдамасы, яғни жеке тұлғаның өзіндік әлеуметтік даму үдерісін терең зерделеуге бағытталған практикалық, әлеуметтік-педагогикалық әрекетті жетілдіру ілімі құрайды. Сондай-ақ, шығармашылық теориясын дамытуда Б.А. Лезиннің түйсік дамуының философиялық-лингвистикалық тұжырымдамасының маңызы зор. Бұл ілім бойынша шығармашылық әрекет арқылы тұлға табиғатының жоғары және шексіз деңгейдегі сипаты анықталады, шығармашылық шынайылық идеясымен байланыстырылады. Олардың пікірінше, шынайы объективті өмір – шығармашылық табиғатына қарсы келетін қажеттіліктер мен тайталас әрекеттер әлемі [4, 19 б.].

Н.А. Бердяев шығармашылық табиғатын талдай отырып, мынадай қағидаларды бөліп көрсетеді: шығармашылық үдеріс еркіндік болғанда ғана жүзеге асады; шығармашылық дара тұлғалық сипатта көрінеді; шығармашылық әлемдік, жалпы адамзаттық, ғарыштық және әлеуметтік бағытта болады.

Креативтілікті зерттеуге келесі ғалымдардың қосқан үлесі зор: Дж. Гилфорд, Е. Торренс, М. Чиксзентмихай, Д.Б. Богоявленская, К. Мартиндэйл, Н.Ф. Вишнякова, К.А. Торшина, Е.П. Ильин, А.Г. Грецов және т.б. Отандық зерттеушілердің арасынан – Б.А. Оспанова, В.В. Шахгулари, А.К. Избасқанова, Н.А. Михайлова, Р.Ш. Сыдықова, А.С. Швайковский, Б.А. Жетпісбаева, А. Кенжебаева және т.б. зерттеулерінде қарастырылған.

Дегенмен, аталған ғылыми зерттеулер мен әдебиеттерге, озық педагогикалық тәжірибелерге жасалған талдау бүгінгі күнге дейін студенттердің креативті ойлауының әлеуметтік-педагогикалық негіздері мәселесінің зерттеу нысаны болмағанын дәлелдеп отыр.

Демек, білім беру жүйесінде студенттердің креативтілік әлеуетін дамытуға қатысты іргелі зерттеулер болғанменде, болашақ әлеуметтік педагог мамандарының креативті ойлауын дамыту әлі де шешілмеген мәселелердің бірі екендігі белгілі.

Әдебиеттер:

1. А.К. Игибаева, Б.Т. Абалакова, А.К. Козыбаева/ Әлеуметтік педагогика/ оқу құралы – Алматы: «Эверно» баспасы, 2016. – 225 б.
2. Ж.Р. Баширова, Р.К. Бекмағамбетова, Н.С. Әлқожаева / Педагогика, әлеуметтік педагогика, өзін-өзі тану тарихы/ оқу құралы, - Алматы: Қазақ университеті, 2012. - 248 б.
3. Сыдықова Р.Ш. Теория и практика развития креативности будущих педагогов-музыкантов в системе высшего образования: дис. д.п.наук. - Туркестан. 2010. - 347 с.
4. Оспанова Б.А. Педагогические основы формирования креативности будущих специалистов системы университетского образования: дис.д.п.н. - Туркестан, 2006 - 288 е.

Научный руководитель:

профессор, доктор педагогических наук Шалгынбаева Кадиша Кадыровна

Ася Сучану, Марія Константинова
(Ізмаїл, Україна)

ПІЩАНА ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Пісок, як природний матеріал, завдяки своїй специфічній структурі, приємний на дотик, крихкий, має здатність до липкості, діє на дітей як магніт [2, с. 11]. Перш ніж вони встигнуть усвідомити, що робити, руки самі починають просівати пісок, будувати тунелі, гори, палаци. А якщо до цього додати мініатюрні фігурки, іграшки, тоді з'являється новий світ, розігруються сюжети і дитина повністю поринає в гру. Техніка «пісочної терапії» виникла в рамках юнганського аналітичного підходу та базується на роботі з символічним змістом несвідомого як джерелом внутрішнього зростання і розвитку. У 30-х роках минулого сторіччя послідовниця Карла Юнга Дора Калфф ввела в психотерапевтичний словник новий термін – sandplay, пісочні ігри, а в психотерапії з'явився новий напрям – пісочна терапія [2, с. 11]. Автор цього методу вважає головним принципом, покладеним в основу роботи, – «створення вільного і захищеного простору», у якому дитина може виражати та досліджувати власний світ, перетворюючи свій досвід і свої переживання, що часто незрозумілі або турбують, у зримі та відчутні образи. «Картину на піску можна зрозуміти як тривимірне зображення якого-небудь аспекту душевного стану. Неусвідомлена проблема розігрується в пісочниці, подібно до драми, конфлікт переноситься з внутрішнього світу в зовнішній і робиться зримим».

Метою нашого дослідження є аналіз пісочної терапії, її вплив на розвиток дітей з обмеженими можливостями, ефективність використання.

Перш за все слід зазначити, що арт-терапія широко використовується фахівцями (представниками соціономічних професій, робота яких спрямована на допомогу окремим особам або групам людей, які переживають складні моменти) принаймні останні кілька десятиліть, оскільки черпає ресурс в мистецтві, а спрямована на рішення діагностичних, корекційних, психотерапевтичних завдань [3].

Дослідження вчених в області арт-терапевтичної роботи виявили позитивний вплив арт-терапії на різні системи організму дитини: серцево-судинну, рухову, дихальну, центральну нервову. В результаті цих досліджень були зроблені висновки про те, що негативні емоції блокують функції головного мозку, що призводить до втрати орієнтування людини в навколишньому середовищі а позитивні емоції від спілкування з мистецтвом, на обіг, надають лікувальну дію на психосоматичні процеси, сприяють психоемоційному напруженню людини, мобілізують його резервні сили.

Поняття "діти з особливими потребами" або "діти з розладами розвитку" об'єднує категорії дітей з тими, хто має незначні відхилення від поведінки, і особам з істотними ускладненнями фізичного, психічного та психологічного розвитку. Загальним для всіх цих дітей є те, що певні порушення розвитку деформують людини («я») дитини, пов'язану з його емоційною сферою, мовою і особистістю, що призводить до проблем соціалізації дитини, порушенням процесів сприйняття світ і побудова відносин з ним [3].

Об'єктивною передумовою ідентифікації унікальної особистості кожної людини є створення рівних можливостей для всіх членів суспільства культурного розвитку. Тому проблема - це соціокультурна реабілітація дітей з особливими потребами.

Отже, арт-терапія часто виступає як оптимальний засіб соціального та педагогічного впливу на дітей, з якими потрібно працювати. Це дозволяє дитині відчувати і розуміти себе, відкривати думки і почуття, звільнитися від конфліктів, розвивати співпереживання, бути самим собою, вільно висвітлювати свої мрії та прагнення.

Навряд чи знайдеться багато людей, які в дитинстві не грали в пісочниці. Але, будуючи замки з піску, навряд чи хтось із дітей замислюється, що вони, таким чином, висловлюють свої почуття і ставлення до навколишнього світу. Сьогодні вченими розроблено цілий напрямок - пісочна терапія, яка допомагає не тільки дітям, а й дорослим.

За допомогою тактильного контакту з піском людина не тільки знімає стресову напругу, але і пізнає себе і свій внутрішній світ. Пісочна терапія дозволяє розкритися на глибинному рівні, зрозуміти свої проблеми і подивитися на них з боку, розвинути впевненість і творчий потенціал.

Пісок здавна використовується людиною в якості матеріалу для творчості. Не випадково, маленькі дітки так люблять гри в пісочниці. Саме дивлячись на те, як грають діти, і як при цьому їм вдається створювати власний маленький світ, фахівці прийшли до розуміння важливості використання піску в якості інструменту досягнення терапевтичних цілей. Взаємодія з піском дозволяє досягати внутрішньої гармонії і спокою. Це пов'язано з його особливою роллю в житті людини, адже пісок завжди використовувався для будівництва та облаштування.

Пісочна терапія - один з методів психотерапії, що виник в рамках аналітичної психології. Це спосіб спілкування зі світом і самим собою; спосіб зняття внутрішньої напруги, втілення його на несвідомо-символічному рівні, що підвищує впевненість в собі і відкриває нові шляхи розвитку. Пісочна терапія дає можливість доторкнутися до глибинного, справжнього Я, відновити свою психічну цілісність, зібрати свій унікальний образ, картину світу. Форми і варіанти пісочної терапії визначаються особливостями конкретної дитини, специфічними завданнями роботи і її тривалістю. Ігрові методи можуть застосовуватися: з метою діагностики; з метою надання первинної психологічної допомоги; в процесі короткочасної психотерапії; -в процесі тривалої психотерапевтичної дії [4].

Пісок допомагає відчувати творчу силу, адже будь-яка людина з його допомогою може будувати і створювати свою картину світу. Всі внутрішні переживання і конфлікти можна виплеснути через піщані скульптури і малюнки. Навіть просто водючи рукою по піску, людина відчуває прилив спокою і позитивної енергії, на зразок тієї, яку відчуваєш, лежачи на пляжі. Людина, що працює з піщаним матеріалом, як ніби знову відчуває себе в дитинстві, коли можна було ліпити всіляких невідомих звірятко, занурившись в власне «Я». Піщана терапія - це своєрідний повернення в дитинство, коли ваш творчий потенціал не знав рамок і правил. Це спосіб вирватися з побутових і психологічних проблем, відчувши політ фантазії.

За допомогою піщаної терапії людина вчиться дивитися на себе з боку і намагається знайти вихід із ситуації. Він заснований на можливості внутрішнього саморозкриття. Іноді усвідомлення того чи іншого факту, що впливає на проблему, відбувається навіть без допомоги психолога. Людина сама приходиться до розуміння внутрішнього конфлікту і вчиться вирішувати його.

Найчастіше піщана терапія проводиться для дітей. При іграх з піску у дитини розвивається дрібна моторика рук, яка в свою чергу стимулює мова малюка, його здатність до читання та письма. А, головне, світ, який дитина вибудовує на піску, може розповісти про його внутрішніх конфліктах більше, ніж будь-які розпитування. Тому що дуже часто маленьким дітям складно висловлювати свої думки словами, а через гру дитина «грає» неприємні ситуації і просто знімає напругу [4].

Піщана терапія також носить для дитини навчальний характер. Малюючи піском на дошці, вона може вивчати цифри і букви, вчити, де право, а де ліво, розвивати свої творчі здібності. У піщаниці йде потужний розвиток відчуття дотику, переважає наочно-образне мислення, тренується пам'ять і сприйняття. Дитина вчиться висловлювати свої думки, ідеї та почуття, закріплює знання про навколишній світ.

У піщаниці можуть проводитися не тільки індивідуальні заняття, але також і групові. Таким чином, людина вчиться не тільки знаходитися в суспільстві, а й взаємодіяти з іншими людьми. Між дітьми виникає емоційний контакт, вони знайомиться, просять допомоги і пропонують свою. Так як гри з піском - процес приємний, то робота в колективі буде позитивним.

Кожній людині потрібно своє кількість сеансів піщаної терапії, щоб змінитися самому і змінити ставлення до навколишнього світу. Сьогодні «піщаницю» використовують як додатковий інструмент в арт-терапії, дитячому психоаналізі, ігрової терапії.

Кілограм піску може змінити настрій дитини за лічені хвилини. Поставте малюкові невелике підношення, присипаний піском, і нехай він малює. Уже в старшому віці можна використовувати пісок і воду для створення фігур. Тут, як і в ізотерапії, дитина зобразить те, що зараз займає її думки. Батьки можуть допомогти дитині коригувати свого «героя», руйнуючи попередній і створюючи новий, більш позитивний сюжет. Пісок також розвивати сенсорне сприйняття дитини, моторику рук і фантазію, дозволить відпочити, заспокоїтися, зніме стрес після насиченого дня.

Ігри з піском дають дитині можливість відчути себе впевненою і змілою: вона створює нове, не боїться ламати старе і щось міняти. Пісок і вода найбільш часто використовуються дитиною в якості не структурованого середовища для гри. Однак, їх часто можна знайти в інтер'єрі ігрової кімнати.

У піщаної терапії використовується дерев'яний піднос стандартного розміру (50 x 70 x 8 см), пісок, вода, колекція мініатюрних фігурок і предметів (камінці, черепашки, гілочки). Колекція включає всі можливі об'єкти, які тільки зустрічаються навколишньому середовищу. Використовуються фігурки реальні і міфологічні, створені людиною і природою, привабливі і жадливі. Використання природних матеріалів дозволяє відчути зв'язок з природою, а рукотворні мініатюри - прийняти те, що вже існує. З їх допомогою маленькі і дорослі клієнти створюють в піщаниці цілі світи, що відображають їх настрій, переживання і проблеми. Тому колекція фігурок повинна бути здатна задовольнити їхні запити - навіть найнесподіваніші. Для психотерапевта складання колекції може стати окремим творчим і захоплюючим процесом. Дно і борту піщаниць зазвичай фарбують в блакитний колір, дозволяє моделювати образи води і неба.

Пісок і вода не мають структури і можуть перетворитися за бажанням дитини в будь-яку річ: поверхню луни, сипучі піски, пляж, засіб для чистоти. Їх можливості без кордонів. Пісок - дуже податливий інструмент творчості, творіння з нього можна без особливого жалю змінювати у будь-який момент. Пісок - демократичний матеріал, оскільки дозволяє працювати з собою кожному і навіть тому, хто не володіє особливим художнім даром, а тому боїться оцінки і відмовляється малювати.

Перший досвід використання піщаної терапії стосувався саме дітей з мовними, інтелектуальними, афективними та поведінковими порушеннями, як невербальний вид терапії, з метою дати відчуття безпеки знаходження в середовищі. Зараз цей метод використовується без будь-яких обмежень для всіх: і дорослих і дітей (від 3 років).

В ході творчої гри з піском активізуються самозцілюючі резерви дитячої психіки, які проявляються при певних умовах в процесі терапії. Пісок поглинає негативну психічну енергію людини, стабілізує його емоційний стан і гармонізує психоемоційний самопочуття дитини. Таким чином гри в піщаниці допомагають:

- формування цілісного, сильного і здорового «Я» дитини;
- забезпечення рівноваги між внутрішнім світом переживань і внутрішніх потреб і зовнішнім соціальним світом; позбутися психологічних травм;
- забезпечує безпосередню гру, де немає правильного і неправильного шляху;
- дозволяє зняти контроль з боку свідомості;
- не має обмежень для використання з дітьми різних культур, рас, віку та інтелектуального статусу;

- дає дитині можливість перейти від ролі «жертви» в ролі «творця».

Пісочниця є контейнером, який покликаний містити і витримувати всі негативні і позитивні переживання дитини. Пісок і вода, виступаючи важливими носіями сенсорних вражень, відчуттів і емоційно позитивних переживань, здійснюють заспокійливий вплив, дають емоційну розрядку і одночасно допомагають стимулювати поведінкову активність, спонукають дитину до гри.

Через програвання своїх фантазій, страхів, бажань у безпечних умовах піскової терапії дитина набуває можливість контролю за своїми внутрішніми переживаннями, гармонізувати загальний психоемоційний стан, знизити тривожність.

Крім терапевтичних завдань, в пісочниці вирішуються деякі корекційні завдання. Це і вдосконалення координації рухів, дрібної моторики, орієнтації в просторі, стимуляція вербальної і невербальної активності в процесі гри, формування навичок позитивної комунікації, розвиток сенсорно-перцептивної сфери дитини, зокрема тактильно-кінестетичний чутливості.

Література:

1. Мистецтво як засіб терапії дітей і молоді з особливими потребами / Упорядники: Певна В., Циганов Н. – Луганськ: ЛОЦССМ, 2001. – 160 с.
2. Половина О.А. Піскова терапія: міражі піщаної педагогіки /О.Половина/: Дитячий садок. – 2012.–№33 (657). – С. 11-15.
3. Тарарина Е.В. Глубинная арт-терапия: практики трансформаций / О. Тарарина: практическое пособие.– К.: Астамир, 2017. – 240 с.
4. Тарарина Е.В. Песочная терапия: практический старт / Е. Тарарина: практическое пособие.– К.: ФЛП Тарарина, 2017. – 240 с.

Науковий керівник:
Сучану Ася Костянтинівна.

Олена Борзик, Аліна Бутенко, Анна Дерев'янцева
(Харків, Україна)

ШЛЯХИ ТА МЕТОДИ ВПРОВАДЖЕННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ПРЕЗЕНТАЦІЙ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Упровадження мультимедійних засобів навчання є однією з прогресивних тенденцій реформування освітнього процесу початкової школи. Адже мультимедіа-технології мають величезний діапазон можливостей для чуттєвого сприйняття та ефективного засвоєння молодшими школярами теоретичних знань, вироблення відповідних умінь і навичок; формування цілісної картини світу; вдосконалення, оптимізації та інтенсифікації процесу навчання, надання йому динамізму, гнучкості та реалізації загальної мети початкової освіти, визначеної Державним стандартом початкової освіти від 21.02.2018 року [2, с. 37].

Проблема ефективного впровадження мультимедійних засобів навчання в освіті була висвітлена у працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Питання розробки загальних теорій упровадження мультимедіа в освіті досліджували В. Безпалько, Б. Гершунский, А. Єршов, К. Кастро, П. Піндера, Н. Роберт, Р. Селезньова й інші. Сьогодні проблемам упровадження мультимедійних технологій, зокрема мультимедіа-презентацій, у початковій школі присвячено низку методичних праць (А. Ашерова, В. Бикова, І. Булах, Ю. Громової, О. Довгялло, К. Доулінг, Ю. Жука, Г. Кедровича, М. Лапчика, Ж. Меншикової, І. Мураль, Л. Югової та ін.)

Однією з найбільш упроваджених мультимедійних технологій навчання у початковій школі є мультимедійна презентація. Інформативність таких презентацій набагато вища, ніж традиційних за рахунок мультимедійності — наявності не лише тексту і графіки, але й анімації, відео та звуку.

Мультимедіа — це представлення об'єктів і процесів не традиційним текстовим описом, а за допомогою фото, відео, графіки, анімації, звуку, тобто будь-яким відомим у наш час способом [3].

Мультимедіа є ефективною освітньою технологією завдяки гнучкості, інтерактивності й інтеграції різних типів навчальної інформації. Відмінною рисою мультимедіа є навігаційна структура, що забезпечує інтерактивність, тобто забезпечує «живий» зв'язок між учнями, вчителем та комп'ютером, адже дозволяє задати індивідуальну освітню траєкторію в межах програми, установити швидкість подачі матеріалу, кількість повторень, сприяти активному та свідомому засвоєнню знань учнями.

Презентація — це набір послідовно змінюючих одна одну сторінок-слайдів, на кожній з яких можна розмістити будь-який текст, малюнки, схеми, відео- та аудіофрагменти, анімацію, 3D-графіку, використовуючи при цьому різні елементи оформлення [5, с. 108].

Мультимедійна презентація — спосіб пред'явлення творчо переробленого вчителем, адаптованого для певного віку учнів мовної інформації у вигляді логічно завершеної добірки слайдів з певних тем [4, с. 171-173].

Під *мультимедійною презентацією навчального матеріалу* ми розуміємо логічно пов'язану послідовність сторінок-слайдів, об'єднаних загальною тематикою і оформленням в одному стилі, що містять інформацію різного типу та забезпечують інтерактивність.

Мультимедіа-презентації є одним з найефективніших засобів навчання у початковій школі, адже вони дозволяють імітувати реальність за допомогою участі в процесах, що відбуваються на екрані; стимулювати розвиток уяви та мислення учнів; формувати дослідницькі, пошукові уміння; викликати зацікавленість та позитивне ставлення учнів до навчання; вивільнити чимало часу для творчої співпраці вчителя з молодшими школярами; враховувати провідні канали сприйняття інформації (аудіального, візуального, кінестетичного) при організації навчального процесу; забезпечити атмосферу співробітництва та ефективного засвоєння навчального матеріалу на уроці.

У початковій школі мультимедійні презентації як засіб наочності є універсальними, оскільки їх можна використовувати при викладанні будь-якої навчальної дисципліни та на уроках будь-якого типу. Місце впровадження мультимедійної презентації на уроці залежить від його змісту та мети. Проте, практика впровадження мультимедійних презентацій в навчальний процес початкової освіти дозволяє виділити загальні шляхи та методи їх використання.

При вивченні нового матеріалу впровадження мультимедійних презентацій дозволяє ілюструвати теоретичний матеріал, тим самим забезпечувати чуттєвість сприйняття інформації. Пояснення нового матеріалу вчитель може супроводжувати фото-, аудіо-, відео фрагментами, гіперпосиланнями для зміни послідовності показу, що дає змогу вчителю на власний розсуд змінювати хід розповіді, бесід; акцентувати увагу на більш важливій інформації. Застосування особливо вигідно в тих випадках, коли необхідно показати динаміку розвитку якого-небудь процесу, висвітлити явище, показати взаємозв'язки тощо.

Для поглиблення знань учнів з вивченої теми за допомогою мультимедіа-презентації учитель може представляти додатковий матеріал у вигляді рубрики «Це цікаво...», «Для допитливих», «Цікаво знати що...» тощо. Таким чином, матеріал буде представлено конкретно та виразно, наочно яскраво, доступно для сприймання та засвоєння молодшими школярами, цікаво.

Мультимедійні презентації дають змогу вчителю розробляти найрізноманітніші інтерактивні завдання для закріплення та узагальнення знань учнів з нової теми чи розділу навчальної програми. Пізнавальні інтерактивні завдання можуть бути представлені у формі головоломок, кросвордів, ребусів, загадок, ігрових завдань, тестових завдань, яскравих схем для доповнення, ілюстрованих запитань, дидактичних ігор тощо.

Для перевірки та контролю навчальних досягнень учнів учитель може розробляти мультимедійне тестування, що є простим у використанні, забезпечує можливість самоперевірки, є засобом якісного оцінювання, служить стимулом для навчання, забезпечує візуальний контроль результатів навчання.

Мультимедіа-презентації у початковій школі є високоефективним інструментом емоційного розвантаження на уроці, адже мають широкий діапазон використання мультимедійних руханок, релаксацій, що сприяють зняттю втоми, забезпеченню необхідної рухової активності молодшого школяра, активізації образного мислення дітей, заряду новою позитивною енергією, дозволяють залишити дітей в емоційно-налаштованій атмосфері та продовжити логічний зв'язок теми уроку.

Мультимедійні презентації можна впроваджувати як фрагментарно — на окремому етапі уроку або під час конкретного виду роботи, так і цілісно - в ході всього уроку.

Поширеним явищем в сучасних освітніх закладах України, зокрема початковій ланці, є урок з мультимедійною підтримкою (мультимедійним супроводом).

Урок з мультимедійною підтримкою — це форма організації навчального процесу, де епізодично впроваджуються засоби мультимедіа, зокрема мультимедіа-презентації, для посилення навчального ефекту [1].

На такому уроці вчитель є організатором освітнього процесу й головним джерелом інформації, а мультимедійні презентації ним упроваджуються для посилення наочності, залучення одночасно декількох каналів сприйняття інформації молодшими школярами, більш доступного пояснення навчального матеріалу. Структура уроку принципово не змінюється. У ньому, як і раніше, є всі основні етапи, а змінюється тільки тимчасові характеристики.

Епровадження мультимедіа-презентацій на уроці повинно бути обґрунтованим, спрямованим на досягнення мети уроку, не перенавантажувати матеріал та не перетворюватися на самоціль.

При розробці мультимедійної презентації навчального матеріалу вчителю необхідно враховувати особливості конкретної навчальної дисципліни, передбачати її специфіку, особливості методів навчання молодших школярів та закономірності навчання. Мультимедійні презентації повинні відповідати меті та завданням навчальної дисципліни, не перенавантажувати навчальну інформацію, а органічно вписуватися в навчальний процес, забезпечуючи його оптимізацію.

Отже, епровадження мультимедійних презентацій в початковій школі є перспективним і високоефективним інструментом, що сприяє інтенсифікації всіх рівнів освітнього процесу; забезпеченню унаочнення та чуттєвого сприйняття теоретичного матеріалу; підвищенню пізнавальної діяльності учнів та формуванню позитивного ставлення до навчання; розвитку самостійності та творчих здібностей учнів; створенню сприятливих умов для активного спілкування та атмосфери співробітництва.

Література:

1. Аствацатуров Г. О. Педагогический дизайн мультимедийного урока
URL: http://vio.uchim.info/Vio_45/cd_site/articles/art_1_2.htm.
2. Державний стандарт початкової освіти № 87. [Чинний від 2018. 21. 02]. — Київ: Кабінет Міністрів України, 2018. 37 с.
3. Жук Ю. Можливості нової технології. Психологопедагогічні проблеми використання засобів нових інформаційних технологій у навчальному процесі. Освіта, 2003.
4. Маркус Н. В. Особливості застосування інформаційних технологій як засобу гуманізації навчання молодших школярів. Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: зб. наук. пр. Рівне, 2002. Вип. 23. С. 171-173.
5. Основы современных компьютерных технологий: учеб. пособие / под ред. проф. А. Д. Хомоненко. Санкт-Петербург: Корона Принт, 1998. 446 с.

Леся Цівина
(Хорол, Україна)

РОЛЬ МАТЕМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ

Основне завдання вищої школи, яке слідує з вимог і принципів Болонської декларації, є «орієнтація вищих навчальних закладів на кінцевий результат: знання, уміння та навички випускників, що повинні бути застосовані та використані на користь держави». Це вимагає глибокої перебудови психологічної, дидактичної, методичної та наукової діяльності педагогічних працівників, опанування ними сучасних

Математика, як одна з базових навчальних дисциплін, що викладається на початкових курсах вищих навчальних закладів (ВНЗ) аграрно-технічної освіти, відіграє важливу роль у підготовці фахівців вищої кваліфікації сільськогосподарського виробництва, оскільки вивчення багатьох споріднених і фахових дисциплін вимагає використання тих чи інших математичних методів. Курсове і дипломне проектування, як правило, пов'язане з проведенням пошуку оптимального варіанту запропонованого технічного рішення чи технології та розрахунком економічної ефективності, що може бути досягнута внаслідок їх запровадження на виробництві. Жодна з цих задач не може бути ефективно розв'язана без застосування математики, і саме ці орієнтири мають перебувати в полі зору викладача при викладанні цього предмету.

Необхідною умовою математичної підготовки майбутнього аграрника у ВНЗ I-II рівнів акредитації повинно стати формування його професійно-математичної компетентності. Порівняно з іншими навчальними дисциплінами природничого циклу, математика як наука вирізняється чи не найвищим рівнем абстрактності понять і тверджень, тому при її викладанні, поряд з іншими, мають бути забезпечені такі дидактичні принципи як доступність, послідовність, систематичність та символічна наочність навчання. У структурі професійної підготовки фахівців інженерно-технічних спеціальностей вагоме місце посідає математична підготовка, яка передбачає сформованість математичної компетентності, здатність до математичного моделювання, інтеграцію на рівні міжпредметних зв'язків. Математична підготовка майбутніх інженерів тісно пов'язана з поняттям професійної підготовки, адже математична підготовка містить як процесуальний, так і результативний компоненти підготовки. Це дозволяє визначити математичну підготовку інженера, як здатність до застосування математичних знань у професійній діяльності.

При викладанні математики, вищої математики необхідно реалізувати дві основні задачі: з одного боку представити математику як цілісну фундаментальну науку, яка є абстрактною моделлю реального світу, а з іншого – показати широкі можливості математичних методів при їх використанні в інших навчальних дисциплінах і застосуванні до розв'язування прикладних задач. З цього приводу академік Б.В. Гнеденко зауважує: «Математику відносять до фундаментальних наук, і це правильно. Але щоб студент зрозумів це, йому потрібно неодноразово продемонструвати фундаментом чого і як вона стає. А для цього необхідно показати на чисельних прикладах, як і чому методи математики дозволяють розв'язувати задачі практики і як задачі практики неодмінно приводять до необхідності подальшого розвитку самої математики та її методів».

Процес навчання – це процес двосторонній; для його успіху потрібно не тільки висока якість роботи викладача, але й активна діяльність студентів, їх бажання оволодіти тими знаннями, що дає викладач, їх інтерес до навчання, серйозна і вдумлива робота під керівництвом викладача.

Серед усієї роботи, що проводить викладач на занятті, особливо потрібно виділити процес засвоєння студентами нових знань, нової інформації. Яким же чином здійснюється процес передачі нових знань на занятті? Однією з найпоширеніших форм передачі знань студенту є, так звана, догматична форма: викладач розповідає, пояснює, студент слухає, вникає, намагається зрозуміти і запам'ятати; викладач розповідає, а студент записує і т. д. Пізніше це прийняло форму лекції; викладач дає пояснення, чому це так, а не інакше. Такі пояснення сприяють підвищенню ефективності навчання.

Але разом з догматичною формою організації навчання з давніх часів відома і інша, пов'язана з іменем давньогрецького філософа Сократа, – форма бесіди: викладач задає послідовно запитання і,

отримуючи від студента послідовно відповіді на них, доводить студента до необхідності самому дати відповідь на основне питання, яке було поставлене на початку бесіди. Очевидно, що такого роду бесіда вимагає від студента активної розумової діяльності, зосередженості, більш глибокого осмислення і аналізу, і на сам кінець, правильної відповіді.

При вивченні математики, вищої математики доцільно використовувати, як догматичну так і «сократівську» форму бесіди. Наприклад, при вивченні тем «Елементи лінійної алгебри» краще пояснювати новий матеріал у формі лекцій, щоб студенти записали і осмислили даний матеріал. Тоді як для засвоєння теми «Границя функції в точці» необхідно використати проблемну бесіду, бо даючи означення границі так, як воно записане в підручнику, ми зіткнемося з тим, що не кожен студент зрозуміє, про що саме йде мова. І лише після цієї бесіди, можна подавати наукову теорію про границю функції в точці та правила її обчислення.

Можна використовувати «студактивне» навчання, тобто таке, що передбачає самостійне формулювання завдань студентами, у процесі професійної підготовки. За допомогою неї досягається висока результативність навчання.

Знаннєва парадигма, яка превалює в технічній освіті, уже не задовольняє вимог до особистості інженера – дослідника як „добре поінформованого” фахівця. Особливості сучасних інженерних завдань (невизначеність постановки, необхідність урахування множини зовнішніх і внутрішніх параметрів, надлишок або нестача початкових даних тощо) висувають високі вимоги до мисленнєвих здібностей фахівця. Сучасному інженерові слід уміти знаходити необхідну інформацію, визначати проблеми, виробляти гіпотези, розпізнавати в сукупностях даних певні закономірності, розв'язувати складні міждисциплінарні завдання.

Вирішального значення у становленні випускників технічного університету – майбутніх інженерів – як фахівців набуває вміння обґрунтовувати, розробляти та досліджувати математичні моделі технічних об'єктів, а підґрунтям указаних вище професійних умінь є математичне мислення студентів. Уміння застосовувати у професійній діяльності знання з математики є найважливішим компонентом математичної компетентності, що є підґрунтям для формування професійної компетентності студентів інженерних спеціальностей. Останнім часом в інженерній галузі спостерігається тенденція розширення кола завдань, які розв'язуються математичними методами. Студенти інженерних спеціальностей мають опанувати не лише абстрактне, але й емпіричне, прикладне розуміння

математики. Тому є всі підстави стверджувати, що значення математики як ефективного засобу розвитку уявлень про кількісні відношення та просторові уявлення в інженерній освіті суттєво зростає.

Зміст педагогічної інноватики

1. Застосування проблемного навчання у навчальному процесі.
2. Формування дослідницьких умінь у процесі навчання.
3. Багаторівнева математична підготовка на базі інтегрованих форм занять і контролю.
4. Реалізація контекстного навчання у процесі викладання математики.
5. Математична модель оцінки якості навчання студентів.

Викладання математичних дисциплін у вищій школі переживає зараз важкий і складний період корінної перебудови, переоцінки цінностей, перегляду цілей і завдань. Оскільки математична підготовка має певну специфіку, яка полягає, передусім, у високому рівні абстрактності навчального матеріалу і необхідності докладання великих зусиль для оволодіння ним, то саме ця навчальна дисципліна потребує потужного дидактичного та методичного супроводу її викладання.

Як, правило, негаразди із засвоєнням курсу математики, фізики, інформатики бувають не із-за відсутності математичних здібностей, а із-за відсутності вміння систематично працювати і доводити все те, що пізнається до розуміння, а не до зазубрювання. На жаль, програма рівня стандарту з математики – 280 годин спрямована на завершення формування у студентів уявлення про математику, як елемента загальної культури. При цьому не передбачається, що в подальшому студенти пов'язуватимуть з нею свою професійну діяльність. Для техніко-технологічних спеціальностей рекомендується академічний рівень, а це близько 420 годин. Це тези з пояснювальної записки навчальної програми з математики для вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації. Звичайно, програма з математики є досить складною і насиченою, годин не зовсім вистачає. Але викладачі роблять все можливе, щоб якісно і найбільш повно подати її студентам.

Мало виявити здібності студентів, необхідно створити умови для їх розвитку, для творчого пошуку. Він починається із вступного іспиту до навчального закладу, продовжується на заняттях з математики, фізики, інформатики, в гуртках, при опрацюванні спеціальної літератури, в роздумах над нестандартними задачами, самостійному подоланні труднощів, вихованні звички постійно і напружено працювати над собою.

Досліджуючи сучасний стан математичної підготовки студентів інженерних спеціальностей, науковці вказують на такі її основні проблеми як:

- відсутність диференціації навчання;
- скорочення аудиторних годин;
- низький рівень математичної підготовки абітурієнтів;
- надмірна деталізація викладу математичного матеріалу;

– недостатня вмотивованість студентів до вивчення предмета та самостійне розв'язування проблем тощо.

З метою диференціації навчання математики доцільно використання у методиці викладання математичних дисциплін нових педагогічних технологій – особистісно-орієнтованого навчання в цілому і диференційованого навчання зокрема. Для ефективної реалізації ідеї диференційованого навчання необхідна якісна діагностика рівня знань, умінь і навичок студентів, яка дозволяла б своєчасно і достовірно виявляти дидактичний стан рівня навченості кожного студента.

Впровадження в навчальний процес інтерактивних і евристичних технологій значно покращує якість освіти. Вони розвивають дослідницький дух студентів, вміння самостійно здобувати знання, аналізувати і синтезувати накопичений матеріал, самостійно і критично мислити та висловлювати власну думку. Формують у студентів творчий підхід до завдання, ініціативність та наполегливість. Звичайно, при вивченні математичних дисциплін дещо складніше використовувати ці технології, ніж при вивченні дисциплін гуманітарного та економічного циклу. Це пов'язано з досить невисоким математичним рівнем підготовки студентів і великим об'ємом теоретичного матеріалу.

Організація інтерактивного навчання передбачає використання наочних прикладів і демонстрації певних процесів, що практично неможливо без використання демонстраційного екрану. Саме демонстрація процесу розв'язання задачі (процес побудови графіка, визначення екстремумів, перетин тривимірних фігур, анімаційне відображення процесів побудови) спрощує сприйняття матеріалу та покращує його засвоєння. Інтерактивне навчання, при правильному застосуванні, робить можливим значно збільшити відсоток засвоєння матеріалу.

Як дієвий спосіб підвищення якості інженерної освіти пропонує створення віртуальних лабораторних робіт та інтерактивних мультимедійних демонстрацій, які підвищують наочність дисципліни. Як важлива форма підвищення якості професійної підготовки майбутніх фахівців є технологія комплексного алгоритмічного навчання студентів, що заснована на використанні сучасних комп'ютерних засобів та інформаційного забезпечення. Досвід створення та дослідження параметрів математичних моделей показує, що ефективним для професійного навчання майбутніх інженерів є застосування спеціалізованих систем комп'ютерної математики (СКМ), або програмних пакетів імітаційного математичного моделювання, які полегшують побудову математичних моделей і дослідження параметрів їх роботи. Загальновідомими є такі: Simulink/MATLAB, MathCAD, Maple, Mathematica.

Одними із шляхів впровадження інформаційних технологій у інженерну підготовку є віртуальні лабораторії. Оскільки навчання математики, вищої математики має певну специфіку, яка полягає, передусім, у високому рівні абстрактності навчального матеріалу та необхідності докладання значних зусиль для оволодіння ним, то саме цей предмет потребує уваги в аспекті дидактики та методики викладання.

Професійна спрямованість математичної підготовки студентів інженерно–технічних спеціальностей – це складна, багатогранна та різновекторна система, що включає комплекс педагогічних засобів, які забезпечують засвоєння передбачених освітньо–професійною програмою знань, умінь і навичок, і, водночас, передбачає формування ціннісного ставлення до обраного фаху, потреби в професійній діяльності та готовності до неї майбутнього інженера.

Основною метою навчальної та виховної роботи в коледжі є всебічний розвиток студента як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей. Виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, забезпечення народного господарства кваліфікованими спеціалістами.

Література:

1. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів/ Н.П. Волкова. - К.: Видавничий центр "Академія", 2001. - 576 с.
2. Щукина Г.А. Актуальные вопросы формирования интереса в обучении / Г. А. Щукина. - М.: Просвещение, 1979. - 160 с.
3. Бахрушин В.Є. Математичне моделювання: навчальний посібник / В.Є. Бахрушин. – Запоріжжя: ГУ „ЗІДМУ”, 2004. – 140 с.
4. Амонашвили Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса/ Ш.А. Амонашвили - Минск, 1990.
5. Клепко С. Модернізаційні процеси в сучасній освіті/ С. Клепко. – К.: Шкільний світ, 2008. – 118 с.
6. Грицюк О.С. Модифікація змісту математичної підготовки майбутніх інженерів на засадах професійної спрямованості / О.С. Грицюк // Сучасні соціально-економічні системи та проблеми освітології: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. аспірантів та молодих вчених (Дніпропетровськ, 13квітня 2013р.) 2013. – 29 с.

Леся Червона
(Київ, Україна)

УПРАВЛІННЯ УНІВЕРСИТЕТОМ В КОНТЕКСТІ ОСВІТНІХ РЕФОРМ

Освіта є основою людської діяльності та запорукою успішного розвитку будь-якого суспільства. Система освіти України вже не один рік перебуває у стані реформування на шляху пошуку найоптимальніших форм і схем функціонування закладів вищої освіти, що зумовлено як процесами демократизації суспільних відносин в країні так і в контексті світових освітніх тенденцій на кшталт глобалізації, інформатизації, євроінтеграції тощо. Переосмислюючи власний досвід та вивчаючи практику функціонування освітніх систем інших країн світу, Україна прагне вивести власну освітню систему зі стану кризи, що не можливо без пошуку механізмів ефективного університетського врядування.

Всі цивілізаційні виклики такі як глобалізація, інтеграція, модернізація, інформатизація тощо істотно впливають і змінюють як наш світогляд так і наше щоденне життя. Доволі очевидним для кожного є те, що не залишилось жодної сфери людської діяльності якої б не торкалися ці зміни. Тому не дивно, що і сучасні університети постійно змінюються (трансформуються, модернізуються, реформуються) під впливом різноманітних цивілізаційних викликів. Це призводить до того, що поступово трансформується як місія університету в сучасному суспільстві (його суспільне призначення, що набуває нових ознак) так і його інституційна структура (як організації), форми та методи функціонування. Сьогодні успішність інституційного розвитку університету в значній мірі залежить від рівня залучення та участі всіх стейкхолдерів. Що в свою чергу призводить до того, що лінійна модель управління університетом (вертикаль прийняття рішень згори до низу) не відповідає вимогам часу, а відтак втрачає свою ефективність і вимагає нової моделі, яка базується на зворотному зв'язку, мережах та залученні зацікавлених сторін на всіх рівнях.

Тому закономірними постають питання: «Що таке врядування?», «Що розуміється під ефективним врядуванням» і «Як побудувати систему ефективного функціонування університетів в сучасних українських реаліях?».

Перше, з чим можна стикнутися при розгляді проблем врядування є застосування найрізноманітніших термінів таких як: «публічне врядування», «добре врядування», «системне врядування», «належне врядування», «демократичне врядування», «європейське врядування», «ефективне врядування» тощо. Більшість з них розроблялися і застосовуються в політичних і економічних науках. Разом з тим, необхідність управління існує в будь-який час, коли група людей об'єднує зусилля для досягнення певної мети, а врядування полягає в тому, як в тій чи іншій інституції (організації, установі тощо) організуються процеси, правила та норми поведінки для прийняття рішень. Варто зазначити, що англійське «governance» доволі часто перекладають і як врядування, і як управління, і як адміністрування. Це в свою чергу може викликати певну плутанину у вживанні даних термінів, в кожному з яких закладено різне концептуальне значення. Один з існуючих підходів у визначенні змісту «врядування» інтерпретує його як «форму багатоорганізаційних дій». «Прибічники цього підходу акцентують увагу на тому, що «врядування» (governance) – це процес, в контексті якого будь – яка соціальна система, як «самокероване», «самокоординуюче» утворення не штучно створюється (be crafted), а спонтанно «виникає» (emerge), у процесі взаємодії «різних груп» в боротьбі за «владу і контроль» над організацією. За цією схемою моделюються різні варіанти «самоврядування» (self – governance), яке розглядається як один із важливих способів суспільного врядування (public governance) у сучасному суспільстві. Вважається, що «самоврядування» – це спроможність суспільного утворення забезпечувати себе необхідними засобами для розвитку та збереження ідентичності за рахунок власних можливостей і тим самим демонструвати відносний рівень власної соціально-політичної автономії» [1].

«Системний підхід, що спирається на ідеї «autopoiesis», доповнюється поглядами на врядування як «взаємодію» (interaction) між різними соціальними акторами, що репрезентують тих, ким керують, і тих, хто керує. Сутність цього процесу досить влучно, як нам здається відображає розуміння «governance» як «скерування». Функція координації розподіляється серед усіх «соціальних акторів». Ключова ідея концепції «мережевого врядування» – розгляд суспільства крізь призму трьох його «визначальних рис» – різноманітність, динамізм та комплексність (складність). Вони характеризують контекст взаємодії між «соціальними акторами» в системі управління. При цьому жодному із них не віддається перевага... Концептуальний наголос на взаємодії означає, що не актору, чи структури є визначальними факторами, а «взаємовідносини між елементами, акторами та процесами» в соціальних системах управління. І зміни, і стабільність – результат «взаємодії». Їх адекватне розуміння – вирішальна запорука ефективного врядування... Врядування (governance) – це скоріше результат взаємодії учасників процесу управління, що впливають один на одного» [1].

Отже, як бачимо, традиційно поширене уявлення про те, що відповідальність за прийняття рішень в галузі управління університетом покладається виключно на адміністрацію університетом відійшла в минуле. Як зазначають в своїй книзі «Освітня політика» В. Андрущенко та В. Савельєв «...Відбуваються серйозні відповідні зміни у врядуванні університетського життя. Університети із «республіки вчених», в якій приймаються колегіальні рішення із стратегічних питань, поступово перетворюються в «організації стейкхолдерів», в яких професура є одним із них. Інакше кажучи, університети стають «справжніми

корпоративними організаціями, що діють як соціальні підприємці». Відповідно, «академічне врядування» переростає в «корпоративне врядування». У навчальних закладах створюється «впливова менеджеріальна інфраструктура». Ректори, зокрема, із «перших серед рівних» перетворюються у «виконавчих директорів» (Chief Executive). В літературі ці процеси кваліфікуються як «менеджеріальна революція». «Новий менеджеріалізм» (new managerialism), як зазначають Дж. Тейлор та А. Мірою, «став домінуючою тенденцією у вищій освіті Європи та інших індустріальних та розвинутих країнах в 90-х роках минулого століття».

І далі, відповідаючи на запитання: «У чому виявляються особливості впливу «нового менеджеріалізму» на університетське врядування?» і «Як управлінська стратегія вона поєднує в собі «значний рівень процедурної свободи інститутів, особливо у фінансовому адмініструванні та менеджменті, із активним наглядом за освітницькими справами з боку уряду», вони зазначають «Університетське врядування «освячене», скажімо так, ідеями «нового менеджеріалізму», вирізняється наступними особливостями:

- посилення адміністративних та лідерських функцій;
- визначення пріоритетів в управлінні, «контрактуалізація» взаємовідносин уряду та університету, оцінки цілей та освітнього продукту, використання індикаторів діяльності;
- орієнтація на клієнта – споживача, що передбачає «новий фокус» на якості послуг та маркетингу;
- відповідність якості витраченим грошам (value-for-money), особлива увага до витрат та доходів.

Головним у наданні освітніх послуг за таких умов є розвиток та функціонування ефективної системи планування та менеджменту в усіх інститутах вищої освіти» [1].

На наш погляд, участь (англійське Participation, в перекладі означає участь або співучасть) всіх зацікавлених сторін в управлінні університетом постає в якості важливого аспекту в контексті змін, що відбуваються в університетському управлінні, з акцентуванням на понятті «партнерство». Співучасть в управлінні побудована на партнерстві, є освітнім і соціальним процесом, і обов'язково повинна бути прийнята до уваги на всіх щаблях освітньої системи в кожній країні. Так, наприклад, один з європейських дослідників А.Obondoh, пише: «коли члени університетської спільноти беруть участь у прийнятті рішень, їх індивідуальні, групові та організаційні потреби, і потреби більш зовнішніх зацікавлених сторін, швидше за все, будуть враховані, і вони будуть задоволені результатами. Залучення всіх зацікавлених сторін до процесу прийняття управлінських рішень, підвищує якість життя, підвищує ефективність в наданні послуг, підвищує мотивацію, зменшує конфлікт і розвиває соціальну згуртованість». Він припустив, що шляхом обміну управлінських і адміністративних обов'язків з великою кількістю зацікавлених сторін, університетська адміністрація (керівництво) опиняться з рештою в умовах, коли одна з їхніх основних функцій буде полягати в посередництві між різними групами інтересів. Серед цих різних груп інтересів університетів, студенти є головними і найбільш фундаментальним з усіх. Їх участь в процесі управління необхідна для того, щоб робити університети підзвітним, прозорим, гнучким і ефективним місцем для знань, суспільства і культури для того, щоб взаємодіяти зі зростаючим попитом в сучасному глобальному світі [2].

Важливо акцентувати увагу на тому, що завдання реформування університетського врядування з метою досягнення його найбільшої ефективності враховуючи з одного боку реалії українського суспільства, а з іншого світові освітні тенденції, можливо лише за умови концентрації зусиль всіх стейкхолдерів освітнього процесу починаючи від держави, адміністрації університету, викладацького складу, студентства, батьків, роботодавців тощо. Їх відданість справі - побудувати ефективне врядування в університетах – може стати суттєвим фактором відновлення довіри до українських університетів та усвідомлення й зростання їх ролі як стратегічно важливих соціокультурних інституцій сучасного суспільства, що в свою чергу забезпечить підтримку з боку громадськості відповідних реформ.

Література:

1. Андрущенко В. Освітня політика (огляд порядку денного) / В. Андрущенко, В. Савельєв. – К.: «МП Леся», 2010. – С. 184.
2. Obondoh A. The politics of participatory decision making in campus governance / Andiwo Obondoh. - Accra-North, Ghana: Association of African Universities, 2003. – 13 p.
3. Червона Л. Участь студентського самоврядування в управлінні університетом / Л. Червона // Особистість студента і соціокультурне середовище університету в суспільному контексті. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (2 червня 2017 р.). – К, 2017. – С. 176.

Тетяна Черкасова
(Суми, Україна)

СТАН ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

В сучасному світі проблема інклюзивної освіти є принциповою оскільки щорічно збільшується кількість дітей з особливими потребами. Зараз в нашій країні проживає більше 165 тисяч дітей-інвалідів віком до 18 років. Як правило це діти з вродженими аномаліями, хворобами нервової системи, розладами

психіки та поведінки. Головна проблема для цієї категорії населення - рівний доступ до усіх можливостей сучасної цивілізації, починаючи з вільного пересування по місту, і закінчуючи освітою та працевлаштуванням.

Саме тому вже протягом довгого часу, весь західний світ просуває ідею всебічної інтеграції людей з особливими потребами в звичайне життя суспільства. Звідси і походить термін - інклюзив (в перекладі з англ. - включення, інтеграція). Виходячи з цього, інклюзивна освіта - надання рівного доступу до навчального процесу людям з особливими потребами. Ідея інклюзивної освіти доволі проста: дитина з фізичними вадами навчається разом зі здоровими дітьми (як заведено в усьому цивілізованому світі). Жодного європейця не здивувати тим, що деякі учні поспішають до школи на інвалідних візочках або спираючись на палиці. А пандуси в дитячих садочках, школах та вищих навчальних закладах – звична справа. Діти змалку привчаються бути толерантними до, трохи інших на вигляд, але з такими ж потребами дітей.

Серед 17 337 українських шкіл лише 1127 охоплені інклюзивною освітою. Більш ніж 56 тисяч школярів з особливими потребами не навчаються в загальноосвітніх закладах. Таким чином, показник інклюзивної освіти в Україні складає лише 7%. Для порівняння: в Литві він дорівнює 90%, в Польщі - 42%, в Словаччині - 42%, в Угорщині - 57%, в Італії - 99%, в Норвегії - 90%, у Франції - 25%.

За радянських часів проблема інвалідів вирішувалась шляхом її ігнорування та обмеження. Створювались спеціалізовані школи-інтернати для інвалідів, в кращому розумінні - спеціалізовані класи. Діти-інваліди не мали контактів з однолітками і це викликало незворотні психологічні зміни в їх свідомості, стверджувало впевненість в їхній неповноцінності. Більшість вихованців спецшкіл в своєму подальшому житті мали почуття знедоленості, самотності та непотрібності суспільству.

Щоб інтегрувати "особливих дітей" в суспільство і надавати їм змогу отримати гарну освіту, суспільні організації спільно з науковими та профільними держструктурами ще десять років тому розробили експериментальну програму по запровадженню інклюзивної освіти в Україні. В експерименті спочатку брали участь 22 учбових заклади. Згодом цей експеримент став розповсюджуватись по всій Україні, і зараз шкіл, що практикують інклюзивну освіту, стає набагато більше. Лише у Львові діє до 80 інклюзивних шкіл.

Сьогодні проблемою інклюзивної освіти почала займатися перша леді держави - Марина Порошенко. З липня 2016 року, під її керівництвом, Фонд Порошенка розпочав реалізацію низки регіональних проектів стосовно інклюзивної освіти в деяких регіонах України. Дружина президента визначила наступні головні пріоритети розвитку інклюзивної освіти: Перше і найголовніше - це найшвидше прийняття закону про освіту, що урегулює юридичні правові норми реалізації права на освіту для всіх дітей без винятку. По-друге, важливо забезпечити державне фінансування додаткових послуг для дітей з особливими освітніми потребами. Наступне - створити інклюзивні ресурсні центри, котрі будуть займатись та супроводжувати дітей з особливими освітніми потребами. Далі - адаптувати освітні матеріали і підготувати педагогів, і, що не менш важливо - проводити інформаційну та роз'яснювальну роботу стосовно популяризації інклюзивної освіти в Україні.

5 липня 2017 року президент Порошенко підписує Закон "Про інклюзивну освіту" (Про внесення змін в Закон України "Про освіту" стосовно особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг). Цей закон, зокрема, закріплює право на освіту осіб з особливими освітніми потребами і надає їм можливість отримувати освіту в усіх учбових закладах, в тому числі, безкоштовно в державних та комунальних учбових закладах, незалежно від "встановлення інвалідності". Майже одночасно збільшується державне фінансування на профільні програми по інклюзивній освіті. В 2017 році з державного бюджету було виділено 210 млн гривень цільових субвенцій для дітей з особливими потребами. Кожна з таких дітей отримує 23 тисячі гривень на гаряче харчування в школі, транспорті, додаткове вивчення шкільних предметів та заняття в творчих гуртках.

Ситуація з введенням інклюзивної освіти в вищій школі, нажаль, набагато складніша, оскільки увага з боку профільного міністра та першої леді прикута сьогодні, перш за все, до початкової та середньої школи. Згідно статистичним даним з 2,5 мільйонів студентів вітчизняних учбових закладів I-IV рівнів акредитації, трохи більше 10 тисяч - люди з особливими потребами. На практиці це менше 1% від загальної кількості людей з інвалідністю працездатного віку (до 40 років).

Єдине, що на сьогодні зміг зробити уряд - включити в перелік категорій, котрі отримують так звані "соціальні стипендії" дітей з інвалідністю I-III груп. Решта питань вирішується в форматі адміністрації окремих ВНЗ або місцевої влади. Зокрема, деякі українські виші навіть декларують визначену спеціалізацію роботи з окремими групами людей з інвалідністю. Наприклад, Київський політехнічний інститут декларує ефективність роботи зі студентами з вадами слуху. Національний педагогічний університет Драгоманова одним з перших в Україні почав розробляти цільові учбові програми для студентів з інвалідністю.

Протягом довгого часу існували навіть спроби побудови спеціалізованого ВНЗ, котрий би працював, перш за все, в сфері інклюзивної освіти. Йдеться про Відкритий міжнародний університет розвитку людини "Україна". В різний час він мав до 30 регіональних відділень. Щороку в університеті навчається близько 6% студентів з інвалідністю, тоді як в Україні цей показник становить 0,04%. Переважно це студенти з захворюваннями опорно-рухового апарату, з порушеннями слуху, зору і захворюваннями нервової системи.

За офіційною статистикою, більшість студентів з інвалідністю, а саме 55%, навчається в державних ВНЗ. Кількість студентів-інвалідів приватних учбових закладів I-IV рівнів акредитації становить 27%.

За попередньою оцінкою, протягом року реалізації програми "Нової Української школи", кількість закладів охоплених системою інклюзивної освіти в Україні збільшилась в два рази. Це означає, що такими темпами протягом десяти років ми зможемо вийти на загальноєвропейські показники інклюзивної освіти дітей з особливими потребами. Незважаючи на негативний досвід деяких спеціалізованих освітніх закладів, відповідні напрями розвиваються в багатьох школах та ВНЗ України.

Проводиться також активна робота в сфері взаємодії держави та роботодавців в напрямку працевлаштування людей з інвалідністю. Планується збільшення квот на держзамовлення для студентів з особливими потребами та їх подальше працевлаштування.

І все ж, фахівці вважають, що сьогодні, фактично, не існує бачення реальних механізмів, котрі могли б дати подальший поштовх запровадженню інклюзивної освіти, і тому якихось результатів не слід чекати ще протягом багатьох років, якщо не десятиліть. Тож, незалежно від наших бажань, ми повинні констатувати, що в Україні поки що не створена основа для інклюзивної освіти на загальнодержавному рівні. Цей процес тримається лише на ентузіазмі, загальноосвітні заклади по всій території України недоступні для багатьох категорій інвалідів, а механізмів вирішення цієї проблеми досі немає.

Аналітичний звіт за результатами дослідження «Інклюзивна освіта в Україні: здобутки, проблеми та перспективи» містить наступні висновки:

1. Фінансування освіти для дітей з особливими потребами в умовах загальноосвітньої школи потребує детальної розробки, аналізу, виваженості й обговорення.

2. У нас не існує класифікації психо-фізичних порушень, з якими діти можуть навчатись у школі і це створює неймовірну проблему як для здорових, так і для хворих дітей, а також для їх батьків та вчителів.

3. Дуже часто батьки дітей із порушеннями хронічно не хочуть визнавати хворобу своєї дитини, а з цього випливає:

а) негативне й упереджене ставлення до психолого-медико-педагогічної комісії, спеціалісти якої радять спеціалізований навчальний заклад для дитини.

б) негативне й упереджене ставлення до спецшкіл, що не є виправданим оскільки там діти мають більше можливостей для отримання якісних знань.

в) іноді батьки бачать лише позитивне у своїх дітях, звідки й підкріплюється тема унікальності їхньої дитини, що часто заважає в отриманні адекватної кваліфікованої допомоги.

4. Наші школи абсолютно не готові до запровадження інклюзивної освіти ані технічно, ані методично, ані психологічно, ані на кадровому рівні. На інклюзивний клас має бути один асистент учителя у класі – обмежена кількість дітей (до 10-15 чол.)

На жаль, за бажання держави дотриматись давно підписаної конвенції, розраховуються тільки наші педагоги у вигляді збільшення навантаження.

5. В нас відсутня база методичних матеріалів. Принаймні їх немає в широкому вжитку. А ті що є – це методичні матеріали для спеціальних шкіл. Інститутом спеціальної освіти НАПН України розробляються необхідні підручники та методичні посібники шляхом адаптування напрацювань для спецшкіл з залученням західного досвіду, але в нас різні форми освіти, різні економічні умови й менталітет. І наскільки швидко вони досягнуть читацької аудиторії, – невідомо. Адже знову потрібне фінансування.

6. Наше суспільство про інклюзію фактично нічого не знає, але все ж сприймає позитивно. Але ставлення до таких дітей у нас специфічне: ми їх жаліємо, захищаємо, але це не є рівність умов у західному розумінні.

7. Має місце жорсткий негативізм у суспільстві до спеціальних шкіл завдяки стереотипам радянської системи, бо це школи-інтернати, хоча сьогодні це вже давно не ті інтернатні установи, і умови там набагато кращі.

8. Громадські організації, що пов'язані з освітою, дитинством, далеко не все знали про інклюзію. Ті ж, що були обізнані, працювали переважно при наявності грантів. Їхня діяльність була переважно освітньо-науковою: побалакали та розійшлись, або, в кращому випадку, просвітницькою. Інколи йшлося про організацію медико-психологічного реабілітаційного центру, що існував до закінчення гранту. Та ситуацію рятують організації – справжні ентузіасти, зокрема, це батьківські організації. Цікаво, що гранти вони отримують дуже рідко, державна підтримка взагалі слабка, і гроші знов ідуть мимо, осідаючи у приватних кишнях.

Отож невирішених проблем існує безліч. І хоча реального покращення ситуації доведеться чекати ще дуже довго, надія на успіх справи все ж існує.

Література:

1. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг» від 23.05.2017р. № 2053-VIII.
2. Закон України "Про освіту" від 5.09.2017 р. № «145-VIII. »Постанова Кабінету Міністрів України № 88 від 21 лютого 2018р. «Про деякі питання використання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами у 2018 році»
3. Постанова Кабінету Міністрів України №545 від 12.07.2017р. «Про затвердження положення про інклюзивно-ресурсний центр»

4. Наказ Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України від 6.02.2015 р. № 104/52 «Про затвердження Порядку комплектування інклюзивних груп у дошкільних навчальних закладах».
5. Лист МОН України від 10.01.2017р. № 19-2 «Про сучасні підходи до навчально-виховного процесу учнів з особливими освітніми потребами»
6. Заєркова Н. В., Трейтяк А. О. Інклюзивна Освіта від «А» до «Я» Порадник для педагогів і батьків Київський університет імені Бориса Грінченка, Інститут післядипломної педагогічної освіти, Науково-методичний центр інклюзивної освіти., Київ-2016
7. Лернер Д. Спеціальна освіта в Сполучених Штатах/Д. Лернер. Регіональні програми розвитку спеціальної освіти: підстави, дійсність, проблеми та перспективи. - [с. 61-65].
8. Лубовский В.І. Псих–лого-педагогічні проблеми диференційованого та інтегрованого навчання/ В.І. Лубовский//Спеціальна психологія.- 2008. -[с. 77-79]: //psychlib/mgppu/LPr - +1989/LPP - 001.HTM.
9. Акатов Л.І. Соціальна р–абілітація людей з обмеженими можливостями здоров'я. Психологічні основи: Учеб. посібник для студ. вищ. навч. закладів.- М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2012.
10. Зозуля Т.В., Комплексна реабілітація інвалідів: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів/під ред. Т.В. Зозулі.- М.: Изд. центр Академія қақо; , 2005. - 304 [с. 5].

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Дмитро Бєлов
(Харків, Україна)

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ

На сучасному етапі побудови громадянського суспільства, де згідно Конституції України, людина визнана найвищою соціальною цінністю, актуалізуються дослідження щодо реформування чинного трудового законодавства й приведення його у відповідність до положень міжнародних стандартів. Сучасна Україна є незалежною і повинна мати своє законодавство, яке відповідало б істотним потребам суспільства та правовим принципам існування розвиненої цивілізованої держави. І в цьому процесі неабияке значення має дослідження міжнародно-правових стандартів регулювання праці, що обумовлює актуальність статті.

Реформа трудового законодавства в Україні має сприяти утвердженню суспільства, в якому б визнавалися, дотримувалися й захищалися права людини у сфері праці.

Окремим аспектам цієї проблематики приділяли увагу дослідники проблем теорії та історії права, міжнародного та трудового, цивільного права. Зокрема, необхідно звернути увагу на праці таких учених, як: М. М. Грекова, В. В. Жернакова, С. О. Іванова, І. Я. Кисельова, Т. А. Коляди, В.В. Комірної, Л.Л. Лукаш, І. П. Лаврінчук, Г. О. Спіциної, О.А. Телічко, Н.Г. Шукліної, О.В. Черноуса, О. М. Ярошенка та інших.

Мета дослідження полягає у дослідженні міжнародно-правових документів у сфері регулювання праці та захисту трудових прав, та їх вплив на вітчизняне трудове право.

Для проведення аналізу правових норм, за якими регулюється сфера праці, необхідно класифікувати джерела права. У загальній теорії держави і права вироблені різні погляди щодо схеми форм права, тому в контексті дослідження вагоме значення має з'ясування проблеми класифікації джерел права, що охоплюють, на думку Н. Пархоменко, «...як сучасні явища, так й історичні правові явища: нормативно-правовий акт, судова практика, правовий звичай, доктринальні форми права, автономне або статутне (корпоративне) право, релігія, договір [5, с. 129]».

Н. Оніщенко, стверджує, що суспільні відносини в рамках романо-германської правової сім'ї врегульовані такими джерелами права: нормативно-правовими актами, правовими звичаями, міжнародними договорами, загальними принципами права, правовою доктриною, судовою практикою [4, с. 203]. Відповідно це дає підстави досліджувати не лише норми, що містяться у нормативно-правових актах (оскільки Україна належить до сім'ї континентального права), а й міжнародні норми.

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України, міжнародні трудові стандарти, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України стають частиною національного законодавства, що передбачає поширення їх прямої дії при регулюванні трудових відносин в Україні. Відповідно до ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України», якщо міжнародним договором України, який набрав чинності у встановленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору. Міжнародне трудове право й внутрішньодержавне право, як дві самостійні системи, не існують ізольовано одне від одного. Національні правові системи істотно впливають на нормо-утворення в міжнародному трудовому праві, знаходячи своє вираження й закріплення в зовнішній політиці й дипломатії держав. Це можна пояснити тим, що як правило, в міжнародно-правових актах закріплюються найбільш доцільні та ефективні форми та види поведінки його суб'єктів, звичайно, із відповідним рівнем узагальнення, що має на меті зробити відповідні приписи доволі універсальними для застосування в країнах з різними правовими системами.

Незважаючи на існування в міжнародному праві відповідних норм про працю, спрямованих на врегулювання трудових відносин на внутрішньодержавному рівні, міжнародне право, насамперед, залишаючись правом міждержавним, зберігає сферу своєї дії, що не збігається зі сферою дії внутрішньодержавного права. Іншими словами, сааме держави (а не конкретні фізичні або юридичні особи) є учасниками угод, що містять трудові норми, приймаючи на себе зобов'язання щодо їх виконання і лише держави відповідають за їхнє недотримання. Питання зміни або припинення міжнародно-правових зобов'язань у сфері праці також перебувають у прямій залежності від позиції держав. Останні вправі денонсувати ту або іншу конвенцію й тим самим зняти з себе міжнародні зобов'язання щодо регулювання трудових відносин [3, с. 28].

Міжнародну правотворчість щодо регулювання праці можна визначити як процес узгодження змісту норм міжнародного трудового права і введення їх у дію. Найважливіша його особливість полягає в тому, що кожна держава правомочна визнавати чи не визнавати в якості юридично обов'язкового погоджений зміст норми. Сам же процес міжнародної правотворчості щодо регулювання праці складається з колективних дій держав на етапі узгодження змісту норми й в індивідуальних діях кожної держави на етапі визнання цієї норми.

Міжнародно-правове регулювання праці – це встановлена міжнародними договорами (актами) система стандартів щодо регулювання праці, яку держави, що приєдналися до відповідного міжнародного договору (ратифікували його), використовують у національному трудовому законодавстві [7, с. 250].

Суб'єктами міжнародно-правового регулювання праці є ООН та її спеціалізований орган – Міжнародна організація праці. Важливу роль у розвитку МОП відіграло прийняття в 1944 р. Міжнародною конференцією праці у Філадельфії Декларації про діяльність МОП [8]. Вона отримала назву Філадельфійської декларації та, власне, разом зі статутом визначила основні цілі та завдання Організації, які залишаються актуальними й дотепер. Вказана Декларація, окресливши магістральні шляхи не лише діяльності МОП, а й світової соціальної політики загалом на другу половину ХХ ст., і нині залишається керівним документом у роботі МОП. Філадельфійська декларація МОП також закликала уряди запровадити гарантовану мінімальну заробітну плату, досягти повної зайнятості, сприяти реалізації програм соціального забезпечення, покращенню умов праці та життєвого рівня населення й просування на вищі посади працівників, забезпеченню рівних можливостей отримання загальної та професійної освіти. Визначені Декларацією цілі та завдання є головними в діяльності МОП, однак сучасні умови визначають необхідність виявлення пріоритетів її діяльності. До основних серед них можна віднести такі: підтримка процесу демократизації для сприяння розвитку трипартизму, діалогу між партнерами в кожній державі; продовження боротьби з бідністю, передусім через підвищення рівня зайнятості, в тому числі шляхом перепідготовки робочої сили; захист трудових та громадянських прав працівників у всіх його формах. Завершується Декларація твердженням, що викладені в ній принципи «повністю можуть бути застосовані всіма народами», а їх поширення на все ще «залежні народи... є завданням всього цивілізованого світу». Така заява сприяла тому, що перед отриманням незалежності країнами «третього світу» Декларацією визнали «хартією залежних народів». МОП постійно контролює застосування міжнародних трудових норм. Кожна держава-член зобов'язана регулярно подавати відповідь про законодавчі та практичні заходи, до яких вдається з метою втілення в життя положень кожної конвенції, яку вона ратифікувала [7, с. 250].

Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року була прийнята Загальна Декларація прав людини. У Преамбулі якої проголошується, що Загальна Декларація прав людини виступає як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією. Цим міжнародним документом визначаються наступні основні трудові права кожної людини: право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття; право, без будь-якої дискримінації, на рівну оплату за рівну працю; право на справедливий і задовільний винагороду, яке забезпечує гідне людське існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення; право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів (ст. 23); право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку (ст. 24).

Наступним важливим джерелом міжнародно-правового регулювання праці є Міжнародний Пакт про економічні, соціальні та культурні права. Цей Пакт на відміну від Загальної Декларації прав людини має договірний характер, тому виконання його положень для держав-учасниць є загальнообов'язковим. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права передбачає визнання кожною державою, яка взяла участь у цьому Пакті, права на працю, що включає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується; права на справедливі та сприятливі умови праці, включаючи, зокрема, винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудящим справедливую зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, причому, зокрема, жінкам повинні гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю; задовільне існування для них та їхніх сімей; умови роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни; однакову для всіх можливість просування по роботі на відповідні більш високі ступені виключно на підставі трудового стажу і кваліфікації; відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку так само, як і винагороду за святкові дні. Україна ратифікувала цей Пакт 12 листопада 1973 року. Вирішальну роль у міжнародно-правовому регулюванні праці та трудових відносин відіграють документи, прийняті в рамках Міжнародної організації праці [4, с. 403].

У свою чергу, прийнята у 1996 р. Конституція України з метою виконання положень міжнародних документів встановила права людини у сфері трудових відносин та соціального забезпечення, визнання, дотримання та захист яких є обов'язком держави, а саме: право кожного на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується (ч. 1 ст. 43); право на належні, безпечні та здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом (ч. 4 ст. 43); право на своєчасне одержання винагороди за працю (ч. 7 ст. 43); право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ч. 1 ст. 44); право на відпочинок, що забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час (ч. 1 ст. 45); право на соціальний захист, що включає право на забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від працівників обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом (ч. 1 ст. 46); право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів (ч. 3 ст. 36) [1].

Як відзначає Н. Г. Шукліна, права людини – це досягнуті у процесі історичного розвитку людської цивілізації можливості особи задовольняти свої життєво важливі потреби та інтереси, зафіксовані в міжнародних документах і національних нормативно-правових актах, і в силу цього гарантовані та стимульовані з боку міжнародної спільноти, відповідного суспільства і держави [8, с. 67].

Права і свободи людини ще й досі не стали найвищою соціальною цінністю. Незважаючи на те, що наша держава проголошена соціальною, реалізація ряду соціальних та економічних прав є вельми проблемною. Насамперед, це стосується таких прав, як право на працю, відпочинок, на достатній життєвий рівень, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, на об'єднання тощо. Реалізація прав людини залежить не стільки від їх офіційного визнання та закріплення, скільки від конкретної політики держави, спрямованої на створення механізму їх реалізації, більш активної участі громадян у політичному, економічному, соціальному житті суспільства.

Науковий керівник:
Леонтьева Л.В.

Денис Жук
(Харків, Україна)

ЩОДО УКЛАДАННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ МІЖ ПРАЦІВНИКОМ ТА ФІЗИЧНОЮ ОСОБОЮ ПІДПРИЄМЦЕМ

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що одним з головних принципів здійснення підприємництва є вільний найм працівників суб'єктами підприємницької діяльності, який полягає в тому, що підприємці мають право укладати з громадянами договори щодо використання їх праці. (трудовий договір)

Ст. 21 КЗпП визначає трудовий договір, це – угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Сторонами трудового договору є працівник і роботодавець. Працівник – це тільки фізична особа. Роботодавець – юридична та фізична особа. Стороною трудового договору, (як роботодавець, можуть бути фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності без створення юридичної особи з правом найму працівників, та фізичні особи, які використовують найману працю, пов'язану з наданням послуг (кухарі, няньки, водії тощо).

Відповідно до ст. 24 КЗпП України в разі укладення трудового договору між працівником і фізичною особою, яка використовує найману працю, додержання письмової форми трудового договору є обов'язковим.

Особливістю трудового договору з фізичною особою — роботодавцем є те, що вона може бути як підприємцем без створення юридичної особи, так і окремим громадянином, що не займається підприємницькою діяльністю. За правилами ст. 24 КЗпП такий договір укладається обов'язково у письмовій формі.

На реєстрацію трудовий договір подається у трьох примірниках. Трудовий договір підлягає реєстрації день подання його на реєстрацію. Фізична особа зобов'язана вручити під розписку працівникові один примірник зареєстрованого трудового договору протягом трьох робочих днів з дня його надходження.

Після реєстрації трудового договору по одному його примірнику з відміткою факту реєстрації в центрі зайнятості повертається працівникові та фізичній особі, а один примірник залишається у посадової особи служби зайнятості. Працівник зобов'язаний забезпечити збереження своєї трудової книжки та одного примірника укладеного трудового договору. Запис до трудової книжки працівника має бути зроблений фізичною особою після реєстрації трудового договору в державній службі зайнятості із зазначенням в ній номера і дати трудового договору, повної назви центру зайнятості, а також дати і номера реєстрації трудового договору державною службою зайнятості.

У разі потреби внесення до чинного договору змін, сторони зобов'язані оформити їх додатками до трудового договору та подати на реєстрацію до того самого центру зайнятості, де було зареєстровано останній трудовий договір у порядку, встановленому для реєстрації трудових договорів. Якщо внесені зміни пов'язані зі зміною зазначеної в трудовій книжці професійної характеристики робіт, після реєстрації в службі зайнятості змін до трудового договору вноситься відповідний запис і до трудової книжки працівника.

Зміст такого трудового договору (Типовий договір) затверджено наказом Міністерства праці та соціальної політики від 8 червня 2001 року №260.

Зокрема, в ньому зазначені певні реквізити сторін трудового договору, термін його чинності, характеристики робіт, які має виконувати працівник, із зазначенням професії та кваліфікації працівника відповідно до вимог тарифно-кваліфікаційних довідників, рівня норм чи нормованих завдань із посиланням на їх розробників, якості виконання робіт, конкретний режим роботи працівників, рівень заробітної плати та

інші умови праці. Визначаючи конкретні умови договору, сторони зобов'язуються керуватись чинним законодавством, оскільки умови, що погіршують становище працівника порівняно із законодавством України про працю, є ненадійними.

Серед таких умов, передусім, видокремлюються мінімальні державні гарантії з оплати праці, тривалості робочого часу та часу відпочинку. У договорі потрібно визначити не лише конкретну тривалість робочого часу, а й час початку і закінчення роботи, можливість поділу робочого часу на частини, запровадження підсумкового обліку робочого часу. У договорі мають знайти відображення питання надання щорічних відпусток, а саме їх тривалість, період надання, можливість перенесення на інший термін чи заміни частини щорічної відпустки грошовою компенсацією. У разі потреби зазначаються й інші види відпусток, на які працівник має право за законом України «Про відпустки».

У договорі зазначаються зобов'язання фізичної особи щодо організації працівникові робочого місця, забезпечення його спеціальним одягом, засобами індивідуального захисту, нормативними інструкціями з питань охорони праці та зобов'язання працівника дотримуватись цих інструкцій.

Обов'язковим елементом трудового договору є поширення на працівників гарантій за рахунок коштів фондів загальнообов'язкового страхування та коштів роботодавця, відповідно до законодавства, про деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування, зокрема в разі тимчасової непрацездатності, нещасного випадку на виробництві, на випадок безробіття тощо.

Розкриваючи опис у типовому договорі трудової функції найманого працівника, режиму роботи, оплати праці не можна не відмітити певні недоліки, які йому притаманні. Так форма договору не враховує специфіку умов праці таких категорій працівників як продавці, що працюють на невеличких торговельних точках, водії маршрутних автобусів, які мають досить специфічну наймає на роботу підприємець. Оскільки у формі договору ніякої специфіки не передбачено, досить складно сформулювати певний режим роботи, суму місячної заробітної плати, рівень і норми виконуваної роботи, якість результатів праці тощо цієї категорії працівників, а тим більше докладно викласти все це у чотирьох рядках одного пункту договору. Але ж фізична особа – підприємець не затверджує внутрішній трудовий розпорядок, штатний розпис і не укладає зі своїми працівниками, як це відбувається на підприємствах, колективних договорів, в яких саме і застерігаються всі ці умови. Тому фізичній особі-підприємцю було б важливо врахувати такі умови саме в трудовому договорі з кожним працівником. Щоб це стало можливим, у формі трудового договору слід було б виділити додаткові пункти, що типовим договором на жаль не передбачені. Об'єктивно існуючий типовий договір потребує доопрацювання.

Окремої уваги заслуговує розкриття обов'язку працівника про нерозголошення комерційної таємниці та про заборону конкуренції працівника щодо роботодавця-підприємця, який найняв його на роботу. На жаль, це прогресивне положення не знайшло своє відображення в типовій формі трудового договору, хоча в умовах ринкової економіки, коли приватне підприємство набуває все більшого розвитку в державі, забезпечення збереження комерційної таємниці регулювання і з боку трудового законодавства. Це обумовлює необхідність внесення відповідних змін до Кодексу законів про працю України.

Невиконання фізичною особою умов трудового договору дає право працівникові у визначений ним термін розірвати укладений трудовий договір за власним бажанням відповідно до частини 3 ст. 38 КЗпП України. При цьому підприємець зобов'язаний виплатити працівникові вихідну допомогу в розмірі **тримісячного середнього заробітку**.

Слід зазначити, що неукладення чи несвоєчасна реєстрація трудових договорів між підприємцями та найманими працівниками — порушення законодавства про працю, що тягне за собою адміністративну відповідальність.

Використання найманої праці без офіційного оформлення трудових відносин тягне за собою інші порушення законодавства про працю, за вчинення яких передбачено притягнення до кримінальної відповідальності за ст.ст. 172, 173, 175 Кримінального кодексу України. Згідно зі ст. 112 Кримінального процесуального кодексу України у справах про злочини, передбачені ст.ст. 172, 173, 175 Кримінального кодексу України, досудове слідство провадиться слідчими прокуратури.

Таким чином, укладання трудового договору фізичною особою-підприємцем з найманим працівником досить складна та відповідальна річ. Формальне ставлення до процедури укладання та реєстрації таких договорів може обернутися для підприємця штрафами за недотримання трудового законодавства та позовами працівників, обурених невиконанням умов договорів. В той же час законодавче регулювання трудового договору з фізичною особою-підприємцем має певні недоліки та потребує вдосконалення у напрямі пристосування такого трудового договору до потреб практики, а також посилення гарантій захисту прав найманих працівників.

Література:

1. Бойко М. Д. Трудове право України: Навч. посібник. - К.: Атіка, 2016.
2. Конституція України. Х.: ПП «Ігвіні», 2006
3. Болотіна Н. Б. Трудове право України: Підручник. - К.: Вікар, 2014 р.

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук, доцент Селезень С.В.

Олена Кононенко
(Харків, Україна)

ЩОДО РОЗВИТКУ АВТОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ В УКРАЇНІ

Актуальність статті: Головним завданням розвитку транспортно-дорожнього комплексу України на середньостроковий період та до 2020 року є визначення шляхів розв'язання проблем подальшого розвитку транспортної галузі, зростання попиту на транспортні послуги, активізації процесів інтеграції транспортно-дорожнього комплексу України до європейської та світової транспортних систем. Для сучасного економічного стану України характерним є підвищення ролі транспорту, який забезпечує життєдіяльність населення, функціонування і розвиток економіки держави, збереження її обороноздатності, можливість досягнення зовнішньоекономічних цілей країни.

Автомобільний транспорт відіграє важливу роль в соціально-економічному розвитку країни. На сьогодні більш як 100 тис. автомобільних перевізників надають послуги з перевезення 52 відсотків пасажирів та 64 відсотків вантажів.

Автомобільний транспорт у цілому задовольняє потреби національної економіки та населення у перевезеннях, однак структура парку автобусів та вантажних автомобілів є недосконалою, більшість транспортних засобів за своєю конструкцією, пасажиромісткістю, вантажністю, типами кузова, класом комфортності, видами та питомими витратами палива, екологічними показниками не відповідають сучасним вимогам.

Оновлення парку рухомого складу автомобільного транспорту відбувається повільними темпами — майже 70 відсотків рухомого складу є технічно та/або морально застарілими, а 50 відсотків автобусів експлуатуються більш як 10 років.

Перехід економіки України на ринкові умови господарювання і швидка приватизація підприємств істотним чином змінили систему перевізного процесу. Сьогодні автотранспортні підприємства працюють в умовах відсутності централізованих замовлень, що викликає визначену нестабільність формування обсягів їх послуг протягом запланованого періоду часу. Результатом є невпевненість підприємств в досягненні позитивних результатів від їх виробничо-господарської діяльності, зростає ризик їх стійкого функціонування на конкурентному ринку.

Нерозв'язаною залишається проблема компенсації втрат доходів автомобільних перевізників у зв'язку з перевезенням пільгових категорій громадян та перевезень за регульованими тарифами, оскільки неможливо визначити реальний обсяг доходів автомобільних перевізників.

Недосконалою є система організації міжнародних перевезень пасажирів та вантажів автомобільним транспортом, зокрема механізм перетинання державного кордону, розмитнення вантажу та отримання віз водіями транспортних засобів.

Крім того, викиди в атмосферу шкідливих речовин, що здійснюються автомобільним транспортом, становлять 95 відсотків викидів, що здійснюються пересувними джерелами забруднення.

Основними причинами виникнення проблеми є:

- недосконалість законодавства щодо регулювання діяльності автомобільних перевізників, а також інших суб'єктів підприємницької діяльності, які забезпечують безпечність перевезень пасажирів та вантажів, та системи контролю за його дотриманням;
- недостатній обсяг фінансування витрат, пов'язаних з наданням соціально значущих послуг, за рахунок бюджетних коштів;
- відсутність системних підходів до забезпечення функціонування автомобільного транспорту.

Висновки. Для вирішення цих проблем необхідно удосконалити систему державного управління у галузі автомобільного транспорту, підвищити якість надання послуг з перевезення пасажирів та вантажів шляхом:

- координації та виконанні програм, зокрема щодо розвитку автомобільних доріг, як державного, так і місцевого значення, розвитку національної мережі міжнародних транспортних коридорів, енергозбереження, підвищення безпеки дорожнього руху;
- створення механізму надання соціально значущих послуг, зокрема перевезення пасажирів у сільській місцевості та осіб з обмеженими фізичними можливостями;
- урегулювання відносин автомобільних перевізників, власників автостанцій та органів виконавчої влади;
- розроблення правил перевезення пасажирів у таксі, вимог до такого виду діяльності та її квотування, проведення державної перереєстрації автомобілів, які обладнані для роботи як таксі;
- посилення вимог до автомобільних перевізників та забезпечення контролю за дотриманням ними вимог законодавства щодо безпеки дорожнього руху;
- удосконалення нормативно-правової бази щодо охорони навколишнього природного середовища, енергозбереження, енергоефективності та використання транспортними засобами альтернативних видів палива;
- впорядкування системи страхування від нещасних випадків на транспорті під час здійснення нерегулярних та регулярних спеціальних перевезень пасажирів;

- адаптації національного законодавства до європейського у галузі автомобільного транспорту, зокрема щодо управління перевезеннями, регулювання ринку транспортних послуг, доступу до ринку послуг з перевезення пасажирів та вантажів, підвищення конкурентоспроможності автомобільних перевізників, забезпечення безпеки руху, здійснення транзитних перевезень, прикордонного контролю, визначення вимог до колісних транспортних засобів, транспортної статистики, екологічних та соціальних вимог;
- запровадження економічного механізму, спрямованого на підвищення конкурентоспроможності автомобільних перевізників, забезпечення збереження та створення нових робочих місць;
- розроблення механізму допуску автомобільних перевізників до провадження господарської діяльності на ринку послуг з перевезення пасажирів та вантажів;
- удосконалити систему цінового і податкового регулювання діяльності автомобільних перевізників, забезпечити інноваційний та інвестиційний розвиток галузі автомобільного транспорту шляхом:
  - розроблення та запровадження механізму виплати окремим категоріям громадян адресної дотації для пільгового проїзду автомобільним транспортом;
  - розроблення механізму встановлення тарифів на перевезення пасажирів та автостанційні послуги;
  - розроблення та запровадження єдиного механізму оподаткування автомобільних перевізників, які надають послуги з перевезення пасажирів та вантажів і провадять господарську діяльність в однакових конкурентних умовах;
  - зниження розміру ставок ввізного мита під час ввезення деяких типів транспортних засобів, які не виробляються в Україні;
  - удосконалення механізму нарахування та сплати податку з власників транспортних засобів;
  - запровадження механізму проведення безготівкових розрахунків за перевезення пасажирів на маршрутах міського автобусного сполучення;
  - створення умов для оновлення автомобільними перевізниками парку рухомого складу автомобільного транспорту та оптимізації його структури, використання новітніх технологій та інформаційних систем;
- підвищити рівень безпечності перевезень пасажирів та вантажів шляхом:
  - удосконалення системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації персоналу автомобільного транспорту;
  - посилення вимог до безпечності конструкції та технічного стану транспортного засобу відповідно до європейських норм та стандартів у сфері безпеки дорожнього руху;
  - розроблення гармонізованого з європейськими вимогами положення щодо режиму праці та відпочинку водіїв транспортних засобів;
  - створення нормативно-правової бази щодо затвердження типу колісних транспортних засобів, предметів обладнання та частин до них відповідно до європейського законодавства;
  - розроблення та запровадження технічного регламенту надання послуг з технічного обслуговування та ремонту транспортних засобів;
- інтегрувати систему автомобільного транспорту до європейської шляхом:
  - об'єднання з транс'європейською транспортною мережею відповідно до Європейської політики сусідства, підвищення ефективності використання транзитного потенціалу

Література:

1. Закон України «Про транспорт» від 11 січня 1995 р.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.
3. Закон України «Про автомобільний транспорт» від 5 квітня 2001р.
4. Селезень С.В., Ерофєєнко Л.В., Нещеретний Ю.М. Транспортне право: навчально- методичний посібник. – Харків: ХНАДУ, 2007. С. 86-95.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Селезень С.В.

**Л.В. Леонтьева, Криворучко Катерина
(Харьков, Украина)**

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ТРУДА НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ УКРАИНЫ: ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ИХ РЕШЕНИЕ

Несовершеннолетние принимаются на работу в возрасте старше 16 лет (включительно). По согласию одного из родителей или лица, его заменяющего, могут приниматься на работу лица, достигшие 15 лет, а при соблюдении определенных условий — 14-летние. Все лица, моложе 18 лет, принимаются на работу только после предварительного медицинского осмотра. До достижения 21 года обязательный медосмотр такие работники проходят ежегодно. С несовершеннолетним должен быть заключен письменный трудовой договор, а установление испытательного срока для такой категории работников

запрещено. Для несовершеннолетних законодательством установлена сокращенная продолжительность рабочего времени с оплатой труда в размере полной тарифной ставки (полного оклада). Продолжительность ежегодного отпуска несовершеннолетних составляет 31 календарный день. Увольнение несовершеннолетних по инициативе работодателя допускается только с согласия районной (городской) службы по делам детей.

Особенности работы несовершеннолетних регулируются гл. XIII Кодекс законов о труде Украины.

Несовершеннолетние, т. е. лица, не достигшие 18 лет, в трудовых правоотношениях приравниваются в правах к совершеннолетним, а в области охраны труда, рабочего времени, отпусков и некоторых других условий труда пользуются льготами, установленными законодательством Украины (ст. 187 КЗоТ Украины).

По общему правилу согласно ч. 1 ст. 188 КЗоТ Украины несовершеннолетние принимаются на работу в возрасте старше 16 лет (включительно). Но, как это нередко бывает, из каждого правила есть свои исключения. По согласию одного из родителей или лица, его заменяющего (например, опекуна), могут приниматься на работу лица, достигшие 15 лет (ч. 2 ст. 188 КЗоТ Украины). Также законодательством предусмотрена возможность использования труда 14-летних лиц, но при соблюдении следующих условий (ч. 3 ст. 188 КЗоТ Украины):

- такие лица должны быть учащимися общеобразовательных школ, профессионально-технических и средних специальных учебных заведений;
- они должны выполнять легкую работу, не причиняющую вред здоровью; труд 14-летних не должен нарушать процесс обучения, работа должна выполняться в свободное от учебы время;
- на труд такой категории граждан необходимо согласие одного из родителей, усыновителя или опекуна.

Согласно ст. 191 КЗоТ Украины и ч. 2 ст. 11 Закона № 2694 все лица моложе 18 лет принимаются на работу только после предварительного медицинского осмотра и в дальнейшем, до достижения ими 21-летнего возраста, ежегодно должны проходить обязательный медицинский осмотр. Такой осмотр проводится в соответствии с требованиями Порядка № 246. Также важно обратить внимание, что за время пребывания в медицинском учреждении на обследовании за работниками, обязанными в соответствии со ст. 191 КЗоТ Украины проходить такое обследование, сохраняются место работы (должность) и средний заработок по месту работы. В случае если время медицинского обследования совпадает со временем работы работника, то он освобождается от работы и за ним сохраняется средний заработок. Средняя зарплата, которая сохраняется за работниками, проходящими медосмотр в рабочее время, исчисляется в соответствии с Порядком № 100, исходя из заработка за два предыдущих месяца, предшествующих событию (письмо Минтруда от 29.12.2007 г. № 975/13/84-07).

Оформление трудовых отношений с несовершеннолетним

Прежде всего, обратим внимание на основные постулаты трудоустройства лиц, не достигших своего совершеннолетия. Во-первых, с несовершеннолетним должен быть заключен письменный трудовой договор, что прямо предусмотрено п. 5 ч. 1 ст. 24 КЗоТ Украины. Во-вторых, установление испытательного срока для несовершеннолетних запрещено (ч. 3 ст. 26 КЗоТ Украины). При заключении трудового договора гражданин обязан предоставить паспорт или другой документ, удостоверяющий личность, трудовую книжку, а в случаях, предусмотренных законодательством, также документ об образовании (специальности, квалификации), о состоянии здоровья и другие документы (ч. 2 ст. 24 КЗоТ Украины). (Для трудоустройства лица, которому еще не исполнилось 16 лет, целесообразно предоставить свидетельство о рождении, а также паспорт одного из родителей, который будет давать согласие на трудоустройство несовершеннолетнего.) Заключение трудового договора оформляется приказом или распоряжением собственника либо уполномоченного им органа о зачислении работника на работу.

Относительно предоставления трудовой книжки несовершеннолетними отметим следующее. Работодатель, который предоставляет первое рабочее место такому лицу, должен оформить ему трудовую книжку и внести в нее первую запись о принятии на работу. При этом согласно ч. 3 ст. 48 КЗоТ Украины работникам, приступающим к работе впервые, трудовая книжка оформляется не позднее пяти дней после принятия на работу. Согласно ст. 189 КЗоТ Украины на каждом предприятии, учреждении, организации должен вестись специальный учет работников, не достигших 18 лет, с указанием даты их рождения.

Ограничения на трудоустройство несовершеннолетних

В соответствии со ст. 190, 192 КЗоТ Украины запрещено привлекать лиц, младше 18-ти лет:

- к тяжелым работам и к работам с вредными или опасными условиями труда. Полный перечень тяжелых работ и работ с вредными и опасными условиями труда, на которых запрещается применение труда несовершеннолетних, приведен в Перечне № 46;

- к подъему и перемещению вещей, масса которых превышает предельные нормы. Предельные нормы подъема и перемещения тяжелых вещей несовершеннолетними приведены в Приказе № 59;

- к подземным работам; для выполнения ночных, сверхурочных работ и работ в выходные.

Ночным считается время с 10 часов вечера до 6 часов утра (ч. 3 ст. 54 КЗоТ Украины). Сверхурочными считаются работы сверх установленной продолжительности рабочего дня (ч. 1 ст. 62 КЗоТ Украины). Выходными считаются дни, которые по утвержденному графику работы предприятия

являются для работника свободными от выполнения его трудовых обязанностей (ст. 67–69 КЗоТ Украины).

Также обратим внимание на важные нюансы, относящиеся к труду несовершеннолетних, в частности:

- работодателям запрещен временный перевод несовершеннолетних на другую работу без их согласия (ч. 3 ст. 33 КЗоТ Украины);
- с несовершеннолетними не могут быть заключены письменные договоры о полной материальной ответственности (ч. 1 ст. 135 1 КЗоТ Украины).

Льготы и трудовые гарантии несовершеннолетних

В соответствии с нормами действующего законодательства все несовершеннолетние имеют право на определенные льготы относительно рабочего времени, зарплаты и предоставления отпусков. Рассмотрим их подробнее.

1. Сокращенная продолжительность рабочего времени

Статьей 51 КЗоТ Украины для несовершеннолетних устанавливается сокращенная продолжительность рабочего времени, а именно:

- для работников в возрасте от 16 до 18 лет — 36 часов в неделю,
- для работников в возрасте от 15 до 16 лет (учащихся в возрасте от 14 до 15 лет, работающих в период каникул) — 24 часа в неделю.

Также законодательством предусмотрена возможность труда учеников в течение учебного года в свободное от учебы время (ч. 2 ст. 51 КЗоТ Украины). Продолжительность рабочего времени учеников не может превышать половины максимальной продолжительности рабочего времени, предусмотренной для лиц соответствующего возраста. Поскольку у работающих учеников может быть разный возраст, соответственно и половина максимальной продолжительности рабочего времени будет разной: для лиц в возрасте до 16 лет — 12 часов в неделю, а от 16 до 18 лет — 18 часов в неделю.

2. Оплата труда несовершеннолетних

Зарплата несовершеннолетним работникам выплачивается:

- при сокращенной продолжительности рабочего времени — в таком же размере, как работникам соответствующих категорий при полной продолжительности рабочего времени. Другими словами, несовершеннолетние работники, хотя и работают меньше, чем взрослые работники, имеют право на оплату своего труда в размере полной тарифной ставки (полного оклада) (ч. 1 ст. 194 КЗоТ Украины);
- при допущении к сдельным работам — по сдельным расценкам, установленным для взрослых работников, с доплатой по тарифной ставке за время, на которое продолжительность их ежедневной работы сокращается по сравнению с продолжительностью ежедневной работы взрослых работников (ч. 2 ст. 194 КЗоТ Украины).

А вот учащимся общеобразовательных школ, профессионально-технических и средних специальных учебных заведений, работающим в свободное от учебы время, оплата труда осуществляется пропорционально отработанному времени или в зависимости от выработки. Поскольку работающие ученики не должны работать больше 12 или 18 часов в неделю в зависимости от их возраста, то при условии полной выработки вознаграждение за их труд будет составлять половину оклада или тарифной ставки (или меньше, если продолжительность рабочего времени учеников будет меньше 12 (18) часов в неделю). В свою очередь, предприятия могут устанавливать работающим ученикам доплаты к зарплате (ч. 3 ст. 194 КЗоТ Украины).

3. Ежегодный отпуск несовершеннолетних

Продолжительность ежегодного основного отпуска несовершеннолетнего работника составляет 31 календарный день (ч. 2 ст. 75 КЗоТ Украины, ч. 8 ст. 6 Закона об отпусках). Обращаем внимание на то, что отпуск такой продолжительности будет предоставляться несовершеннолетнему работнику только за период, пока ему не исполнится 18 лет. Далее ежегодный отпуск будет рассчитываться как обычным работникам, исходя из 24 календарных дней в год.

В соответствии со ст. 10 Закона об отпусках и ст. 195 КЗоТ Украины ежегодные отпуска полной продолжительности несовершеннолетним работникам предоставляются:

- в первый год работы по их заявлению до наступления шестимесячного срока непрерывной работы на данном предприятии;
- в удобное для них время — работодатель при составлении графика отпусков обязан учесть пожелания несовершеннолетнего работника относительно времени предоставления ему отпуска.

Ежегодный отпуск по требованию несовершеннолетнего должен быть перенесен работодателем на другой период в случае его совпадения с отпуском в связи с обучением (п. 4 ч. 2 ст. 80 КЗоТ Украины). Несовершеннолетним работникам замена всех видов отпусков денежной компенсацией не допускается (ч. 5 ст. 24 Закона об отпусках).

Увольнение с работы несовершеннолетних

В первую очередь отметим, что в соответствии со ст. 198 КЗоТ Украины по инициативе работодателя допускается только с согласия районной (городской) службы по делам детей. Если несовершеннолетнего будет уволено без согласования с данной службой, вполне возможным может быть восстановление такого работника на работе в судебном порядке с оплатой ему вынужденного прогула.

Поэтому при необходимости увольнения несовершеннолетнего работника необходимо в обязательном порядке получить разрешение на такое увольнение от службы по делам детей.

Увольнение на основаниях, связанных с реорганизацией, сокращением штатов (п. 1 ст. 40 КЗоТ Украины), выявлением несоответствия занимаемой должности (п. 2 ст. 40 КЗоТ Украины) и восстановлением сотрудника, ранее выполнявшего эту работу (п. 6 ст. 40 КЗоТ Украины), осуществляется только в исключительных случаях и не допускается без обязательного трудоустройства (ст. 198 КЗоТ Украины).

В случае, когда работа угрожает здоровью несовершеннолетнего или нарушает его законные интересы, трудовой договор (в том числе и срочный) может быть расторгнут по требованию родителей или других уполномоченных лиц (усыновителей, опекунов) (ст. 199 КЗоТ Украины). Для этого родители (усыновители, опекуны) предоставляют работодателю письменное требование относительно увольнения несовершеннолетнего в связи с нарушением его законных интересов. Прекращение трудовых отношений с несовершеннолетним оформляется приказом работодателя, где основанием для его издания является письменное требование родителей.

Важно уточнить, что для всех предприятий и организаций устанавливается броня приема на работу и профессионального обучения на производстве молодежи, окончившей общеобразовательные школы, профессиональные учебно-воспитательные заведения, а также других лиц, моложе восемнадцати лет. Запрещен отказ в приеме на работу и в предоставлении профессионального обучения на производстве несовершеннолетним, направленным в счет брони. Такой отказ может быть обжалован ими в суде (ст. 196 КЗоТ Украины). И Согласно ч. 1 ст. 14 Закона о занятости лица, которым исполнилось 15 лет и которые с согласия одного из родителей или лица, его заменяющего, могут в качестве исключения приниматься на работу, участвуют в выполнении норматива по трудоустройству лиц, имеющих дополнительные гарантии в содействии трудоустройству.

**Тетяна Кugno
(Харків, Україна)**

ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Екологічне виховання – це організований і цілеспрямований процес формування системи наукових знань про природу і суспільство, поглядів і переконань, що забезпечують становлення відповідального ставлення молоді до природи, реальним показником якого є практичні дії учнів та студентів по відношенню до природного середовища, що відповідають нормам людської моральності [1, с. 32]. Екологічна освіта є сукупністю екологічних знань, екологічного мислення, екологічного світогляду, екологічної етики, екологічної культури. Головною метою екологічної освіти є: оволодіння науковими знаннями про довкілля, складні взаємозв'язки у природі, що склалися протягом тривалого історичного розвитку; формування знань і вмінь дослідницького характеру, спрямованих на розвиток інтелекту, творчої і ділової активності; розуміння сучасних проблем навколишнього природного середовища і усвідомлення їх актуальності для себе; формування екологічної свідомості та культури особистості, усвідомлення себе частиною природи.

Однією з найактуальніших проблем сучасності є взаємодія людини з природою. Важливим аспектом у вирішенні проблеми збереження природних ресурсів є освіта людей у сфері навколишнього середовища, екологічне виховання всього населення, а особливо дітей. Екологічна проблема виростає в проблему перетворення стихійного впливу людей на природу, в свідомо, цілеспрямовано, планомірно розвиваючу взаємодію з нею. Така взаємодія може бути здійснена при наявності у кожної людини достатнього рівня екологічної культури, екологічної свідомості, формування яких починається з раннього дитинства і продовжується все життя.

Сучасна молодь вступає в епоху не лише бурхливого розвитку науки і техніки, а й негативних наслідків науково-технічної революції та демографічного вибуху. Забруднення атмосфери, гідросфери та літосфери, накопичення величезних обсягів відходів людської діяльності при одночасному виснаженні майже всіх видів природних ресурсів призвели до розвитку екологічної кризи. Людству потрібна нова філософія життя, висока екологічна культура і свідомість. Сьогодні в усіх розвинених країнах світу екологічна культура стає невід'ємною частиною функціональної грамотності населення.

Проблемою підвищення екологічної культури молоді займаються такі вчені, як І.Л. Абалкіна, С.С. Куркуленко, Л.Д. Курняк, І.О. Моткін, Н.В. Науменко, В.А. Процюк. Вони вважають, що необхідність виховання екологічної культури в молоді пов'язана саме з реакцією на глобальну екологічну кризу. Негативні зміни в природному середовищі під тиском сукупної дії виробничих чинників істотно прискорились в останні десятиріччя. Тобто збереження життя на землі залежить тепер безпосередньо від рівня і темпів виховання екологічної культури у молоді, суспільства в цілому [1, с. 33].

Специфіка екологічної освіти полягає в тому, що вона має базуватися на принципі «випереджуючого відображення», тобто у свідомості людини повинна відбуватись постійна оцінка можливих наслідків втручання у природу.

Особливість екологічного виховання полягає у формуванні такого світоглядного ставлення до цілісної суперсистеми «суспільство – природа», яке базується на діяльній участі особистості в її розвитку.

Метою екологічної освіти і виховання є формування системи наукових знань, поглядів і переконань, які закладають основи відповідального та дієвого ставлення до навколишнього природного середовища.

Найвищим рівнем екологічної вихованості, однією з ефективних форм розв'язання екологічних проблем, раціоналізації взаємовідносин між суспільством і природою є належним чином організована концепція екологічної освіти і виховання, які останнім часом сформувалися в самостійну галузь педагогічної теорії і практики з відповідними принципами, методами і завданнями [1, с. 37].

Ефективність екологічного виховання й освіти в навчальних закладах безпосередньо залежить від педагогічних умов, організації цього процесу і передбачає розробку навчально-методичного забезпечення як форми фіксації змісту навчання і виховання на етапах професійної та екологічної підготовки. За умов оптимально організованої самостійної пізнавальної діяльності учнів та студентів ефективність цього процесу підвищується.

Сутність екологічної освіти полягає в тому, щоб кожна людина могла усвідомити пріоритетні загальнолюдські цінності, знала про основні джерела порушення природної рівноваги, віддавала собі звіт за скоєне як перед собою, так і перед сім'єю, суспільством, державою в цілому. Все це виходить з того рівня загальнодержавної культури, яку було закладено освітою і вихованням, а саме від рівня екологічної культури. Остання включає процес формування екологічної свідомості особистості, що відображає нерозривну єдність між сукупністю знань, уявлень про природу, емоційно-почуттєвого і ціннісного відношення до неї (внутрішня культура) і відповідних умінь, навичок, потреб взаємодії (зовнішня культура), заснований на гармонізації взаємозв'язків у системі «природа – людина». Загальноприйнятою стає точка зору, за якою людство не може більше прогресувати у своєму розвитку, істотно не підвищуючи рівень екологічної культури, яке повинно починатися з молоді, бо саме від її дій, залежить майбутнє світу [4, с. 11].

Фундамент почуття невід'ємного зв'язку з природою необхідно прищеплювати ще з самого дитинства – дитячого садку, створюючи кутки живої природи, інформаційні джерела. Вже тоді дитина не повинна займати пасивну позицію, а брати активну участь. Метою таких заходів є формування розуміння того, що рослини і тварини є живими істотами, які вимагають певних умов життя, поняття про природу як спільну домівку для рослин, тварин та людини, яку треба оберігати і охороняти.

Накопичувати і вдосконалювати свої знання необхідно далі у початковій школі, де молодшим школярам треба довести, що в природі все взаємопов'язано; допомогти зрозуміти, для чого людина повинна знати природні зв'язки; навчити дітей будувати власну поведінку в природі на основі знань про взаємозв'язки в ній та відповідної оцінки можливих наслідків своїх вчинків.

Велика роль у формуванні знань і навичок з екології досягається позашкільними навчальними закладами безпосередньо через залучення дітей до гурткової роботи еколого-натуралістичного спрямування та участі в різноманітних заходах як форми організації позашкільної освіти. Мережа гуртків екологічного спрямування має важливе значення для формування екологічного світогляду підростаючого покоління. Однією з форм екологічної освіти школярів є створення статутів юних екологів, які, як правило, очолюють викладачі кафедр екології вищих навчальних закладів. Це сприяло вивченню молодим поколінням об'єктів і явищ у самій природі, отриманню навичок щодо визначення видів рослин і тварин, з'ясуванню на практиці шляхів впливу людини на довкілля, видів природокористування, а головне – розширило світогляд молоді щодо сучасних дійсних природоохоронних проблем і шляхів їх розв'язання [3, с. 4].

З метою екологічного виховання школярів і студентів поряд з традиційними заняттями ефективними формами є: проведення екологічних фестивалів до Всесвітнього Дня Землі, конкурсів екологічного плакату, літературного твору. Власна праця над доглядом рослин і тварин, охорона природних об'єктів, водойм, парків, квітників, скверів, проведення Днів лісу, Днів птахів, відзначення професійних свят підвищують дієвість екологічного виховання школярів, сприяють перетворенню знань в екологічні переконання.

Молодь може взяти участь у створенні громадських екологічних організацій, проведенні масових природоохоронних акцій, організації акцій щодо збереження біорізноманіття, проведення конкурсів, конференцій, фестивалів та виставок, організації екологічних таборів.

Природа – суспільна цінність, оскільки є джерелом пізнавальних, естетичних, комунікативних потреб. Людина є частиною природи – без неї життя неможливе. То й берегти її треба як зіницю ока, охороняти, любити і шанувати. Формувати таку переконаність і готовність втілювати її в житті треба змалку. Тим більше, що проблема екології нині набрала планетарного характеру. Бездушне і безвідповідальне використання природних ресурсів загрожуює привести людство до світової катастрофи. Тому головне завдання екологічного виховання – виховати таку особистість, щоб природа набула для неї життєво важливого значення. Знання з екології сприяють формуванню у молоді дбайливого ставлення до природи, розвитку екологічної культури. Екологічні проблеми сучасності вимагають від системи освіти приділяти більше уваги формуванню екологічної свідомості, розуміння навколишнього світу і місця людини в ньому. Виховання екологічної культури молодого покоління допоможе відновити втрачену рівновагу і гармонію у відносинах «людина – природа».

Пізнання і розумне виконання законів природи у будь-якій практичній діяльності людини – це шлях, який не тільки допомагає уникнути виснаження природних ресурсів, але й домогтися їх збагачення.

Отже, науково-технічна революція буде спрямована на прогрес тоді, коли її здійснюватиме

гуманістично спрямована особистість. Як наслідок, постає завдання формування такої особистості за допомогою родини, школи, вищого навчального закладу, довілля. Саме застосовувані в школі, ВНЗ екологічно спрямовані форми і методи виховання, навчання можуть запустити механізм позитивної моральної і суспільної поведінки, а також сформувати своєрідний захисний механізм, що перешкоджає деформації моральних цінностей і поведінки.

Виходячи з викладеного, необхідність посилення впливу на духовну сферу особистості, формування етичного компоненту екологічної культури є необхідною умовою екологічного виховання молоді. Подолання екологічної кризи залежить від морального вдосконалення людини, її культури і відносин із природою та іншими людьми. Якщо люди в найближчому майбутньому не навчатимуться дбайливо відноситися до природи, виховувати екологічну культуру і відповідальність, вони знищать себе.

Література:

1. Курняк Л.Д. Екологічна культура: поняття і реальність / Л.Д. Курняк // Вища освіта України. – 2006. – № 3. – С. 32–37.
2. Морозова Л. Виховання екологічної культури особистості / Л.Морозова// Вища освіта України. – 2001. – №2. – С. 88–92.
3. Половинко Г. Шляхи підвищення ефективності екологічного виховання школярів / Г. Половинко // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2004. – № 16. – С. 4–5.
4. Пустовіт Г.П. Філософсько - культурологічний аспект у екологічній освіті / Г.П. Пустовіт // Шлях освіти. – 2002. – № 3. – С. 7–11.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доц. Остапенко Олена Геннадіївна.

**Лариса Лавриненко
(Київ, Україна)**

ДУАЛЬНА СИСТЕМА ОСВІТИ В ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Найважливішою якісною характеристикою сучасного етапу розвитку професійної освіти в Україні виступають інтеграційні процеси, які відбуваються, з одного боку, змістовні і структурні зміни в середині власне системи освіти, а з іншого – процеси взаємодії професійної освіти та виробничої сфери. Пріоритети державної політики у сфері освіти відображені в «Концепції підготовки спеціалістів за дуальною формою отримання освіти в Україні» [1], в якій відзначається про необхідність сформувати широкий набір механізмів співпраці бізнесу й освітніх установ. У цій Концепції передбачається встановлення рівноправного партнерства установ вищого, професійної, професійно-технічної (професійної) освіти, працедавців і здобувачів освіти з метою придбання останніми досвіду практичного застосування компетенції та їх адаптації в умовах реальної професійної діяльності.

В умовах зростання ролі знань та технологій у житті суспільства та інтенсифікації процесів економічної й культурної глобалізації освіта все більше позиціонується як дієвий інструмент формування особистості, здатної жити в умовах динамічних змін. Одночасно масштабні суспільні зміни та модернізація освіти ставлять нові вимоги до якості підготовки та професіоналізму майбутніх фахівців. У цьому контексті особлива увага науковців приділяється з'ясуванню сутності сучасних стандартів вищої школи, впровадженню їх у навчальний процес на основі компетентнісного підходу, що в останній час набуває значного поширення у практиці зарубіжної і вітчизняної підготовки у вищій школі.

В результаті пошуку ефективних технологій для вирішення поставлених перед вищою професійною освітою завдань впровадження елементів дуального навчання в освітній процес представляється доцільним, своєчасним і перспективним.

Згідно Міжнародної стандартної кваліфікації ЮНЕСКО, дуальна система освіти – це організований учбовий процес реалізації освітніх програм, що поєднують часткову зайнятість на виробництві та навчання з неповним навантаженням в традиційній шкільній та університетській системі [3].

Поняття «Дуальна система професійного навчання» походить від німецького комітету з питань професійної освіти (1964) і належить німецькому педагогові в області професійної освіти Абелью (1908–1965, вище технічне училище Дармштадт). Яка зародилася у ФРН в середині 1960-х рр. дуальна система професійної підготовки зарекомендувала себе як одна з найдинамічніших в Європі, здатна адекватно реагувати на всі економічні зміни в країні та пристосовуватися на ринку праці [3]. Дуальна система професійної підготовки здобула широку популярність і визнання в світовій практиці професійної освіти.

Відтоді німецька система, що поєднує державну професійну школу з виробничим навчанням, вважається всесвітньо зразковою, і була експортована в численні країни. Потім цей досвід повторила Канада і багато країн Європи – Австрія, Швейцарія та інші. У радянську систему теж потрапили деякі елементи: тоді існували заводи-ВТУЗи, навчання в яких передбачало паралельну роботу на підприємстві.

Дуальна освітня система в системі вищої освіти представляє інноваційну модель організації навчального процесу у ВНЗ. Світовий досвід свідчить, що введення дуальної освіти сприяє кардинальному

економічному зростанню. Вона активно практикується в багатьох країнах Європи, де в системі дуальної освіти навчаються ті, які 50% навчаються. За оцінкою Міжнародного інституту моніторингу якості робочої сили (Швейцарія), Німеччина – визнаний лідер за якістю підготовки кадрів. Країни Європейського Союзу вважають її зразком сучасної професійної освіти.

Головною відмінністю німецької дуальної системи є тісна співпраця між системою професійної освіти, працедавцями, профспілками та урядом.

У системі професійної освіти дуальна система підготовки фахівця будується на взаємодії двох самостійних в організаційних і правових відносинах сфер, в рамках офіційно визнаного професійного навчання. Поняття «Офіційно визнана» означає, що «професійна підготовка здійснюється відповідно до законодавства про професійну освіту. Ця система включає два різні учбово-продуктивні середовища: підприємство та професійний учбовий заклад, які здійснюють спільну діяльність задля загальної мети – підвищення якості професійної підготовки студентів. При цьому і підприємство, і професійний учбовий заклад зацікавлені не тільки у результатах навчання, але й у змісті навчання і його організації» [2]. На думку А. Шельтена, в дуальній системі «ведуться пошуки педагогічної взаємодії двох учбово-виробничих середовищ – підприємства та учбового закладу». Професійно-практичне навчання на підприємстві і професійно-теоретичне в учбовому закладі перетинаються, утворюючи в зоні перетину область, яку А. Шельтен називає «експериментально-конструктивне навчання» у спеціальних приміщеннях, обладнаних за типом лабораторій. У даній моделі до освітнього призначення учбового закладу разом із професійно-теоретичним навчанням відноситься і теоретичне навчання, що не має професійної спрямованості.

До основних ознак дуальної професійної освіти відносяться:

- паралельне оволодіння «прикладною» професією (Ausbildungsberuf) під час отримання вищої освіти;
- чергування теорії і практики у навчальному процесі;
- співпраця академії або вищого навчального закладу з підприємством;
- оплата підприємства;
- фінансова участь підприємства в організації практичної фази навчання;
- хороші умови навчання.

Освіта – це інвестиція в себе. На жаль, наша система освіти, в її сучасному вигляді, не гарантує випуск кваліфікованих спеціалістів. Однією з причин цього може бути велика кількість інформації, яку отримують студенти, часто не розуміючи її значення. Сьогодні освіта не повинна бути лише самою теорією, вона має органічно поєднуватися з реальними практичними завданнями певної професійної галузі. В умовах глобалізації ринку освітніх послуг все більше молодих людей віддають перевагу тому освітньому напрямку, який забезпечить їм успішне працевлаштування за спеціальністю, яка користується попитом на сучасному ринку праці. А від освіти вони прагнуть перш за все оволодіння тими практичними навичками, наявність яких важлива для роботодавців – тобто, в сучасних умовах професійна освіта, спрямована на підготовку фахівця конкретної спеціальності може поступово посунути класичну систему підготовки всебічно розвиненого випускника.

В цих умовах ефективним засобом значного підвищення конкурентоспроможності майбутнього фахівця є «особистісна» диверсифікація здобутої освіти за допомогою впровадження в освітню діяльність вузу дуальної системи освіти, яка сприятиме значному розширенню спектру змісту практичної складової освіти, а також скороченню терміну майбутньої адаптації випускника на ринку праці, за рахунок об'єднання ресурсів освіти та бізнесу. Дуальні освітні програми є одним із стратегічних напрямків модернізації вищої освіти, яке розширює шанси навчальних закладів на успішне функціонування і гармонійний розвиток в умовах глобалізації ринку освітніх послуг. Навчання за дуальною освітньою системою сприяє більш глибокому і різнобічному професійному розвитку студентів, підвищує їх конкурентоспроможність на українському і світовому, глобальному ринку праці.

Дуальна форма професійної освіти характеризується як освітній процес, що поєднує практичне навчання з частковою зайнятістю на виробництві та навчання в традиційному освітньому закладі. Дуальність означає «двуєдність, подвійність», «єдине організаційне ціле». Подібна форма професійної освіти виникла як продукт соціального партнерства, яке представляє собою механізм тісної взаємодії держави, освітніх установ і роботодавців з підготовки висококваліфікованого персоналу відповідно до потреб ринку праці.

На сьогоднішній день дуальна система підготовки – одна з найефективніших форм підготовки кадрів у світі, яка широко поширена в промислово розвинених країнах і є основною системою підготовки кадрів більш ніж у 60 країнах. Дуальна система відповідає інтересам всіх сторін, що беруть у ній участь – підприємств, студентів, держави.

Для підприємства – це можливість підготувати для себе кадри, економія на витратах з пошуку і підбору працівників, їх перенавчання та адаптації.

Для студентів дуальна система освіти – шанс придбати самостійність та легше адаптуватися до дорослого життя. Вже під час навчання вони можуть отримувати за свою працю на підприємстві грошову винагороду, а після його закінчення – роботу, до якої добре підготовлені.

У безумовному виграші залишається і *держава*, яка ефективно вирішує завдання підготовки кваліфікованих кадрів для своєї економіки. У Німеччині основне навантаження в області освіти лежить на підприємствах, які витрачають на підвищення професійної кваліфікації своїх співробітників понад 40 млрд.

євро щорічно – більше, ніж обходиться державі утримання вузів. Держава підтримує підготовку фахівців на підприємстві, фінансуючи систему, при якій студенти отримують хорошу практичну підготовку в рамках дуальної освіти [4].

«Саме життя змусило прискіпливіше придивитися до німецького досвіду, адже сучасна економічна ситуація в Україні – виклик часу і необхідність вдатися до кардинальних змін. Як відомо, в Україні склалася ситуація, коли переживаємо величезний відтік працездатного населення за кордон. Причому якщо 20 років тому українці виїздили на заробітки з перспективою повернення в Україну, то нині спостерігаємо цілком негативні тенденції. Люди залишаються за кордоном, а Україна втрачає кваліфіковані кадри та працездатне населення».

Безперечно визнано, що освіта в Україні не встигає за технічним прогресом. Світ так швидко змінюється, що молоді люди, вступаючи до навчального закладу, випускаються з нього і потрапляють у зовсім інший технологічний світ, який за 5 років їх навчання змінився до невпізнання. Звісно, викладачі вишів не встигають відстежувати ці тенденції, і студенти випускаються не з найсучаснішими знаннями.

Однак, бізнес є значно спритнішим, він працює з новітніми технологіями і не може відставати, інакше програє. Німці ще в 70-х це зрозуміли, коли почалася сучасна технічна революція. Вони вирішили, що треба теоретичні знання давати у виші, а практичні – на підприємстві. Для отримання теоретичних знань студенту достатньо 1-2 дні на тиждень відвідувати ВНЗ, а також працювати самостійно. А сьогодні нам доступний ще й Інтернет, де можна знайти будь-яку інформацію. Решта підготовки – це конкретна робота на підприємстві.

Проведений розгляд особливостей системи дуальної системи професійної освіти в навчальних закладах Німеччини дозволяє зробити висновок про те, що така організація підготовки фахівців сприяє підвищенню рівня їхньої практичної підготовки, формуванню й розвитку в них ключових компетенцій, що у свою чергу сприяє підвищенню ефективності подальшої професійної діяльності.

До того ж дуальна система забезпечує рівновагу між попитом та пропозицією фахівців на ринку праці. Адже співпраця освітніх та господарських суб'єктів передбачає підготовку саме тієї кількості фахівців, саме з тією якістю знань та вмінь, яку на цей момент потребує ринок праці.

Механістична трансформація дуальної системи освіти Німеччини у вітчизняну практику неможлива. Як і будь-яке запозичення зарубіжного досвіду, вона потребує апробації й врахування специфіки національної системи освіти. Однак її основні принципи та пріоритети, її надбання повинні бути враховані при вдосконаленні системи підготовки фахівців як у ВНЗ I–III рівнів акредитації, так і IV–V рівнів. Для того, щоб подібна система підготовки фахівців почала діяти у нас, потрібно, щоб керівники малих та великих підприємств усвідомили визначену пряму залежність між прибутком, який отримується завдяки високоякісним кадрам та необхідністю надання допомоги в освіті майбутніх кадрів та підготовки їх для себе.

Запозичення досвіду Німеччини та використання дуального принципу у ВНЗ України є корисним як для ВНЗ, студентів, так і для підприємств. Адже, як наслідок, вищі школи матимуть додаткове фінансування, підтримку персоналу та матеріальної бази. Підприємства матимуть перспективу отримання освіти та підвищення кваліфікації для своїх робітників, а також можливість відбирати майбутній персонал серед студентів. Студенти ж матимуть можливість не лише якісної підготовки та отримання професійних компетенцій, а й фінансову впевненість під час навчання та перспективу працевлаштування після закінчення ВНЗ.

Література:

1. Дуальное образование в Украине (29.01.2018). – Презентация Концепции подготовки специалистов по дуальной форме получения образования. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.ukrinform.ru/rubric-presshall/2390412-dualnoe-obrazovanie-v-ukraine.html>
2. Schelten A. Begriffe und Konzepte der berufspä dagogischen Fachsprache. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2009. – 164 S.
3. Berufsbildungsgesetz (BBiG) – Закон о профессиональном образовании Германии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gesetze-im-internet/>
4. Тешев В.А. Дуальное образование как фактор модернизации системы социального партнерства вузов и предприятий // Вестник Адыгейского государственного университета, 2014. – № 1 (135). – С. 139–144.

Л.В. Леонтьєва, Катерина Литвиненко
(Харків, Україна)

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМОК В КРИМІНОЛОГІЇ ПІД ЧАС ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ

Окремий злочин та злочинність в цілому не можна розглядати без осіб, що вчиняють ці злочини. Дослідженням особистості людини взагалі та особи злочинця зокрема займаються представники різних наук: філософії, психології, соціології, окремих юридичних дисциплін та кримінології. При дослідженні особистості кожна з цих наук має свою мету. Метою дослідження особи злочинця для кримінології є

встановлення основних характеристик осіб, які вчиняють певні злочини і розробка конкретних заходів, які спрямовані на виправлення таких осіб.

Тобто, особа злочинця - це сукупність соціально значущих характеристик, ознак, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні кримінального закону, в поєднанні з іншими (неособистими) умовами й обставинами. Про особу злочинця в кримінології говорять тоді, коли мають на увазі конкретну особу, яка скоїла конкретний злочин.

Основною соціальною сутністю особи злочинця є така риса як суспільна небезпечність.

Суспільна небезпечність особи визначається:

- характером скоєного злочину;
- тяжкістю злочину;
- мотивацією;
- роллю злочинної поведінки в системі особистих властивостей.

Особі злочинця притаманна система ознак і властивостей, що визначають її як людину, яка вчинила злочин. Будучи різновидністю особи взагалі, особа злочинця має загальні ознаки, а також властиві лише їй ознаки, які виражають характер і ступінь її суспільної небезпеки. Здебільшого дані ознаки розподіляють на такі як:

- соціально-демографічні;
- кримінально-правові;
- соціально-рольові;
- морально-психологічні.

Соціально-демографічні ознаки особи злочинця охоплюють стать, вік, освіту, місце народження та проживання, громадянство, рід занять, стаж роботи, сімейний стан, належність до певної соціальної групи й інші відомості демографічного характеру. Соціально-демографічні ознаки дають важливу інформацію, без якої неможлива повна кримінологічна характеристика особи злочинців. Наприклад, співвідношення різних вікових груп у масі злочинності показує, що найбільша кримінальна активність належить особам 25—29 років. Для тих, хто вчинив хуліганство, грабежі, посягання на особу, характерний низький освітній та інтелектуальний рівень. Поширеність злочинності серед осіб, що мають сім'ю, нижча, ніж серед холостяків і розлучених, в більшості випадків, як показують спостереження, сім'я стимулює позитивну поведінку.

Кримінально-правова характеристика особи злочинця - це дані про вид вчиненого злочину, його мотивації, формах провини, одноособовому чи груповому характері злочинної діяльності, кримінальне минуле і т.д. така характеристика дає уявлення про особу злочинця з кримінально-правових позицій. Тут доречно відзначити лише, що поряд з традиційними ознаками в цій групі останнім часом стали виділятися деякі нові риси особистості злочинця, приміром, що вказують на його приналежність до угруповань «злочинців в законі», лідерам і активним учасникам злочинних співтовариств, до числа професійно діючих злочинців та ін.

Соціально-рольові характеристики розкривають функції індивіда, зумовлені його становищем у системі наявних суспільних відносин, належність до певної соціальної групи, взаємодію з іншими людьми. Ці дані показують місце та значущість особи в суспільстві, яким ролям вона віддає перевагу, а які ігнорує, розкривають її соціальну чи антисоціальну орієнтацію. Розповсюдженими ознаками осіб, які вчиняють злочини, є низька престижність їх соціальних ролей, відчуженість від навчальних чи трудових колективів і разом з тим орієнтування на неформальні групи з антисуспільними формами поведінки.

Морально-психологічні ознаки особистості злочинця охоплюють її світогляд, духовність, погляди, установки, переконання та ціннісні орієнтації. Здорові, міцні моральні переконання людей утримують їх від негідних вчинків, слугують стримувальним фактором на шляху можливого вчинення злочинів. Проте це не стосується злочинців, їхня моральна свідомість значно спотворена, її дефекти мають глибокий характер, переростають у негативні звички та переконання. Дуже характерним для осіб, які вчиняють злочини, є недисциплінованість, свавілля, негативне ставлення до праці, виконання загальногромадянських обов'язків, нехтування правилами людського співжиття.

Багаторічні спостереження показують, що значна частина злочинців страждає психічними аномаліями в межах осудності. Нерозвиненість навичок повноцінного культурного міжособистісного спілкування тягне перебільшення з боку осіб, які вчиняють злочин, значення алкоголю, їх рівень сягає майже 70%.

Значною своєрідністю відрізняється ставлення злочинців до закону, його вимогам. У більшості з них воно є суто виборчим: визначаючи одні норми, вони відкидають інші. Широко поширена серед злочинців думка, що кримінально-правовою забороною можна знехтувати в даній конкретній ситуації.

Негативні властивості психології злочинця породжують мотивацію, що і стає причиною вчинення діяння, а мотиви зумовлюються потребами й інтересами особи, що актуалізують і конкретизують мотиви поведінки.

Глибоке і всебічне вивчення особистості злочинця має велике значення для індивідуалізації покарання, визначення оптимального варіанту виправного впливу на засудженого, організації і тактики профілактичної роботи з конкретними правопорушниками.

Виходячи з наведеного, можна констатувати, що кожна особа злочинця має певні ознаки за якими розуміють суть особи *злочинців, розкривають* механізм формування їх криміногенних властивостей та інше.

Та чи можна виявити злочинця лише за його зовнішністю або почерком?! Антропологічна теорія Ч. Ломброзо стверджує, що можна. Після проведення тривалих досліджень разом з Е. Феррі й Р. Гарофало, Ломброзо дійшов, як йому здавалося, єдино правильного висновку про те, що причини злочинності лежать не в соціальних умовах, а в самому злочинці, його анатомічних та фізіологічних властивостях, отриманих при народженні. «Буде людина злочинцем чи ні, залежить тільки від вродженої схильності, причому для кожного типу злочинців характерні свої аномалії»- казав він.

Далі Ломброзо робить логічний для своєї теорії висновок: якщо гени злочинності є в людини з народження, значить, вони не можуть не позначатися на його зовнішності. Тобто, злочинців можна відрізнити від добропорядних людей вже за зовнішніми даними.

Розробці цієї теорії Ломброзо присвятив усе своє життя. Він досліджував 383 черепів померлих і 3839 черепів живих злочинців. Крім того, вчений вивчив особливості організму (пульс, температуру, тілесну чутливість, інтелект, звички, хвороби, почерк) 26 886 злочинців і 25 447 добропорядних громадян.

У природжених злочинців Ломброзо зазначає аномалії черепа - він нагадує черепа нижчих доісторичних людських рас. На його думку, мозок природженого злочинця за своїми звивинах також відрізняється від мозку нормальної людини і наближається до будови мозку у людського зародка або у тварини. Для них характерні атавістичні ознаки: надмірна волосистість голови і тіла або раннє облісіння, нерівномірне розташування зубів (іноді в два ряди), надмірний розвиток середніх різців, косоокість, асиметрія особи. Злочинці мають взагалі прямий ніс з горизонтальною основою, помірної довжини, не надто опуклий, часто кілька відхилений в сторону і досить широкий. Злочинці з рудим волоссям зустрічаються дуже рідко, в основному це брютети або шатени. У злочинців зморшки з'являються раніше і частіше в 2-5 разів, ніж у нормальних людей, з переважанням виличної зморшки (розташованому посеред щоки), яку вчений називає зморшками пороку. Руки у них надмірно довгі - довжина розпростертих рук у більшості природжених злочинців перевищує зростання.

У гвалтівників очі вирячені, обличчя ніжне, губи і виї величезні, носи сплющені, помірних розмірів, відхилений в сторону, більшість з них сухорлявий і рахитические блондини. Шахраї нерідко мають добродушно зовнішністю, їх обличчя бліде, очі маленькі, суворі, ніс кривої, голова лиса.

Почерк вбивць, злодіїв і бандитів відрізняється подовженими літерами, криволінійністю і визначеністю рис в закінченнях букв. Для почерку злодіїв характерні букви розширені, без гострих обрисів і криволінійних закінчень.

У своїй роботі "Злочинна людина" Ч. Ломброзо детально виклав біологічні риси (анатомічні, фізіологічні, психічні) злочинців, показав їхню відмінність від "нормальних людей". Антропологі зазначали, що у світі завжди були і є люди, які від народження приречені бути злочинцями. До них треба застосовувати не міри покарання, а заходи безпеки. Природжений злочинець має бути знищений фізично або бути засудженим на довічне ув'язнення, вислання на незаселені острови тощо.

Треба зазначити, що Ч. Ломброзо, Е. Феррі і деякі інші автори стояли на детерміністських позиціях, і з часом у їх поглядах відбулася еволюція в сторону пом'якшення значення біологічних факторів у злочинній поведінці. Згодом були визнані недоліки в теорії фундатора школи. Потім Ч. Ломброзо і сам змінив деякі свої попередні висновки. Він вказував не тільки на біологічні чинники злочинів, а й соціальні. Говорячи про природженого злочинця, він зазначав, що злочину може і не бути, якщо відсутні "сприятливі обставини". Тому Ч. Ломброзо пропонував боротися не ізольовано з кожним чинником (біологічним, фізичним чи соціальним), а з усією їх сукупністю.

Сьогодні вельми скептичне ставлення до ломброзіанства і його різних модифікацій. Проте запропоноване поняття злочинної людини увійшло в побут, а розробки Ч. Ломброзо досі використовуються в кримінальній антропології, соціології і психології.

Отже, можна сказати, що особа злочинця - важливий термін в кримінології. Навіть найголовніший. Дуже довго вчені працювали над тим, щоб зрозуміти що ж таки впливає на поведінку злочинців, використовуючи багато методів та теорій. І на сучасному етапі не дуже складно прогнозувати схильність особи до злочину.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Леонтєва Л.В.

**Л.В. Леоньєва, Лавошник Анна
(Харків, Україна)**

ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Земля – найважливіша складова частини біосфери. Також вона є основою життя людини, джерелом задоволення її першочергових потреб, необхідною умовою для існування.

З юридичної точки зору, земля – це головна територіально-просторова частина навколишнього природного середовища у межах території України, матеріальна основа її територіальної цілісності, суверенітету й національної безпеки, що характеризується особливістю природної структури – ґрунтового покриву, розміщення, поширення рослинності, водних об'єктів, корисних копалин та інших ресурсів, які формують сферу життя для людини та інших живих організмів, природні властивості якої використовуються на праві загального землекористування, диференціюється на окремі земельні ділянки (частини), які перебувають у власності українського народу або уповноваженого ним органу – держави для задоволення загальнолюдських інтересів або на праві колективної і приватної власності з метою забезпечення корпоративних і особистих прав людини та права комунальної власності територіальних громад як матеріальної основи місцевого самоврядування, виступає основним засобом виробництва у сільському господарстві та інших галузях господарювання, операційною базою для систем розселення, в тому числі садовничих поселень, розміщення галузей народного господарства, державного матеріального резерву та шляхів сполучення, є невід'ємною умовою, місцем, засобом і джерелом існування живих організмів, життєдіяльності людини, забезпечення її духовних і матеріальних потреб і вимагає у разі деградації вжиття заходів щодо відвернення небезпечного впливу на населення та якість довкілля.

Отже, земля, з однієї сторони в нашому розумінні, виступає як самостійний об'єкт господарського використання, а з іншої – є складовою довкілля, яка сприяє формуванню складних природних утворень, тобто екологічних систем, справляє біологічний вплив на створення ландшафтів та інших природних комплексів.

Охорона земель є важливою складовою предмету земельно – правового регулювання, тому майже всі інститути земельного законодавства мають земельно-охоронне спрямування. Стаття 1 Земельного кодексу України регламентує, що земля як основне національне багатство перебуває під особливою охороною держави. Тому, саме у системі охорони земель виявляється тісний зв'язок між екологічним та земельним правом, у якому охорона земель належить до частини широкого поняття охорони навколишнього природного середовища.

Витоки наукових досліджень у сфері охорони земель, як складової навколишнього природного середовища, беруть свій початок ще з СРСР, в період наукового осмислення необхідності розробки механізму правового регулювання щодо забезпечення охорони природних ресурсів поряд з їх використанням. Окремі складові такого механізму досліджувалися такими вченими як: Андрейцев В.І., Вовк Ю.О., Гетьман А.П., Єрофєєв В.І., Жаріков Ю.І., Колбасов О.С., Мунтян В.Л., Носік В.В., Петро В.В., Розовський Б.І., Титова Н.І., Шемчушенко Ю.С. та іншими вченими.

Варто підкреслити, що в радянській земельно-правовій літературі охорона земель зазвичай не виокремлювалась в самостійний інститут земельного права. Домінували погляди, згідно з якими все, що здійснювалось для забезпечення соціалістичного земельного правопорядку, одночасно з іншими цілями забезпечувало і охорону земель. В той період охорона земель зводилась до охорони права виключної державної власності на землю і права землекористування. Однак, якщо мова йде про охорону прав на землю, то земельним правовідносинам, які виникають з приводу цього, більш притаманний майновий аспект, а не екологічний. Таке розуміння охорони земель, на нашу думку, не охоплює охорону якісного стану земель від забруднення та псування.

В.Л. Мунтян вважає, що правова охорона земель являє собою систему правових норм, які містять приписи, спрямовані на збереження земель, відновлення й підвищення їх родючості, здійснюваних з метою раціонального використання землі.

Отже, поняття «правова охорона земель» за науковими дослідженнями деяких вчених зводиться до сукупності правових засобів, спрямованих на відновлення земель та поліпшення їх якості. Звісно ж, йдеться про видання та застосування нормативних актів, які встановлюють заборони і дозволи у галузі використання та охорони земель, контроль за їх додержанням, а також юридичної відповідальності за порушення правил охорони земель.

Відносини щодо змісту поняття та різних складових механізму правового регулювання охорони земель за часів незалежності України були предметом дослідження багатьох вчених. Так, зокрема, дослідження змісту поняття охорона землі, у тому числі, як основного національного багатства з урахуванням функцій, які виконує земля у життєдіяльності людини та розвитку суспільства, проведені у спеціальній земельно-правовій та еколого-правовій літературі на рівні монографічних та дисертаційних досліджень, в підручниках, навчальних посібниках з земельного та екологічного права, коментарях ЗК України, окремих статтях, матеріалах конференцій такими вченими як: Андрейцев В.І., Балюк Г.І., Вівчаренко О.А., Гавриш Н.С., Кобецька Н.Р., Кулинич П.Ф., Лейба Л.В., Мірошніченко А.М.,

Марусенко Р.І., Носік В.В., Саркісова Т.Б., Семчик В.І., Титова Н.І., Фролов М.О., Шульга М.В. та іншими вченими.

Дослідження науковцями поняття охорона земель здійснювалось виходячи, по-перше, з положень ч.1 ст.14 Конституції України, згідно з якою земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, яке знайшло своє закріплення в ч.1 ст.1 ЗК України; по-друге,

принципів земельного законодавства, визначених ст. 5 ЗК України щодо забезпечення раціонального використання та охорони земель та пріоритету вимог екологічної безпеки, принципів державної політики у сфері охорони земель, та визначених ст. 3 Закону України «Про охорону земель»:

- 1) забезпечення охорони земель як основного національного багатства українського народу;
- 2) пріоритет вимог екологічної безпеки у використанні землі як просторового базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва;
- 3) відшкодування збитків, заподіяних порушенням законодавства України про охорону земель;
- 4) нормування і планомірне обмеження впливу господарської діяльності на земельні ресурси;
- 5) поєднання заходів економічного стимулювання та юридичної відповідальності в галузі охорони земель;
- 6) публічність у вирішенні питань охорони земель, використанні коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів на охорону земель

По-третє, принципів охорони навколишнього природного середовища, визначених ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього середовища»; по-четверте, розгляду землі як складової навколишнього природного середовища та об'єкту правової охорони згідно із ст. 5 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»; по – п'яте, законодавчого закріплення поняття охорони земель (ст. 162 ЗК України, ст. 1 Закону України «Про охорону земель»).

Отже, можна зробити наступні висновки, що поняття «охорона земель» як правова категорія, потрібно розглядати як:

- 1) складову державної земельної та екологічної політики;
- 2) визначальний принцип екологічного та земельного права і законодавства;
- 3) інститут земельного права та складова інституту екологічного права;
- 4) складову правового режиму земель (в тому числі різних категорій земель);
- 5) систему обов'язків учасників земельних та екологічних правовідносин;
- 6) гарантію реалізації права громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Леонтьєва Л.В

Леонтьєва Л.В., Ірина Рябуха
(Харків, Україна)

ЗАБОРОНА ДОСЛІДІВ НАД ЛЮДЬМИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗМІСТУ ПРАВА НА ГІДНІСТЬ

Актуальність теми полягає у тому, що частина 3 статті 28 Конституції України стверджує, що жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідженням. Проте, зважаючи на стрімкий розвиток науки, необхідність у експериментуванні над людьми для визначення корисності різноманітних препаратів тощо зростає. Тому питання експериментування над людьми повинно знайти чітку регламентацію з боку держави на рівні закону. Питаннями допустимості проведення експериментів над людьми займалися В. Бірштейн, В.М. Корнацький, Д. Катц, А.В. Стефанов та інші вчені.

Людина є істота багатоаспектна. Окрім ознак, якими вона характеризується як істота біологічна, тобто приналежна до типу Хордові, класу Ссавці, ряду Примати, яка здатна до життєдіяльності, обміну речовин, розмноження тощо, людині притаманна ще сукупність інших ознак, які вирізняють її поміж особин живого світу. Таким ознаками виступає соціалізація та мораль. Сукупність таких ознак складає собою категорію гідності.

Науковці по-різному трактують поняття «гідність». Тому підходи вчених до визначення гідності можна поділити на декілька груп.

Представники першої групи - суб'єктивістського підходу - розуміють гідність як самооцінку людиною своєї значущості.

Наступним підходом до інтерпретації гідності є об'єктивістсько-соціальний. Представники цієї групи вважають, що гідність людини визначається суспільством.

Також у науковій літературі сформувався ще один підхід до визначення гідності - це суб'єктивістсько-соціальний, який поєднує два вищезгадані підходи. Наприклад, В. Бортник під гідністю людини розуміє цінність окремого індивіда, сукупність тих його духовних, фізичних якостей, які відповідають потребам даного суспільства і тому розглядаються останнім як цінність.

Даний підхід дозволяє розуміти гідність з двох сторін: суб'єктивної та об'єктивної. Так, А. Церковна характеризує гідність як найвищу соціальну цінність, яка свідчить в об'єктивному аспекті про значущість людини для суспільства з точки зору її моральних, духовних, фізичних (природних) якостей, тобто

значущість індивіда як людини, як представника людства незалежно від належності до тієї чи іншої соціальної спільноти, групи й становища в суспільстві, а в іншому, суб'єктивному, аспекті - про особистісну значущість для особи її моральних, духовних, фізичних (природних) якостей незалежно від соціальної належності до тієї чи іншої спільноти людей і становища в суспільстві, усвідомлення і почуття цієї значущості.

Окрім вищенаведених підходів до розуміння гідності, П.М. Рабінович виділяє ще один - об'єктивістсько-антропологічний. За таким підходом, гідність людини є властивістю усіх членів людської сім'ї й усі люди є рівними у своїй гідності, про що йдеться, зокрема, у преамбулах до кожного з трьох актів, які складають Міжнародну хартію прав людини. На основі цього гідність людини можна визначити як самоцінність людини як родової біосоціальної істоти, змістовно зумовлювану, насамперед, існуючими суспільними відносинами, а також іншими факторами людського буття.

Проведений аналіз різних підходів і уявлень учених про поняття гідності дав нам змогу виділити найбільш поширені дефініції досліджуваного феномена:

- комплексний інститут (суспільні відносини, що складаються з приводу охорони гідності особи, які в тому чи іншому обсязі є предметом регулювання кримінального, цивільного, сімейного, адміністративного та ін. галузей права при керівній ролі конституційних положень),

- принцип (основа правового статусу особи, яка є сполучною ланкою всієї системи конституційних прав і свобод людини і громадянина),

- суб'єктивне право (особистість є повноправним суб'єктом, який може захищати свої права всіма незабороненими способами від посягань як третіх осіб, так і держави, в тому числі, оскаржуючи рішення і дії останньої).

Особливий інтерес становить гідність як об'єкт права. Тому, визначивши поняття гідності, варто навести дефініцію права щодо гідності. У наукових колах існує дискусія щодо самої назви права, яке регулює відносини гідності.

О.В. Власов розглядає право на гідність як можливість реалізації моральної сутності і призначення за допомогою арсеналу юридичних засобів, які також вимагають утримання від посягань третіх осіб і за необхідності забезпечують державний захист.

М.Л. Гаскарова аналізує право на гідність і як загальнолюдську цінність, і як одне з основних прав людини, охорона якого носить двоаспектний характер:

- а) охорона честі та гідності від посягань з боку держави як запобігання вторгненню держави в особисту сферу індивіда;

- б) охорона честі та гідності людини як конституційна вимога втручання держави в разі порушення гідності особистості з боку суспільства [9, с. 10].

На основі досліджених підходів до поняття права на гідність можемо визначити його ознаки:

Право на гідність є природним. Воно належить людині від народження. Проте, зважаючи на неповторність людського ембріона, який виступає потенційною особою, можна говорити і про належність права на гідність і ненародженій дитини.

Можна говорити про належність права на гідність і після смерті, захист якого покладається на родичів чи державу.

Право на гідність є соціально визначеним. Його зміст залежить від конкретно-історичних умов розвитку суспільства.

Право на гідність є невід'ємним та невідчужуваним. Невід'ємність права на гідність полягає в неможливості його позбавлення, а невідчужуваність - у неможливості його передачі.

Право на гідність є абсолютним. Воно не передбачає винятків і не може бути обмежене, навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Право на гідність є всезагальним, тобто належить кожній особі людського виду, індивідуума.

Гідність як об'єкт права на гідність - визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної істоти.

Гідність характеризується подвійною природою, виступаючи, з одного боку, фактором публічних взаємовідносин та, з іншого боку, фактором особистого життя людини.

Отже, як бачимо, право на гідність як особисте право людини охоплює собою гідність і в об'єктивному, і в суб'єктивному значеннях. На основі цього можемо визначити право на гідність як природну, невід'ємну та невідчужувану можливість визнання цінності кожної людини як біопсихосоціальної істоти з боку інших людей, організацій, держави тощо та можливість усвідомлення людиною своєї цінності.

Як і кожне право, право на гідність містить у собі певний зміст. Зміст права на гідність можемо визначити як сукупність двох складових: можливостей та заборон. Можливостями виступає право на використання (реалізацію) гідності. Сутність цього права - у можливості реалізації гідності.

Особливу увагу потрібно приділити саме заборонам. Якщо звернутися до Конституції України, то ст. 28, присвячена праву на гідність, забороняє: катування людини; жорстоке, нелюдське поводження з людиною чи покарання; таке, що принижує гідність людини, поводження чи покарання; медичні, наукові чи інші дослідження щодо людини без її вільної згоди.

Дослід (експеримент) - відтворення якого-небудь явища або спостереження за новим явищем у певних умовах з метою пізнання, вивчення та дослідження.

Усі експерименти можна поділити дві групи: науково-дослідні та терапевтичні. Перші полягають у виявленні динаміки певного препарату чи явища, останні мають на меті лікування пацієнта.

У науковій літературі виділено також категорії суб'єктів, які можуть підлягати експериментуванню:

- експериментування на собі самих;
- на добровольцях;
- на засуджених до смерті (в країнах, де існує смертна кара);
- експериментування на хворих;
- на ув'язнених;
- на військовополонених.

Вважаємо, що виділення людей, які за тими чи іншими ознаками можуть піддаватися дослідям, є неетичним, адже гідність притаманна кожній людині, незалежно від її статусу.

Експериментування на собі самих допустиме, оскільки передбачає добровільність участі. Проте, зважаючи на проголошення людини як найвищої цінності, законодавством потрібно передбачити присутність інших осіб під час проведення експерименту над собою, які були б у змозі зупинити експеримент у разі непередбаченого та серйозного ризику.

У деяких державах на смертниках, яким, можливо, обіцяли скасування страти, проводяться вельми небезпечні для їхнього життя досліді. Деякі вчені за наявності згоди засудженого вважають виправданими небезпечні і навіть такі, що характеризуються смертельним ризиком, експерименти. Вони кажуть, що в подібній ситуації йдеться про свого роду заміну способу страти (смерть від лікарського препарату замість смерті на електричному стільці), проте вважається, що подібні експерименти не повинні завдавати додаткового страждання або приниження. Але прихильники експериментування на засуджених до смерті, на мою думку, не враховують неможливості отримання в таких умовах вільної та інформованої згоди. У всякому разі пропозиція визнати правомірним проведення експериментів на засуджених до страти не була взята до уваги в Гельсінському документі через труднощі досягти угоди щодо цієї проблеми. З етичної точки зору подібне експериментування, яке характеризується таким смертельним ризиком, уявляється неприйнятним.

Проведення експериментів на ув'язнених та військовополонених не повинні принижувати гідності людини та мають відповідати всім умовам експериментування, які будуть наведені нижче.

Особливої уваги вартує можливість проведення експериментів на хворих та на добровольцях.

Експериментування на хворих може проводитися в якості терапевтичного чи науково-дослідного. У разі останнього лікар може назначити препарат лише за наявності згоди хворого або, якщо пацієнт неповнолітній чи недієздатний, за наявності згоди опікуна.

За наявності ситуації, коли застосування тієї чи іншої методики або того чи іншого лікарського препарату, які ще не отримали схвалення, надає останній шанс у спробі порятунку життя особі, яка у всіх інших випадках безнадійно приречена, та якщо згоди не можна отримати безпосередньо від пацієнта, або від його близьких, або від опікуна, то така згода може вважатися фактично безмовно отриманою, виходячи із загальної волі пацієнта або його родичів, спрямованої на те, щоб зробити все можливе для порятунку життя пацієнта.

Основним аспектом можливості проведення експериментів над людьми є наявність з їхнього боку вільної, інформованої, ясно вираженої та особистої згоди. Варто також на законодавчому рівні відзначити, що в тому разі, коли експериментування проводиться на особах, які через роботу або якимось іншим чином залежать від експериментатора, або є підстави припускати, що на цих людей міг бути спрямований моральний тиск, моральна вага такої згоди вельми сумнівна.

Основним документом міжнародного рівня, який регулює проведення дослідів на людях, є Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження». Варто також згадати Конвенцію про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини від 04.04.1997, яка розглядає проблеми наукового експериментування на людині, перераховує умови, за наявності яких людина може на цілком законній підставі брати участь у науковому експерименті, обґрунтовує критерії захисту осіб, які не в змозі самі повного мірою висловити інформовану згоду.

Законодавчим актом України, який регулює проведення експериментів, є Основи законодавства України про охорону здоров'я. Ч. 2 ст. 44 Основ законодавства України про охорону здоров'я прямо забороняє проведення науково-дослідного експерименту на хворих, ув'язнених або військовополонених, а також терапевтичного експерименту на людях, захворювання яких не має безпосереднього зв'язку з метою досліді.

Умовою проведення експериментів вищезгадана стаття називає проведення їх із суспільно корисною метою за умови їх наукової обґрунтованості, переваги можливого успіху над ризиком спричинення тяжких наслідків для здоров'я або життя, гласності застосування експерименту, повної інформованості і вільної згоди повнолітньої дієздатної фізичної особи, яка підлягає експерименту, щодо вимог його застосування, а також за умови збереження в необхідних випадках лікарської таємниці [4].

На основі цього, можна виділити ознаки та умови допустимості проведення експериментів над людьми:

дослід допускається, якщо він проводиться коректним чином і за морально прийнятних умов та, відповідно, служить для блага людини та суспільства і сприяє примноженню цінності науки;

обов'язок держави і суспільства полягає в тому, щоб заохочувати наукові дослідження, спрямовані на полегшення людських страждань, і перешкоджати зловживанням і наживі за рахунок окремих особистостей або суспільства; доклінічна стадія експериментування повинна здійснюватися з особливою акуратністю, з установкою на максимальне розширення ефективних досліджень з метою зведення до мінімуму ризику на стадії проведення їх на людині;

дослідження повинні здійснюватися компетентним спеціалістом та у належно оформленому та відведеному для цього місці, такі дослідження повинні контролюватися такими ж спеціалістами, відповідальними та компетентними;

при проведенні дослідження має бути встановлений допустимий ступінь ризику, пропорційний меті дослідження, щоб гарантувати цілісність індивіда, на якому проводиться дослідження;

інформована згода абсолютно необхідна в разі нетерапевтичного експериментування, мета і вигоди якого не мають безпосереднього відношення до індивіда, на якому проводиться дослід. Тим самим таке експериментування не повинно поширюватися на тих, хто не здатний дати повністю вільну й свідому згоду;

охорона особистих даних, або необхідна обережність, з якою слід поводитися з даними, що стосуються індивідів, які піддаються клінічним експериментуванням;

нагляд за проведенням експерименту, проведення контролю за можливими негативними наслідками, які може викликати прийом ліків, та повідомлення про такі наслідки органам охорони здоров'я.

Отже, як бачимо, статті Основ законодавства України про охорону здоров'я не охоплюють усіх аспектів проведення експериментів над людьми, тому вважаємо за необхідне розробити спеціалізований нормативний акт рівня закону, який би повного мірою регулював відносини проведення наукових експериментів над людьми.

Леонтєва Л. В., Сокол Емілія
(Харків, Україна)

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Історія кримінально-процесуального права починається з Руської Правди (далі Р.П.) - найважливішого закону Київської Русі, який охоплював норми різних галузей права, і перш за все кримінального та кримінально-процесуального, мав значення офіційного, визнаного публічною владою судейника.

В Р.П. легалізуються дієві на той час в суспільстві звичаєві норми, їм надається значення норм права, тобто норм, забезпечуваних тепер уже державною владою. Закон звужив застосування кровної помсти, дозволяючи її чинити тільки з дозволу суду, замінюючи її грошовими стягненнями. За наступників Ярослава кровну помсту заборонили застосовувати законом. Проте вбивство крадія на місці злочину законом не каралося.

Р.П. мала норми, направлені на захист честі і гідності людини, робила акцент перш за все на відшкодуванні шкоди потерпілому, включно з моральною. Образа словом чи дією (виривання вусів чи бороди, вибивання зуба) каралася штрафом у 5 гривень, а якщо хтось когось ударив батоном або руків'ям меча чи просто рукою, то мав заплатити 12 гривень за образу (ст. 3-4 Короткої Правди). Передбачався суд князя, як головна судова влада, а також широка можливість мирових угод суд мав сприяти закінченню справи саме мировою угодою, якщо винна особа відшкодовувала заподіяну нею шкоду.

Вже тоді активного значення в судочинстві набувають речові докази, показання свідків ("послухів" - свідків порядного життя обвинувачуваного, "видоків" - свідків, що були очевидцями злочину), затримання на місці злочину, гоніння сліду. Кримінальне переслідування передбачалося лише за наявності позову, окрім вбивства, яке переслідувалось судом незалежно від наявності позову. Кримінальний процес мав ознаки змагального судочинства.

Початок кримінального процесу пов'язувався частіш за все із так званим "закликом" - потерпілий на площі заявляв про злочин. Розпочиналася система доказування - звід. Порядні люди мали показати, у кого знаходиться украдена річ. Якщо особа, в якій знайдена крадена річ, не визнавала себе винною, то мала показати де, у кого і яким чином вона її придбала. Вартість краденого або саме крадене майно поверталось власнику, а звід уже вів той, хто придбав крадену річ. І так доки не буде з'ясовано, хто крадій. Особа, яка врешті-решт визнавалася винною, зобов'язувалась відшкодувати шкоду, а в разі відмови притягалась до суду.

Передбачалася, з однієї сторони, винагорода за затримання злочинця (ст. 31, 41 Р.П.), а з іншої сторони, така процедура, як "гоніння сліду", згідно з якою на общину, де зникав слід злочинця, покладалася обов'язок його відшукати і видати суду або відшкодувати шкоду і сплатити штраф. Такий правовий інститут існував і в інших народів, наприклад, передбачався Польською Правдою. Правило "гоніння сліду" відповідало духу колективізму та колективної відповідальності, характерної для родового, общинного устрою, сприяло залученню населення до переслідування злочинців і до боротьби зі злочинністю, виховувало населення в дусі нетерпимості до будь-яких злочинів на території їхньої общини.

Судочинство здійснювалось за участю: князя - він виконував функції суду; вірника - проваджував розслідування; дванадцяти мужів - вирішували питання про справу, де особа не визнавала себе винною;

отрока - помічника вірника. Для спростування обвинувачення у вбивстві, наприклад, треба було виставити не менш як сім послухів - свідків порядності обвинуваченого (ст. 18 Розширеної Правди). Пізніше на Русі вводилася така відома у Європі форма відведення обвинувачення як «Поле-поєдинок», переможець якого визнавався невинуватим. Передбачалась можливість для потерпілого вибору засобів покарання винуватого: тілесне покарання чи грошове стягнення. Обвинувач, в разі хибного звинувачення, платив отроку гроші за помилку, а виправданий вносив одну гривню за виправдання.

З прийняттям християнства (988 р.) поряд зі світськими діють також закони церкви. Але без ознак інквізиційних процесів. Поступово, окрім церковних справ, до підсудності церковних судів стали переходити справи щодо зґвалтування, крадіжки жінок, розпусти, злочинів проти церкви та духовності. Суддями церковних судів ставали митрополити, єпископи, настоятелі монастирів. Діяльність таких судів регламентувалась Уставами Володимира Святого (996) та Ярослава Мудрого (1051). Найбільш складні справи (хабарництво, посадові злочини) розглядалися світськими судами спільно з Віче. Ідея народного Віче жива і до сьогодні.

Розслідування та судочинство за правилами Р.П. тривало аж до кінця XV ст.

Разглянувши історію становлення кримінального процесу, можемо стверджувати, що саме ця галузь права покликана слугувати задоволенню інтересів громадян, їхніх об'єднань, держави і суспільства в цілому. У цьому виявляється його цінність. Цінність кримінального процесуального права дістає вияв у таких вимірах:

- Соціальному. Соціальна цінність цієї галузі права полягає в тому, що вона втілює інтереси громадян у вільному від злочинності суспільному середовищі;
- Інструментальному. Інструментальна цінність кримінального процесуального права - один із проявів його загальносоціальної цінності - полягає в тому, що воно є регулятором суспільних відносин, котрі виникають у зв'язку зі вчиненням кримінального правопорушення; інструментом вирішення кримінально-правових конфліктів у державі.

Кримінальне процесуальне право унормовує кримінально-процесуальну діяльність таким чином, що створюються оптимальні умови для досягнення завдань кримінального провадження. Кримінальне процесуальне право складається з інститутів, які об'єднують однорідні норми, що регламентують окремі сфери кримінального судочинства, наприклад, докази і доказування, запобіжні заходи, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, судовий розгляд, провадження в суді присяжних, провадження у Верховному Суді України і т. п.

Інститути кримінального процесуального права складаються з окремих блоків правових норм, кожний із яких регламентує яку-небудь вузьку ділянку кримінальної процесуальної діяльності (наприклад, окрему слідчу (розшукову) дію, порядок повідомлення про підозру, закриття кримінального провадження і т. п.).

Кримінально-процесуальне право – система правових норм, що встановлюють типову модель та визначають процесуальну форму діяльності досудового слідства, прокуратури та суду зі встановлення об'єктивної істини та вирішення інших завдань судочинства, розгляду та розв'язання кримінальних справ, здійснення правосуддя, створюють необхідні юридичні гарантії встановлення істини та захисту прав і свобод людини.

Предметом регулювання кримінально-процесуальних норм є такі суспільні відносини, які не регулюються жодною іншою галуззю права. Це відносини, які складаються в сфері діяльності органів досудового розслідування та прокурора в ході кримінального провадження, а також суду (судді) з розгляду та вирішення по суті кримінальних справ в суді першої інстанції, їх перегляду в апеляційній та касаційній інстанціях, з провадження за нововиявленими обставинами та виконанню судових рішень.

Іншими словами, предметом регулювання кримінально-процесуального законодавства є ті суспільні відносини, які виникають, існують, змінюються і закінчуються в зв'язку з досудовим розслідуванням та судочинством по конкретних кримінальних провадженнях (кримінальних справах).

Своєрідність методу правового регулювання в цій галузі права виявляється в особливій процедурі - кримінально-процесуальній формі, яка забезпечує режим законності в сфері кримінального судочинства, котрий повинен створювати гарантії правильного в ефективного застосування кримінального закону, а також виступати необхідною гарантією прав особи від свавілля та судових помилок.

Кримінальне процесуальне право є обов'язковим складовим елементом всієї системи права України, її важливою ланкою без якої неможлива ця система. Як і всяка ланка одного ланцюга, вона тісно пов'язана з іншими ланками. Так, зокрема, кримінальне процесуальне право, маючи відносну самостійність, органічно пов'язано з матеріальним кримінальним правом.

Особливість цих двох галузей права полягає в тому, що найменші недоліки, відхилення від конституційних засад, як при правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин, так і при застосуванні правових норм, можуть потягти істотні порушення прав людини.

Джерела кримінально-процесуального права:

- Конституція України;
- Кримінальний процесуальний кодекс України;
- міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
- закони;
- підзаконні нормативно-правові акти;

- правові звичаї в кримінальному судочинстві;
- рішення і висновки Конституційного Суду України з питань кримінального процесу;
- постанови Пленуму Верховного Суду України з питань кримінального процесу;
- рішення Європейського суду з прав людини.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Леонтєєва А. В.

**Максим Грищук
(Харків, Україна)**

ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ В УКРАЇНІ

Актуальність теми. Спадкове право надає можливість кожному громадянину розпорядитись своїм майном на випадок смерті, визначивши в заповіті його долю. Отже, воно безпосередньо спрямоване на захист особистих інтересів громадян, адже багатьом не байдуже, до кого перейде належне їм майно після їх смерті. Водночас спадкове право всіляко захищає інтереси членів сім'ї померлого (особливо неповнолітніх та непрацевдатних членів) сприяючи цим зміцненню сім'ї. До складу спадщини входять не тільки майнові права спадкодавця, а й деякі немайнові права. Спадкоємство здійснюється за законом та за заповітом.

Основною метою цього дослідження є правовий аналіз найбільш поширених підстав звернення до цивільного судочинства зумовлених наступним збільшенням гарантій охорони прав спадкоємців, кредиторів та інтересів спадкодавця. Для досягнення зазначеної мети у дослідженні зосереджено увагу на вирішенні наступних основних завдань:

- проаналізувати всі наявні сучасні теорії та концептуальні підходи до розуміння спадкових правовідносин з метою об'єктивного їх розгляду та вивчення;

- на підставі узагальнення та аналізу нотаріальної і судової практики встановити нотаріальну та судову процедуру охорони і захисту прав спадкоємців;

При спадкуванні за законом до спадкування закликаються особи, яких законодавець називає як спадкоємців. Тобто в цьому разі спадкове майно розподіляється між особами, які названі в числі спадкоємців у відповідних статтях Цивільного кодексу України. Таких осіб називають законними спадкоємцями, або колом спадкоємців за законом.

Не завжди особа, яка входить в коло спадкоємців за законом, чи особа, якій заповідано майно, буде закликатися до спадкування. Законом передбачені умови, за яких спадкоємець усувається від спадщини. Як зазначено в статті 1224 ЦК України, не мають права стати спадкоємцями ні за законом, ні за заповітом особи, які навмисно позбавили життя спадкодавця чи кого-небудь з спадкоємців або зробили замах на їх життя. Виключенням для таких осіб є тільки те, що знаючи про це, спадкодавець все ж призначив їх своїми спадкоємцями за заповітом.

Спадкоємцями за законом не мають права стати:

1) батьки після дітей, у відношенні яких вони позбавлені батьківських прав і не були поновлені в цих правах на момент відкриття спадщини;

2) батьки і неповнолітні діти, що злісно ухилялися від виконання покладених на них в силу закону обов'язків по утриманню спадкодавця, якщо ці обставини підтверджені в судовому порядку, а також за інших обставин зазначених у Ст.1224 ЦКУ. Зазначені правила щодо усунення за певних умов спадкоємців від спадкування застосовуються і до права на заповідальний відказ. (Ст.1237ЦКУ України)

Відповідно до статті 1254 ЦК України заповідач вправі в будь-який час змінити або скасувати зроблений ним заповіт, склавши новий заповіт. Кожний новий заповіт скасовує попередній і не відновлює заповіту, який заповідач склав перед ним.

Спадкове майно --це сукупність прав та обов'язків спадко-давця, які переходять після його смерті до спадкоємців. Для визначення цього поняття застосовуються також і такі терміни, як «спадщина» або «спадкова маса». Серед майнових прав, що у складі спадкового майна переходять до спадкоємців, насамперед слід назвати право власності на різноманітне майно.

Спадкування за законом має місце тоді, коли воно не змінено заповітом, тобто спадкодавець у заповідальному розпорядженні не призначив спадкоємців особисто.

Таким чином, спадкування за законом має місце, якщо: 1.Спадкодавець не залишив заповіту чи заповіт визнано недійсним повністю або частково; 2.Спадкоємці за заповітом усунені від спадщини. Кого саме законодавець називає в числі спадкоємців за законом? Вирішуючи це питання, враховують такі обставини: кровна спорідненість, шлюбні відносини, сімейні зв'язки та членство у сім'ї. Спадкоємці за законом одержують право на спадкування по черзі. Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від неї. Наприклад, коли є спадкоємці першої черги — право на одержання спадщини виникає лише у цих осіб.

Спадкоємців другої та інших черг до спадкування в цьому разі не закликають. Коли спадкоємці першої черги відсутні або коли вони не прийняли спадщини, а також якщо всі спадкоємці першої черги не закликаються до спадкування, до спадкування будуть закликані спадкоємці другої черги. Слід підкреслити, що правила про черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування можуть бути змінені нотаріально посвідченою угодою заінтересованих спадкоємців, укладеною після відкриття спадщини. Але така угода не може порушити прав спадкоємців, які не беруть у ній участі, а також спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку.

У третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця. У четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини. У п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення.

Крім того, за рішенням суду особа, яка за законом є спадкоємцем наступних черг, може одержати право на спадкування за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через тяжку хворобу або каліцтво був безпорадним. Нотаріальні контори вживають заходів щодо охорони спадкового майна, коли це потрібно в інтересах держави, спадкоємців, відказоодержувачів чи кредиторів. Для цього майно за описом передається на зберігання родичам померлого або стороннім особам. Нотаріальна контора встановлює коло спадкоємців, що закликаються до спадкування, і визначає частку померлого з них у спадковому майні. Свідоцтво про право на спадщину видається в основному після закінчення шестимісячного строку з дня відкриття спадщини, оскільки лише після закінчення цього строку може бути визначено коло спадкодавців, які прийняли спадщину. Правовий аналіз найбільш поширених підстав звернення до цивільного судочинства зумовлений наступним збільшенням гарантій охорони прав спадкоємців, кредиторів та інтересів спадкодавця. Для досягнення зазначеної мети у дослідженні зосереджено увагу на вирішенні основних завдань. Також спадкове право всіляко захищає інтереси членів сім'ї померлого (особливо неповнолітніх та непрацездатних членів), сприяючи цим зміцненню сім'ї.

Література

1. Бірюков І.А., Заїка Ю.О., Співак В.М. Цивільне право України. Загальна частина. Навч. посіб. – К.: Наук. думка, 2010.- 304 с.
2. Бірюков І.А., Заїка Ю.О., Підпригора О.О. Цивільне право. Частина перша: Курс лекцій. – К.: НАВСУ, 2001. – 196 с.
3. Васильченко В.В. Визначення поняття спадкового права в об'єктивному значенні / Юридичний вісник. – 2007.- № 3.- С. 114-120.
4. Васильченко В.В. Римське спадкове право на тлі права сучасного. — Запоріжжя, 1999. - 135 с.

Науковий керівник:
к.ю.н., доц. Селезень С.В.

Анастасія Мезенцова
(Харків, Україна)

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОХОРОНИ ВІНАХОДІВ В УКРАЇНІ

Актуальність статті: Актуальність теми даної роботи зумовлена тим, що охороні інтелектуальної власності і розвитку винахідницької активності належить провідна роль у технологічному оновленні економіки України. Водночас у цій сфері накопичилось чимало проблем, які потребують розв'язання. Серед них суттєве зменшення кількості винахідників та раціоналізаторів в Україні, призупинення отримання сучасної патентної інформації з інших країн, значні строки видачі патентів, існування деклараційних патентів, які не забезпечують на необхідному рівні захист винаходів, відсутність валютних коштів для патентування українських винаходів за кордоном тощо.

Питання, які стосуються охорони інтелектуальної власності, сьогодні вийшли на перший план, тому що у сучасному світі об'єкти права інтелектуальної власності відіграють значну роль у забезпеченні конкурентоспроможності товарів і послуг і стають вирішальним фактором економічного розвитку.

Сьогодні в основному вже сформувалася глобальна система правової охорони інтелектуальної власності. Україна адаптується до неї через намір розвиватися як складова частина світового співтовариства. За останні роки Україна значно активізувала процес входження в світові структури, які регулюють інтелектуальну власність, і вже є учасницею понад десяти міжнародних конвенцій і договорів у цій сфері. Завершено також процес входження до Світової організації торгівлі і забезпечено участь в Угоді про торгові аспекти прав інтелектуальної власності (ТРИПС). Продовжується процес приєднання до низки міжнародних конвенцій і договорів.

Україна створила й продовжує удосконалювати власне законодавство про інтелектуальну власність, виходячи при цьому із того, що інтелектуальна діяльність та інтелектуальна власність усе більше

набувають пріоритетного значення у соціально-економічному розвитку суспільства. В умовах ринкової економіки інтелектуальна діяльність і її результати все більше визначають стратегію і тактику прогресу держави в цілому. Зростання ролі й значення інтелектуальної власності зумовлює необхідність належного забезпечення її правової охорони. Охорона, що надається інтелектуальній власності державою, сприяє збільшенню числа винаходів і раціоналізаторських пропозицій, поширенню нових ідей, матеріалів, технологій, розвитку науково-дослідної діяльності, а в остаточному підсумку – сприяє технічному й суспільному прогресу.

Проблеми, пов'язані з дослідженням інтелектуальної власності, зокрема різним аспектам охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності, її експертизи, досліджувалися вітчизняними й зарубіжними вченими і були висвітлені в роботах: Ч.Н. Азімова, Б.С. Антімонова, Л.М. Головченко, А.П. Закалюка, І.Э. Мамофа, О.А. Підпригори, О.О. Підпригори, Н.А. Райгородського, О.Д. Святоцького, М.Я. Сегая, О.П. Сергєєва, В.І. Серебровського, К.А. Флейшиць, Р.Б.Шишки та інших. Кравченко О.С. досліджено питання цивільно-правового регулювання експертизи у сфері інтелектуальної діяльності й інтелектуальної власності.

Метою даної роботи є розкрити основні аспекти правової охорони винаходів і корисних моделей в Україні і сформулювати пропозиції щодо її удосконалення.

Об'єктом дослідження є система правової охорони прав на винаходи і корисні моделі.

Предметом дослідження є правові відносини, що виникають у процесі надання правової охорони винаходу і корисній моделі; основні аспекти процедури подання та експертизи заявки на винахід (корисну модель); порядок іноземного патентування винаходів і корисних моделей.

Одним з трьох основних компонентів надання правової охорони винаходу (корисній) є його патентоспроможність. Закон визначає три основні вимоги, яким повинен відповідати патентоспроможний винахід: бути новим; мати винахідницький рівень; бути промислово придатним. Корисна модель відповідає умовам патентоспроможності, якщо вона є новою і промислово придатною.

Винахід (корисна модель) визначається новим, якщо він не є частиною рівня техніки. «Рівень техніки включає всі відомості, які стали загальнодоступними у світі до дати подання заявки до Установи або, якщо заявлено пріоритет, до дати її пріоритету» [2]. Новизна запропонованого технічного рішення при розгляді винаходу перевіряється шляхом його порівняння з усіма раніше відомими у світі рішеннями аналогічних завдань. Ступінь новизни технічного вирішення завдання буває різним і визначається суттєвістю відмінностей.

Винахід має винахідницький рівень, якщо він для спеціаліста явно не випливає з рівня техніки. Визначення рівня техніки тобто формування уявлення про сучасний ступінь розвитку техніки та знань про неї неможливе без ознайомлення з усіма видами загальнодоступної інформації. Звичайно, не всієї, а тільки тієї її частини, що стосується технічного рішення, яке заявляється. При цьому мають враховуватись усі джерела як в Україні, так і за її межами. Докладний перелік цих джерел наведено у Законі [2, с. 53].

Винахід (корисна модель) визнається промислово придатними, якщо вони можуть бути використані в промисловості, сільському господарстві, охороні здоров'я та інших галузях суспільного виробництва.

Право на винахід (корисну модель) охороняється державою і засвідчується патентом. Патент являє собою виключне право, надане на винахід. Закон дає наступне визначення патенту: «Патент (патент на винахід, деклараційний патент на винахід, деклараційний патент на корисну модель, патент (деклараційний патент) на секретний винахід, деклараційний патент на секретну корисну модель) – охоронний документ, що засвідчує пріоритет, авторство і право власності на винахід (корисну модель)» [3].

Патентна охорона означає, що винахід не може бути виготовлено, використано, поширене або продане в комерційних масштабах без згоди патентовласника. Ці патентні права звичайно захищаються в суді, що, у більшості систем, має право на припинення порушень патентних прав. І навпаки, після успішного заперечування третьою стороною суд також може оголосити патент недійсним.

Серед проблем, що мають місце в українській системі охорони прав на винаходи і корисні моделі, можна виділити наступні:

- Щорічно зростає кількість підприємств і наукових організацій, в яких повністю припинилася винахідницька та раціоналізаторська діяльність.

- Чинним законодавством, зокрема Законом України «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі» не передбачені належний захист інтересів працівників — авторів об'єктів промислової власності, порядок і розмір винагород за створення та використання винаходів.

- З 1992 р. припинилося одержання сучасної патентної інформації з різних країн світу, зокрема видання «Изобретения стран мира», що робить винахідницьку роботу і проведення пошуку на патентну чистоту при експорті наукоємної продукції практично неможливими.

- Перешкодою для ефективної інноваційної діяльності в Україні є великі терміни (4-5 років) проведення експертизи заявок на винаходи.

- Існуючий порядок видачі деклараційних патентів без проведення кваліфікаційної експертизи зі строком дії 6 років не забезпечує належного захисту винаходів, під такі патенти неможливо залучити інвестиції, що не відповідає вимогам ТРІПС, якою передбачений строк дії патенту на винахід не менше 20 років.

- Відсутність валютних коштів для патентування українських винаходів за кордоном, що є суттєвою перешкодою для інноваційної діяльності в Україні, зростання виробництва та експорту наукоємної продукції.

- Багато наукових установ відмовляються від патентів на винаходи через нестачу коштів для підтримання їх чинності, що призводить до значних втрат для нашої держави.

Удосконаленню системи охорони прав на винаходи і корисні моделі і стимулюванню винахідницької діяльності в Україні сприятиме:

1. Розробка на державному рівні конкретних завдань щодо реального забезпечення конституційного права громадян на захист інтелектуальної власності, сприятливих умов для створення об'єктів інтелектуальної власності і розвитку українського ринку цих об'єктів.

2. Удосконалення нормативно-правової бази у сфері охорони інтелектуальної власності.

3. Проведення наукової та юридичної експертизи проектів нормативних актів, дослідження міжнародного досвіду, здійснення аналізу практики застосування законодавства з охорони інтелектуальної власності.

4. Інформаційне забезпечення діяльності у сфері інтелектуальної власності, створення автоматизованих баз даних щодо об'єктів інтелектуальної власності.

5. Організація системи підготовки кадрів у сфері охорони інтелектуальної власності.

6. Розробка законопроектів щодо врегулювання правовідносин між роботодавцем і працівником з питань створення винаходів, корисних моделей та промислових зразків.

7. Удосконалення законів України згідно з вимогами світової практики, в тому числі відмова від деклараційного патенту на винахід і вдосконалення охорони секретних винаходів.

8. Залучення до поліпшення системи охорони прав на винаходи і корисні моделі представників вищих навчальних закладів, громадських організацій, окремих винахідників.

9. Забезпечення технологічного і фінансового забезпечення доступу до зарубіжної патентної інформації, яка надається патентними відомствами та міжнародними організаціями промислової власності на безоплатній основі через Інтернет тощо.

10. Скорочення часу проведення експертизи заявок на винаходи чи корисні моделі.

Від вирішення питання створення ефективної системи охорони інтелектуальної власності залежить міцність фундаменту для інноваційної моделі розвитку України, її модернізації, підвищення конкурентоспроможності в світовій соціально-економічній системі. Від цього, у свою чергу, зростають перспективи створення робочих місць у нових галузях економіки, що базується на знаннях. Це стосується також і питання захисту від недобросовісної конкуренції, пов'язаної з неправомірним використанням об'єктів інтелектуальної власності, виробництвом фальсифікованих товарів. Саме цьому сприяє діяльність державної системи правової охорони інтелектуальної власності України.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» / <http://zakon.rada.gov.ua>
2. Драпак Г., Скиба М. Основи інтелектуальної власності: Навч. посібник. – К.: Кондор, 2007. – 156 с.
3. Липинский В.В. Основы интеллектуальной собственности. Курс лекций. – Донецк: Норд Пресс, 2009. – 188 с.

Науковий керівник:

к.ю.н., доц. Селезень С.В.

Максим Тат'яниченко

(Харків, Україна)

ВЗАЄМОДІЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ І ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Місцеве самоврядування в Україні – це право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місцеве самоврядування — це форма публічної влади, що реалізується специфічними суб'єктами—територіальними колективами і сформованими ними органами, має особливий об'єкт — питання місцевого значення, та здійснюється на основі використання окремого виду публічної власності – комунальної (муніципальної).

Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Побудова в Україні громадянського суспільства, демократичної правової держави з верховенством права, пріоритетами прав людини, поділом влади на законодавчу, виконавчу і судову супроводжується становленням і розвитком місцевого самоврядування.

В ст. 7 Конституції України зазначено – „В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.”.

Суть місцевого самоврядування можна зрозуміти, лише розібравшись у тих дискусіях, які ведуться навколо питання про природу первинного суб'єкта місцевого самоврядування – територіальної громади, а також про характер влади, яку вона здійснює безпосередньо та через органи місцевого самоврядування, отже, спробуємо розглянути основні теорії і думки стосовно місцевого самоврядування.

Співвідношення інститутів публічної влади (державного і самоврядного) на місцевому рівні, взаємодія їх органів не привернули належної уваги наукової літератури радянського періоду. Це було пов'язано насамперед з існуючою жорсткою централізацією державної влади і управління, юридичним і практичним закріпленням державної природи місцевих органів влади. Місцеве самоврядування в його традиційному розумінні уявлялось як буржуазний інститут, чужий соціалістичному суспільству і радянській державі. В цей період юридична наука йде шляхом теоретичного обґрунтування переваг "подвійної природи" місцевих Рад. Термін "місцеве самоврядування" був практично вилучений з наукового обігу і застосовувався лише для характеристики західноєвропейських муніципальних систем. Феномен "самоврядування" ототожнювався із "здійсненням влади народом", "народним суверенітетом", "демократією".

Становлення і розвиток інституту місцевого самоврядування в політико-правовому житті України починається з прийняття Закону від 7 грудня 1990 р. "Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування" який надав органам державної влади – місцевим Радам деякі самоврядні повноваження. З цього моменту наукові інтереси переміщуються в основному на правову природу місцевого самоврядування. Первісно для цього, як основа, використовується "державна теорія", яка була сприймана і в наведеному Законі. З невеликим розривом у часі формується концепція, котра синтезувала елементи "державної" і "громадської" теорії і отримала в літературі назву "громадсько-господарської".

Конституція України утворила нормативну модель організації публічної влади на місцевому рівні, котра подана у вигляді державного управління і місцевого самоврядування, що означає можливість "здійснення влади як усім народом, так і окремими спільнотами громадян в особі територіальних громад". При цьому, територіальні громади треба розглядати "у якості самостійного джерела публічної недержавної (муніципальної) влади".

Закон України від 21 травня 1997 р. "Про місцеве самоврядування в Україні" (далі – Закон про місцеве самоврядування) і Закон України від 9 квітня 1999 р. "Про місцеві державні адміністрації" (далі – Закон про місцеві державні адміністрації) з метою виконання конституційних норм закріплюють демократичну систему місцевого управління. Одним із значущих аспектів Закону про місцеве самоврядування є диференціація повноважень органів місцевого самоврядування на власні (самоврядні) і делеговані (за природою – повноваження державної виконавчої влади), що в принципі відповідає міжнародним приписам про необхідність здійснення державних повноважень органами "найбільш близькими до громадян".

В Україні існує дві основні теорії місцевого самоврядування: державницька і громадянська.

В основі державницької теорії лежить ідея децентралізації частини державної виконавчої влади, її доеволюції на рівень територіальних спільнот громадян (громад, комун, територіальних колективів) та тих органів, які вони обирають. Тому прихильники цієї теорії виступають лише за певну правову, організаційну та фінансову автономію місцевого самоврядування і його органів відносно центральних і місцевих органів державної влади, але не самої цієї влади. Вони розглядають самоврядування як засіб здійснення державних функцій за допомогою недержавних за своєю суттю суб'єктів (місцевого населення та його органів).

Прихильники громадянської теорії місцевого самоврядування розглядають його первинні суб'єкти – громади – як самостійне джерело такої публічної влади, яка належить не державі, а є самостійною так званою „муніципальною”.

Якщо послідовно дотримуватись постулатів цієї теорії, то можна дійти таких висновків: у сучасних умовах, зокрема в Україні, місцеве самоврядування можливе лише на рівні населених пунктів, бо тільки там, на думку прихильників громадянської теорії, що збереглися умови для відтворення громад. Щодо інших рівнів адміністративно-територіального поділу держави (наприклад: районів, областей), то там місцеве самоврядування можливе лише у формі добровільних об'єднань територіальних громад і сіл, селищ і міст – асоціацій; місцеве самоврядування його органи мають вирішувати питання лише місцевого значення (що випливають з колективних потреб відповідної громади), а здійснення повноважень державної влади має покладатися на місцеві органи державної виконавчої влади; право на самоврядування є природним і невід'ємним від самої громади, а тому держава лише його визнає і гарантує; при вирішенні питань місцевого самоврядування мають діяти за принципом „Дозволено все, що не заборонено законом”.

Система органів державної влади і система органів місцевого самоврядування й становить собою такий полі системний комплекс, що складається з різних за природою органів (державних і громадських), проте об'єднаних в організаційне ціле необхідністю забезпечувати виконання одних і тих самих функцій і повноважень державної виконавчої влади на місцях. Отже, можемо говорити про те, що органи місцевого самоврядування є однією з ланок механізму держави. Проте ні в якому разі не компонентом її апарату.

У відповідності з Концепцією адміністративної реформи основним напрямом діяльності місцевих державних адміністрацій повинна бути контрольна-наглядна функція ("загальний нагляд", "контроль... за фінансовою діяльністю органів місцевого самоврядування"). Ураховуючи окреслену при цьому сферу загального нагляду, можна зробити висновок, що його об'єкт – діяльність самоврядних органів. На відміну

від наведеної Концепції Закон про місцеві державні адміністрації не передбачає загальний нагляд за дотриманням Конституції і законодавства України. Ст. 16 Закону фіксує право місцевих державних адміністрацій "здійснювати на відповідних територіях державний контроль". Об'єкти такого контролю ідентичні тим, які вказані в Концепції як сфери "контрольно-наглядної діяльності державних адміністрацій". Аналіз чинного законодавства, суттєві відмінності в змісті категорій "контроль" і "нагляд" дають підстави для висновку про те, що здійснення місцевими державними адміністраціями функції "контролю" стосовно органів місцевого самоврядування не відповідає конституційним принципам самостійності і незалежності місцевого самоврядування. Так, предметом державного контролю є вся оперативна діяльність підконтрольних суб'єктів за фактичним виконанням законодавства, а також результати цієї діяльності, її доцільність. Однак оскільки практично вся діяльність самоврядних органів регламентована нормативними актами, то здійснення такого контролю становиться рівнозначним необмеженому втручанням в їх діяльність. Таким чином органи місцевого самоврядування підпадають в залежність від місцевих державних адміністрацій. В цих умовах важко говорити про правову, організаційну і матеріально-фінансову самостійність місцевого самоврядування. При цьому на наш погляд необхідно внести зміни в Закон про місцеві державні адміністрації з вказівкою права місцевих органів виконавчої влади здійснювати стосовно органів і посадових осіб місцевого самоврядування заходи наглядного, а не контрольного характеру, і для їх позначення використовувати термін "нагляд", а здійснення "державного контролю" передбачити стосовно інших суб'єктів, які знаходяться на відповідній території.

Конституційне закріплення різних напрямів діяльності цих органів дає можливість виробити ефективну модель співвідношення їх компетенцій, основа якої - різна правова природа органів, які здійснюють публічну владу (управління) на місцях, відокремлення "питань місцевого значення" і питань загальнодержавного значення (ст. 140, 17 Конституції України), необхідність сполучення місцевого і державного інтересів, принцип централізації і децентралізації в державному управлінні, деконцентрації місцевої публічної влади, конституційний обов'язок органів і посадових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування діяти на основі, в межах повноважень і способом, які передбачені Конституцією і законами України.

Можемо зробити висновок про те, що структурні зв'язки в системі управління на місцях взаємозв'язані і взаємообумовлені, їх поділення і відокремлення можливо тільки теоретично. Це обумовлює і взаємозалежність всіх видів взаємодії місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування при реалізації ними публічно-владних повноважень.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Леонтьєва Аліна Віталіївна.

Максим Триньов
(Харків, Україна)

ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ

Актуальність даної теми зумовлена тим, що право на працю є одним із гарантованих Конституцією, закріплення, забезпечення та захист якого є головною функцією трудового законодавства. Можливість людиною якнайповніше реалізувати своє конституційне право залежить від ефективності норм трудового права, їх здатності всебічно регулювати трудові правовідносини. Одним із найбільш важливих засобів такого забезпечення є юридичні гарантії. Без створення широко розвинутої системи ефективних гарантій неможливо забезпечити кожному громадянину безперешкодне здійснення всього комплексу наданих йому трудових прав. Теоретична розробка проблем, пов'язаних із подальшим розвитком системи юридичних гарантій в Україні, має серйозне практичне значення. Вона, по-перше, допоможе вдосконалити правові норми, що охороняють права громадян, по-друге, буде сприяти посиленню законності, поліпшенню діяльності органів та організацій, що застосовують ці норми.

Метою пропонованої статті є з'ясувати особливості гарантій як умов й засобів забезпечення та охорони трудових прав і свобод, визначити призначення юридичних гарантій в трудових правовідносинах у нових соціально-економічних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Юридичні гарантії трудових прав і свобод громадян України виражаються насамперед у нормах законодавства, що розкривають і конкретизують зазначені права й свободи та зокрема встановлюють порядок їхнього здійснення. Однак далеко не всі правові норми є юридичними гарантіями прав і свобод громадян, а лише ті з них, що містять визначені умови та засоби, за допомогою яких досягається безперешкодне користування правами й виконання обов'язків, захист прав, свобод і відновлення у випадку їх порушення.

Абсолютна більшість гарантій у вигляді умов забезпечує сприятливу атмосферу, у якій громадянин може ефективно користуватися своїми правами й свободами та виконувати покладені на нього законом обов'язки. Такі умови утворюють зовнішнє середовище діяльності кожної людини та громадянина. Вони не залежать від його волі та бажань, тому що створюються існуючим суспільним і державним устроєм. Гарантії як умови й засоби забезпечення та охорони трудових прав і свобод також створюються не кожним

окремим громадянином, а суспільством, державою, колективом і використовуються ними для втілення зазначених прав і свобод у життя. Однак разом із цим існують і такі умови та засоби забезпечення й охорони трудових прав і свобод громадян, формування і користування якими багато в чому залежить від самих громадян, від їхньої волі й бажання.

Яким би важливим не було значення окремих видів гарантій у справі охорони, забезпечення та захисту прав, свобод і обов'язків людини й громадянина, їх загальний правоохоронний ефект багаторазово зростає, коли так чи інакше гарантія діє в комплексі з необхідною повнотою. Комплексність і повнота гарантій – є неодмінною вимогою (принципом), якою повинні керуватися у своїй правоохоронній діяльності всі структури суспільства й держави, адже вона є основною.

Реальне здійснення трудових прав і виконання обов'язків працівника як основного суб'єкта правовідносин у сфері праці залежить від усієї сукупності юридичних гарантій, передбачених у нормах трудового права. До них відносяться:

- ❖ гарантії трудових прав і обов'язків на стадії виникнення трудових і похідних від них правовідносин;
- ❖ гарантії, що забезпечують реалізацію правомочностей та обов'язків у процесі циркуляції трудових правовідносин і правовідносин-супутників;
- ❖ гарантії, що забезпечують відновлення порушених прав.

Іншою неодмінною вимогою (принципом) щодо гарантій є їх дієвість, ефективність. Її сутність полягає зокрема в тому, що гарантії в усіх випадках, урешті-решт, повинні забезпечити людині й громадянину реальне користування наданими законом благами. Розробка таких засобів – це першочергове завдання правової науки й насамперед процесуальних її галузей.

Можна дати таке визначення гарантій здійснення (у тому числі охорони й відновлення) трудових прав громадян: **гарантії** – це закріплені в законодавстві умови та засоби, що забезпечують суб'єктам трудових і похідних від них правовідносин реальні можливості для охорони, безперешкодного здійснення, відновлення (у випадку порушення) їх суб'єктивних прав і належного виконання ними обов'язків.

Про гарантії виконання обов'язків (у зв'язку з гарантіями прав) можна говорити у випадках:

1) коли здійснення права є водночас і виконанням обов'язку цього суб'єкта (наприклад, здійснення права на працю та виконання обов'язків трудового договору);

2) коли виконання обов'язку одним суб'єктом необхідне для забезпечення здійснення прав іншого суб'єкта (наприклад, обов'язок МСЕК дати висновок про ступінь втрати професійної працездатності працівника, що одержав каліцтво);

3) коли виконання обов'язку, покладеного на власника або підприємство як сторону трудових правовідносин, є водночас і здійсненням відповідних правомочностей працівників (наприклад, обов'язок дати попередню роботу особам, звільненим від військової служби). І, навпаки, коли виконання обов'язку працівника є здійсненням правомочностей підприємства або власника (наприклад, обов'язок відшкодувати заподіяний останньому майновий збиток).

У всіх перелічених випадках установлені гарантії забезпечують як здійснення тих або інших прав, так і виконання відповідних обов'язків.

Стосовно обов'язків гарантії мають значення, у першу чергу, тоді, коли їх здійснення безпосередньо пов'язане з реалізацією прав і свобод.

Отже, гарантії потрібні як для реалізації прав і свобод, так і для обов'язків. Гарантії, які б важливі вони не були для прав, свобод і обов'язків, не є тільки їхньою внутрішньою проблемою. Питання про гарантії виникає кожного разу, коли здійснюється перехід від того, що повинно бути, до того, що реально існує. Реалізація прав, свобод і обов'язків за своєю суттю є лише частиною більш загальної проблеми – застосування норм права та дотримання законності. Оскільки права, свободи й обов'язки закріплені в правових нормах, то правильне застосування норм, неухильне дотримання законності містять у собі здійснення прав, свобод і обов'язків. Отже, проблеми гарантій застосування правових норм, дотримання законності та реалізації прав, свобод і обов'язків мають між собою багато спільного.

За загальним правилом права й свободи виступають «як можливості, що реалізуються, і ця їх реалізація є нічим іншим, як способом їх існування».

Гарантії потрібні не самі по собі, а для більш повного перетворення в життя прав, свобод і обов'язків. З огляду на це їхній характер, система та види повинні якомога повніше, відповідати певним формам реалізації прав і свобод та здійснення обов'язків.

Призначення гарантій основних обов'язків також визначається змістом процесу їх здійснення. Тут гарантії виражаються у створенні найбільш сприятливих умов для несення й активного виконання обов'язків, а також у встановленні відповідальності та застосуванні заходів, що є її наслідком, до осіб, які не виконують своїх обов'язків.

Мета встановлення юридичних гарантій – це забезпечення неухильного виконання законів (та інших нормативних актів), створення умов для найбільш повного здійснення наданих демократичних прав і свобод працівникам. Ці гарантії необхідні зокрема для того, щоб виключити або, принаймні, звести до мінімуму випадки порушення законів, прав людини.

Оскільки правова норма завжди містить у собі можливість утручання держави з метою забезпечення встановленої нормою поведінки, то саме в цьому і є основа юридичних гарантій. Для того, щоб потенційна можливість була реально здійснена, щоб держава була в змозі активно впливати на поведінку суб'єктів

права, державні інститути повинні мати у своєму розпорядженні різні засоби, за допомогою яких здійснюється цей вплив.

В Україні триває безперервний процес розширення прав працівників, пов'язаний із забезпеченням точного їх дотримання, зі зміцненням законності. Одним із найбільш важливих засобів такого забезпечення і є юридичні гарантії. Гарантії слід розглядати як умови та засоби, що забезпечують фактичне здійснення й усебічну охорону прав та свобод всіх і кожного зокрема.

Більш повне втілення в життя прав і свобод громадян залежить від безлічі найрізноманітніших за характером чинників, кожний із яких постає як гарантія прав і свобод.

Посилення наукового потенціалу в Україні не виключає потреби подальшого вивчення цих проблем, тим більше, що наше законодавство й практика його застосування дуже мінливі в умовах становлення України як правової держави, адже право на працю і його гарантії постійно наповнюються новим змістом, істотно впливають на зростання добробуту людини й суспільства в цілому, продуктивність, дисципліну та якість праці.

На підставі дослідженого зроблено висновок, що гарантії як умови й засоби забезпечення та охорони трудових прав і свобод також створюються не кожним окремим громадянином, а суспільством, державою, колективом і використовуються ними для втілення зазначених прав і свобод у життя. Фактичну можливість користуватися трудовими правами й виконувати свої обов'язки значною мірою забезпечують юридичні гарантії. Юридичні гарантії трудових прав – це законність у дії.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Селезень С.В.

**Валерія Шеремет
(Харків, Україна)**

ПРОБЛЕМА ЕКОЛОГІЧНОГО ТЕРОРИЗМУ В УКРАЇНІ

Тероризм, як соціально-політичне явище, в різноманітних формах свого прояву існує з давніх часів, але наприкінці ХХ на початку ХХІ ст. він набув суттєво нових якісних, не характерних для минулого рис і проявів через використання нових сучасних технологічних і технічних засобів проведення терористичних актів [1].

Прийняття 28 червня 1996 р. Основного Закону України відкрило новий етап розвитку українського суспільства, коли у Конституції було записано значення національної безпеки, і поєднання її з такими як екологічна, державна, інформаційна, політична, економічна безпека тощо.

У вирішенні проблем компонентів безпеки країни відповідальна роль належить Концепції національної безпеки України, яка була прийнята Верховною Радою України 16 січня 1997 р. [2].

Так, основними об'єктами безпеки є: громадянин та його права і свободи, суспільство, його духовні та матеріальні цінності, держава та її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність кордонів.

Проблема суспільних відносин становилась паралельно з становленням політичного устрою держави. Останнім часом ці відносини набули особливої гостроти. Прорахунки, допущені в будь-яких сферах діяльності, як суспільства, так і держави, призводять до її ослаблення внаслідок втрати контролю держави над ситуацією в країні, що призводить до зниження потенціалу суспільства і зростання злочинності.

Сьогодні світ характеризується трансформацією геополітичних і біотичних факторів, варіантами розвитку архітектури, культури, соціуму, що впливають на національну і громадську безпеку. Поява такої потенційної форми злочинної діяльності як екологічний тероризм обумовлено цілою низкою причин. Продовольча залежність, величезні міграційні потоки, забруднення навколишнього середовища, виснаження водних ресурсів і незахищеність водопостачання – все це характерно для більшості країн, що розвиваються.

Оскільки екологічна небезпека виявляється на всіх рівнях діяльності людини, то в системі національної безпеки України екологічна безпека повинна займати головну позицію. Це пов'язано з тим, що екологічна безпека, як найважливіша складова національної безпеки, органічно вплетена в особисту безпеку людини, одним із компонентів якої є екологічна безпека. Остання, в свою чергу, впливає з природного права людини на безпеку життя і, відповідно, обов'язку держави забезпечити належними і достатніми засобами право особи на безпечне для її життя та здоров'я довкілля.

Екологічний тероризм пов'язаний з насильницьким, цілеспрямованим впливом на екосистему з метою отримання геополітичних, економічних та інших вигод і переваг. Цей вид тероризму небезпечний тим, що він може бути замаскований і вписаний в природні процеси і відстроченим у часі – післядією.

У Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» екологічна безпека визначена як стан навколишнього природного середовища, коли забезпечується запобігання погіршенню екологічної обстановки та виникненню небезпеки для здоров'я людей [3].

Небезпека екологічного тероризму обумовлена такими факторами: серйозною кримінальною загрозою; наявністю доступних екологічно небезпечних антропогенних об'єктів (речовин, матеріалів і т.п.); можливістю застосування екологічно небезпечної зброї (ядерного, хімічного, бактеріологічного).

Екологічний тероризм включає: застосування дефоліантів, поширення отруйних бойових хімічних речовин; використання ізотопів й інших радіоактивних матеріалів, аж до «брудних» атомних бомб; зараження населення за допомогою птахів і риб інфекційними захворюваннями з метою викликати епідемії та епізоотії; випалювання лісових масивів, джунглів, сельви, тайги; спроби підірвати великі водовмісні греблі, теплові та атомні електростанції, масштабне спалювання нафтових свердловин.

Екологічний тероризм може служити не тільки як компонент до війни, але і бути причиною початку військових конфліктів. Він тісно пов'язаний з партизанськими методами ведення війни і державного тероризму. Приклади його можна побачити у діях терористів у Чечні, в Північній Ірландії і палестинській Інтифаді.

У науковому середовищі сьогодні немає єдиної думки з приводу того, що вважати екологічним тероризмом. І незважаючи на високу ступінь суспільної небезпеки екологічного тероризму, зараз його ознаки детально не відображені на законодавчому рівні, а екологічні теракти не мають у законах самостійної кримінально-правової заборони.

Війна 1991 р. у Перській затоці продемонструвала використання забруднення навколишнього середовища як ефективну зброю. Ідучи з Кувейту, армія Іраку навмисно пошкодила нафтопроводи. Великий обсяг нафти потрапив у Перську затоку, знищивши величезну кількість морських тварин, риб і птахів. Іракські військовослужбовці підпалили в Кувейті близько 600 нафтових свердловин, викликавши пожежі, що тривали майже рік. З цієї причини в регіоні щомісячно випадає близько 800 тис. т нафтової сажі, випадали кислотні дощі. Екологічна обстановка була відновлена лише через два роки [4].

Сьогодні у Концепції національної безпеки України визначено основні сфери інтересів, щодо яких існує реальна загроза впливу різноманітних дестабілізуючих факторів. Такими сферами, в першу чергу, виступають економічна, воєнна, політична, екологічна, науково-технологічна, соціальна та інформаційна.

При забезпеченні національної безпеки України постають проблеми, вирішення яких допоможе розвитку суспільства. При цьому актуальним є забезпечення безпеки в екологічній сфері, що за останні роки здійснюється не на належному рівні і може негативно вплинути на стан суспільства, навколишнього середовища і національної безпеки.

Не вирішення екологічних питань призводить до серйозних і незворотних процесів як на мікрорівні (екологічна система), так і на макрорівні (суспільство в цілому).

Основними елементами національної безпеки, відповідно до Концепції є: антропогенне порушення території України; негативні екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи; неефективне використання природних ресурсів; широкомасштабне застосування екологічно шкідливих та недосконалих технологій; негативні екологічні наслідки оборонної та військової діяльності.

Також до негативних факторів, що є складовим екологічного тероризму, можна віднести диверсії – дії, спрямовані на погіршення стану суспільства, нанесення тілесних ушкоджень або заподіяння іншої шкоди [5].

Найнебезпечнішою екологічною загрозою сьогодні є порушення або зупинення системи забезпечення контролю за можливими небезпеками в регіонах країни. Як приклад можна навести відомої аварії на очисних спорудах міста Харкова, що призвели до загрози забруднення води не лише для 1,5 млн. його мешканців, а й мільйонів людей сусідніх регіонів України.

Одним з методом боротьби с екологічним тероризмом є прийняття і з часом удосконалення Концепції національної безпеки України, що є лише початковим рівнем довгої праці для досягнення безпеки в державі. При вірному підході ризики екологічної небезпеки зменшаться.

Література:

1. Забулонов Ю.Л., Лисиченко Г.В., Ковалевський В.В. Тероризм ХХІ століття – реальна загроза техногенно-екологічній безпеці // МНПК «Перший Всеукраїнський з'їзд екологів», Вінницький національний технічний університет, Секція 1 «Техногенно-екологічна безпека України і прогнозування ризиків. Переробка та утилізація промислових і побутових відходів». – 4-7 жовтня, 2006 р. – К. – Ст 38
2. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Урядовий кур'єр. – 1997.
3. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України // Відомості Верховної Ради України 1991. – № 41. – Ст.546.
4. Балюк Г. Правові аспекти понять ядерної та радіаційної (радіоекологічної) безпеки // Право України. – 1999. – №12 – С. 63.
5. Ліпкан В.А. Тероризм як фактор загрози національній безпеці України // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 1999. – № 3. – С. 58 - 67.
6. Булатов В.И. Россия: экология и армия. – М., 1999. – ст. 220
7. Боголюбов С.А. Защита экологических прав. – М., 1996. – с. 272

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент Остапенко Олена Геннадіївна.

Л.В. Леонтєва, Єва Шибко
(Харків, Україна)

СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА НЕПОВНОЛІТНІХ. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬО ПРАВОПОРУШНИКА

Об'єктом дослідження судово-психологічних експертів є психологічні прояви людини, що не виходять за межі норми, тобто такі, які не викликають сумніву в її психічній повноцінності. Судово-психологічна експертиза встановлює такі особливості психічної діяльності та їх прояви у поведінці особи, які мають юридичне значення і зумовлюють певні правові наслідки [1, ст. 40]. Тому судово-психологічна експертиза неповнолітніх призначається відносно психічно здорових неповнолітніх обвинувачених, підозрюваних, свідків, потерпілих. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх проводиться з метою встановлення особливостей сприйняття, мислення, пам'яті, уваги, оцінних суджень неповнолітніх. Беручи до уваги вік осіб, існують певні особливості у проведенні експертиз.

Під час проведення судово-психологічної експертизи неповнолітніх здійснюється встановлення:

- індивідуально-психологічних особливостей підлітка, відносно якого проводиться експертиза;
- рівня сугестії, наївності, фантазування, впливу даних характеристик на показання підлітка;
- основних мотивів діяльності й поведінки обвинуваченого підлітка та їх впливу на неповнолітнього в повсякденному житті;
- рівня розвиненості емоційно-вольової сфери підлітка (схильність до афекту, наявність фізіологічного чи патологічного афекту в момент скоєння злочину);
- відповідності рівня розумового розвитку підлітка його віку;
- можливості конкретного підлітка брати участь у судовому засіданні й виступати в залі суду;
- ступеня усвідомлення підлітком конфліктної ситуації і впливу його суб'єктивної оцінки на його дії під час скоєння злочину.

Загалом проведення судово-психологічна експертиза допомагає відрізнити правдиві показання свідка-підлітка від фантазій, у разі групового правопорушення важливим етапом є виявлення лідера і ступінь його впливу на подільників. Що дасть змогу судовим органам виявити тяжкість вини кожного неповнолітнього, який брав участь у скоєнні злочину.

Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженою наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.1998 зазначено, що для проведення дослідження суд або слідство надає експертові можливість психологічного обстеження підекспертного та матеріали справи.

Якщо підліток дійсно здійснив злочин і його визнали осудним, то який же емоційний стан він має?

Подивимось на дослідження за 2014 – 2015 роки, які свідчать про певне зменшення кількості зареєстрованих та переданих до суду кримінальних проваджень про злочини, вчинені неповнолітніми. Однак в 2016 році ситуація змінюється на протилежну. Нижче в таблиці наведені дані про кількість злочинів, вчинених неповнолітніми згідно зі статистичними даними Генеральної прокуратури України [2].

	провадження, направлені до суду	засуджені		звільнені		кількість осіб, які до скоєння злочину	
		до позбавл. волі	до ін. покар.	від покарання з випробуванням	від відповіді/покарання із застосуванням вихов. заходів	не судились, перебували на обліку в кримін. міліції	не судились, направлялись до спец. навч.-вих. установ
2013	8781	1153	874	3637	987	255	80
2014	7467	725	792	2684	625	202	81
2015	7171	585	834	2812	487	194	76
2016 I півріч.	13352	487	582	1899	x дані відсутні	132	54

Так у період із січня по березень 2017 року картина за рівнем підліткової злочинності залишалася практично такою самою, як і в перші три місяці 2016 року. Усього за перші три місяці 2017 року були затримані за різні злочини 439 підлітків, віком 16-17 років – на одного менше, ніж за аналогічний період 2016 року. Серед підлітків до 14 років спостерігається невелике зростання кількості затриманих за злочини. Що стосується підлітків у віці 14-15 років, то у 2017 році кількість затриманих зменшилася. Можна констатувати, що юні злочинці стали жорстокішими: за перші місяці 2017 року зафіксовано відчутно більше нападів із заподіянням шкоди здоров'ю або життю людей, ніж за аналогічний період минулого року. Також зростає кількість випадків незаконного поводження зі зброєю: з двох випадків у січні-березні 2016 року до 13 – у перші місяці 2017 року [3].

Що ж могло спонукати неповнолітнього до протиправних дій? Найбільший вплив на людину завжди мав соціум, у якому вона перебуває, тому цілком зрозуміло, що більшість засуджених дітей виховувались у неблагополучній сім'ї, потерпали від знущань з боку родини, однолітків. Та хіба це не відповідальність

дорослих? Адже напевно навкруги були вихователі, вчителі, інші родичі. Чому ми засуджуємо неповнолітніх до позбавлення волі, а оточуючі не несуть жодної відповідальності?

Крім того, звертаємо увагу, що основними завданнями загальноосвітніх шкіл і професійних училищ соціальної реабілітації є: створення належних умов для життя, навчання і виховання учнів, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівня, професійної підготовки, розвитку індивідуальних здібностей і нахилів, забезпечення необхідної медичної допомоги; забезпечення соціальної реабілітації учнів, їх правового виховання та соціального захисту в умовах постійного педагогічного режиму (частина 2 статті 8 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»). В той же час, статистика ДСА України свідчить про те, що значна частина неповнолітніх, засуджених за вчинення злочинів, були соціально занедбані, не мали повної загальної або навіть базової загальної освіти, виховувалися в родинах з одним із батьків або поза родину [4].

	Вік засуджених		Виховувались			Навчались/працювали			Мали освіту				
	14-16	16-18	з одним з батьків	у школі-інтернаті, дитяч. будинку	поза родину	школа	ВНЗ	не прац/не навч	проф-техн.	повна заг. сер.	баз. заг. сер.	почат заг.	без осв
2013	1694	4217	2521	229	258	3364	826	1547	139	1142	3633	912	85
2014	1385	3490	2092	138	213	2782	822	1169	103	939	2968	805	59
2015	1418	3171	1962	105	180	2599	859	1026	123	863	2851	702	50
2016 I півр..	556	1346	829	49	95	1048	413	389	44	361	1200	279	18

Отже, коли підліток потрапляє до місць позбавлення волі, то соціальна ізоляція та заходи примусу діють на неповнолітнього комплексно, кожного разу створюють для нього особливий спосіб життя в сьогоденні. Як показує пенітенціарна практика та результати чисельних досліджень, найбільш типовими психічними станами неповнолітніх засуджених в період перебування у виховній колонії є очікування, недовіра, підозрілість, тривожність, дратівливість, безнадійність, пригніченість, відчай і фрустрація [5, с. 178].

Неповнолітнім також притаманна надмірна емоційна активність пов'язана, передусім, з їх віковими особливостями. Проте динаміка емоційних станів на різних етапах відбування покарання не однакова. Наприклад, на початковому етапі вихованцям притаманна емоційна напруженість. Почуття постійної тривоги, розгубленості нерідко призводить до зривів у поведінці та діяльності. В середині терміну відбування покарання, коли неповнолітні вже адаптувалися до умов установи, зменшується переживання розгубленості, і починають переважати емоції, пов'язані з проявом агресії. Очікуючи звільнення, засудженого пригнічує невизначеність перед майбутнім, труднощі пристосування до нового для нього світу, оволодіння новою життєвою стратегією [6, с. 662].

Неповнолітнім засудженим притаманна надмірна емоційна збудливість. Так, 22,5% з них не можуть стримати себе, маючи "поганий" настрій, 23% з великим зусиллям вгамовують спалахи "гніву", 28,5% перебуваючи в стані "гніву" не замислюються про наслідки своїх дій [7, с. 54].

Інфантильні вихованці безпечні, безтурботно відносяться до режиму, навчання і свого майбутнього, для них характерні, легковажність суджень, порушення стримуючих механізмів при здійсненні особистих бажань, недорозвиненість почуття відповідальності. Вони рухливі, непосидючі, не доводять розпочату справу до кінця, їх інтереси і увага нестійкі, а вчинки часто не відповідають віку. Їм притаманний моральний і правовий інфантилізм: байдуже ставлення до норм моралі й права, невимогливість до себе та інших, активна аморальна і протиправна поведінка. Ці особи не розкаються в скоєному злочині і не переживають почуття провини, вважають покарання несправедливим [8, с. 322].

Бачимо, що особистість неповнолітнього у таких умовах деформується, тому необхідне запровадження нових методик та психопрофілактичних програм для вихованців колоній, що спрямовані на формування соціально-психологічної компетентності неповнолітніх засуджених. Бо сьогодні із понад тисячі нині ув'язнених неповнолітніх щонайменше кожен другий після тюрми повторно скоїть злочин і знову потрапить за ґрати. В такому прогнозі єднаються правозахисники та фахівці з дитячої й підліткової злочинності.

Література:

1. Судова психіатрія: Навч. посіб. / С. В. Жабокрицький, А. П. Чуприков. — К.: МАУП, 2004. — 176 с. — Бібліогр.: С. 169-170.
2. Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>
3. Аналітичний портал « Слово і діло »
4. Офіційний сайт Державної судової адміністрації України. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/
5. Глоточкин А. Д. Исправительно-трудова психология / А. Д. Глоточкин, В. Ф. Пирожков. - М.: Академия МВД СССР, 1974. - 430 с

6. Общая, социальная и юридическая психология: [учебник для вузов] / М. И. Еникеев. - СПб.: Питер, 2003. – 752 с.
7. Ушатилов А.И. Психология волевой активности несовершеннолетних осужденных. Учебное пособие / А.И. Ушатилов. - М.: Академия МВД СССР, 1985. - 73 с.
8. Ушатилов А.И. Основы пенитенциарной психологии / Ушатилов А.И., Казак Б.Б. - Рязань: АПУ, 2001. - 436 с.

Науковий керівник:
кандидат юридичних наук, доцент Леонтьєва А. В.

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ**Татьяна Кондратенко
(Ельск, Беларусь)****ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА САМООЦЕНКУ ПОДРОСТКОВ**

В справочной психологической литературе самооценка определяется как ценность, значимость, которой индивид наделяет себя в целом и отдельные стороны своей личности, деятельности, поведения. Под самооценкой принято понимать интериоризированный механизм социальных контактов, ориентаций и ценностей преобразуемый в оценку личностью самой себя, своих возможностей, качества и места среди других людей [1].

Согласно А.В. Захаровой, самооценка является формой отражения человеком самого себя как особого объекта познания, репрезентирующей принятые ценности, личностные смыслы, меру ориентации на общественно выработанные требования к поведению и деятельности, отражает сущность понятия в полной мере [2, с. 232].

Развитие самооценки является одной из наиболее значимых проблем, как в отечественной, так и в зарубежной психологии. К изучению различных ее аспектов обращались Б.Г. Ананьев, Л.И. Божович, А.В. Брушлинский, Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, А.В. Петровский, С.Л. Рубинштейн, Р.Б. Кеттелл, Г. Оллпорт, З. Фрейд, К. Юнг и др.). При этом значительное внимание уделялось рассмотрению самооценки как важнейшего личностного образования.

Самооценка является важным регулятором поведения человека, от нее во многом зависят взаимоотношения человека с окружающими, его критичность, требовательность к себе, отношения к успехам и неудачам, как в учебном процессе, так и в других сферах взаимодействия с окружающими. Тем самым самооценка влияет на эффективность деятельности человека и дальнейшую социализацию его личности.

Изучением самооценки подростков и факторов ее развития занимались Г.М. Андреева, Л.И. Божович, Н.И. Буянов, А.Я. Варга, А.И. Захаров, Я.Л. Коломинский, А.И. Липкина, А.В. Петровский, О.В. Соловьева, Д.И.Фельдштейн и др. По мнению исследователей, одним из значимых факторов развития самооценки подростка выступают отношения со сверстниками, принятие и статус в группе. Поскольку общение в социальных сетях получает все большее распространение среди современных подростков, актуальным представляется изучение влияния социальных сетей на их самооценку.

Сегодня Интернет и его технологии стали мощным средством общения людей. Все большее распространение получают различные способы виртуального общения, в частности, посредством социальных сетей. Социальная сеть – это интерактивный многопользовательский веб-сайт, контент которого наполняется самими участниками сети [3, с. 14].

Вопросы формирования и развития виртуальных сетевых сообществ поднимались в работах А. Армстронга, Б. Бимбера, А. Бимиша, Б. Веллмана, Э.Дж. Кима, Р. Дж. Кларка, П. Коллока, Г. Ренгольда, К. Ромма, М.А. Смита, Дж. Хагеля и др. Изучением пользовательской активности в виртуальных сообществах и сети Интернет занимались С.С. Азаров, С.В. Бондаренко, Д.А.Васильева, Э. Венгер, Э. Венгер, В.В. Гура, Э.Дж. Ким, И.Н. Розина и др.

Значительное количество подростков активно общается в виртуальном мире, многие из них зарегистрированы и используют большинство из социальных сетей. Изучением влияния социальных сетей на подростков занимались С.А.Кулаков, Е.И. Корнева, В.И. Ковалько, М.В. Шматко, рассматривали вопросы влияния социальных сетей на коммуникативные навыки подростков, влияние компьютерных игр на подростков.

Среди плюсов влияния социальных сетей на самооценку подростков, можно отметить то, что социальные сети дают безграничные возможности саморазвития – здесь подросток может посмотреть любой заинтересовавший фильм, послушать музыку, почитать научные статьи, книги, афоризмы известнейших мыслителей всех времен, скачать аудиокнижки. Здесь абсолютно бесплатно каждый человек может прорекламить свой цветочный магазин, новое арт-кафе или службу доставки пиццы. Влияние социальных сетей на человека сегодня переоценить невозможно – мы имеем возможность использовать огромное количество информации, развивать своё мышление и самосовершенствоваться - главное не упустить эту возможность [4, с. 41].

В подростковом возрасте многие ведут дневники, описывая там свои самые сокровенные мысли. Но сегодня большинство молодых людей предпочитает вести блог, чтобы получить мнения других людей по различному поводу [5, с. 8].

В сети можно почерпнуть значимую для образования позитивную, познавательную информацию. Например, «ВКонтакте» является самым крупным хранилищем аудио, видео и фотоматериалов по многим учебным предметам, которые можно слушать, просматривать и скачивать. Наверное, неслучайно выбор подростков принадлежит именно этой сети. Кроме того, социальная сеть – это быстрая передача или распространение информации о школе, классе, мероприятиях и новостях учащихся [6, с. 5].

Подросток стремится к расширению круга общения. От отсутствия круга общения в реальности, подросток регистрируется в сети Интернет, где находит для себя неограниченное количество в выборе

собеседника, расширяя круг партнеров по коммуникациям. В социальных сетях, ребёнок освобождается от чувства одиночества, что часто ощущают многочисленные подростки, однако не многие подростки могут грамотно пользоваться ею. Проблема в том, что подросток имеет склонность к зависимости от социальных сетей, а впоследствии уже никак не представляет собственную жизнь без них. Например, согласно опросам, каждый день пользуются Интернетом 89% подростков в возрасте 12–17 лет [7, с. 34].

Современные психолого-педагогические исследования показывают, что общение в сетях негативно сказывается на социальном развитии подростков, оно полностью заменяет общение в реальной жизни, отрицательно влияя на социальные навыки и физическое здоровье. Так, В.В. Аршинова, Д.В. Иванов, И.И. Бекетова, Д.А. Кузнецов и многие другие разрабатывают эту тему в современной педагогике и психологии.

Современный человек вытесняет реальное общение виртуальным, утрачивая способность поддерживать разговор при общении с глазу на глаз. Кроме того, человек словно прячется за своим виртуальным образом, теряя способности к самопрезентации в реальном мире. Так, в сети Интернет любой молодой человек, может выдавать себя за уверенного в себе молодого человека, а в действительности являться закомплексованным подростком. Имея такой образ в социальных сетях, ему будет сложно общаться и знакомиться с людьми в режиме настоящей жизни [5, с. 9].

Можно выделить также такие аспекты влияния социальных сетей на подростков, как появление зависимости, раздражимость, негативные эмоции. Согласно И.В. Дубровиной, негативное влияние социальных сетей на подростков проявляется в наличии компьютерной зависимости, раздражительности, отрицательных эмоциях, недовольстве собой [8, с. 135].

Кроме того, отмечается, что сами подростки не считают, что социальные сети отвлекают их от важных дел, а наоборот уверены, что те помогают им сделать жизнь намного проще и комфортнее. Попробовав общаться в социальных сетях, ребёнок понимает, что в виртуальном пространстве процесс общения гораздо проще и безопаснее. Потому что можно в любой момент «включить» или «выключить» собеседника, руководствуясь только своими желаниями, а не искать компромиссы во мнениях, не пытаться проникнуться эмоциями другого человека для взаимопонимания и сочувствия [6, с. 17].

С одной стороны, социальные сети усиливают связи, если у детей есть и настоящее общение, с другой стороны, если ребенок скрытный, малообщительный, имеет конфликтные отношения с одноклассниками, отсутствует контакт с отцом и матерью, в таком случае социальные сети считаются единственным источником для удовлетворения его необходимости в общении, ухода от реальности [4, с. 96].

Британские психологи выявили зависимость психологического состояния человека от количества его контактов в социальных сетях, в частности Facebook. Исследования принимали участие школьники, и каждый третий из них признался, что, будучи отвергнутым в просьбе добавить себя в друзья, начинал чувствовать тревогу, дискомфорт и вину. Тревожность росла с количеством контактов, а последние 7 лет уровень уверенности в себе среди девочек-подростков резко упал. По данным, опубликованным в Schools Health Education Unit, только одна 15-летняя школьница из трех чувствует себя уверенной и обладает высокой самооценкой. Сообщается, что в среднем только 33% девочек в возрасте от 14-15 лет имеют высокую самооценку. В 2007 году этот показатель был равен 41%. Подобный опрос проводился и среди представителей противоположного пола той же возрастной группы: более половины мальчиков продемонстрировали «самые высокие уровни самооценки» [5, с. 7].

По мнению исследователей, снижение самооценки среди девочек-подростков напрямую связано с онлайн-активностью. Было установлено, что участницы опроса с низкой самооценкой гораздо чаще остальных сверстников подвергались издевательствам, в частности издевательствам в социальных сетях [6, с. 15].

В результате исследования, проведенного в 2013-2014 годах, более популярным пользователем социальных сетей в Республике Беларусь среди подростковой аудитории составляют такие, как: «ВКонтакте» – 90%, «Инстаграм» – 43%, «Мой мир» – 12% и «Одноклассники» – 49%. В основном внимание со стороны подростков привлекают персональные личные данные. Подростки удовлетворяют свою потребность в общении со своими знакомыми, а также и с теми, с кем не знакомы. Непосредственно их притягивает общение с друзьями, где больше половины предпочитают смотреть фото и видео, слушать музыку, а также посещать группы по интересам [9, с. 90].

Важно, чтобы у подростка была постоянная альтернатива социальным сетям: в первую очередь, дружеское общение с родителями, во вторую – спорт, рукоделье, физический труд, чтение литературы, кружки. В идеале несовершеннолетнему не стоит входить в интернет без взрослых, видящих происходящее на мониторе. Взрослые должны разъяснять подросткам, какие опасности скрыты в сети, и как их избежать [10, с. 156].

Таким образом, социальные сети могут оказывать на самооценку подростков положительное и негативное влияние. Положительное влияние проявляется в том, что сеть дает возможность неуверенному в себе подростку почувствовать себя востребованным. Он заводит новые знакомства, не опасаясь того, что возможно в дальнейшем с этим человеком не о чем будет поговорить. Вступая в группы по интересам, не боится того, что может быть отвергнутым.

Социальные сети дают подростку все то, что ему необходимо в этом возрасте: социализацию, коммуникацию, самовыражение, создание своего образа, нахождение интересов и формирование взглядов, а главное – самостоятельность.

Негативное влияние социальных сетей на подростков проявляется в наличии компьютерной зависимости, раздражительности, отрицательных эмоциях, недовольстве собой.

Последствиями негативного влияния социальных сетей на самооценку подростков являются то, что при злоупотреблении сетью у молодых людей на подсознательном уровне развивается фобия (страх общения с реальными людьми).

Литература:

1. Большой психологический словарь / Под ред. Б. Мещерякова, В. Зинченко. – Олма-пресс, 2004. [Электронный ресурс]. – URL: <https://vocabulary.ru/termin/voзраст-podrostkovyi.html> – Дата доступа: 11.12.2017.
2. Реан, А.А. Психология подростка / А.А. Реан. – СПб – М.: Прайм-Еврознак, 2003. – 432 с.
3. Полякова, Т.А. Информационная культура / Т.А. Полякова // Мир библиографии. – 1999. – № 2, – С. 30 – 39.
4. Калинина, Т.В. Изучение проблемы психологической устойчивости подростка-пользователя социальных сетей [Электронный ресурс] / Т.В. Калинина, Д.А. Георгиевская // Молодой ученый. – 2014. – №21.1. – С. 95–97. – URL <https://moluch.ru/archive/80/13811/> – Дата доступа: 16.03.2018.
5. Азимова, А.В. Пользователи социальных сетей: кто они? / А.В. Азимова // Вопросы психологии. – 2013. – №7. – С. 9 – 16.
6. Атаян, А.М. Информационная культура личности в условиях информатизации общества / А.М. Атаян – М.: «ВАКО», 2004. – 25 с.
7. Выгонский, С.В. Обратная сторона Интернета. Психология работы с компьютером и сетью / С.В. Выгонский – М.: Феникс, 2010. – 56 с.
8. Дубровина, И.В. Психическое здоровье детей и подростков / И.В. Дубровина. – М.: Академия, 2000. – 256 с.
9. Ротман, Д. Г. Социальные медиа в информационном поле Республики Беларусь / Д.Г. Ротман, А.В. Посталовский, И.Д. Расолько // Социология. – 2014. – №4. – С. 90 – 110.
10. Войскунский, А.Е. Психология и Интернет / А.Е. Войскунский. – М.: Акрополь, 2010. – 439 с.

Научный руководитель:

кандидат психологических наук, доцент Гапанович-Кайдалова Е.В.

Елена Кухоренко

(Рогачев, Республика Беларусь)

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПОЯВЛЕНИЕ У ПОДРОСТКОВ СКЛОННОСТИ К РИСКУ

Склонность к риску исследовали Т.П. Авдулова, А.П. Альгин, Ю.Д. Башкина, Л.В. Варуха, И.П. Залетаев, А.В. Лакреева, А.Г. Ниязашвили, Т.А. Попова, С.Т. Посохов, Л.Я. Тимочко, И.В. Ульянова и др.

Сегодня известно, что разные люди имеют различную склонность к риску. Одни имеют установку на осторожность, другие наоборот любят рисковать, для них риск имеет положительную ценность, т.е. риск ради риска. Есть третья группа людей, которые проявляют безразличие к риску.

Степень склонности к риску зависит от возраста индивида. Известно, что желание острых, необычных ощущений быстро нарастает между 12–16 годами, достигая своего пика в юности – в 20 лет, и постепенно снижается.

Подростковый возраст – это возраст проб, поиска своего Я, своей идентичности, возраст поиска границ своих возможностей. К возрастным особенностям подростков относятся: появление чувства взрослости; неустойчивость поведения, его зависимость от внешних влияний; стремление утвердить свою социальную позицию, активизируя интимно-личностное и стихийно-групповое общение (Л.С. Выготский, И.С. Кон, Д.Б. Эльконин и др.).

Склонность к риску у подростков обусловлена двумя моментами: во-первых, эмоциональным состоянием, чувством и во-вторых, неумение предусмотреть возможные последствия непродуманных действий. Подростки не взвешивают свои шансы, не прогнозируют будущие результаты. Поэтому они чаще всего склонны к риску.

Ю.Д. Башкина, С.Т. Посохова отмечают, что «подросткам свойственно переживание склонности к риску. Склонность к риску у них может проявиться в виде двух противоположных тенденций: конструктивной и деструктивной. К конструктивной относятся занятия спортом с повышенным риском, что, по мнению данных исследователей, способствует самораскрытию и самореализации подростка и деструктивной, например, употребление психоактивных веществ, при которой риск становится причиной балансирования между жизнью и смертью» [1].

В некоторых случаях повышенная склонность к риску объясняется неблагополучием эмоциональной сферы, тревожностью, напряженностью и стремлением к агрессивным способам разрешения каких-то проблем.

Противоречия между физиологическим и психологическим развитием, новые цели и потребности в подростковом возрасте зачастую приводят к рисковому поступкам.

Не исключается и тот факт, что несовершеннолетний идет на риск не потому, что риск для него имеет положительную ценность, а потому, что он рассчитывает получить максимально выгодный результат, выигрывает.

Склонность к риску как личностная черта у подростков может формироваться под влиянием множества факторов таких, как социальное окружение, материальные и духовные ценности, индивидуально-психологические черты личности, а также на выбор рискованных, опасных действий оказывает воспитание в семье [2].

1. Социальное окружение. Важным фактором склонности к риску в подростковом возрасте является социальная среда, в которой пребывает подросток. Существенен здесь круг людей, с которыми он общается вне семьи, которые имеют на него иногда гораздо большее внимание, нежели родители. Чрезвычайно важным фактором является общение подростка со сверстниками, в процессе которого он «черпает» необходимые знания о жизни, не полученные по тем или иным причинам от взрослых. Группа сверстников вырабатывает навыки социального взаимодействия. Принадлежность к компании повышает уверенность в себе и дает возможность для самоутверждения.

2. Материальные и духовные ценности. Исследование позволяет говорить об общем индикаторе ценностных ориентаций – жизненном успехе, так как он является их главным системообразующим элементом. Изменяться могут представления о средствах достижения успеха, но сам он остается центром жизненных устремлений.

3. Индивидуально-психологические черты личности. Степень склонности к риску зависит от индивидуальных особенностей личности, ее ведущей деятельности и степени структурированности деятельности. Противоречия между физиологическим и психологическим развитием, новые цели и потребности в подростковом возрасте зачастую приводят к рисковому поступкам.

В подростковом возрасте склонность к риску связана с:

– характерологическими свойствами личности, такими, как независимость, доминантность, беспечность, жесткость, практичность, авантюризм, конфликтность, необоснованная уверенность в себе, высокая самооценка;

– волевой сферой личности – целеустремленностью, высоким самоконтролем, смелостью, решительностью;

– коммуникативными качествами личности – дружелюбием, инициативностью, творчеством в общении, адаптивностью;

– локусом контроля;

– мотивационной сферой личности желанием получить новые ощущения, достичь успеха, преодолеть неудачу.

4. Склонность к риску как личностная черта подростка может формироваться под влиянием множества факторов, но самое большое воздействие на выбор подростками рискованных, опасных и бескорыстных действий оказывает воспитание в семье. Показателями является низкий уровень информированности родителей о жизни собственных детей, их отстраненность, семейное неблагополучие, неумение родителей создать в семье благоприятный психологический климат – питательная среда для подростковых рисков, часто разрушительных для здоровья [3].

И.П. Залетаев перечисляет следующие факторы рискованного поведения подростков:

1. Низкое ожидание успеха в жизни: ребенок не ждет, что он может решить свои проблемы, хорошо учиться и быть положительно оцененным окружающими. У многих детей постоянный неуспех со временем приводит к появлению пессимистического подхода к действительности и к развитию депрессивного состояния. Признаки депрессии характерны для давно начавшейся хронической неуспешности.

2. Низкая самооценка. Реакция социального окружения, специфичная для хронической неуспешности – это постоянная негативная оценка, замечания, недовольство родителей и педагога. В результате у ребенка возникает и поддерживается высокий уровень тревоги. У него падает уверенность в себе, снижается самооценка. Позиция подростка с хронической неуспешностью – представление о себе как о безнадежно плохом ученике.

3. Низкая успеваемость в школе. Систематическая неуспеваемость ведет к педагогической запущенности, под которой понимается комплекс негативных качеств личности, противоречащих требованиям школы, общества. Неуспеваемость трактуется как несоответствие подготовки учащихся обязательным требованиям школы в усвоении знаний, развитии умений и навыков, формировании опыта творческой деятельности и воспитанности познавательных отношений. Предупреждение неуспеваемости предполагает своевременное обнаружение и устранение всех ее элементов.

4. «Плохая компания», когда подросток идет на поводу у своих друзей.

Подростки любят прислушиваться лишь к мнению своих сверстников. Когда происходит кризис подросткового возраста, у детей появляется настоящая дружба, появляются первые влюбленности. Сверстники становятся самыми близкими людьми, поэтому подросток идет на поводу у желаний своих

новых друзей. Подростки начинают держаться группами. Если приятель начинает пить и курить, например, то и все остальные сверстники стараются от него не отставать, чтобы не выглядеть белой вороной. В период взросления велика опасность, что подросток попадет в плохую компанию и его жизнь пойдет по наклонной.

5. Психотравмы, независимо от времени их получения.

Психологическая травма детства – это психотравмирующее событие, которое ребенок интерпретирует как жизненно важное. Это те явления, по поводу чего он сильно и длительно переживает. Те обстоятельства, которые лишают душевного спокойствия, психического равновесия и требуют кардинальных изменений в мышлении и поведении. Они могут неожиданно всплывать в период взросления и значительно влиять на поведение подростка. Если он не может справиться с ними адекватно, то он начинает прибегать к нежелательному поведению [4].

Одним из факторов может быть аддиктивное поведение подростка, характеризующееся стремлением отойти от реального путем употребления определенных психоактивных веществ или постоянно фиксировать свое внимание на конкретных видах деятельности с целью поддержки своих эмоций.

В свою очередь, факторами снижения риска являются:

1. Внимательное отношение подростка к своему здоровью и деятельность, направленная на его поддержание.

2. Хорошие и доверительные отношения со взрослыми.

3. Просоциальная деятельность, включенность в благотворительность.

4. Наличие друзей с положительными установками в отношении себя и своего будущего [5].

Таким образом, обобщая вышесказанное, можно выделить следующие факторы, влияющие на появление у подростков склонности к риску: социальное окружение (прежде всего сверстники); материальные и духовные ценности; индивидуальные особенности личности, ее ведущая деятельность и степень ее структурированности; воспитание в семье (низкий уровень информированности родителей о жизни собственных детей, их отстраненность, семейное неблагополучие, неумение родителей создать в семье благоприятный психологический климат); низкое ожидание успеха в жизни; низкая самооценка; низкая успеваемость в школе; психотравмы; аддиктивное поведение подростка.

Литература:

1. Лакреева, А.В. Склонность к риску как фактор девиантного поведения подростков / А.В. Лакреева, Л.В. Варуха // Концепт. – 2016. – Т. 24. – URL: <http://e-koncept.ru/2016/56427.htm>. – Дата доступа: 15.02.2018.
2. Тимочко, Л.Я. Склонность подростков к риску / Л.Я. Тимочко // История. Все для учителя. – 2017. – №4.
3. Авдулова, Т.П. Социальные представления подростков, склонных к риску / Т.П. Авдулова // Экспериментальные исследования. Социальная психология и общество / Т.П. Авдулова. – №2. – 2015. – С. 105 – 114.
4. Ульянова, И.В. Рискованное поведение подростков как педагогический феномен / И.В. Ульянова, Т.А. Попова // Современные наукоемкие технологии. – 2016. – № 9. – С. 343-349.
5. Дик, П.В. Психологические факторы рискованного поведения в старшем подростковом возрасте: Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. псих. наук: 19.00.01 / П.В. Дик. – Минск, 2014.

Научный руководитель:

кандидат психологических наук, доцент Гапанович-Кайдалова Е.В.

**Жансая Лекерова
(Жезказган, Казахстан)**

ОБЩЕЕ ПОНЯТИЕ О СИСТЕМЕ ЦЕННОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ

Ценностные ориентации являются важнейшим компонентом структуры личности. Наряду с другими социально-психологическими образованиями они выполняют функции регуляторов поведения и проявляются во всех областях человеческой деятельности. Ценности носят двойственный характер: они социальные, поскольку исторически и культурно обусловлены, и индивидуальные, поскольку в них сосредоточен жизненный опыт конкретного субъекта. Социальные ценности определяются как некое данное, имеющее эмпирическое содержание значение, соотносимое с чем-то, являющимся объектом деятельности. Ценности конкретной личности формируются под влиянием социальной среды, особенностей тех социальных групп, в которые она входит.

Ценностные ориентации личности, связывающие её внутренний мир с окружающей действительностью, образуют сложную многоуровневую иерархическую систему, занимая пограничное положение между мотивационно-потребностной сферой и системой личностных смыслов. Соответственно, ценностные ориентации личности выполняют двойственные функции. С одной стороны, система ценностных ориентаций выступает в качестве высшего контрольного органа регуляции всех

побудителей активности человека, определяя приемлемые способы их реализации. С другой - в качестве внутреннего источника жизненных целей человека, выражая соответственно то, что является для него наиболее важным и обладает личностным смыслом. Система ценностных ориентаций, тем самым, является важнейшим психологическим органом саморазвития и личностного роста, определяя одновременно его направление и способы его осуществления.

По своему функциональному значению ценности личности можно разделить на две основные группы: терминальные и инструментальные, выступающие, соответственно, в качестве личностных целей и средств их достижения. В то же время терминальные и инструментальные, высшие и регрессивные, внутренние и внешние по своему происхождению ценности могут соответствовать разным уровням или стадиям личностного развития. Установки, аттитюды и ценностные ориентации личности регулируют реализацию потребностей человека в различных социальных ситуациях. В.Я. Ядов объединяет все описанные выше регулятивные образования как диспозиции, т. е. «предрасположенности» [1].

В своей «диспозиционной концепции регуляции поведения личности». В.Я. Ядов аргументирует иерархическую организацию системы диспозиционных образований. В разработанной им схеме на низшем уровне системы диспозиций располагаются элементарные фиксированные установки, носящие неосознаваемый характер и связанные с удовлетворением витальных потребностей. Второй уровень составляют социально фиксированные установки, или аттитюды, формирующиеся на основе потребности человека во включении в конкретную социальную среду. Третий уровень системы диспозиций - базовые социальные установки - отвечает за регуляцию общей направленности интересов личности в тех или иных конкретных сферах социальной активности человека. Высший уровень диспозиций личности представляет её систему ценностных ориентаций, соответствующую высшим социальным потребностям и отвечающую за отношение человека к жизненным целям и средствам их удовлетворения. Каждый уровень диспозиционной системы оказывается задействованным в различных сферах и соответствующих им ситуациям общения: в ближайшем семейном окружении, малой контактной группе, конкретной области деятельности и, наконец, в определённом типе общества в целом. Отдельные уровни диспозиционной системы отвечают при этом за конкретные проявления активности: за отдельные поведенческие акты в актуальной предметной ситуации; за осуществляемые в привычных ситуациях поступки; за поведение как систему поступков; за целостность поведения или деятельность человека. Таким образом, можно сделать вывод, что уровни регуляции поведения в диспозиционной концепции различаются долей биологических и социальных компонентов в их содержании и происхождении. Ценностные ориентации как высший уровень диспозиционной системы, по В.Я. Ядову, тем самым полностью зависят от социальной общности, с которой себя идентифицирует личность [1].

Ценностные ориентации, определяющие жизненные цели человека, выражают, соответственно, то, что является для него наиболее важным и обладает для него личностным смыслом. К.А. Альбуханова-Славская и А.В. Брушлинский описывают роль смысловых представлений в организации системы ценностных ориентаций, которая проявляется в следующих функциях: принятии (или отрицании) и реализации определённых ценностей; усилении (или снижении) их значимости; удержании (или потере) этих ценностей во времени. Б.С. Братусь определяет личностные ценности как «осознанные и принятые человеком общие смыслы его жизни». Он проводит разделение личных ценностей как осознанных смыслов жизни и декларируемых, «называемых», внешних по отношению к человеку ценностей [2].

В то же время ряд авторов полагают, что ценностные образования, напротив, являются базой для формирования системы личностных смыслов. Так, по В.Франклу, человек обретает смысл жизни переживая определённые ценности. Ф.Е. Василюк пишет, что смысл является пограничным образованием, в котором сходятся идеальное и реальное, жизненные ценности и возможности их реализации. Смысл, как целостная совокупность жизненных отношений, у Ф.Е. Василюка является своего рода продуктом ценностной системы личности.

Формирование и развитие систем личностных смыслов и ценностных ориентаций носит взаимосвязанный и взаимодетерминирующий характер. Как справедливо замечает Д.А. Леонтьев, личностные ценности являются одновременно и источниками, и носителями значимых для человека смыслов.

Г.Е. Залесский связывает личностные ценности и смыслы через понятие «убеждение». Убеждение, являясь интегрирующим элементом механизма регуляции активности человека, представляет, по его мнению, «осознанные цели, субъективно готовые к реализации путём их использования в социально-ориентировочной деятельности». По словам Г.Е. Залесского, убеждениям присущи одновременно и побуждающая, и когнитивная функции. Убеждение, выступая в качестве эталона, оценивает конкурирующие мотивы с точки зрения их соответствия содержания той ценности, которую оно призвано реализовать, и выбирает практический способ её практической реализации. Как пишет Г.Е. Залесский, «убеждение носит как бы двойной характер: принятые личностью социальные ценности «запускают» его, а будучи актуализированным, уже само убеждение вносит личностный смысл, пристрастность в реализацию усвоенной общественной ценности, участвует в актах выбора мотива, цели, поступка». При этом чем выше в субъективной иерархии находится убеждение, соответствующее той или иной ценности, тем более глубокий смысл придаётся его реализации, а следовательно, и выделенному с его участием мотиву [3].

По его мнению, ценности личности характеризуются следующими признаками: истоки ценностей прослеживаются в культуре, обществе и личности; влияние ценностей прослеживается практически во всех социальных феноменах, заслуживающих изучения; общее число ценностей, являющихся достоянием человека, сравнительно невелико; все люди обладают одними и теми же ценностями, хотя и в различной степени; ценности организованы в системы.

Таким образом, ценностные ориентации представляют собой особые психологические образования, всегда представляющие иерархическую систему и существующие в структуре личности только в качестве её элементов. Невозможно представить себе ориентацию личности на ту или иную ценность как некое изолированное образование, не учитывающее её приоритетность, субъективную важность относительно других ценностей, то есть не включённое в систему.

Регулятивная функция ценностных ориентаций личности охватывает все уровни системы побудителей активности человека.

Н.Ф. Наумова выделяет ценностные ориентации как один из механизмов целеполагания, так как они ориентируют человека среди объектов природного и социального мира, создавая упорядоченную и осмысленную, имеющую для человека значение картину мира. По её словам, ценностные ориентации дают основание для выбора из имеющихся альтернатив целей и средств, для порядка предпочтений, оценки и отбора этих альтернатив, определяя «границы действия», т.е. не только регулируют, но и направляют эти действия.

По словам Ф.Е. Василюка, «ценность внутренне освещает всю жизнь человека, наполняя её простотой и подлинной свободой». Как он отмечает в этой связи, ценности приобретают качества реально действующих мотивов и источников осмысленности бытия, ведущие к росту и совершенствованию личности в процессе собственного последовательного развития. Ценностные ориентации, являясь, таким образом, психологическим органом, механизмом личностного роста и саморазвития, сами носят развивающийся характер и представляют собой динамическую систему.

Преобладание на разных возрастных этапах тех или иных процессов развития ценностных ориентации личности и выбор преимущественных механизмов их реализации, определяющие как общий уровень развития ценностной системы, так и её специфику, зависят, в свою очередь, от сложной системы факторов и условий.

Очевидно, что в формировании ценностных ориентации наряду с когнитивными компонентами важную роль играют также и эмоциональные реакции. Как справедливо отмечает Б. И. Додонов, «ориентация человека на определенные ценности может возникнуть только в результате их предварительного признания (положительной оценки - рациональной или эмоциональной)».

Ценности социального окружения, являющиеся источником ценностных ориентации личности, выступают в качестве внешнего фактора развития индивидуальной системы ценностей. Г. М. Андреева как основные выделяет следующие институты такого развития, называемые ею «трансляторами социального опыта», в которых личность приобщается к системам норм и ценностей: семья, школа, трудовой коллектив [4].

Согласно общепринятому мнению, наибольшее влияние на формирование системы ценностей личности оказывает семья. Родительская семья выступает в качестве важнейшего источника критериев оценки, лежащих в основе формирования ценностных представлений на протяжении всей жизни человека.

Вне зависимости от формы организации и содержания учебного процесса личность учителя остается важным фактором развития системы ценностей учащихся. Творческий учитель не столько вооружает учащихся знаниями, а формирует у них отношение к окружающему миру, актуализируя ценности доверия и творчества.

Таким образом, конкретные характеристики и закономерности формирования системы ценностных ориентации личности определяются действием различных внутренних и внешних факторов: уровнем развития когнитивной и эмоционально-волевой сферы, особенностями социальной среды, характером и формой психологического воздействия, спецификой психической деятельности.

Литература:

1. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности // Психология формирования и развития личности. - М.: Наука, 1981. - С. 19-45.
2. Хрестоматия по педагогической психологии. Учебное пособие для студентов: Сост. и вступ. очерки А.Красило и А.Новгородцевой.-М.: Международная педагогическая академия, 1995. - 416 с.
3. Рогов Е.И. Личность учителя: теория и практика.- Ростов - на дону/ Д, 1996.
4. Андреева Г.М. Социальная психология. М., 1996.

Научный руководитель:

к.п.н., доцент Абиатаева Роза Шанракбаевна.

**Зоя Романець
(Львів, Україна)**

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ОХОРОНИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ

У даний період часу у Міністерстві охорони здоров'я України розробляється і затверджується план заходів, спрямованих на охорону психічного здоров'я громадян. Я представила певний перелік ідей, концептуальних положень і заходів, які, на мою думку, могли би бути корисними. Я надіслала у МОЗ України свої пропозиції у більш стислому вигляді. Вважаю доцільним поділитись своїми ідеями щодо охорони психічного здоров'я наших громадян.

Довший час я читаю дисципліну "Соціальна психіатрія" для соціологів і соціальних працівників у НУ "Львівська політехніка", співпрацюю з лікарями і клінічними психологами Львівської обласної психіатричної лікарні, брала участь у психореабілітаційних заходах для психічно хворих у Львівській обласній психіатричній лікарні. Ще у 1999 році я закінчила 5-річний міжнародний Проект з психодраматерапії (1-й Трускавецький

проект), і Проект з Травматерапії за методом ЕМДР. Зазначеним хочу підтвердити, що, у проблематиці психічного здоров'я я набула достатньої заглибленості і зацікавленості.

Мої ідеї щодо психічного здоров'я виникли і сформувались на певних засадах

1. Навчання у австрійському Проекті з травматерапії за методом EMDR протягом 2009-2011 років навело мене на думку про травматизацію дітей у пересічних сім'ях, оскільки мені запам'яталась настанова тренерів дивитись на будь-яку психологічну і не тільки психологічну проблематику через «травма окуляри», Далі постараюсь обґрунтувати і пояснити детальніше.

2. У методах роботи з травмою мою увагу привернув той факт, що людину просять пригадати певні когнітивні конструкції – думки про себе, що виникли у момент переживання травматичного досвіду, що дозволяє розгорнути ряд міркувань і гіпотез щодо функціонування психіки як системи з її системоутворюючим фактором і головною спрямованістю – підтриманням нарцисичного (психологічного) гомеостазу, що суб'єктивно переживається як позитивний чи хоча б задовільний стан Я, самовідчуття себе у психологічному сенсі, а не тільки у фізичному.

3. Певні визначення здоров'я і психічного здоров'я з підручника, на які можна спиратися для обґрунтувань і розуміння засад щодо психічного здоров'я. Так, з підручника Т.В. Зозулі «Соціальна психіатрія» і моїми коментарями у дужках:

«Здоров'я (Розін) – це здатність до розвитку, здатність відповідати на соціальні вимоги – ефективно вчитися, служити в армії, створювати сім'ю, виховувати дітей».

Визначення поняття здоров'я Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ):

Здоров'я – це стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів.

Ще одне визначення психічного здоров'я:

Стан психічного здоров'я характеризується:

Цілісністю і узгодженістю усіх психологічних функцій (функції психіки відображення і регуляція – інтеграція, диференціація щодо зовнішнього світу і щодо внутрішнього світу), що забезпечують:

- почуття суб'єктивної комфортності (самооцінка, "Я" – концепція, задоволення собою, психологічний (нарцисичний) комфорт),

- здатність до цілеспрямованої осмисленої діяльності (працездатності).

- адекватні форми поведінки із врахуванням етнокультурних критеріїв.

Ознаки психічної хвороби:

1. Відсутність здоров'я (людина не може реалізувати себе, не може розвиватися, не може відповідати вимогам), взагалі - це соціальне неблагополуччя.

2. Наявність страждання;

3. Паталогічний процес, що має фізичну, або психічну природу.

Водночас, розуміння і визначення психічної хвороби є проблемним, оскільки психічно хворий може бути страждаючим (душа болить) без об'єктивних біологічних показників і навпаки, - при неадекватній поведінці вважає себе здоровим.

Психічні захворювання в різних соціальних середовищах проявляються по-різному. Це підтверджує значний вплив соціальних і культуральних особливостей на специфіку проявів психічних захворювань.

Моя концепція психічного здоров'я і нездоров'я представляється у контексті функціонування системи психіки, метою якої є дати розуміння того, що саме у психіці порушується, і що саме важливо берегти, налаштовувати, профілакувати.

Психіка – це система, що самопрограмується, самоорганізується, і відтак - само розвивається (А.В. Либин «Дифференціальна психологія на стыке европейских, российских и американских традиций»).

А ще психіці притаманні адаптивність, компенсаторність, оптимальність і ефективність, або результативність. Останнє говорить про те, що психіка є цільовою системою, тобто має певну мету, робота психіки орієнтована на досягнення певного стану-результату, який, імовірно, задається певними еталонами або й не задається, але які формуються за контекстом ситуації.

Відомо, що метою психіки є забезпечити виживання живої істоти, людини у середовищі, через відображення параметрів середовища і регуляцію параметрів власного організму у напрямку адаптації до цих умов. Вважаю, що головною, стрижневою метою психіки людини як системи є підтримання психологічного гомеостазу (нарцисичного гомеостазу), як вищого рівня ієрархічної структури системи психіки, як системоутворюючого фактора, що має саме нарцисично-гомеостатичну мету, тобто є орієнтованим на забезпечення цілісності, єдності Я, благополуччя переживання себе, свого само відчуття, самопочуття тощо. Тут є спектр понять, які описують даний феномен, однак про нього як про вершину ієрархічної будови системи психіки не говорять або, точніше, саме це не акцентують. Я ж підкреслюю саме проблематику Я-утворень, Я-комплексу, тобто, нарцисичного комплексу (за психоаналітичною термінологією) як центрального, стрижневого у структурі психічної організації, як вершини самосвідомості. Важливо підкреслити, що вищі рівні психічної регуляції виникли і сформувались у контексті виживання у соціальному середовищі, тобто в інтерперсональному просторі у вузькому і широкому значенні.

Для пояснення своїх поглядів, представляю своє бачення структури психофізіологічної системи управління психосоматичним комплексом людини. Таке бачення склалося у мене на основі вивчення стадій і рівнів філогенезу психіки і сучасних наукових уявлень про структуру і функціонування психіки на рівні свідомості і самосвідомості, тобто у процесі філогенетичного і онтогенетичного соціального розвитку:

1-й рівень. Тілесна фізіологія – безумовні прості і складні рефлекси, умовні прості і складні рефлекси.

2-й рівень. Психофізіологічний рівень – чутливість, розвиток великих півкуль мозку, виникнення, розвиток і наростання кори великих півкуль, збільшення кількості нейронів у великих півкулях кори головного мозку.

3-й рівень. Зародження свідомості, розвиток свідомості як здатності до відображення складних зв'язків між предметами і явищами через можливість розбудови нейронних мереж, диференціацію функцій нейронів у мережах, їх ієрархізацію тощо. Ускладнення органів чуття, перцептивної системи, розвиток вищих рівнів пізнавальної сфери – мислення, емоційної сфери. Ускладнення регуляторної функції психіки загалом.

4-й рівень. Зародження і розвиток самосвідомості, щось на зразок, внутрішньої дзеркальності, виникнення здатності до відображення другого порядку, тобто похідної відображення, типу відображення відображення. Інструментом такої здатності є рефлексія, а не лише рефлекс як відображення зовнішнього впливу. Постає можливість зробити себе об'єктом пізнання і впливу завдяки не тільки свідомості, а й самосвідомості.

5-й рівень. Вершина розвитку самосвідомості, що виявляється у феноменології суб'єктивності як відчуття себе від первинних зародків самості, до образу себе, образу Я, до Я-концептуальних утворень, як стрижневого психічного утворення із регуляторними психологічними механізмами для підтримання саме нарцисичного (психологічного) гомеостазу, тобто для підтримання цілісності, єдності, а відтак – функціональності Я-концептуальної надбудови на вершині самосвідомості, яка, за моїми (а можливо, і не тільки за моїми) припущеннями виникла, сформувалася у процесі соціалізації у філогенетичному і онтогенетичному аспектах.

Видається важливим зазначити, що психологічні механізми, що забезпечують функціонування нарцисичного комплексу є як усвідомлюваними, так і неусвідомлюваними, незважаючи на те, що йдеться про вищі рівні ієрархічної системи психіки, пов'язані із розвитком самосвідомості.

Психічне нездоров'я у більшій мірі, і у більшості випадків стосується порушень адаптаційних механізмів, пов'язаних саме із тонкою соціальною адаптацією, коли вимагається особистісна соціальна взаємодія – від близьких до широких соціальних стосунків і загальних соціальних взаємодій.

Психічні захворювання можна розглядати як недостатність або не сформованість психологічних механізмів, які б могли забезпечити адаптацію у соціальному середовищі. І тут проглядає спектр або континуум – від психотичних порушень з повною соціальною дезадаптацією до соціопатичної поведінки із патологічною, агресивною поведінкою у соціумі, спрямованою на помсту, знищення людей, а також спостерігається спектр помірно маніфестованих проявів порушень психіки від невротичних захворювань до опозиційної, протестної поведінки і різного роду дезадаптаційних проявів у навчальній діяльності, побутових сімейних стосунках, прихованій нездатності відповідати вимогам суспільства щодо дотримання норм, правил морально-етичного характеру у міжособистісній взаємодії тощо.

З моєї точки зору, недостатність адаптаційних механізмів особистості корелює з системними характеристиками психіки, такими, як цілісність, єдність, гнучкість, компенсаторність, рефлексивність і здатність до символізації досвіду, тобто йдеться про системну роботу психіки як інформаційної системи. Логіка міркувань веде до нейрофізіологічних засад роботи мозку як біологічного субстрату психічної діяльності, і його функціонування у різних режимах. Відомим є психофізіологічний механізм травматизації, коли втрачається цілісність у роботі мозку із можливістю послідовної обробки інформації про отриманий досвід, виникає фрагментарність і припиняється зв'язок із вищими відділами мозку, зокрема, лобними долями кори, в яких, власне, здійснюються вищі психічні процеси щодо інтеграції досвіду і формування цілісної картини світу.

З огляду на наведений Звіт щодо наявності ПТСР (В. Климчук, О. Романчук) у школярів і знання щодо характеристик травмуючих впливаючих факторів і наслідків щодо їх суб'єктивного сприйняття, можна

припустити, що у пересічних сім'ях також відбувається травматизація дітей, наслідком якої постають різного роду порушення у поведінці і психічних характеристиках дітей різного віку.

Конкретизуючи висловлене, формулюється наступне:

1. Стрессогенним, травмуючим впливам притаманні наступні характеристики:

- інтенсивність,
- раптовість,
- неконтрольованість.,

- негативність щодо переживань їх впливу, в сенсі неспівпадіння з бажаним, приємним, в сенсі переривання власного наміру, мотиваційного, емоційного стану, загальної доцільної спрямованості.

Внаслідок впливу стрессогенних травмуючих факторів достатньо раптово наступає психічний стан, що супроводжується сильним емоційним збудженням, сильним страхом, переживанням безпорадності, безпомічності, відданості на поталу людям чи непереборним обставинам.

У сімейному вихованні у дітей виникають подібного роду стани з тією чи іншою частотою та інтенсивністю. У кращому, м'якшому варіанті може йти про різке переривання психологічно-мотиваційного налаштування дитини.

Якщо звернутися до мозкових процесів, при наявності значної інтенсивності впливаючого фактору наступають стани порушення цілісності у роботі мозку, блокування роботи лобних долей кори, надмірна навантаженість на нижчі відділи мозку, що запускають механізми блокування кори, її лобних відділів великих півкуль, що призводить до порушення функціональності, тобто керованості системи психіки у різних аспектах життєвих завдань, зокрема, щодо соціальної адаптації. У травматерапії йдеться про порушення саме нарцисичного гомеостазу, оскільки за травматичних впливів у соціальних взаємодіях з батьками, у дітей з необхідністю виникають стани порушення позитивного переживання себе, і як наслідок, спотворення механізмів розвитку системи психіки.

Як наслідок, сформувався певні ідеї щодо профілактики психічних захворювань, підтримання і збереження психічного здоров'я. Суть моїх ідей і поглядів, можливо, дещо ідеалістичних полягає у наступному:

- соціалізація особистості у суспільстві є достатньо насильницькою через різні причини: традиції домашньої педагогіки, травмованість і неблагополуччя батьків, що виховують дітей, невігластво батьків, що виховують дітей у пересічних сім'ях тощо;

- в результаті, діти отримують стрессогенний вплив від усіх оточуючих опікантів, в т.ч. і фахівців освітніх закладів різних рівнів, починаючи, від дитячого садка

- травматичний або стрессогенний вплив, накладаючись на генетичну чутливість дитини створює тло, умови, за яких не може сформуватись цілісна, інтегрована, гнучка, адаптивна система психіки. Звідси, масові прояви, що свідчать про порушення психічного здоров'я того чи іншого рівня, глибини, якості тощо, що виявляється, наприклад, у різних поведінкових проявах тощо.

Напрошується висновок про необхідність популяризації знань щодо травматизації дітей навіть у пересічних сім'ях. Необхідним є охоплення населення – створення спеціальних інституцій, форм, методів щодо моніторингу, просвітництва, навчання, а відтак - упередження, профілактикування психічних розладів у населення.

Наводжу перелік конкретних заходів щодо збереження психічного здоров'я.

1. Популяризація знань щодо психічного здоров'я, психічної травми, її психофізіологічних і нейропсихічних наслідків для системної роботи психіки, в сенсі її розвитку самоорганізації, керованості, адаптивності.

2. Батьківський всеобуч в сенсі перенесення акценту із формування поведінкових навичок у дитини на формування її внутрішніх психічних структур, Я-комплексу, тобто, нарцисичного комплексу із механізмами підтримання нарцисичного гомеостазу, за аналогією з фізіологічним гомеостазом.

3. Ввести систему патронажу за психічним здоров'ям дітей у сім'ях аналогічно до патронажу за новонародженими.

4. Ввести певний стандартний цикл тренінгів для батьків щодо особистісної психологічної проблематики, тобто, усунення дезадаптивних, хворобливих, травматичних наслідків виховання власними батьками., щось на зразок циклу гармонізації особистості, (наприклад, за В.Сатир).

5. Для фахівців, що працюють у освітніх закладах різного рівня акредитації усіх рівнів, ввести також цикл опрацювання власної психологічної проблематики у контексті усунення наслідків травматизації, цикл гармонізації особистості.

6. Вести моніторинг сімей щодо психологічної проблематики і загрози психічному здоров'ю їх членів, за умов:

- неповної сімї,
- наявності фізичного насильства у сім'ї,
- психологічного насильства у сім'ї,
- алкоголізації і наркотизації у сім'ї,
- певних психічних порушень у членів сім'ї,

7. Моніторинг у освітніх закладах з розпізнаванням порушень у психологічних проявах дітей, школярів, студентів, тощо із можливістю надання і отримання адекватної психологічної допомоги і корекції патологічних психосоціальних проявів.

8. Психічне здоров'я в організаціях на робочих місцях – системи просвітницьких, тренінгових заходів, набуття комунікативної компетенції тощо.

9. Поширення знань щодо психічного, психосоматичного здоров'я через медичних працівників різних медичних закладів.

10. Провадити широку освітню діяльність з підготовки фахівців у сфері психічного здоров'я.

11. Розбудова наявних закладів охорони здоров'я, освітніх закладів, соціальних служб через розширення функцій, введення підрозділів, і посад; створення нових інфраструктурних одиниць.

Підсумок. Психічні порушення виникають внаслідок травматичних (стресогенних) впливів на тонкочутливу, ймовірно, генетично задану систему психіки, яка в результаті не набуває або втрачає здатність до інтегрованої, цілісної, ефективної діяльності у контексті забезпечення нарцисичного гомеостазу. В результаті людина переживає суб'єктивні негативні «важко переносимі» стани власного Я (слова адаптованої рефлексуючої психотично хворої, в минулому, людини), не маючи ресурсу, адаптивних психологічних механізмів для їх усунення, в наслідок чого, залучаються деструктивні психологічні механізми.

Із слів людини, що мала психотичні розлади із неодноразовим лікуванням у психіатричному стаціонарі, з якої тепер знята інівалідність, оскільки вона працездатна, виховує двох дітей, щодо причин психічних розладів та важливих факторів їх подолання, називає наступні:

- незабезпечення батьками базових потреб дитини, серед яких одна з найважливіших – потреба у безпеці;

- батьки не допомогли сформувати почуття впевненості у собі, яке, по суті, є також наслідком гострого і тривалого переживання страху, небезпеки;

- в результаті, психіка не набуває послідовного досвіду щодо розв'язання різних ситуацій, пристосування до них, досвід того, що від власних зусиль, витривалості досягається певна мета, що світ підкоряється тощо, а натомість, формується досвід некерованості світу, не підтверджується його логічність, передбачуваність тощо;

- психологічних механізмів не вистачає, щоб знизити рівень тривоги, страху, «непереносимого» почуття власної безпорадності, безпомічності, тоді психіка переходить на рівень архаїчного мислення і свідомості загалом, коли вбачаються не причинно-наслідкові, логічні зв'язки між предметами і явищами, а містичні; містичне мислення призводить до дезадаптації, проблем із відображенням реальності та регуляції поведінки;

- важливою є допомога лікарів, психологів, психотерапевтів, які здатні виявити емпатійне прийняття хворого, і, яке знімає тривогу, паніку, в той час, як будь-які критичні інтерпретації сприймаються хворою людиною і переживаються нею як відчуження, відкидання, протистояння, на яке у психічно хворої людини немає ресурсу.

Література:

1. Shapiro F, Hofman A. EMDR-Institut Deutschland Вступний семінар з методу EMDR Посібник ч.1 Copyright. 1994. Інтерн. адреса: www.EMDR-Institut.de

Ольга Курбацкая
(Корма, Республіка Беларусь)

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ У СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ГОТОВНОСТИ К ШКОЛЕ

Актуальность исследования определяется тем, что, несмотря на проводимую в учреждениях дошкольного образования работу по формированию у старших дошкольников интеллектуальной готовности, педагоги отмечают наличие недостаточной сформированности у детей наглядно-образного мышления, способности к наглядно-пространственному моделированию, логического запоминания, а также неумение внимательно и точно выполнять последовательные указания педагога, оценивать результаты, исходя из предложенных педагогом критериев и т.д. Это вызывает необходимость рассмотрения условий и методов работы, направленной на формирование интеллектуальной готовности детей к школе.

Интеллектуальная готовность – один из компонентов готовности, предполагающий определенный уровень развития умственных способностей, запас знаний и развитие познавательных процессов.

Изучением различных аспектов проблемы интеллектуальной готовности к школе занимались Л.И. Божович, Л.С. Выготский, В.Г. Каменская, Я.Л. Коломинский, Е.А. Панько и др.

Л.С. Выготский отмечал, что интеллектуальная готовность – это уровень развития мыслительных процессов. По мнению ученого, быть готовым к школе, значит, обладать умением обобщать и дифференцировать (в соответствии с возрастом) предметы и явления окружающего мира. Интеллектуальная готовность к школьному обучению связана с развитием мыслительных процессов – способностью обобщать, сравнивать объекты, классифицировать их, выделять существенные признаки,

делать выводы. У ребенка должна быть определенная широта представлений, в том числе образных и пространственных, соответствующее речевое развитие, познавательная активность [1].

По мнению Л.И. Божович, интеллектуальная готовность к школе предполагает определенный уровень развития интеллектуальной сферы и способности ребенка к произвольной регуляции своей познавательной деятельности. В частности, ребенок «должен уметь выделять существенное в явлениях окружающей действительности, уметь сравнивать их, видеть сходное и отличное, он должен научиться рассуждать, находить причины явлений, делать выводы» [2, с. 264].

Традиционно в психологии выделяется 3 основных критерия интеллектуальной готовности ребенка к школе:

1. Развитость познавательных процессов.

К старшему дошкольному возрасту должны быть сформированы наглядно-образное мышление и отдельные операции понятийного (словесно-логического); способность к замещению, в частности, к наглядно-пространственному моделированию; сформированность элементов произвольности памяти, логического запоминания; умение наблюдать, произвольно воображать и управлять собственной речевой деятельностью; умение дифференцированно воспринимать объекты действительности, не только видеть их внешние признаки, но и понимать внутреннюю сущность. В противном случае, если ребенок не овладевает сенсорными эталонами и способами обследования предметов, возможны неудачи в учении; аналитическое мышление (установление причинно-следственных связей, самостоятельные выводы, обобщение, анализ и сравнение); рациональный подход к действительности (ослабление роли фантазии); интерес к знаниям, процессу их получения за счет дополнительных усилий; развитие звуковой культуры речи; овладение на слух разговорной речью и получения за счет дополнительных усилий; развитие звуковой культуры речи; овладение на слух разговорной речью и способность к пониманию и применению символов [3, с. 111-114].

2. Сформированность интеллектуальных умений, значимых для учебной деятельности.

Умение слушать и слышать, внимательно и точно выполнять последовательные указания педагога; умение осмысливать учебный материал, выделять в нем главное, самостоятельно действовать по заданию педагога; понимание условного смысла учебной задачи; умение решать не по практическим, житейским результатам, а на основе усвоения общего способа решения задач; умение осуществлять контроль и самоконтроль своей деятельности и ее результатов; умение оценивать результаты, исходя из предложенных педагогом критериев; развиты тонкие движения рук и зрительно-моторная координация. Владение этими умениями обеспечивает ребенку «высокий уровень обучаемости» [4, с. 189].

3. Широта круга представлений

Важно что бы ребенок желал узнать новое. Должен быть воспитан интерес к новым фактам, явлениям жизни [4, с. 156].

Важнейшее условие формирования интеллектуальной готовности детей дошкольного возраста к школьному обучению – это систематические занятия со взрослым. Без помощи взрослого ребенок дошкольного возраста не сможет ориентироваться во времени, пространстве, ближайшем социальном окружении, природной среде. Даже при большом наборе знаний об окружающем мире у детей дошкольного возраста не сформируется целостное представление о картине мира. Взрослый помогает детям дошкольного возраста систематизировать и обобщить уже имеющиеся знания [5, с. 111].

Помимо представления готовых знаний об окружающем мире взрослые должны создавать для детей проблемные ситуации, задавать вопросы, побуждающие мыслительную деятельность детей. Развитие взрослыми познавательных потребностей ребенка и создание условий для активной мыслительной деятельности детей дошкольного возраста – второе условие формирования интеллектуальной сферы готовности к школьному обучению.

Согласно Л.С. Выготскому, «обучение только тогда хорошо, когда оно идет впереди развития» [1, с. 56]. Ориентированность взрослых на зону ближайшего развития детей обеспечивает развитие психики и интеллекта ребенка, является условием формирования интеллектуальной готовности ребенка к школе.

Большое значение для интеллектуального развития ребенка имеет игровая деятельность, т.к. в ней формируется механизм возможной смены позиций и координирование своей точки зрения с другими, что способствует формированию интеллектуальных операций (Л.С. Выготский, Д.Б. Эльконин, В.А. Недоспасова и др.). В связи с этим основным методом формирования интеллектуальной готовности старших дошкольников к обучению в школе является игра.

Анализ научно-методической литературы позволил выделить виды игр, направленных на формирование интеллектуальной готовности детей к школе: игры на развитие познавательных процессов, формирование интеллектуальных умений, расширение кругозора.

Развивающие игры – это игры, моделирующие сам творческий процесс и создающие свой микроклимат, где появляются возможности для развития творческой стороны интеллекта.

Игры на развитие познавательных процессов включают игры, направленные на развитие восприятия, внимания, памяти, мышления, речи и творческих способностей.

Игры, направленные на развитие восприятия, формируют у ребенка умение анализировать предметы по цвету, форме, величине. Например, игры «Найди игрушку», «Сложи пуговицы в коробки», «Из каких фигур предметы?», «Составь фигуры», «Составь кубик» и др. [6].

Развитию внимания, формированию у дошкольников его устойчивости, переключения и распределения способствуют такие игры, как «Летает - не летает», «Съедобное – несъедобное» и др.

Среди игр, направленных на развитие памяти, можно назвать: «Какой игрушки не хватает?», «Рассказываем сказку», «Экран», «Пары картинок» и др.

К группе игр, направленных на развитие мышления, можно отнести: «Задачи на составление заданной фигуры из определенного количества палочек», «Назови одним словом», «Несуществующее животное» и др. [7].

Организуя игры с ребенком нужно оценить его индивидуальные особенности. Если он быстро и легко справляется с заданиями, следует предлагать ему более сложные и, наоборот, в случае затруднений подольше задерживать на простых.

На наш взгляд, работа по формированию интеллектуальной готовности старших дошкольников к обучению в школе будет более эффективной, если объединить усилия педагогов и родителей. Помимо развивающих занятий с детьми целесообразно проводить работу с родителями и воспитателями. Так, с родителями могут быть использованы индивидуальные и групповые беседы («Интеллектуальная готовность ребенка к школе», «Интеллектуальная готовность компонент – как один из главных компонентов готовности к школе»), памятки («Готовность к школе. Интеллектуальная!», «Игра – как средство формирования интеллектуальной готовности будущего первоклассника», «Обученность и интеллектуальное развитие»), рекомендации.

С педагогами учреждений дошкольного образования психологом могут проводиться семинары-практикумы («Значение интеллектуальной готовности к школе старших дошкольников», «Интеллектуальное развитие дошкольников средствами логики-математических игр», «Интеллектуальная готовность к школе», «Взаимодействие детского сада и семьи при формировании интеллектуальной готовности дошкольника»).

Таким образом, в качестве основных компонентов интеллектуальной готовности к школе выделяют развитость познавательных процессов; сформированность интеллектуальных умений, значимых для учебной деятельности; широту круга представлений.

Условиями формирования у старших дошкольников интеллектуальной готовности к школе являются: систематические занятия со взрослым; развитие взрослыми познавательных потребностей ребенка и создание условий для активной мыслительной деятельности детей дошкольного возраста; ориентированность взрослых на зону ближайшего развития детей.

Выделяют следующие методы формирования у старших дошкольников интеллектуальной готовности к школе: проведение дидактических игр и упражнений, направленных на развитие восприятия, внимания, памяти, мышления, индивидуальные и групповые беседы с родителями, проведение семинаров с педагогами.

Литература:

1. Выготский, Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М.: Смысл, 2005. – 1136 с.
2. Божович, Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – СПб.: Питер, 2010. – 398 с.
3. Практикум по дисциплине «Возрастная и педагогическая психология»: учебно-методическое пособие / Автор-составитель Ю.Е. Коньшина. – Уфа: Изд-во ГОУ ВПО «БГМУ», 2015. – 80 с.
4. Кулагина, И.Ю. Психология детей младшего школьного возраста / И.Ю. Кулагина. – М.: Юрайт, 2015. – 291 с.
5. Князева, Т.Н. Психология развития: краткий курс / Т.Н. Князева, М.Б. Батюта. – Саратов: Вузовское образование, 2013. – 144 с.
6. Урунтаева, Г.А. Детская психология: учебник для студ. сред. учеб. заведений / Г.А. Урунтаева. – М.: Академия, 2008. – 368 с.
7. Смирнова, Е.О. Детская психология: учебник для вузов / Е.О. Смирнова. – СПб.: Питер, 2017. - 198 с.

Научный руководитель:

кандидат психологических наук, доцент Гапанович-Кайдалова Е.В.

**Володимир Шевченко
(Київ, Україна)**

ПРОФЕСІЙНЕ ЗДОРОВ'Я ПЕРСОНАЛУ ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У розвинених країнах сьогодні діяльність багатьох державних структур, політичних і громадських інститутів влади, спрямована на вирішення проблеми збереження “здоров'я здорової людини”, продовження її активно творчого та економічно ефективного довголіття. Подібна орієнтація призвела до необхідності введення в наукову практику таких понять і концепцій як “професійне здоров'я” і “професійно необхідне здоров'я”, що об'єднали в собі професійний, психологічний і медичний аспекти оцінки здоров'я, і розглядають його як один з основних чинників забезпечення професійної діяльності [1, 2, 3, 4, 5, 6].

Збереження здоров'я і професійного довголіття працюючої людини є найважливішим завданням будь-якої держави, що визначається не тільки гуманістичними підходами у внутрішній політиці, а й економічною доцільністю. Зокрема, розвиток науково-технічного прогресу вимагає підготовки все більшого числа висококваліфікованих спеціалістів і залучення значних фінансових ресурсів на їх навчання, які можуть окупитися тільки в процесі довголітньої професійної діяльності підготовлених фахівців.

Якісно новий підхід до здоров'я – як до фактору, що активно впливає на динаміку соціальних процесів, стан трудових ресурсів, перспективу науково-технічного прогресу і благополуччя нації в цілому, зумовив перегляд деяких традиційних соціальних установок щодо розуміння та оцінки здоров'я, захворювань і непрацездатності людини.

На порядок денний стали питання розробки принципово нових методичних підходів, методів і засобів, за допомогою яких можна не тільки якісно і кількісно оцінювати потенціал здоров'я і ризик його порушень залежно від впливу факторів професійного середовища, а й здійснювати конкретні, цілеспрямовані дії щодо його підтримання і збереження.

Професійне здоров'я є одним з інформативних показників стану суспільного здоров'я, яке чутливо реагує не тільки на соціально-економічні зміни, якість життя, але і на умови праці.

Однією з причин негативних тенденцій розвитку нашої країни стала недооцінка державою і суспільством завдання охорони здоров'я працюючої людини. Типові тенденції – зростання професійних захворювань і виробничого травматизму, зниження тривалості життя чоловіків, висока смертність працездатного населення. Ці тенденції посилюються в умовах економічної кризи і визначають актуальність дослідження професійного здоров'я працівників будь-яких галузей [7, С. 2].

У країнах з перехідною економікою, до яких належить і Україна, проблеми збереження здоров'я працюючих набули особливої гостроти. З'явилася величезна кількість малих і середніх підприємств з відносно невеликою чисельністю працюючих. Наявні "ринкові відносини" породжують примітивний меркантилізм і соціальну короткозорість підприємців щодо необхідності збереження здоров'я працівників. Надприбутки формуються за рахунок нещадної експлуатації робочої сили, а на сімейних підприємствах – також за рахунок самоексплуатації [8, С. 21].

Фактичне руйнування промислової та профілактичної медицини у державі призвело до багатьох негативних наслідків. Одне з них, ймовірно, найвагоміше, полягає в тому, що професійні захворювання тепер виявляються на пізніх стадіях, коли реабілітація стає вже неможливою. Тим самим виробництво втрачає робітника, а суспільство отримує інваліда.

Показники здоров'я працюючого населення формуються не тільки під впливом умов праці, а й умов і способу життя, за рахунок генетичних і екологічних факторів, доступності і якості медичного обслуговування. Відомо, що, при виконанні будь-якої роботи витрачається фізична і психічна енергія, яка повинна відновлюватися під час відпочинку. Якщо цього не відбувається, то накопичується хронічна втома, знижується мотивація до праці, настає "хронізація" хвороб, поступова інвалідація людини.

Усвідомлення настільки простої істини про те, що виробництву потрібен здоровий, а не хворий робітник, приходиться не відразу. Потрібен час, щоб підприємці, а разом з ними і все суспільство почали прагнути до стабільного майбутнього, а не задовольнялися б тимчасовою вигодою [7, С. 3].

Здоров'я є однією з умов ефективної професійної діяльності працівників. Воно становить відносно неспецифічну динамічну основу продуктивності всіх аспектів будь-якої професійної діяльності і загального благополуччя людини. Здоров'я обумовлює гармонійний розвиток особистості і як наслідок – досягнення високих результатів діяльності.

Потрібно зазначити, що поняття професійного здоров'я визначене в сучасній науковій літературі недостатньо чітко. Проте загальним критерієм визначення постає можливість для людини поступово стати самодостатньою особою через регуляцію психічних процесів шляхом професійної діяльності. Це уможливує соціальну орієнтацію не тільки на норми, що задаються ззовні, але й на певний внутрішній механізм, який може бути втілений у морально-етичних принципах, а регулятором виступатиме сумління особистості, людини, громадянина.

Складовими компонентами професійного здоров'я фахівці вважають фізичний, соціальний, емоційний та інтелектуальний аспекти розвитку людини. Пошук шляхів досягнення щасливого життя, можливостей самореалізації, пошуку мотивів, усвідомлення цінностей, установок, задоволення потреб, пов'язані з визначенням людиною її місця в суспільстві, включає вивчення взаємопов'язаних галузей знання про сутність людини – філософських, соціальних, медико-біологічних, психологічних [5, 6, 7]. Втілення такого комплексного підходу можливе за умови індивідуального та суспільного усвідомлення значущості "гармонії професійного здоров'я" у системі "природа (всесвіт) – особистість – професійна група – суспільство – всесвіт" [2, 4, 6].

Так, В.О. Пономаренко розглядав професійне здоров'я як властивість організму зберігати необхідні компенсаторні і захисні механізми, що забезпечують професійну надійність і працездатність у всіх умовах професійної діяльності. Основне положення в даному визначенні – питання про функціональні стани і, отже, про оцінку функціональних резервів. Чим більше вони виражені, тим більше вірогідність продовження професійного довголіття [9, С. 47].

Р.М. Баевский під професійним здоров'ям розуміє "властивість організму зберігати задані компенсаторні і захисні механізми, що забезпечують працездатність в умовах, в яких протікає професійна діяльність". Також автор пропонує представляти професійне здоров'я у вигляді системи, основними

структурними компонентами якої є клінічний, психічний і фізичний статус, певний рівень функціонального стану, психічних і фізичних якостей професіонала, функціональна стійкість професіонала [10, С. 20-21].

А.Г. Маклаков вважає, що професійне здоров'я – це певний рівень характеристик здоров'я фахівця, який відповідає вимогам професійної діяльності і забезпечує її високу ефективність [11, С. 110].

Отже, спільним для цих визначень є розгляд професійного здоров'я як інтегральної якості в цілісній системі “здоров'я – працездатність – ефективність”.

Аналіз фахової літератури стосовно професійного здоров'я, свідчить, що в Україні зазначена наукова проблема висвітлена неповно і потребує подальших досліджень щодо обґрунтування усієї системи та розроблення нових підходів на етапах психологічного забезпечення діяльності з метою підтримки, збереження та відновлення професійного здоров'я фахівців різних галузей.

Література:

1. Березовская Р. А. Профессиональное здоровье менеджера (Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности) / Р.А. Березовская; под ред. Г. С. Никифорова, М. А. Дмитриевой, В. М. Снеткова. – СПб.: Речь, 2001. – 182 с.
2. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я: навч. посіб. / [Корольчук М. С., Крайнюк В. М., Косенко А. Ф., Кочергіна Т. І.]. – К.: Фірма “ІНКОС”, 2002. – 272 с.
3. Мешко Г.М., Мешко О.І. Професійне здоров'я педагога як умова ефективної виховної діяльності // Вісник житомирського державного університету імені Івана Франка. – Випуск 24. – Житомир: ЖДУ, 2005. – С. 94-96.
4. Галецька І., Сосновський Т. Психологія здоров'я: теорія і практика, Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 338с.
5. Аршава І. Ф. Психологія здоров'я: [навч. посіб.] / І. Ф. Аршава, О. Г. Капшукова. – Д.: ВРК ДНУ, 2006. – 92 с.
6. Дружилов С.А. Профессиональные деформации как индикаторы дезадаптации и душевного неблагополучия человека // Сибирский педагогический журнал. – 2010. – № 6. – С. 171-178.
7. Кундиев Ю. Профессиональное здоровье в Украине [Электронный ресурс] / Ю. Кундиев, А. Нагорная, В. Черняк // Охрана труда. – 2013. – № 5. – Режим доступа: <http://www.ohoronapraci.kiev.ua/archive/2007/11/professionalnoe-zdorove-v-ukraine>.
8. Коцан І. Я. Психологія здоров'я людини / Коцан І. Я., Ложкін Г. В., Мушкевич М. І. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2009. – 316 с.
9. Пономаренко В.А. Психология духовности профессионала. – М.: Изд-во «ПЕР СЭ», 2004. – 420 с.
10. Баевский Р. М. Проблемы здоровья и нормы: точка зрения физиолога / Р.М. Баевский // Клиническая медицина. – 2000. – № 4. – С. 18-25.
11. Маклаков А.Г. Основы психологического обеспечения профессионального здоровья военнослужащих: Автореф. дисс.... докт. психол. наук: 19.00.09/ СПб Государственный университет – СПб., 1996. – 24 с.

СЕКЦІЯ: СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА

**Олена Цапок
(Черкаси, Україна)**

ПОШИРЕННЯ ПРИХОВАНОЇ РЕКЛАМИ В ЧЕРКАСЬКИХ ОБЛАСНИХ ГАЗЕТАХ

Останнім часом спостерігаємо збільшення обсягів реклами на сторінках регіональних друкованих ЗМІ. І не завжди її розміщення відповідає нормам українського законодавства. Так, унормованою є рубрикована реклама, тобто така, що чітко відмежована від журналістських творів. У виданнях вона позначена словами «Реклама», «На правах реклами» або літерою «Р», обведеною кружечком. Проте українські видання, зокрема регіональні, активно практикують публікацію іншого різновиду рекламного продукту – прихованої реклами.

Ефективність такого типу реклами і надзвичайно швидкі темпи зростання її кількості та урізноманітнення форм презентації в ЗМІ зумовлюють потребу в ґрунтовному науковому аналізі цього явища. В українському журналістикознавстві проблема поширення прихованої реклами вивчена недостатньо. Здійснено студіювання окремих аспектів цієї проблеми, як-от: аналіз законодавчих упущень щодо розміщення прихованої реклами в друкованих ЗМІ [Кузнецова]; висвітлення особливостей поширення такої реклами в телепрограмах та кінофільмах [4]; характеристика прихованої реклами лікарських засобів [5]; зіставлення прямої та прихованої реклами у сфері популяризації науки [6]. Відсутність достатнього аналізу особливостей та форм поширення прихованої реклами в ЗМІ, зокрема в друкованих регіональних ЗМІ, зумовлює потребу більш детального вивчення цієї проблеми, що становить актуальність нашого дослідження.

За мету ми обрали вивчення форм розміщення прихованої реклами в регіональній пресі на прикладі черкаських обласних газет. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань: з'ясування мотивації використання прихованої реклами, визначення самого поняття *прихована реклама*, характеристика її визначальних рис, аналіз форм поширення прихованої реклами в черкаських виданнях.

Мотивацією до використання прихованої реклами в ЗМІ зазвичай є фінансова вигода. Розміщення такої реклами в пресі «приваблює зиском, адже добросовісна (пряма) реклама ніколи не принесе такого бажаного результату, як прихована» [3]. Переваги прихованої реклами виявляються насамперед в тому, що вона не кидається у вічі й читач не відразу її ідентифікує або й не розпізнає взагалі. Добре замаскована реклама в ненав'язливій формі привертає увагу до особи, торгової марки, бренду, товару чи послуги і не викликає роздратування у читачів. Розміщення зазначеної реклами в ЗМІ є незаконним, оскільки вона становить небезпеку для споживачів. Ця небезпека криється в можливості впливу прихованої реклами на підсвідомість споживача, а також здатності маніпулювати його поведінкою [2].

Закон України «Про рекламу» в ст. 9 п. 5 забороняє розміщення прихованої реклами [1]. Однак, на жаль, в самому Законі відсутнє чітке визначення, що таке прихована реклама. Так, в ст. 1 зазначено, що прихованою рекламою є «інформація про особу чи товар у програмі, передачі, публікації, якщо така інформація слугує рекламним цілям і може вводити в оману осіб щодо дійсної мети таких програм, передачі, публікацій» [1]. Наведене визначення не є вичерпним, адже не подає переліку ознак, за якими можна ідентифікувати приховану рекламу, не називає її маніпулятивного впливу на свідомість споживача, а також не перераховує всіх об'єктів прихованої реклами в засобах масової інформації. Прогалини в законодавстві про рекламу дозволяють сучасним ЗМІ, і регіональним друкованим зокрема, знаходити безперешкодні способи розміщення прихованої реклами.

Незважаючи на те, що приховану рекламу не завжди легко виявити, а ЗМІ демонструють неабияку креативність у пошуку її нових форм, існують чіткі критерії, за якими можна встановити, прямою чи прихованою є реклама в друкованих ЗМІ. Так, О. Кузнецова та О. Маєвський, порівнюючи приховану рекламу з прямою, називають такі її ознаки, як завуальованість, неідентифікованість, розміщення в ідентифікованій рекламі, використання саморекламної акції преси для комерційної реклами товарів і послуг або публікацію комерційної реклами в саморекламі преси [2].

С. Соловйов на матеріалі публікацій про наукові розробки встановив шість відмінностей прихованої реклами, які можна відшукати в публікаціях, присвячених не тільки науковим технічним досягненням [6]. Така реклама, за спостереженнями дослідника, не має повторюваних сталих елементів: заголовка, слогана, заклику, логотипа виробника чи продавця, торгової марки, ціни, реквізитів – і, на відміну від прямої, не є періодичною. Крім того, прихована реклама меншою мірою, ніж пряма репрезентує очікуване послання, несподіваний креатив та новизну, точний ракурс на торговій марці [6].

Різниця між обома типами реклами полягає також у цілях публікацій: прихована реклама прямо не пропонує придбати виріб, не вказує на місце продажу, не апелює до емоцій споживача. Вона формує у нього позитивне ставлення до рекламованого об'єкта і лише опосередковано впливає на рішення адресата стати згодом власником якогось виробу чи скористатись певною послугою. Характерною ознакою прихованої реклами є авторство, якщо під прямою рекламою воно ніколи не вказується, то у прихованій «заявленим автором публікації може бути вигаданий персонаж, журналіст, науковець, керівник проекту, колективу, установи, державний діяч, які прямо можуть бути жодним чином не пов'язані з виробником» [6].

Прихована реклама може з'являтися під різними рубриками, наприклад "Ваше здоров'я", "Імідж-інформація" тощо. Зрештою різниця між обома типами реклам виявляється на етапі проходження / непроходження рекламної публікації через рекламний відділ, агентство: пряма реклама готується фахівцями у відповідних структурах, що здійснюють попереднє вивчення ситуації на ринку, застосовують відповідні медіа- та креативні стратегії, розробку слоганів, випробування у фокус-групах і т.п. Прихована реклама, наближаючись за формою до журналістської публікації, як правило, готується редакційним працівником без застосування спеціальних комунікаційних технологій [6].

Найбільш популярною формою прихованої реклами в українських газетах чи журналах є замовні статті, коли рекламодавець оплачує послуги журналіста та площу публікації. Ці статті, як правило, мають загальний, оглядовий характер. Але вони можуть і спеціально інформувати читачів про роздрібного продавця чи фірму, методи обслуговування, асортимент, ціни, місцезнаходження або розповісти про особисті здобутки того чи іншого політичного лідера. При цьому інформація подається здебільшого в завуальованій формі і стаття повинна мати вигляд безсторонньої та об'єктивної, щоб читачі їй довіряли.

Поширення прихованої реклами у вигляді статей ми зафіксували і в черкаських виданнях. Наприклад, в одній із газет на останній сторінці розміщено публікацію "Якісна розсада – відмінний урожай" (МЧ. – №7. – 15.02.07). В ній у розповідь про висівання насіння на розсаду та особливості її вирощування нібито цілком доречно і ненав'язливо вміщено інформацію про те, що готові ґрунтосуміші для висівкового насіння "Гумігрун", "Гумітаб", "Достаток" та пресований поживний ґрунт можна придбати в магазині "Світ рослин". Поруч на сторінці розміщена пряма реклама цього магазину. Таким чином, стаття наповнена супровідним до основної реклами матеріалом, що повинен викликати зацікавлення пропозиціями рекламного магазину у читацької аудиторії, яка займається рослинництвом.

В іншій обласній газеті під рубрикою "Книжкова полиця" надруковано статтю "Благодійність бере початок із часів Київської Русі" (НД. – № 76. – 26.09.07.). В статті розповідається про створення та вихід у світ книги Т. М. Курінної "Історія благодійності на Середньому Подніпров'ї (з найдавніших часів до початку ХХІ ст.)". Автор матеріалу подає цікавий екскурс в історію благодійності на Русі, майстерно вплітаючи в нього розповідь про змістове наповнення книги. Завершується матеріал рекламними рядками: "Книжку можна придбати в книжковому відділі універмагу м. Городища або в автора за адресою...", – далі надруковано адресу автора.

У цій же газеті в рубриці "Безпека" опубліковано матеріал "Тварини потребують сучасного догляду", побудований у формі інтерв'ю з директором товариства з обмеженою відповідальністю "Укрветпромпочтач" Ярославом Шараєм (НД. – № 84. – 24.10.06.). В матеріалі популяризуються і позитивно характеризуються медичні препарати цього товариства, а на завершення напівжирним шрифтом подаються його координати і реквізити.

Про те, що проаналізовані матеріали містять приховану рекламу, свідчать конкретні ознаки, а саме: завуальованість, нерозпізнаність, відсутність рубрики "Реклама" чи "На правах реклами", авторство. Матеріали були надруковані один раз і створені таким чином, щоб зацікавити читача об'єктом реклами і викликати в нього бажання придбати цей об'єкт чи скористатися рекламаною послугою.

За нашими даними, в черкаських періодичних виданнях поширеним є розміщення прихованої реклами, що не визнається такою. Тобто використовується рекламна текстова й графічна інформація без повідомлення про її належність до реклами, що суперечить Закону України "Про рекламу", у якому сказано, що "реклама має бути чітко відокремлена від іншої інформації, незалежно від форм чи способів розповсюдження, таким чином, щоб її можна було ідентифікувати як рекламу" [1]. Такі матеріали мають чітко виражені ознаки прямої реклами, але розміщені під іншими рубриками. Наприклад, у друкованому виданні "Молодь Черкащини" на останній сторінці під рубрикою "Очевидне неймовірне" систематично подається реклама групи препаратів "Фітосорбін" (див. напр.: № 6. – 8. 02. 07. та № 8. – 22.02. 07.).

В іншій черкаській газеті – "Вечірні Черкаси" – ми зафіксували випадки розміщення прямої реклами без відповідної позначки серед інформаційних матеріалів. Наприклад, в одному з номерів пряму рекламу фірми "Амнібус", що спеціалізується на виготовленні виробів з граніту, розміщено без рубрикації між інформаційними замітками "Третина злочинів – справа рук неповнолітніх" та "Черкащина торгує з 65-ма країнами світу" (ВЧ. – № 6. – 7.02.07.).

Ще в одному номері цієї газети рекламне оголошення "Організації на постійну роботу потрібен водій легкової автомашини з досвідом роботи" опубліковане після замітки "Кулькова ручка виявилася пристроєм для стрільби" над рубрикою "Реклама" (ВЧ. – № 9. – 21.02.07.). Варто зауважити, що в газеті досить часто можна знайти рекламні матеріали, подані не в рубриці "Реклама" безпосередньо, а над нею, що порушує вимоги Закону України "Про рекламу" до розміщення рекламних матеріалів. До аналогічного способу розміщення нерубрикованої реклами вдалися й у газеті "Молодь Черкащини", вклинивши оголошення фірми "Говрас" в матеріал "Хто у Черкасах найбютіший бютівець?", надрукований у рубриці "Інтрига" (МЧ. – № 6. – 8.02.07.).

Одним із способів приховування реклами в черкаських регіональних газетах є розміщення нерубрикованої прихованої реклами як супровідної до інформаційного матеріалу. Яскравим прикладом може бути нерубрикована пряма реклама мережі аптек ЧОПК "Формація" біля статті на тему здоров'я "Ударимо по гіповітамінозу!" (ПЦ. – № 6. 7.02.07.) або не ідентифікована реклама невідомого рекламодавця під назвою "Схуднути" із зазначенням контактного телефона, опублікована після матеріалу, присвяченого проблемі зайвої ваги (ЖГ. – № 7. – 14. 02. 07.). Ще одним прикладом подібної реклами є

розміщення в оглядовому матеріалі про можливі способи знайомств рекламного оголошення черкаської газети "Аviso", яка друкує рубрику знайомств (ВЧ. – № 7. – 14.02.07.). В цьому ж номері газети матеріал про те, чим можна прикрасити свою зовнішність, доповнено нерубрикованою рекламою Київського ювелірного заводу (ВЧ. – № 7. – 14.02.07.).

У процесі аналізу змістового наповнення черкаських обласних газет ми зафіксували окремі випадки приховування реклами в новинах. Зокрема, в газеті "Вечірні Черкаси" у рубриці "Що нового?" разом із новинами про зняття призовників, які мають незадовільний стан здоров'я, з обліку як військовозобов'язаних, а також про підготовку нового проекту Кабінету Міністрів України стосовно одноразових компенсаційних виплат, надруковано таку інформацію: "Відтепер абоненти "Київстар", яким не вистачає грошей на рахунку, можуть скористатися послугою "Передзвони мені" і безкоштовно відправити запит на будь-який номер мережі з проханням перетелефонувати". На нашу думку, наведена інформація сприяє збільшенню кількості абонентів одного з вітчизняних операторів мобільного зв'язку, а тому її можна розцінювати як рекламу.

Проаналізувавши низку матеріалів, опублікованих в черкаських обласних газетах, ми прийшли до висновку, що прихована реклама досить часто з'являється на сторінках цих ЗМІ. З етичних міркувань не вдаючись до встановлення істинних причин порушення норм законодавства указаними виданнями, ми встановили, що найчастіше в черкаських газетах рекламу ховають в інформаційних та популяризаторських матеріалах або розміщують нерубриковану пряму рекламу під іншими рубриками, над рубрикою реклама, як супровідну інформацію до основного матеріалу чи серед інформаційних матеріалів.

Література:

1. Закон України „Про рекламу” від 3.07.96 № 271/96-ВР (Із змінами та доповненнями, внесеними згідно з Законом N 1407-IV (1407-15) від 03.02.2004). – // www.rada.gov.ua
2. Кузнєцова О., Маєвський О., Упущення в законодавстві України про приховану рекламу в пресі. – // http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/publications/visnyk27/Statti27_Kuznecova-Maevsky.htm
3. Маєвський О. До проблеми правового регулювання прихованої реклами в мас-медіа України та за кордоном. – // http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/publications/visnyk26/Statti_Maevsky.htm
4. Підгайна Є. Диявол носить Prada. – // http://www.kontrakty.com.ua/show/ukr/print_article/37/0720078544.html
5. Потапенко В. Те, що лікар прописав? Або деякі нотатки щодо реклами лікарських засобів. – // <http://justinian.com.ua/article.php?id=644>
6. Соловйов С. Пряма і прихована реклама у сфері популяризації науки. – // <http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/publications/visnyk27/Statti27Solovjov.htm>

Умовні скорочення використаних джерел

ВЧ – "Вечірні Черкаси"
 ЖГ – "Жіноча газета"
 М – "Місто"
 МЧ – "Молодь Черкащини"
 НД – "Нова Доба"
 ПЦ – "Прес-центр"

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Айдын Бакенов, Гულიмира Мырзагалиева
(Астана, Казахстан)

СИСТЕМА МОНИТОРИНГА КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Само понятие управления качеством образования немыслимо без сбора информации и мониторинга, комплексного анализа, прогнозирования и принятия решений. Под мониторингом понимают систему сбора данных о характеристиках качества образования, их оценку и прогноз [1, с. 38]. Анализ и интерпретация данных мониторинга обеспечивает систему образования достоверной, достаточно полной информацией о соответствии процессов и результатов образования нормативным требованиям. Система мониторинга прогнозировать тенденции развития системы образования и создаются для повышения качества образования и управления образовательным процессом в учреждении. База исследования – Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.

Поскольку целью является разработка информационной системы мониторинга качества образования, то проводимый анализ не будет сравнительным или прогностическим, и будет носить констатирующий характер, поскольку будет проводиться информационный мониторинг, который направлен на сбор, накопление, анализ, структурирование и интерпретацию данных выбранного набора индикаторов.

В рамках информационного мониторинга анализ направлен на определение степени согласованности между данными и конкретными нормами, стандартами. Например, ВОУД, проводимый на выпускных курсах, является тестированием для установления соответствия учебных достижений обучающихся требованиям стандарта специальности.

Для реализации выбранной модели мониторинга необходимо собрать достаточно полные показатели, характеризующие эффективность деятельности и качество образовательных учреждений образования.

Для детальной разработки программы мониторинга в каждом цикле работы по поддержке качества образования необходимо в первую очередь определить его цели, содержание. Для мониторинга качества образовательной деятельности вуза были отобраны основные показатели, отражающие общие сведения о вузе, его кадровом потенциале, показатели учебно-методической работы и НИР ППС и обучающихся и т.д.

1. Описание программной платформы ТОФИ

ТОФИ–технология предназначена для моделирования и мониторинга состояния любых сложных систем, как экономических и социальных, так и технических, технологических и формализованных.

Аббревиатура ТОФИ составлена с.о.: Типы объектов, Отношения между типами, Факторы, Измерители. Для того, чтобы описать состояние любой сложной системы в ТОФИ необходимо описать свойства объектов и отношения между ними. Объект в ТОФИ - некоторая сущность предметной области, его свойство – некоторая характеристика объекта, фиксирование которой определяет его состояние. Все объекты обладают четырьмя группами свойств: факторы (качественные свойства объектов и их отношений), измерители (количественные свойства объектов и их отношений), статьи затрат (финансовые свойства объектов и их отношений) и прочие свойства (изображение, содержание в виде текста и т.п.).

В технологии ТОФИ главная особенность заключается в том, что первичными являются свойства, а объекты определяются как совокупность свойств. Поведение объекта –это его способность изменять свои свойства и свойства других объектов. Процесс моделирования сложной системы по технологии ТОФИ выглядит следующим образом:

- определяются все свойства системы как некоторые понятия;
- с помощью этих свойств создаются связи, отражающие коммуникации между группами объектов;
- устанавливаются сами объекты и отношения между ними [2, с. 271].

Таким образом, система (модель) в ТОФИ представляется в виде совокупности объектов, которые определенным образом взаимодействуют между собой и изменяют свои состояния.

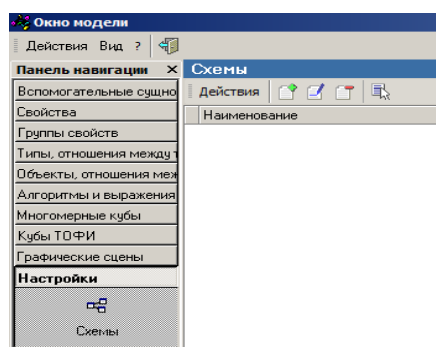

Рис.1. Окно модели ТОФИ

2. Моделирование свойств модели

Остановимся подробно на моделировании общих сведений о вузе. Для описания качественных свойств объектов используются качественные свойства, называемые факторами. Например, такая характеристика, как структура вуза – фактор, значениями которого являются филиалы, факультеты, кафедры.

Построение информационной модели данных на основе технологии ТОФИ заключается в создании основных сущностей ТОФИ: единиц измерения, периодов, атрибутивных свойств, факторов, измерителей, объектов, отношений между объектами [3, с. 297].

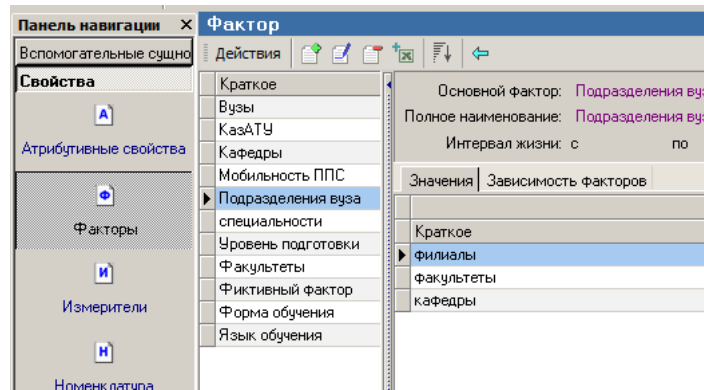

Рис.2. Факторы модели в ТОФИ

Для добавления в модель единиц измерений и периодов используются вспомогательные сущности. Поскольку учебный год не является стандартным периодом, для него определен «нестандартный» период, который начинается 1 сентября текущего года и завершается 31 августа следующего года.

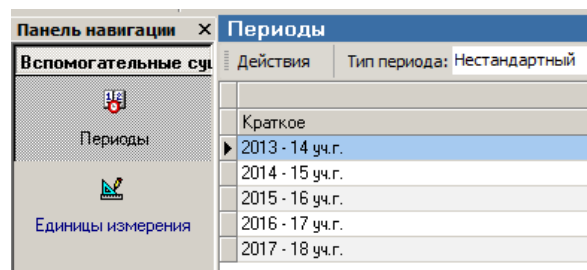

Рис.3. Период «Учебный год»

Для описания количественных свойств модели используется сущность «Измеритель», который может зависеть от фактора и в этом случае называется «мягким». В противном случае, имеем дело с жестким измерителем. Название показателя измерителя чаще всего есть комбинация названия измерителя и значений фактора. Измерители объединяются в группы.

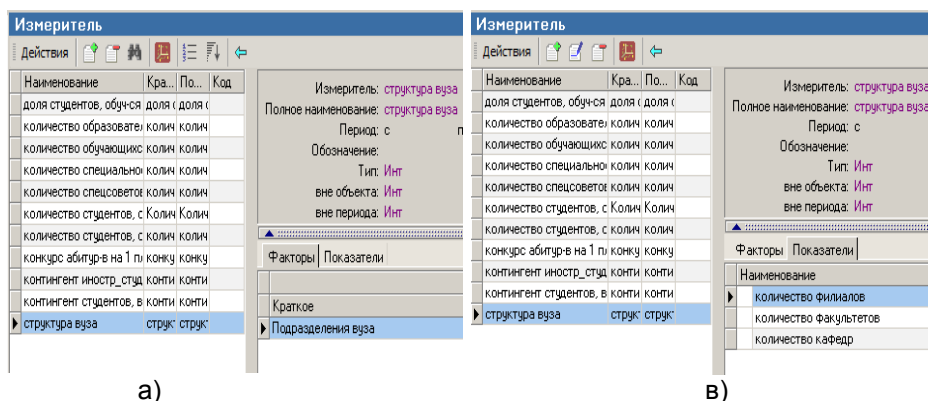

Рис.4. Показатели в модели

Измерители объединяются в группу «Общие сведения».

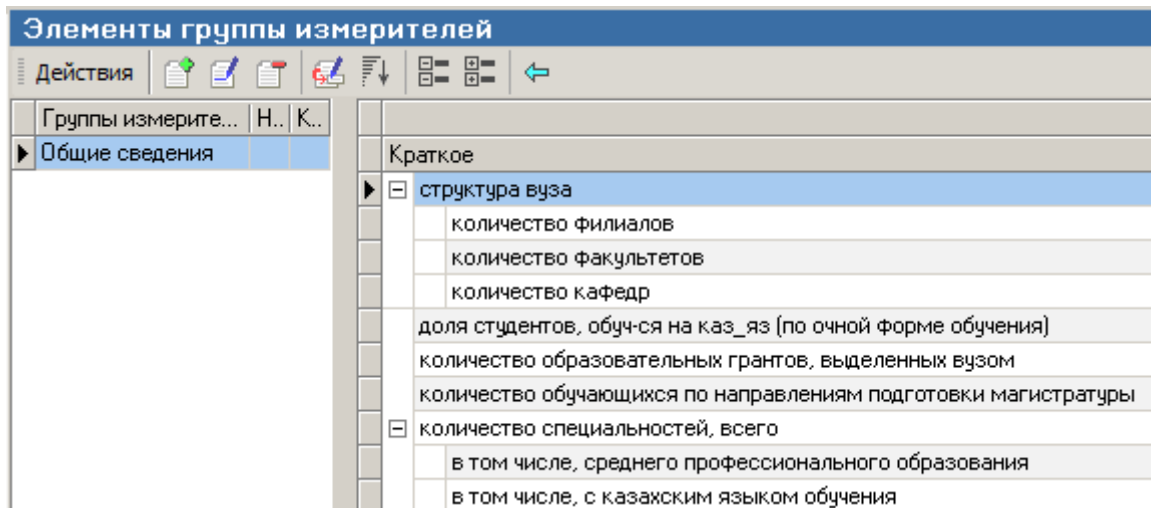

Рис.5. Группа измерителей модели «Общие сведения»

Для ввода в модель объектов предметной области используется сущность «Тип объекта», создание которой производится с использованием фактора (именуемого «кластерным»).

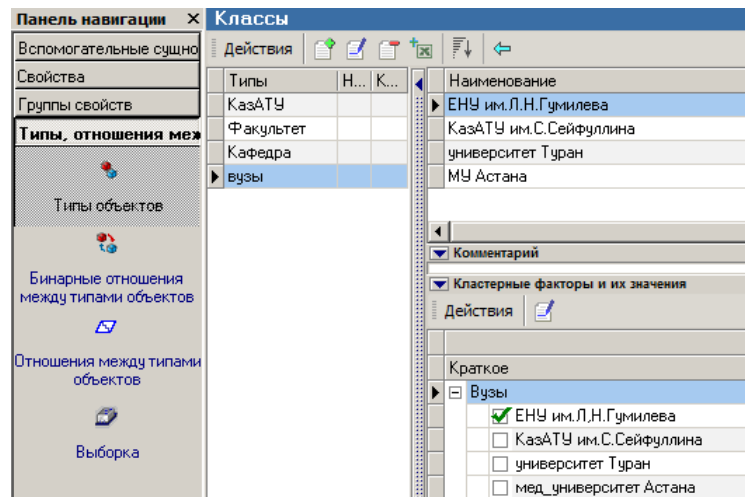

Рис.6. Тип объекта «Вузы» с кластерным фактором «вузы»

Тип объекта обладает свойствами, которые добавляются из соответствующих групп как характеристические свойства типа.

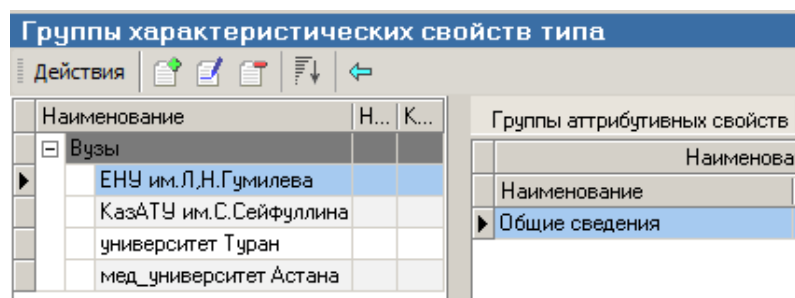

Рис.7. Характеристические свойства типа

Ввод данных осуществляется в окне «Менеджер данных».

Объект: ЕНУ им. П.Н. Гумилева
Интервал жизни: с --- по ---

Полное наименование	Ед. измерения	Ин...	Значение					
			2013 - 14 уч.г.	2014 - 15 уч.г.	2015 - 16 уч.г.	2016 - 17 уч.г.	2017 - 18 уч.г.	
☐ структура вуза	количество							
☒ количество филиалов	количество		0	0	0	0	0	
☒ количество факультетов	количество		12	13	13	13	13	
☒ количество кафедр	количество		63	62	64	64	63	
☒ доля студентов, обуча-ся на каз_яз (по очной форме обучения)	процент		75	76.5	78.299 999 999 999 997 2	74.599 999 999 999 994 3	72.5	
☒ количество образовательных грантов, выделенных вузом	количество		20	15	10	5	2	
☒ количество обучающихся по направлениям подготовки магистратуры	количество		756	825	923	1 020	1 320	
☒ количество специальностей, всего	количество		68	69	69	69	68	
☒ в том числе, среднего профессионального образования	количество		0	0	0	0	0	
☒ в том числе, с казахским языком обучения	количество		68	69	69	69	68	
☒ количество спецсоветов по защите диссертаций	количество		12	12	12	12	12	
☒ количество студентов, обучающихся по гос. грантам и кредитам	количество		14 580	15 623	15 702	18 500	19 230	
☒ количество студентов, обучающихся по договорам (на платной основе) по формам обучения от общего контингента	количество		189	258	275	201	354	
☒ конкурс абитури-в на 1 платн.место обучения (по заявлениям)	количество		7.200 000 000 000 000 18	6.900 000 000 000 000 36	7.299 999 999 999 999 82	6.5	7.5	
☒ контингент иностр_студентов, магистрантов, докторантов,	количество		45	24	12	5	10	

Рис.12. Окно ввода данных

В системе информация может сравниваться с аналогичными данными по другим вузам. При необходимости можно выбранные показатели отнести к другим типам объектов, например, к факультетам или кафедрам.

Литература:

1. Бордовский Г.А., Нестеров А.А., Трапцын С.Ю. Управление качеством образовательного процесса: монография. – СПб.: Издательство РГПУ им. А.И. Герцена, 2001.-359с.
2. Габбасов М.Б. Архитектура и возможности технологии ТОФИ. //Журнал «Вычислительные технологии», часть 1. Совместный выпуск Вестника восточно-казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева и журнала «Вычислительные технологии» института вычислительных технологии СО РАН. г. Усть-Каменогорск, 2013 г. Стр. 270 – 277.
3. Пустовойтенко В.В., Габбасов М.Б. Автоматизированная система мониторинга цен на социально-значимые товары, реализованная на платформе ТОФИ. //Журнал «Вычислительные технологии», часть 1. Совместный выпуск Вестника восточно-казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева и журнала «Вычислительные технологии» института вычислительных технологии СО РАН. г. Усть-Каменогорск, 2013 г. Стр. 296 – 299

Научный руководитель:

кандидат физико-математических наук Бакиев Мурат Наурызбаевич. кандидат физико-математических наук Сагнаева Сауле Кайроллиевна.

К.Б. Бегалиева, М.Т. Аршидинова, А. Аскарлова
(Алматы, Казахстан)

ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ МЕТОД РЕШЕНИЯ НЕЛИНЕЙНОЙ ЗАДАЧИ ТЕРМОУПРУГОСТИ ДЛЯ СТЕРЖНЯ ПЕРЕМЕННОГО СЕЧЕНИЯ

Многие несущие элементы газогенераторных, атомных и тепловых электростанций, реактивных двигателей и перерабатывающей промышленности являются стержнями переменного сечения. Для обеспечения надежной работы этих оборудований необходимо обеспечить термopрочность несущих элементов в виде стержней переменного сечения, которые работают при одновременном воздействии разнородных видов источников тепла. Из-за переменности сечения в таких стержнях возникают нелинейные термомеханические процессы. Для исследования природы таких процессов рассмотрим горизонтальный стержень ограниченной длины, переменного сечения. При этом радиус сечения меняется линейно по длине исследуемого стержня, т.е. $r = ax + b$, ($0 \leq x \leq l$), где l – длина стержня, $a, b - const.$. Площадь поперечного сечения стержня меняется нелинейно по длине стержня следующим образом $F(x) = \pi(ax + b)^2$ [см²]. Боковая поверхность исследуемого стержня по всей длине тепло-изолирована. На площадь поперечного сечения левого конца стержня $F(x=0) = \pi b^2$, подводится тепловой поток с

постоянной интенсивностью $q[\frac{watt}{cm^2}]$. Через площадь поперечного сечения правого конца стержня $F(x=l) = \pi(al+b)^2$ происходит теплообмен с окружающей средой. При этом коэффициент теплообмена $h[\frac{watt}{cm^2 \cdot ^\circ C}]$, температура окружающей среды $T_{oc}[^\circ K]$ физико-механические свойства материала стержня характеризуется коэффициентом теплового расширения $\alpha[\frac{1}{^\circ K}]$, теплопроводность $K_{xx}[\frac{watt}{cm \cdot ^\circ K}]$ и модуль упругости $E[\frac{k\Gamma}{cm^2}]$. Схема исследуемого стержня приводится на рисунке 1.

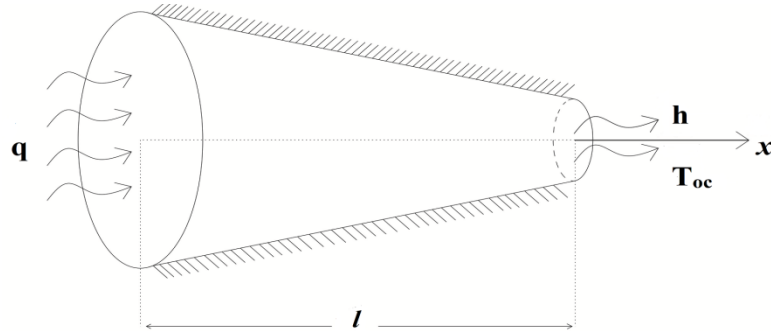

Рисунок 1. Схема исследуемого стержня.

Методология, теории и технологии

При наличии теплового потока, теплоизоляции и теплообмена функционал полной тепловой энергии для исследуемого стержня имеет вид [1]:

$$J = \int_{F(x=0)} q T ds + \int_V \frac{K_{xx}}{2} \left(\frac{\partial T}{\partial x} \right)^2 dv + \int_{F(x=l)} \frac{h}{2} (T - T_{oc})^2 ds, \quad (1)$$

где $T = T(x)$ поле распределения температур по длине стержня, которое аппроксимируется полным полиномом четвертого порядка

$$T(x) = a_0 + a_1 x + a_2 x^2 + a_3 x^3 + a_4 x^4 = \varphi_i(x) T_i + \varphi_j(x) T_j + \varphi_k(x) T_k + \varphi_m(x) T_m + \varphi_n(x) T_n \quad (2)$$

где $\varphi(x)$ - являются сплайн функциями:

$$\begin{aligned} \varphi_i(x) &= \frac{(3l^4 - 25l^3 x + 70l^2 x^2 - 80lx^3 + 32x^4)}{3l^4}, \\ \varphi_j(x) &= \frac{(48l^3 x - 208l^2 x^2 + 288lx^3 - 128x^4)}{3l^4}, \\ \varphi_k(x) &= \frac{(-36l^3 x + 228l^2 x^2 - 384lx^3 + 192x^4)}{3l^4}, \\ \varphi_m(x) &= \frac{(16l^3 x - 112l^2 x^2 + 224lx^3 - 128x^4)}{3l^4}, \\ \varphi_n(x) &= \frac{-3l^3 x + 22l^2 x^2 - 48lx^3 + 32x^4}{3l^4}, \end{aligned} \quad (3)$$

$0 \leq x \leq l$ где узловые значения температуры $T_i = T(x=0)$; $T_j = T(x = \frac{l}{4})$; $T_k = T(x = \frac{l}{2})$;

$$T_m = T(x = \frac{3l}{4}); T_n = T(x=l); \quad (4)$$

С учетом (2–4), минимизируя (1) по T_i , T_j , T_k , T_m и T_n получаем разрешающую систему алгебраических уравнений с учетом существующих естественных граничных условий. Решая систему определяем узловые значения температуры (4), а по (2) строим поле распределения температуры по длине стержня. Если один конец стержня жестко закреплена, а другой – свободен, то величина удлинения стержня Δl_T [см] определяется согласно общему закону теплофизики [1]

$$\Delta l_T = \int_0^l \alpha T(x) dx. \quad (5)$$

Если оба конца стержня, жестко закреплены, то в стержне возникает осевое сжимающее усилие

$$R[\text{кГ}], \text{ которое определяется из условия совместности деформации [1]} \quad R = \frac{\Delta l_T \cdot E \int_0^l F(x) dx}{l^2}. \quad (6)$$

В этом случае в стержне возникает поле распределения термо-упругой составляющей напряжения $\sigma(x) [\frac{\text{кГ}}{\text{см}^2}]$:

$$\sigma(x) = \frac{R}{F(x)}, \quad 0 \leq x \leq l. \quad (7)$$

Тогда согласно, закону Гука можно определить поле распределения термо-упругой составляющей деформаций $\varepsilon(x)$ [безразмерная]:

$$\varepsilon(x) = \frac{\sigma(x)}{E}. \quad (8)$$

Температурная составляющая деформаций $\varepsilon_T(x)$ [безразмерная] определяется согласно общему закону теплофизики [1]:

$$\varepsilon_T(x) = -\alpha T(x). \quad (9)$$

Тогда согласно закону Гука определяется поле распределения температурной составляющей напряжения $\sigma_T(x) [\frac{\text{кГ}}{\text{см}^2}]$:

$$\sigma_T(x) = E \cdot \varepsilon_T(x) = -\alpha E \cdot T(x). \quad (10)$$

Согласно теории термоупругости определяются законы распределения упругих составляющих деформаций $\varepsilon_x(x)$ [безразмерная] и напряжения $\sigma_T(x) [\frac{\text{кГ}}{\text{см}^2}]$:

$$\varepsilon_x(x) = \varepsilon(x) - \varepsilon_T(x), \quad (11)$$

$$\sigma_x(x) = E \cdot \varepsilon_x(x) = \sigma(x) - \sigma_T(x). \quad (12)$$

Для определения поле перемещения используется потенциальная энергия упругих деформаций [4]:

$$\Pi = \int_V \frac{\sigma_x(x)}{2} \varepsilon_x(x) dv - \int_V \alpha E \cdot T(x) \cdot \varepsilon_x(x) dv. \quad (13)$$

Согласно соотношению Коши [4], имеем:

$$\varepsilon_x(x) = \frac{\partial U}{\partial x}, \quad (14)$$

$$U = U(x) = \varphi_i(x)U_i + \varphi_j(x)U_j + \varphi_k(x)U_k + \varphi_m(x)U_m + \varphi_n(x)U_n, \quad (15)$$

где U поле перемещение.

Минимизируя Π по узловым значениям перемещения, строится система линейных алгебраических уравнений. Для решения этой системы нужно задать условия закрепления двух концов стержня, т.е. $U_i = U(x=0) = 0$: и $U_n = U(x=l) = 0$.

Далее определяя U_i, U_j, U_k, U_m, U_n и подставляя их в (15) строится поле перемещений. Для практического применения вышеизложенного метода и алгоритма, примем следующие исходные данные

$$l = 20 \text{ см}; \quad a = -\frac{1}{10}; \quad b = 4 \text{ см}; \quad \alpha = 0,0000125 \frac{1}{\text{K}}; \quad E = 2 \cdot 10^6 \frac{\text{кГ}}{\text{см}^2}; \quad K_{xx} = 100 \frac{\text{watt}}{\text{см} \cdot \text{K}}; \quad h = 10 \frac{\text{watt}}{\text{см}^2 \cdot \text{K}}; \quad T_{oc} = 40^0 \text{ K};$$

$$q = -500 \frac{\text{watt}}{\text{см}^2}; \quad \text{При этих исходных данных полученные решение приведены на рисунках 2-5.}$$

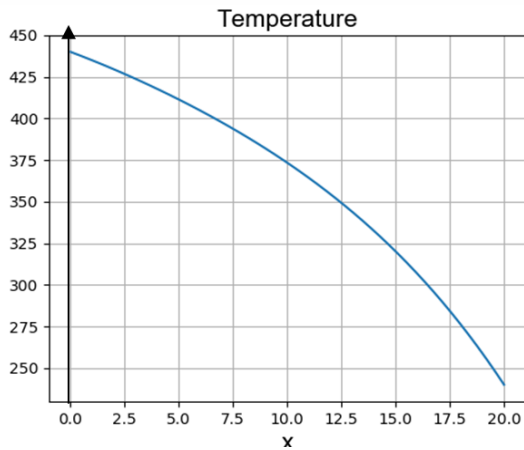
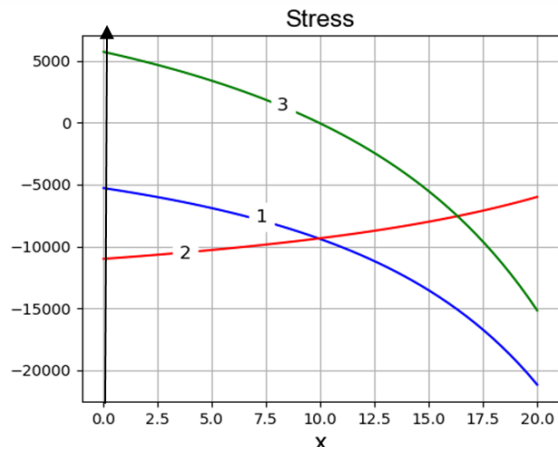
Рис.2. Зависимости температуры T по длине стержня

Рис.3. Зависимости напряжений по длине стержня

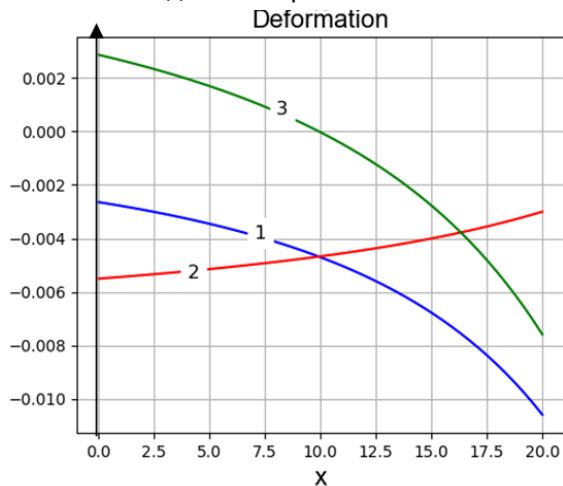

Рис. 4. Зависимости деформации по длине стержня

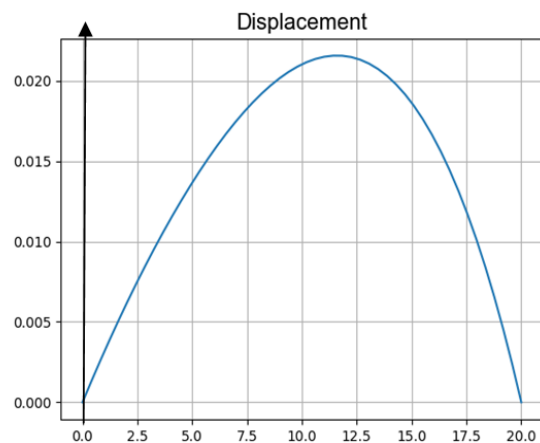

Рис.5. Зависимости перемещении по длине стержня

Результаты

Из рисунка 2 видно, что значение температуры выше вблизи левого конца стержня, куда подведен тепловой поток. Из-за теплоизоляции боковой поверхности тепло теряется минимально, вследствие чего на правом конце стержня температура сохраняется на уровне 240°K .

Зависимости напряжений по длине стержня приведен на Рисунке-3 (1 – $\sigma(x)$ – термоупругое, 2 – $\sigma_T(x)$ – температурное, 3 – $\sigma_x(x)$ – упругое составляющее напряжения). Из рисунка видно, что термоупругое $-\sigma(x)$ и температурное $-\sigma_T(x)$ составляющие напряжения по всей длине стержня имеют сжимающий характер. В то время, как упругое $-\sigma_x(x)$ составляющее напряжения в области $0 \leq x \leq \frac{l}{2}$

имеет растягивающий характер, а в области $\frac{l}{2} \leq x \leq l$ сжимающий.

Зависимости деформаций по длине стержня приведен на Рисунке 4 (1 – $\sigma(x)$ – термоупругое, 2 – $\sigma_T(x)$ – температурное, 3 – $\sigma_x(x)$ – упругое составляющее деформация). Поле распределения составляющих деформаций являются пропорциональными к соответствующим напряжениям.

На рисунке 5 приводится поле распределения перемещений стержня закрепленного в двух концах. Отсюда видно, что все сечения (кроме за исключением) перемещаются в направлении оси x . Наибольшая амплитуда перемещения соответствует координате $x \approx \frac{3l}{5}$.

Выводы

Разработана численная модель нелинейных термомеханических процессов в стержне переменного сечения, основанная на фундаментальном законе сохранения энергии. Это позволяет получить достоверные численные результаты с учетом всех естественных граничных условий. Полученные результаты согласуются с соответствующими законами физики. Этот метод может быть использован для

численного решения класса задач определен установившегося термомеханического состояния несущих элементов конструкции, работающих под воздействием разнородных видов источников тепла.

Литература:

1. A. Kudaykulov, A. Zhumadillayeva Numerical simulation of temperature distribution field in beam bulk in the simultaneous presens of heat insulation, heat flux and heat exchange // Acta physica polonica A, 2016. – P. 335-336.
2. Tashenova, Z., Nurlybaeva, E. Kudaykulov, A. Method preparation and solution algorithm for resolving stationary problem of a rod under thermo - stressed condition restrained at both ends affected by heat exchange and heat flows // 2012 International Conference on Advanced Material and Manufacturing Science, ICAMMS 2012; Beijing; China;
3. Muheyat Niyazbek, Kuenssaule Talp, Kudaykulov A.K. Computer and Mathematical Modeling of Thermomechanical Processes in Element of Constructions. Acta Scientiarum Naturalium Universitatis Nankaiensis, Vol 50. № 3. 2017, Tianjin, China
4. Timoshenko S., Goodyear J. N. Theory of Elasticity. – McGRAW-Hill. Book. Company. Inc., 1987. – 567 p.

Научные руководители:

Академик НАН РК, д.ф.-м.н., Калимолдаев М.Н., доктор технических наук Ташев А.А., д.ф.-м.н., Кудайкулов А.К.

Айгерим Еримбетова, Бауыржан Абдалиев
(Астана, Казахстан)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУ ФОРМАСЫН АНЫҚТАУ

Кіріспе

Қандай-да бір табиғи тілде жазылған семантикалық ақпаратты өңдеуге арналған ақпараттық жүйені құру барысында өзгертін сөздің түпнұсқасын генерациялау қажет болады. Бұл тұрғыдан алғанда, әрине, әр тілдің сөздік қоры сөз түрлендірілетін сөзжасамдарды генерациялау процесін автоматтандыруды талап етеді. Бұдан бөлек, табиғи тіл қоры тұрақты түрде жаңа сөздермен (ғылыми терминдермен) толығып отырады. Осыған байланысты сөздік қорды жасаумен ақпараттық жүйенің мәселесі шешілмейді. Сондықтан, ақпараттық іздестіру жүйесінің сөз түрлендіру алгоритмінің қарапайым-ықшамдалған түріне қажеттілік артады.

Сөздерді қалыпты формаға келтіру (морфологиялық анализаторды құру) толық тексті деректер қорында қазақ тілінің морфологиясын есепке ала отырып ақпараттық-іздеу тезаурустарымен жұмыс істеу барысында пайда болды. Анализ жасалынатын текстегі сөздерді қалыпты формаға келтіру осы сөздермен жасалынатын жұмысты айтарлықтай деңгеде оңтайландырады: индексация, құрылған индексация бойынша жүргізілетін іздестірулер, сондай-ақ, классификация (кластеризация) мәселелерін шешу және ғылыми-техникалық тақырыптағы жұмыстардың қысқаша мазмұнын автоматты түрде шығару жұмыстары едәуір жеңілдене түседі [1, с. 16].

Мақала қазақ тіліндегі ғылыми-техникалық терминдерін іздестіру мәселелеріне талдау жасау және оны шешу алгоритмдерін құрастыруға арналады. Айта кеткен жөн, тезаурусты шолу жасау аталған мәселені шешуді айтарлықтай жеңілдетеді.

Қазақ тіліндегі ғылыми-техникалық терминдерді қалыпқа келтіру мәселелерін шешудің әдістерін және морфологиялық анализ құралдарын қарастырайық. Морфологиялық анализдің екі түрі бар: **сөздіктерге негізделетін** және **сөздіктердің көмегіңсіз жасалынатын** морфологиялық анализаторлар.

Морфологиялық анализ екі мәселенің шешімін береді: анализ мәселесі – кез келген сөз түрінің қалыпты формасын анықтау; синтез мәселесі – қалыпты форма бойынша барлық сөз түрлерінің құрылуы.

Көпшілікке таныс кең таралған алгоритмдерде сөздің түпкі негізін қолданатын лемматизация (қалыпты нормаға келтіру) жүзеге асырылған. Бірақ, мұнда қазақ тіліне сай екі мәселе жабық күйінде қалып отыр: біріншіден, қалыпты формаға түрлендіру сөздің түп негізін табуға қатты тәуелді, екіншіден, көптеген алгоритмдер жалғыз нәтижені таңдаудың орнына барлық мүмкін болған леммаларды түрлендіреді немесе сөздің негізгі мағынасына ғана тоқталады.

Әр түрлі принциптерге негізделген екі танымал лемматизация алгоритмдерін: Портер алгоритмі және Яндекс алгоритмі.

Портер алгоритмі. Ағылшын тіліне арналған Портердің стемминг алгоритмін Мартин Портер 1980 жылы жариялады. Онда қадамдардың реттелген тізбегі сипатталды, әр тізбекте белгілі бір жалғаулар себебімен сөздің түрленуі жүзеге асырылады.

Бұл ереже келесі құрылымды береді [2, с. 32]: <шарт> <жалғау> → <жаңа жалғау>.

Портер алгоритмінің негізгі идеясы келесідей тұжырымдалды: сөз түрлендіруші жұрнақтардың саны шектеулі болып келеді және сөздің түбірі қандай-да бір сөздік қордың қатысуынсыз түрленеді: тек сөз тудырушы жұрнақтар + алдын-ала қойылған ережелер.

Портер алгоритмі сөздік қорды қажет етпейтіндігімен тартымды болды және сөздің негізін анықтап бөліп көрсете алмауы – сол уақытта оның кемшіліктерінің бірі болды. Сонымен қатар, алгоритмнің

кемшіліктерінің қатарына адами фактор да жатқызылды: кейде грамматикалық ерекшеліктері бар сөздер де енгізіліп тұратын, ал бұл жағдайда қателіктер ықтималдылығы арта түсті [3, с. 19].

Мысал ретінде Портер ұсынған ережені және қазақ сөзін қолданып, қарастырсақ. ($m > 0$) ЫЛҒАН $\rightarrow$ У, бұл ереже, егер сөзде осы типтес жолғаулар болса, онда жалғау у-ға ауысады дегенді білдіреді. Мысалы, «ақпарат тандырылған» сөз түріне осы ережені қолдансақ, онда қалыпқа келтірілген түрі – «ақпарат тандыру» болып шығады.

Яндекс алгоритмі. Бұл морфологиялық анализ алгоритмі сөздіктік алгоритм болып табылады. Алгоритмнің басты ерекшелігі – егер сөз түрі сөздікте жоқ болса, онда алгоритм сөзді сөздің өзгеруі мүмкін болған сөздерге дейін түрлендіріп, бірнеше түрін ұсынады [4].

Аталған алгоритм мәтінді сөзбе-сөз өңдеп отырады. Сондықтан, әр сөз өз алдына жеке мағына бермейтін сөздерге тиістілігін тексереді, мысалы, және, әрі, ғой, да, т.с.с. Бұл тізімге үстеулер, есімшелер мен көсемшелер, одағай сөздер жатады. Сонымен қатар, 3 әріптен аз әріптерден құралған сөздер өңделмейді. Егер жоғарыда аталып өтілгендей жеке мағынаға ие болмайтындай сөздер кезесіп қалса, олар нәтижелер жолына еш өзгертулерсіз жазылады және өңдеу келесі сөзге өтеді.

Қазақ тілінің морфологиялық моделі

Қазақ тілінде сөздер түбір және оларға жалғанатын қосымшалардың конкатенциялануы арқылы жасалы. Сол үшін әрбір қосымша семантикалық қасиеті ортақ болып келетін сөз жиынтығымен байланысты және қосымшалардың жалғану тәрібі де қатаң бекітілген. Мысалы, зат есімдердің түбіріне алдымен жұрнақ жалғанып, артынша көптік жалғауы жалғанады. Осыдан кейін тәуелдік жалғауы жалғанған кейін септік жалғауы жалғанған соң ғана барып жіктік жалғауы қосылады (тек жанды заттарға қолданылады).

Туынды сөз бастапқы сөздің морфологиялық және семантикалық белгілеріне қарай келесідей тәртіпте жасалады: бастапқы сөз түбіріне жұрнақтар жалғанады, ары қарай керекті жалғауды қосу үшін оңнан солға қарай соңғы әріптің дауыс қатынасына қарай категориясы анықталады (қатаң, ұяң, үнді).

Түбірді анықтаудың жалпы морфологиялық формасы келесідей болады: түбір + жұрнақ + жалғау [4, с. 41].

Осы талдаулардың және қазақ тілінің грамматикасының негізінде қазақ тілінің мынадай негізгі ережелерін бөліп көрсетуге болады:

- қазақ тілінде сөздер келесі үнді дыбыстармен аяқталмайды: «б», «в», «г», «ғ», «д», «ж» («келемеж» сөзін қоспағанда). Тілдің ерекшелігі – егер сөз «п», «к», «қ» дыбыстарына аяқталса, онда қосымша жалғанған кезде ол әріптер сәйкесінше «б», «г», «ғ» дыбыстарына ауысады.

- жуан дыбысты буынға жуан қосымша, ал жіңішке дыбысты буынға жіңішке қосымша жалғанады.

- Сөздің жуандығы немесе жіңішкелігі оның соңғы буынының жуан немесе жіңішке болуымен анықталады, мысалы, а, о, ұ, ы, я дауыстылары сөздің жуан, ал ә, ө, ү, і, е дауысты дыбыстары сөздің жіңішке болуына септігін тигізеді. Сондай-ақ, сөздің жуан не жіңішке болуында дауыссыз қ, ғ немесе к, г әріптерінің де әсері бар.

- әр қосымша оның алдындағы қосымшадан бірнеше параметр бойынша тәуелді болады. Жуандығы бойынша: егер сөздің соңғы буыны жуан болса, онда жалғау және осы жалғаудан кейінгі жалғаулар да жуан болады немесе керісінше соңғы буын жіңішке болса, жалғаулар жіңішке болады.

- бәрімізге белгілі, лексемалар мағына беретін сөздің ең кіші бірлігі болып табылады, оларға қосымшалар жалғану арқылы сөз түрлендіріледі. Қазақ тілінде жалғаулардың 4 түрі бар [5, с. 84]. Төмендегі көрсетілген жалғаулар құрылатын алгоритмде тікелей қолданылады: P_i – арқылы келесі жалғаулардың көпмүшесін құрамыз, мұндағы $i = 1, 2, 3, 4$; P_1 – 3 әріптен тұратын жалғаулардың көпмүшесі (көптік жалғауы); P_2 – тәуелдік жалғаулары көпмүшесі; P_3 – жіктік жалғаулары көпмүшесі; P_4 – септік жалғаулары көпмүшесі;

Кестеде сөзге жалғанатын қосымшалар берілген [6, с. 22]. Көптік жалғауы - P_1 : 'лар', 'лер', 'дар', 'дер', 'тар', 'тер'. Тәуелдік жалғауы - P_2 : 'ым', 'ім', 'м', 'ың', 'ің', 'ң', 'ыңыз', 'іңіз', 'ңыз', 'ңіз', 'сы', 'сі', 'ы', 'і', 'ымыз', 'іміз', 'мыз', 'міз'. Жіктік жалғауы - P_3 : 'мын', 'мін', 'бын', 'бін', 'пын', 'пін', 'сың', 'сің', 'сыз', 'сіз', 'мыз', 'міз', 'быз', 'біз', 'пыз', 'піз', 'сыңдар', 'сіңдер', 'сыздар', 'сіздер', 'м', 'ң', 'ңыз', 'ңіз', 'қ', 'к', 'ңдар', 'ңдер', 'ңыздар', 'ңіздер'; Септік жалғауы - P_4 : 'ның', 'нің', 'дың', 'дің', 'тың', 'тің', 'ға', 'ге', 'қа', 'ке', 'ны', 'ні', 'ды', 'ді', 'ты', 'ті', 'да', 'де', 'та', 'те', 'нан', 'нен', 'тан', 'тен', 'дан', 'ден', 'мен', 'бен', 'пен'

Қазақ тіліндегі барлық сөз түрлендіруші жалғаулардың барлық комбинациясына негізделе келе, 750-ден аса сөз тудырушы жалғаулар анықталды. Ыңғайлылық үшін жалғаулардың бір жүйелендіруі жүзеге асырылды: А – көптік жалғауы + септік жалғауы; В – сөздің көпше түрі + жіктік жалғауы; С – сөздің көпше түрі + тәуелдік жалғауы; D – сөздің көпше түрі + тәуелдік жалғауы + септік жалғауы; Е – сөздің көпше түрі + тәуелдік жалғауы + жіктік жалғауы; F – жіктік жалғауы + көптік жалғауы; G – тәуелдік жалғауы + септік жалғауы; H – тәуелдік жалғауы + жіктік жалғауы; Q – кездейсоқ бірмәнді предикат; W – сөздің қалыпты түрінің көпмүшесі болсын.

Әр сөзді z – (екі немесе одан да көп) u және x сөздерінің конкатенциясы ретінде $z = u \wedge x$ белгілесек.

Егер $x \in P_i$ аралығында болса, онда оны барлық $i = 1, \dots, 4$ үшін $P_i(x)$ деп белгілейміз. Егер $x \in W$ аралығында болса, онда $W(x)$. Егер $x \in Q$ аралығында болса, онда $Q(x)$.

Сонда біздің сөз түбірін анықтаудың А – Н ережесі келесі формулаларды қадаммен қанағаттандырып отырады [7, с. 65].

$z = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_k$, мұндағы x_i - z сөзінің қосымшасындағы әріптердің максималды саны. $i = k$, $x = x_i$ қойсақ.

1-қадам.

$$A = \begin{cases} P_4(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \\ P_1(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \end{cases}$$

1-қадам қолданбалылығына тексеріледі, егер, қолдануға келмейтін болса, онда 2-қадамға өтеміз.

$$2\text{-қадам. } A = \begin{cases} P_2(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \\ P_1(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \end{cases}$$

$$3\text{-қадам. } A = \begin{cases} P_4(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \\ P_2(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \\ P_1(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \end{cases}$$

$$4\text{-қадам. } A = \begin{cases} P_2(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \\ P_3(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \\ P_1(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \end{cases}$$

$$5\text{-қадам. } A = \begin{cases} P_1(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \\ P_2(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \end{cases}$$

$$6\text{-қадам. } A = \begin{cases} P_4(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \\ P_3(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \end{cases}$$

$$7\text{-қадам. } A = \begin{cases} P_2(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \\ P_3(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \end{cases}$$

$$8\text{-қадам. } A = \begin{cases} P_3(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \\ P_1(x) \rightarrow Q(z \setminus x), \text{ мұндағы } z \setminus x = x_0 \wedge x_1 \wedge x_2 \wedge \dots \wedge x_{i-1} \\ z = z \setminus x, i = i - 1 \text{ қоямыз.} \end{cases}$$

Аталған ереженің қолданылуы (1-8 қадамдар) және оның соңғы символының тексерілуі барысында алгоритм тоқтатылады немесе 1-қадамға қайта өтеді.

9-қадам. $\bigwedge_{i=1}^4 \neg P_1(x) \rightarrow W_z$ Соңғы қадам бойынша түрлендірілген сөзді аламыз.

Қорытынды

Қазақ тілінің морфологиялық анализаторы құрылды. Алгоритм қорында 1000-нан аса сөздер сөз таптарымен және басқа да грамматикалық қасиеттерімен сипатталды. Және 2000-нан аса сөздің морфологиялық ақпараты келтірілді.

Әдебиет:

1. Шокин Ю. И., Федотов А. М., Барахнин В. Б. Проблемы поиска информации. Новосибирск: Наука, 2010. 196 с.
2. Porter M. F. An algorithm for suffix stripping // Program. 1980, T.14, №3. P. 130–137.
3. Willett P. The Porter stemming algorithm: then and now // Program: Electronic Library and Information Systems. 2006. B. 3, Vol.40, C. 219–223.
5. Казахская грамматика. Фонетика, словообразование, морфология, синтаксис. Астана, 2002.
6. Бектаев К. Большой казахско-русский, русско-казахский словарь. Алматы, 1995, 703с.
7. Шарипбаев А. А., Бекманова Г. Т., Ергеш Б. Ж., Бурибаева А. К., Карабалаева М. Х. Интеллектуальный морфологический анализатор, основанный на семантических сетях // Материалы междунар. науч.-технич. конф. «Открытые семантические технологии проектирования интеллектуальных систем» (OSTIS-2012). Минск: БГУИР, 2012. С. 397–400.

Ғылыми жетекші:

физика-математика ғылымдарының кандидаты Сагнаева Сауле Кайроллиевна.

Акмарал Абишева
(Алматы, Республика Казахстан)

ПОЗИЦИОНАЛЬНИЙ НЕМАЄ СНАУ ЖУЙЕСІ НЕГІЗІНДЕ МОДИФІКАЦІЯЛАНҒАН ШНОРР АЛГОРИТМІ

Қазіргі жаһандану жағдайында және Интернеттің өсуінің ықпалымен, жаңа технологияларға жиі жүгіну шұғыл қажеттілікке айналды. Ақпараттық технологиялар қазіргі заманғы адамдардың күнделікті өмірінің ажырамас бөлігі болды. Ақпараттық қауіпсіздікті тиісті деңгейде қолдау үшін, ресурсты интенсивті есептеуге негізделген барлық жаңа криптографиялық алгоритмдер әзірленуде. Ақпараттық ресурстардың түпнұсқалығы мен құпиялылығын қамтамасыз ету сияқты маңызды мәселелерді шешуде деректердің қолжетімділігі және криптографиялық механизмдердің жұмысымен байланысты уақытша кідірістер ақпараттық жүйелердің маңызды қасиеттерінің бірі [1].

Пайдаланушының іс-әрекеттерін жеке деректердің құпиялылығын қорғау шараларымен сәйкестендіру, түпнұсқаландыру және сәйкестендіруді қамтамасыз ету ақпараттық жүйелердің пайдаланушылары мен электронды құралдардың аппараттық-бағдарламалық кешендерін қоса алғанда, жалпыға қолжетімді электронды ресурстардың шынайылығына байланысты ең көп таралған қауіп-қатерді азайтады. Бұл электронды коммерцияның ұлттық сегментінде, электронды төлемдер, банк және Интернет-ресурстар арқылы ұсынылатын басқа да ақпараттық-коммуникациялық қызметтердегі бұрмалаушылықты болдырмайды [2].

Қазақстандағы электрондық сандық қолтаңба түсінігі салыстырмалы түрде жақында пайда болды. Ал электрондық сандық қолтаңбаның пайда болу тарихына үңілетін болсақ, «Электрондық сандық қолтаңба» түсінігін 1976 жылы Уитфилд Диффи, Мартин Хеллман және Ральф Меркли криптографтары ұсынған. Электрондық сандық қолтаңба (ЭСҚ) - осы электронды құжатқа (хабарламаға) сәйкес келетін кейбір қосымша ақпарат, ол құпия кілттің иесі ғана жасауы мүмкін және ол қолтаңбаның жеке кілтіне сәйкес келетінін анықтау үшін арнайы алгоритмді пайдалануға мүмкіндік береді [3].

ЭСҚ құрудың бірнеше әдістері бар, атап айтқанда:

- симметриялық алгоритмдер негізінде электрондық құжаттың шифрлауы. Бұл схема жүйеде екі тараптың сеніміне ие арбитр - үшінші тараптың болуын көздейді. Осы схемадағы құжатты авторизация жасауы - электрондық құжатты құпия кілтпен шифрлау және оны арбитраға беру фактісі.

- асимметриялық шифрлау алгоритмдерін қолдану. Құжатқа қол қою фактісі жіберушінің құпия кілтін шифрлау болып табылады.

- алдыңғы идеяның дамуы ЭСҚ-ның ең кең тараған схемасы - асимметриялық алгоритм көмегімен хэш функциясы арқылы электрондық құжатты өңдеудің соңғы нәтижесін шифрлау болды.

Қолдану мақсатына байланысты ЭСҚ схемаларын құрудың басқа топтық қолтаңба, сенімді қолтаңба және т.б. әдістері бар. Бұл түрлердің пайда болуы электронды құжаттарды электронды түрде беру және өңдеу арқылы шешілетін міндеттердің алуан түріне байланысты.

ЭСҚ-ның бірқатар артықшылықтарын келтірейік:

- қолтаңбаның түпнұсқалығы, яғни құжатты алушының көмегімен оның қол қоюшыға тиесілігін дәлелдей алады;

- қол қайталап қойылмайды; яғни құжатта қолтаңбасы бар адам ғана осы құжатқа қол қою мүмкіндігі бар екенін дәлелдейді.

- қолтаңба тасымалдаусыз, яғни ол құжаттың бір бөлігі, сондықтан оны басқа құжатқа тасымалдау мүмкін емес.

- қолтаңбасы бар құжатқа өзгеріс енгізуге мүмкіндіктің жоқтығы.

- қолтаңба талқыланды.

- қолында қолтаңбаның үлгісі бар кез-келген адам, құжатқа қол қойған адамның қолтаңбаның иесі екеніне көз жеткізуі мүмкін [4].

Қазіргі уақытта электрондық сандық қолтаңбаның стандартты жүйелерін енгізу міндеттерімен қатар, ұжымдық және топтық қолтаңбаларды енгізудің тәжірибелік маңызы бар. Ұжымдық қолтаңба ұғымы топтық қолтаңбаның кеңінен белгілі тұжырымдамасына сәйкес келеді, бірақ мәні бойынша бұл ұғымдар өзгеше және әртүрлі мәселелерді шешетін криптографиялық хаттамаларды құру үшін пайдаланылады. Топтық қолтаңбасының хаттамасында, белгілі бір топтың кез-келген пайдаланушысы қолтаңбаны қалыптастырған нақты тұлғаларды анықтауға уәкілетті субъектілер бар болса, барлық топтың атынан қолтаңбаны жасай алатындығын шешу үшін шешіледі, ал басқа ұғымдар мұны жасай алмайды.

Ұжымдық қолтаңба бір мезгілде келісімшартқа (электрондық құжатқа) қол қою хаттамаларын өте қарапайым түрде жүзеге асыруға мүмкіндік береді, себебі ол бірыңғай бөлінбейтін трансформация нәтижесінде қалыптасады және жеке немесе өзге де қысқартылған ұжымдық қолдарға бөлінбейді. Сонымен қатар, оны кеңейте алмайды, яғни ол бір немесе бірнеше пайдаланушылардың қосымша қолтаңбасымен қосылуы мүмкін [5].

Топтық қолтаңбаны екі пайдаланушы арасында емес, қатысушылардың тобына жиі алмасқан жағдайда қажет. Топтық қолтаңба схемасы кейбір топқа құжатты бірге қол қоюға мүмкіндік береді. Топтық электрондық сандық қолтаңба әдеттегіден ерекшеленетін келесі қасиеттерге ие:

- қолтаңбаның авторы топтың мүшелері ғана болуы мүмкін;

- кез-келген уақытта оның авторы топтың мүшесі екеніне көз жеткізуге болады;

- топтан кімнің қолтаңба авторы екендігін анықтау мүмкін емес [6].

Ұжымдық электрондық сандық қолтаңба (ҰЭСҚ) құрастырылатын хаттамасына мынадай қосымша талаптар қабылданады:

- *біртұтастығы* - ҰЭСҚ-нан басқа пайдаланушылардың басқа жиынына сәйкес келетін дұрыс қолтаңбаны есептеу мүмкін емес;

- пайдаланушылардан *тәуелсіздік* - ҰЭСҚ олардың саны мен құрамына қарамастан, кез-келген пайдаланушылардың тобымен құрылуы мүмкін;

- ҰЭСҚ-ның *бірмезгілде* кілттің жасалуы - ҰЭСҚ генерациялау процедурасының аралық кезеңдерінде туындайтын барлық мәндер кейбір хабар үшін дұрыс қолтаңбалар болмауы керек;

- *ажырамастық* - бұл ұжымдық қолтаңба үшін басқа ұжымдық қолтаңбаны қалыптастыру мүмкін емес.

Ұжымдық қолтаңба хаттамасының негізгі идеясы ретінде пайдаланушылардың ашық кілттерінің функциясы болып табылатын ұжымдық ашық кілтті қолдану тұжырымдамасы қабылданды. $y_1, y_2, \dots, y_m$ жиынындағы тиісті ашық кілтті иеленуші кейбір пайдаланушылардың кейбір жиынының ашық ұжымдық кілті $y = f(y_1, y_2, \dots, y_m)$. ҰЭСҚ-ның қалыптасуының жалпы схемасы төменде келтірілген талаптарды қанағаттандыратын арнайы алгоритмдер мен хаттамалар түрінде келесі күрделі есеп айырысу мәселелерін қолдана отырып іске асырылады:

- үлкен қарапайым модуль арқылы ірі қарапайым дәрежелі түбірлерді алу;

- үлкен тәртіптегі мультипликативтік топтағы дискретті логарифм;

- арнайы типті эллиптикалық қисық нүктелерінің тобында дискретті логарифм.

Осы аталған күрделі есептердің біріне жататын позициялық емес санау жүйесі (ПЕСЖ) негізінде ҰЭСҚ алгоритмін құру жұмыстары жүргізілуде. Аталған санау жүйесіне негізделген алгоритм ерекше қызығушылық тудырады, себебі бұл жағдайда генерациялау мен тексеру процедураларының ең үлкен өнімділігі қамтамасыз етіледі.

ПЕСЖ-сін дәстүрлі емес алгоритмдер мен кодтау әдістерін құрастыруда және зерттеуде, шифрлауда, электрондық сандық қолтаңбаны (ЭСҚ) қалыптастыруда пайдалану, осы криптографиялық рәсімдердің айтарлықтай сенімділігін арттыруға, ЭСҚ-ның ұзындығын азайтуға және ЭСҚ-ны қателерді анықтау және бірлік қателерді түзету қасиеттерімен толықтыруға мүмкіндік береді [7].

Қазіргі таңда RSA, DSA, Эль-Гамаль, ГОСТ Р34.10-94, ГОСТ Р34.11-94, ГОСТ Р34.10-2001, Шнорр, Диффи-Хеллман алгоритмдері қолданылады. Соның ішінде Шнорр схемасы дискретті логарифмдеу қиындығына негізделген жүйелердің бірі. Шнорр қолтаңбасы схемасының артықшылығы – салыстырмалы түрде қысқа қолдың ұзындығын қамтамасыз ететін мұндай нақты іске асу нұсқасын таңдау мүмкіндігі.

Мұндағы жалпы параметрлер: p, q – үлкен жай сандар, $p - 1$ q -ге бөлінеді; $g \in Z_p^*$ группасының тудырушы элементі; k – кездейсоқ сан, $1 < k < q$; $y = g^k \bmod p$ – ашық кілттің жасалуы;

Кілтті генерациялау

M хабарламаға арналған қолтаңбаны есептеу келесі қадамдарды қамтиды.

1. Бір реттік құпия кілттің рөлін атқаратын кездейсоқ сан қалыптастырылады $r, 1 < r < q$.

2. $R = g^r \bmod p$ есептеледі.

3. M хабарламаға R саны қосылады, және $M || R: E = H(M || R)$ мәнінен H хэш-функциясы есептеледі.

E мәні қолтаңбаның бірінші бөлігі болып табылады.

4. Қолтаңбаның екінші бөлігі есептеледі: $S = r + kE \bmod q$, мұндағы k - құпия кілт.

Қолтаңбаны тексеру.

1. R' мәнін есептеу керек: $R' = g^S y^{-E} \bmod p$.

2. M хабарламаға R' саны қосылады және $M || R'$: мәнінен H хэш-функциясы есептеледі: $E' = H(M || R')$.

3. E және E' мәндері салыстырылады. Егер $E = E'$ болса, онда қолтаңба дұрыс деп саналады [8].

Алгоритмнің ұтымды жақтары ескере отырып позициялық емес санау жүйесінде қарастыру және оны ұжымдық ЭСҚ жүйесіне икемдеу жоспарланған. ПЕСЖ негізінде модификацияланған Шнорр алгоритмін қысқаша сипаттайық.

Кілттерді генерациялау

Позициялық емес санау жүйесін құрамыз, ол үшін $p_1, p_2, \dots, p_n$ жай сандарын таңдаймыз $P = p_1 || p_2 || \dots || p_n$.

$P_i - 1 = 0 \pmod{q_i}, i = \overline{1, n}$ шартты қанағаттандыратын $q_1, q_2, \dots, q_n$, - үлкен жай сандар, $0 < g_1, g_2, \dots, g_n < P, g_i^{q_i} = 1 \bmod p_i, i = \overline{1, n}$ есептейміз.

Жалпы ашық кілт $AK = \{P, Q, G, Y\}$, яғни $P = \{p_1, p_2, \dots, p_n\}$, $Q = \{q_1, q_2, \dots, q_n\}$, $G = \{g_1, g_2, \dots, g_n\}$, $Y = \{y_1, y_2, \dots, y_n\}$

Жабық кілт $JK = \{k_i\}, i = \overline{1, n}$.

$k_i < q_i, i = \overline{1, n}$ кездейсоқ сандарын таңдаймыз, $g_i^{k_i} \bmod p_i = y_i, i = \overline{1, n}$

1. Қолтаңба үшін $1 < r_i < q_i$ кездейсоқ сандарын таңдаймыз, $y_i = g_i^{r_i} \bmod p_i, i = \overline{1, n}$

2. $R_i = g_i^{r_i} \bmod p_i, i = \overline{1, n}$

3. $E_i = H(M || R_i), i = \overline{1, n}$

$S_i = r_i + k_i \cdot E_i \bmod q_i, i = \overline{1, n}$

M -ді және E_i, S_i жібереді

Қолтаңбаны тексеру.

1. $R'_i = g_i^{S_i} y^{-E_i} \bmod p_i$, (немесе $R'_i = g_i^{S_i} y^{-E_i} \bmod p_i$, егер $y_i = g_i^{k_i} \bmod p_i$)

2. $H(M || R'_i) = E'_i$ екенін тексереді.

$$E'_i = g_i^{r_i + k_i S_i} y_i^{E_i} = g_i^{r_i} \bmod p_i$$

3. E_i және E'_i мәндері салыстырылады. Егер $E_i = E'_i$ болса, онда қолтаңба дұрыс деп саналады.

Практикалық іске асыру және теориялық зерттеулер нәтижелері көрсеткендей, осы схема өзінің барлық мүмкіндіктерін сарқып алған жоқ. ПЕСЖ-сі негізіндегі ҰЭСҚ, жұмыс істейтін негіздердің модулі бойынша параллель есептеу есесінен дәрежелі барысын жеделдетуге мүмкіндік береді.

Пайдаланған деректер тізімі:

1. Доронин С.Е. Протоколы коллективной электронной цифровой подписи над эллиптическими кривыми. Дис.... канд. тех. наук. С-П., 2011 - 131 с.
2. Молдовян Н.А., Молдовян А.А., Еремеев М.А. Криптография: от примитивов к синтезу алгоритмов. Научное издание. Санкт-Петербург. «БХВ-Петербург», 2004
3. [https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/hozyaystvennaya_deyatelnost/id-P1700000407/Об утверждения Концепции кибербезопасности \("Киберцит Казахстана"\)](https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/hozyaystvennaya_deyatelnost/id-P1700000407/Об%20утверждении%20Концепции%20кибербезопасности%20(Киб%20ерцит%20Казахстана))
4. [https://xaker.ru/2001/05/11/12585/ Цифровая подпись. Журнал Хакер. Материалы сайта. 15.05.2001](https://xaker.ru/2001/05/11/12585/)
5. Галанов А.И. Множественная подпись: новые решения на основе понятия коллективного открытого ключа. Информационно-управляющие системы. Научно-практический журнал. №1 (32), 2008
6. Аристархов И.В. Управление сертификатами ключей проверки электронной подписи. Дис.... канд. тех. наук. М., 2012 - 144 с.
7. Бияшев Р.Г. Разработка и исследование методов сквозного повышения достоверности в системах обмена данными распределенных АСУ: Дис.... докт. тех. наук. – М., 1985. – 328 с.
8. Ананьев М.Ю., Гортинская Л.В., Молдовян Н.А. Протоколы коллективной подписи на основе свертки индивидуальных параметров. Информационно-управляющие системы. Научно-практический журнал. №2, 2008: стр. 22-27

Ғылыми жетекші:

т.ғ.к. Капалова Н.А.

Мақпал Асанбай
(Астана, Қазақстан)

КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ГРАФИКЕ

Обучение компьютерной графике - одного из важнейших направлений использования персонального компьютера, рассматривается на сегодняшний день как важнейший компонент образования. Достижения в области ИКТ актуализируют вопросы подготовки специалиста в области представления информации в виде графических образов: чертежей, схем, рисунков, эскизов, презентаций, визуализаций, анимационных роликов, виртуальных миров и т.д. Профессиональная подготовка будущих специалистов в области компьютерной графики должна быть ориентирована на подготовку конкурентоспособного специалиста, востребованного рынком труда в условиях нарастающих темпов информатизации образования, создания единой информационной среды и формирования соответствующих профессиональных компетенций в условиях стремительно развивающихся программных, интеллектуальных продуктов и решений в области ИКТ.

На социально-педагогическом уровне актуальность проблемы исследования обусловлена социальным заказом общества, потребностями рынка труда и условиями быстроразвивающейся инфосферы. Компьютерная графика и анимация — необходимый инструмент в таких областях, как кино, реклама, искусство, архитектурные презентации, создание прототипов и имитации динамики, а также в создании компьютерных игр и обучающих программ. Постоянно появляются новые области применения компьютерной графики, требуются квалифицированные художники и разработчики компьютерных моделей и представлений, на рынке труда возникают новые профессии - спецэффектор, векторный арт-мастер, САД-мастер, моделлер, аниматор, текстурировщик, визуализатор и др., и, соответственно, необходимы педагогические и методические идеи по реализации подготовки будущих специалистов в области компьютерной графики.

На научно-теоретическом уровне актуальность исследования определяется необходимостью поиска научно-методологических подходов подготовки компетентного специалиста, готового к успешной профессиональной деятельности в области компьютерной графики. Особое значение эта проблема приобретает в связи с глобальной информатизацией и широким распространением компьютерной графики в жизни общества.

На научно-методическом уровне актуальность исследования связана с необходимостью рассмотрения методических вопросов обучения компьютерной графике студентов вузов; с разработкой, обоснованием и реализацией компонентов методики обучения компьютерной графике; выявления педагогических условий, способствующих эффективной подготовке студентов вуза в области компьютерной графики; с необходимостью обоснования и разработки учебно-методического обеспечения,

учебных пособий и методических рекомендаций по изучению дисциплин компьютерной графики, ориентированных на подготовку конкурентоспособных специалистов для современного рынка труда.

Ключевые понятия исследования:

Компьютерная графика — область научных знаний, охватывающая технологии (инструментарий, методы, средства) создания компьютерных двумерных и трехмерных изображений различного характера (растровых, векторных двумерных, векторных трехмерных, фрактальных и др.).

Методика обучения компьютерной графике — совокупность упорядоченных знаний о принципах, содержании, методах, средствах и формах организации образовательного процесса по компьютерной графике.

Модель методики обучения компьютерной графике — это совокупность компонентов, описывающая уровни методики обучения, их взаимосвязи, принципы, методы, средства и формы организации обучения компьютерной графике.

Предпосылки разработанности проблемы. Интерес для общества и работодателя на рынке труда в настоящее время представляет специалист, владеющий универсальными и профессиональными компетенциями, которые соответствуют уровню развития современных технологий в области компьютерной графики.

Комплексный анализ состояния методики обучения студентов вузов компьютерной графике, а также современные исследования в указанной области позволяет выделить ряд противоречий:

- социально-педагогическом уровне — между возросшей потребностью общества в специалистах, адекватной запросам социума и требованиям рынка труда, обеспечивающей должный уровень эффективности и конкурентоспособности будущих специалистов, и недостаточной разработанностью вопросов методики обучения студентов вуза компьютерной графике;

- на научно-теоретическом уровне — между сложившимися на данный момент научными подходами к организации и методике обучения студентов компьютерной графике, и необходимостью поиска научно-методологических подходов, ориентированных на профессиональную подготовку специалистов, которая, используя технологичность ИКТ, учитывает креативную деятельность и индивидуальные предпочтения обучаемого;

- научно-методическом уровне — между необходимостью создания учебных пособий и методических рекомендаций, позволяющих организовать процесс обучения компьютерной графике и недостаточной разработанностью научно-практических рекомендаций в этой области.

Таким образом, проблема заключается в научном обосновании модели методики обучения студентов вуза компьютерной графике.

Предстоит решение следующих задач:

Зучить и проанализировать состояние исследуемой проблемы обучения студентов вуза компьютерной графике в теории.

Создать модель методики обучения студентов вуза компьютерной графике.

Выявить комплекс педагогических условий реализации модели методики обучения компьютерной графике студентов вузов.

Теоретико-методологическую основу исследования составляют концепции в области философии образования и методологии психолого-педагогической науки; концептуальные идеи профессионально-педагогического образования; фундаментальные разработки по дидактике; технологии и методики моделирования образовательного процесса; теории поэтапного формирования умственных действий; теории творческой деятельности; педагогические и информационные технологий; теории и методики обучения информатике дидактические аспекты использования информационных технологий.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что в ходе исследования будут уточнены и конкретизированы понятия «компьютерная графика», «методика обучения компьютерной графике» и «модель методики обучения»; разработана модель методики обучения студентов вуза компьютерной графике; обоснованы методы, средства, формы и комплекс педагогических условий ее реализации.

Практическая значимость исследования будет состоять в том, что его выводы и рекомендации будут направлены на совершенствование процесса обучения компьютерной графике студентов вуза. Будут разработаны учебно-методическое обеспечение дисциплины «Компьютерная графика и моделирование», методические указания для студентов, модули для основного и продвинутого уровня обучения, варианты контрольных заданий и др.

Литература:

1. Абдуразаков, М.М. Совершенствование содержания подготовки будущего учителя информатики в условиях информатизации образования Текст.: автореф. дисс. д-ра пед. наук / М.М. Абдуразаков. - М.: 2007. - 32 с.
2. Арефьева, О.В. Профессиональная подготовка студентов-дизайнеров в процессе обучения компьютерной графике Текст.: автореф. дис.. канд. пед. наук: 13.00.08 / О.В. Арефьева. Магнитогорск, 2007. - 21 с.

Научный руководитель:

доктор пед наук, профессор Мубараков Акан Мукашевич.

Богдан Григорович
(Київ, Україна)

ПРОГРАМНА РЕАЛІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ ДИНАМІКИ РОЗПОДІЛЮВАЧА НАМАГНІЧЕНИХ ТІЛ

Актуальність. Одним із сучасних ефективних методів аналізу різноманітних наукових даних є метод комп'ютерної візуалізації цих даних, який знаходить широке застосування як в теоретичних, так і в експериментальних дослідженнях.

За результатами наукового аналізу сучасного стану розвитку інтелектуальних інформаційних технологій, можна зробити висновок, що візуалізація як новітня інтелектуально-інформаційна технологія (де базовою компонентою і механізмом дії є принцип образної обробки інформації [1]) знаходяться на початковому етапі свого розвитку. Ідеологія розвитку комп'ютерних систем принципово нового типу, які працюють переважно не на рівні обробки цифрової (символьної) інформації, а оперують образами почала формуватися в 90-і роки ХХ століття.

Дж. Кларк, який 1981 року організував компанію «Silicon Graphics Intl» (SGI) написав програмну наукову роботу, яка була опублікована багатьма університетами світу. Завдання, визначене вченим, виражалась в такому – допомогти людині за комп'ютером працювати у світі візуальних образів.

Останнім часом спостерігається тенденція до об'єднання зусиль та інтеграції наукових досліджень і практичних розробок інтелектуально-інформаційних систем візуалізації в міжнародному масштабі. Так, американське аерокосмічне агентство (NASA) ще декілька років назад опублікувало офіційний документ із зверненням до організацій, які хотіли б прийняти участь в новому проекті по створенню багатокористувацького онлайн-всесвіту, тобто своєрідного віртуального штучного простору.

Візуалізація просторових даних використовується в основному в задачах наукової візуалізації. Наукова візуалізація – це створення графічних образів, які в максимально інформативній формі відтворюють значущі аспекти досліджуваного процесу чи явища. При цьому великий обсяг результатів моделювання подається в компактній формі, яка легко сприймається. Подання у вигляді графічних образів дозволяє досліднику побачити досліджувану систему або процес зсередини, що було б неможливим без візуалізації [1].

Задача моделювання та візуалізації роботи розділювача намагнічених тіл, які рухаються в просторі і можуть обертатися є важливою прикладною задачею, яка на сьогодні не вирішена.

Наведені міркування обґрунтовують актуальність обраної тематики дослідження.

Мета дослідження – розроблення програмного забезпечення для візуалізації динаміки розділювача намагнічених тіл з шести ступенями вільності в зовнішніх гравітаційному та магнітному полях.

Мета роботи визначає необхідність розв'язання таких завдань:

- виконання аналізу предметної області;
- побудова математичної моделі руху намагніченого тіла з шести ступенями вільності в зовнішніх гравітаційному та магнітному полях;
- дослідження та обрання методів та засобів реалізації;
- розроблення алгоритмів та проектування програмного забезпечення;
- реалізація розроблених алгоритмів у вигляді програмного забезпечення візуалізації динаміки розділювача намагнічених тіл з шести ступенями вільності.

Об'єкт дослідження – процеси створення прикладних програмних систем візуалізації даних.

Предмет дослідження – методи і засоби програмної реалізації систем візуалізації динаміки об'єктів з шести ступенями вільності.

Методи дослідження. Для досягнення поставлених завдань використано методи аналізу, синтезу, математичного моделювання, моделювання інформаційних систем, об'єктно-орієнтованого аналізу і програмування.

При програмній реалізації імітаційної моделі були використані наступні засоби:

1. Python для алгоритмічної та серверної частини застосунку [2];
2. Веб-фреймворк Django [3];
3. SQL база даних PostgreSQL;
4. Amazon Web Services;
5. HTTP-сервер Nginx;
6. JavaScript для клієнтської частини застосунку [4];
7. Бібліотека SciPy.

Програмний продукт реалізовано у вигляді серверної частини яка відповідає за розв'язання диференційного рівняння засобами чисельних методів та мобільного додатку, який візуалізує отримані результати.

На головній сторінці є 5 полів вводу параметрів системи: швидкість конвеєру, висота конвеєру, індукція магнітного поля розподілювача, вміст металу в руді, кут нахилу конвеєру та кнопка для побудови графіка.

Log out

Швидкість конвеєру, м/с:
5

Висота конвеєру, м:
5

Індукція магнітного поля, Тл:
0.1

Вміст металу в руді, %:
10

Кут нахилу конвеєру:
30

ПОБУДУВАТИ ГРАФІК ~

Рис. 1. Головна сторінка системи

Після того, як користувач натиснув кнопку побудови графіка, параметри системи відправляються на сервер для обчислення відстані польоту руди з вказаним вмістом металу, після чого візуалізується траєкторія польоту руди.

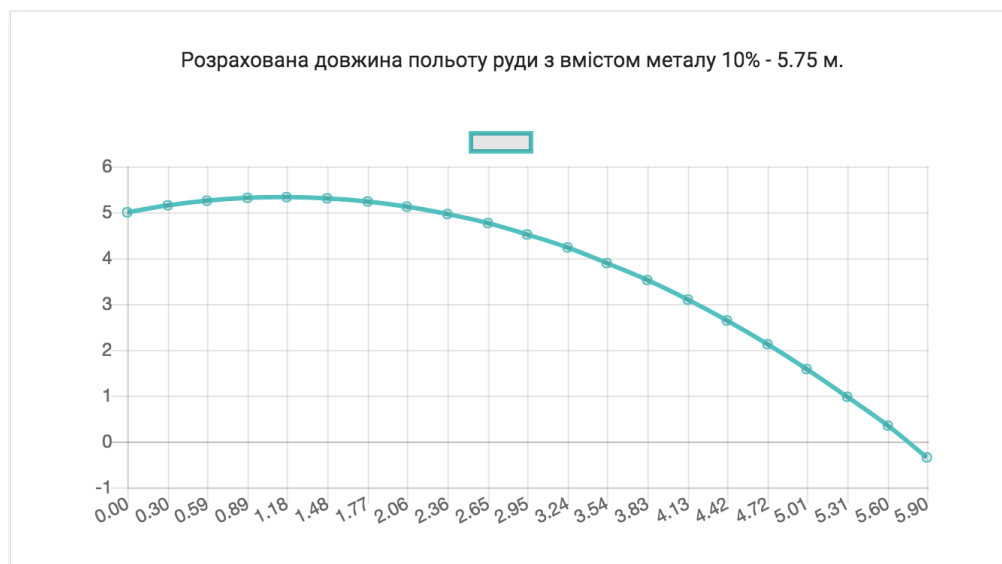

Рис. 2. Траєкторія польоту руди

Висновки

В результаті дослідження розроблена система візуалізації динаміки розподільвача намагнічених тіл з шести ступенями вільності. Програмна реалізація системи написана мовою Python з використанням обчислювальної бібліотеки SciPy для серверної частини, та JavaScript з використанням бібліотек jQuery та ChartJS для клієнтської частини системи.

Для досягнення поставленої мети проведено аналіз предметної області. Досліджено останні теоретичні роботи у даній сфері, виокремлено та використано в роботі результати найбільш перспективних із них.

На основі проведених досліджень зроблено обґрунтований вибір найбільш ефективного для даного алгоритму методу розв'язку. Проведено оптимізацію параметрів системи та розроблено алгоритм для визначення довжини польоту залізної руди в залежності від таких параметрів: вміст металу в руді, індукція

магнітного поля в розподілювачі, висота конвеєра, швидкість конвеєра, кут нахилу конвеєра. На основі розробленого алгоритму була створена система візуалізації траєкторії польоту руди, яка може бути використана у місцях видобутку для визначення відстані від конвеєрної стрічки до контейнерів для руди.

Література:

1. Григорович Б. А. Технології візуалізації даних / А. Г. Григорович, Б. А. Григорович // International Academy Journal Web of Scholar, 4(22), Vol.1, April 2018. С. 23-28.
2. Lutz M.(2013) Learning Python, 5th Edition, New-York: O'Reilly Media.
3. Roy Greenfeld D., Roy Greenfeld A. (2015) Two Scoops of Django 1.11: Best Practices for the Django Web Framework.
4. Flanagan D. (2011) Javascript: The Definitive Guide, 6th Edition, New-York: O'Reilly Media.

Науковий керівник:

доктор фізико-математичних наук, професор Ляшко Сергій Іванович.

**Динмухамбет Каирбеков (Астана, Казахстан),
Мадина Самбетбаева (Новосибирск, Россия)
Гульмира Мырзагалиева**

ОНТОЛОГИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРЕДМЕТНОЙ ОБЛАСТИ НАУЧНЫХ ТРУДОВ ППС

Введение

Задача построения онтологической модели данных информационных систем хранения и обработки научных трудов - неотложная и сложная научно-практическая работа. Сложность проблемы определялась, в частности, наличием многих междисциплинарных и междисциплинарных связей и различных целевых систем: ученых, экспертов, бизнесменов, политиков, сотрудников, общественности и конечных пользователей.

Целью этого исследования является разработка и создание онтологической модели предметной области информационной системы для хранения и обработки научных трудов.

Онтология документа

Количество научных публикаций растет с каждым днем: в Интернете имеется множество публикаций и электронных библиотек (RINC, Springer, ACM и т. д.). В связи с этим возрастает сложность поиска научных статей по конкретной тематике. Чтобы улучшить качество поиска и скорость, информационные ресурсы должны быть систематизированы и хорошо организованы, пользователю должны быть предоставлены удобные средства навигации и запросов.

Для решения задачи статистической обработки текстовых данных (скрытый семантический поиск) применяются графические и онтологические методы. Каждый из них имеет свои недостатки. Графовые методы не могут применяться к поиску из-за отсутствия очевидных связей между документами.

Для поиска, анализа и классификации, каталогизации и хранения научной информации необходима эффективная консолидация знаний об их содержании и структуре. Для описания документов используют онтологии или метаданные.

Согласно [1] метаданные для документов это данные, описывающие контекст, содержание, структуру документов и управление документами в течение времени. Управление метаданными – неотъемлемая часть управления документами, которая обеспечивает выполнение множества различных функций и целей.

Некоторые из метаданных, создаваемые службами индексирования и поиска, служат для описания онлайн-ресурсов. Другие – служат для описания информационного ресурса (в таких системах как Dublin Core Metadata Set (DC)[2], MARC[3], GILS и т.д.). Третьи – используются для задания месторасположения, анализа, оценки, документирования и т.п. информационного ресурса.

Параллельно с библиотечными системами метаданных развиваются онтологические подходы. Можно конкретизировать понятие онтологии как спецификации некоторой предметной области, которая включает в себя словарь терминов (понятий) предметной области и множество связей между ними, описывающих как эти термины соотносятся между собой.

Существует много проектов онтологии разработки документа: онтология KWARC [4], DoCO (Document Components Ontology) [5], онтология проекта «docOnto» [6], онтология документа SHOE (Simple HTML Ontology Extensions) [7], документальная онтология исследовательского центра Linked Data DERI [8], онтология проектного документа Muninn [9], каждая из которых имеет свои преимущества и недостатки для решения наших задач.

Онтология предметной области

Онтология задается в виде базовых понятий и отношений между ними. Иными словами онтология представляется в виде семантической сети, так же как и описание смысла отдельного текстового документа. В таком виде, онтология выступает, как объединение всех семантических представлений текстов из корпуса предметной области в единую сеть.

Предметная область исследований представляет собой информационные ресурсы, относящиеся к научно-исследовательской деятельности преподавателей вузов. Она охватывает разработку теоретических проблем и отражение их в своих публикациях. Каждая публикация имеет аннотацию, для нее указываются: название публикации, фамилии авторов, выходные данные журналов, материалов конференций.

Решение актуальных задач в области производственной и коммерческой деятельности производится также путем участия в проектах, разработке научно-методических пособий, создания учебников и учебных пособий. Эти исследования могут быть профинансированы из гос.бюджета или финансироваться из других источников. Существуют специальные виды госбюджетных исследований – работы, выполняемые в рамках грантового финансирования МОН РК или отдельных министерств и ведомств. Гранты также выделяются НПО (неправительственными организациями) на проведение научных исследований.

По всем видам грантовых исследований публикуется отчет.

В вузах важное значение придается развитию научно-исследовательских работ в инновационных направлениях. При этом работы должны иметь высокую экономическую отдачу и практическую применимость.

Патентная информация играет особую роль как при получении патентов, так и вообще в развитии техники и создании новых технологий. Описание патентов должно содержать описание используемой технологии, уровень готовности технологии, указание возможных приложений и т.д.

Из текстового описания предметной области необходимо выделить основные понятия и связи между ними путем выделения слов, сокращений и обозначений, поиска устойчивых словосочетаний, определения грамматических значений слов и др.[10]

На основании проведенного обследования предметной области можно составить глоссарий (см.табл.1):

Таблица 1 Глоссарий предметной области

Термин	Значение
депонирование	публикация результатов научного исследования в глобальной информационной сети с целью предоставления к нему свободного доступа на некоммерческой основе или же передача их на хранение в специализированные хранилища
докторантура	формы повышения квалификации лиц с целью подготовки их к соисканию учёных степеней доктора наук; специализированное подразделение вуза или научно-исследовательского учреждения по подготовке преподавательских и научных кадров высокой квалификации — докторов наук
инновация	это внедренное новшество обладающее высокой эффективностью.
исследование	поиск новых знаний или систематическое расследование с целью установления фактов
исследователь	научный сотрудник в любой области науки.
книга	вещь, предмет, носитель или «средство регистрации», фиксации определенного идеологического, научного, художественного и т.п. содержания, как произведение письменности или печати
методические разработки/рекомендации	вспомогательная информация, определяющая план изложения результатов научных исследований в конкретной области
монография	научный труд в виде книги с углублённым изучением одной темы или нескольких тесно связанных между собой тем
научно-технический отчет	источник научно-технической информации, необходимый для дальнейшего развития науки и техники, внедрения их достижений в производство и для усовершенствования технологических процессов
научная статья	публикация, посвященная тематике диссертационного труда, или отдельного научного исследования, имеющая цельный и законченный вид, целью которой является отражение научных результатов, требующих развернутой аргументации
научный реферат (автореферат)	краткое изложение автором содержания научного исследования диссертационной работы перед представлением ее к защите
область исследований	Полный набор рассматриваемых предметов в данном исследовании, обсуждении или эксперименте
патент	документ, свидетельствующий право изобретателя на его изобретение
публикация	предание гласности, раскрытие какой-либо информации. Или: единая по форме и содержанию работу, преданную публикации (опубликованную).
статья	единая по форме и содержанию работа, преданная публикации (опубликованную).
технология	любое средство, с помощью которого входящие в производство элементы преобразуются в выходящие; она охватывает машины, механизмы и инструменты, навыки и знания

Проведенная концептуализация предметной области позволяет вычленить область знаний, относящуюся к научным трудам преподавателей вуза, а также вычленить отдельные объекты предметной области (автор, публикация, патент и т.д.) и отношения между объектами, а затем построить физическую модель.

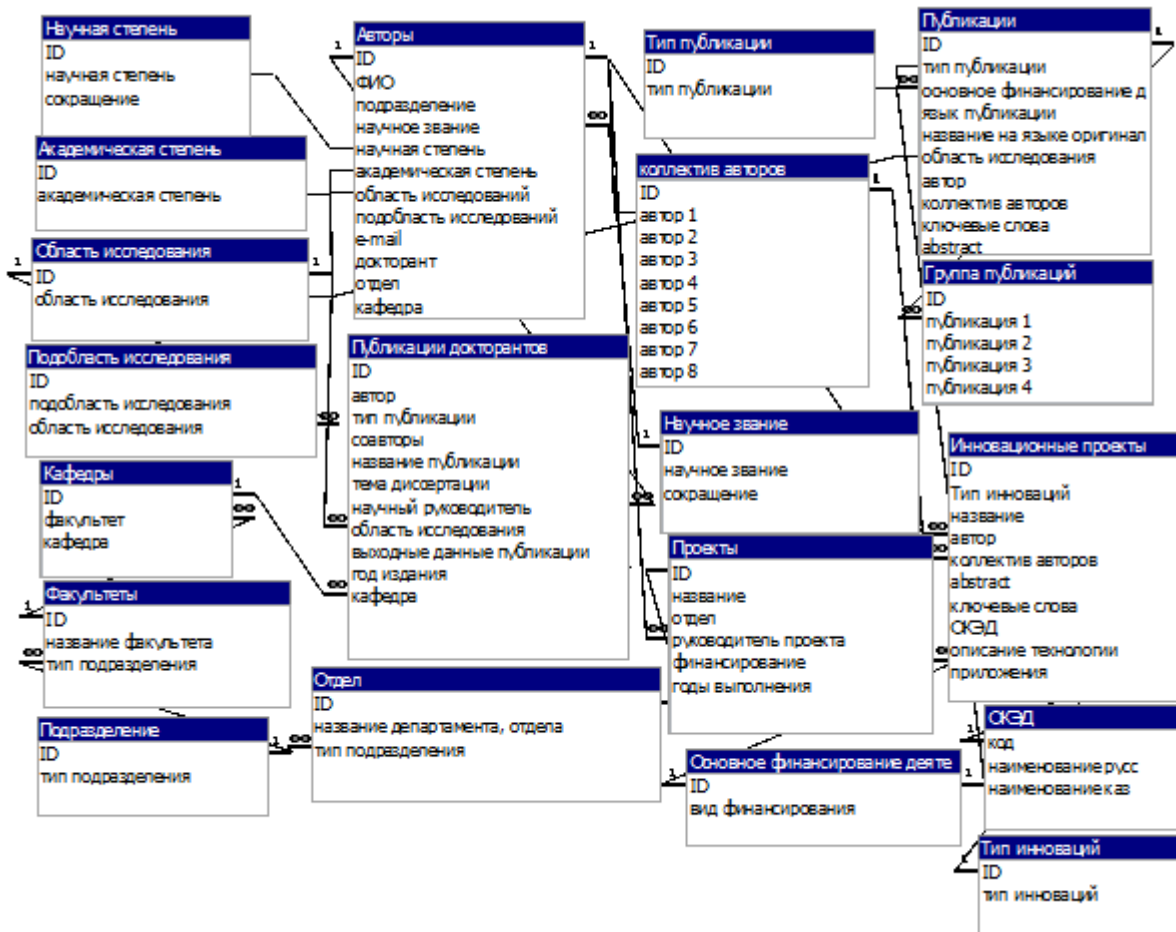

Рис.1. Схема базы данных научных трудов

Литература:

1. СТ РК ГОСТ Р ИСО 23081-1-2010 «Информация и документация. Процессы управления записями. Метаданные для записей. Часть 1. Принципы»
2. Dublin Core Metadata Element Set, Version 1.1. // Metadata Dublin Core. [Электронный ресурс] [Режим доступа: <http://dublincore.org/documents/dces/>]
3. Deborah A. Fritz and Richard Fritz. MARC21 for Everyone: a practical guide. The American Library Association, 2003
4. Document Ontology. // The KWARK Research Group. [Электронный ресурс] [Режим доступа: <http://kwarc.info/projects/docOnto/>]
5. Alexandru Constantin, Silvio Peroni, Steve Pettifer, David Shotton, Fabio Vitali The document components ontology (DoCO)// Semantic web, v.7, N2, P.167-181
6. CNXML/DocumentOntology [Режим доступа: <http://mathweb.org/wiki/CNXML/DocumentOntology>].
7. SHOE. Document Ontology (draft). // Computer science university of Maryland. [Электронный ресурс] [Режим доступа: <http://www.cs.umd.edu/projects/plus/SHOE/onts/docmnt1.0.html>]
8. Varma P. Project Documents Ontology [Электронный ресурс]. [Режим доступа: <http://vocab.derl.ie/pdo>]
9. Muninn Documents Ontology [Электронный ресурс]. [Режим доступа: <http://rdf.muninn-project.org/ontologies/documents.html>]
10. Онтологии и тезаурусы. Учебное пособие. Соловьев В.Д., Добров Б.В., Иванов В.В., Лукашевич Н.В. - Казань, Москва, 2006

Научный руководитель:

кандидат физико-математических наук Айткожа Жанкельды Жуматаевич.

Максут Жандос
(Талдықорган, Қазақстан)

ОҚУ ҮРДІСІН АВТОМАТТАНДЫРУАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІ

Информатика дәуірі басталды. Оның қазіргі мезгілдегі даму кезеңін телекоммуникациялық деп сипаттауға болады. Бұл ақпарат пен білімнің қатынас аймағы. Кәсіби білім тез ескіретіндіктен оны тұрақты түрде жетілдіріп отыру керек. Қашықтан оқыту формасы бүгінде, уақыт және кеңістік белдеулерінен тәуелсіз, көпшіліктің өз бетінше үздіксіз жалпы білім алу жүйесін, өзара ақпарат алмасуын қалыптастырады және жүзеге асырады. Одан басқа, қашықтан оқыту жүйесі әлеуметтік жағдайына (оқушыға, студентке, азаматтар мен әскерилерге, жұмыссыздарға) қарамастан және еліміз бен шет елдің кез-келген ауданында тұрса да адамның білім және ақпарат алу құқығын қамтамасыз етеді.

"Оқытушы" бағдарламасы оқытушылар мен мұғалімдерге оқу үрдісін автоматтандыруға арналған. Бұл бағдарламада оқу үрдісінде көмек көрсетуге қажетті барлық функциялары мен құралдары бар. "Оқытушы" бағдарламасында өзіңіздің сабақ кестеңізді оңай және ыңғайлы құруға, істейтін жұмыстарыңыздың тізімін жасауға, сондай-ақ кез келген ескертулер жасауға болады. Еске салғыш шебері арқылы белгілі бір күн мен уақытқа арналған кез келген ескертулер жасай аласыз. Кірістірілген қарапайым және функционалды WEB-браузер бар. Оның көмегімен Интернетте толық жұмыс істей аласыз. Сондай-ақ қажетті ақпаратты (мысалы, жоспарлар, силлабустар және басқа құжаттар) сақтауға болатын файлдар мен каталогтар иерархиясын құруға болады. "Оқытушы" бағдарламасы ұзындығы, көлемі, ауданы мен салмағын қамтитын түрлендіргіштер орналасқан. Бағдарламаға электронды кітаптар, анықтамалық кітаптар және тағы басқаларды қосуға мүмкіндігі бар [2].

Сурет 1 – Оқытушы туралы мәлімет

"Оқытушы" бағдарламасында Жеке деректер ішкі бетінде оқытушы туралы ақпаратты сақтауға болады. Бұл деректерді Microsoft Excel бағдарламасына экспорттау үшін MS Excel бағдарламасына Экспорт түймешігін басыңыз. Барлық мазмұнды жою үшін Тазалау батырмасын басу қажет. Мазмұнды басып шығаруға жіберу үшін Басып шығару батырмасын басу керек.

"Оқытушы" бағдарламасында Сабақ кестесі және СОӨЖ қосымша парағында сабақ кестесін, СОӨЖ және т.б. оңай және қарапайым жасауға болады. Қажетті ұяшықты редакциялау үшін оны тінтуірдің сол жақ батырмасымен басып, қажетті деректерді енгізіңіз. Сондай-ақ, Қаріп түймешігін басып кесте көрінісінің қаріпін өзгертуге болады. Кестенің фон түсін өзгерту үшін Фон батырмасын басыңыз. Кестені Microsoft Excel бағдарламасына экспорттау үшін MS Excel бағдарламасына Экспорт түймешігін басыңыз. Барлық мазмұнды жою үшін Тазалау батырмасын басу қажет. Мазмұнды басып шығаруға жіберу үшін Басып шығару батырмасын басу керек.

"Оқытушы" бағдарламасында Күнтізбе қосымша парағында ағымдағы уақыт пен күнді көре аламыз, сондай-ақ, күнтізбенің күндермен, айлармен және жылдармен жылжуға болады. Қызыл жиектермен белгіленген күндер - демалыс күндері болып табылады. Күнтізбенің астында жасыл батырма бар, басқан кезде біз ағымдағы күнге орала аламыз. Мереке күнін және басқа күндерді басу Мерекелер мен басқа күндер терезесін ашады.

"Оқытушы" бағдарламасында анықтама қосымша парағында ұзындығы, көлемін, салмағын және аумағын оңай түрлендіруге болады. Ол үшін түрлендіретін өлшем бірлігін және түрлендіргісі келетін өлшеу бірлігін таңдап, қажетті деректерді енгізіп, ОК түймешігін басыңыз. Тазалауды басқан кезде барлық өрістер бос болады. Сондай-ақ, Анықтама қосымша парағында «Анықтамалар» терезесі пайда болған Анықтамалар түймешігі бар.

Ескертулер қосымша парағында «Оқытушы» бағдарламасында кез келген мәтіндік жазбаны оңай жасауға, өңдеуге, жазбалар мәтінін файлдан жүктеуге, мәтінге жазбаларды сақтауға, басып шығаруға

арналған жазбаның мазмұнын жіберуге және MS Word бағдарламасына мазмұнды экспорттауға болады. Сондай-ақ, «Ескертулер» қосымша парағында мәтін өңдегіші ретінде жұмыс істей алады.

Еске салуға арналған «Оқытушы» бағдарламасында қарапайым және қарапайым уақытты және уақытты жазуды және редакциялауды жасай аласыз. «Оқытушы» бағдарламасында «PlаMap.exe» еске салғыш шебері бар, ол автоматтандырылған жүйенің операциялық жүйесінде басқару жүйесіндегі басқаруды және ағымдағы еске салғыштарды шектейді («Оқытушы» бұл бағдарламада осы уақытқа дейін қосулы болмауы мүмкін), егер күн және уақыт есебі жүйесімен сәйкес келсе, онда ол хабармен мәтінді жазуға мүмкіндік береді. Еске салғыш жасау үшін еске салғышты орнатқыңыз келетін күнді таңдап, еске салғыштың уақытын және мәтінін енгізіп, «Жазу» батырмасын басыңыз. Еске салғышты жою үшін жойылатын еске салғышты таңдап, «Жою» түймесін басыңыз

«Оқытушы» бағдарламасында Web - Браузер бағдарламасында жеңіл және қарапайым Интернет желісінде жұмыс істеуге болады, бұл ыңғайлы компьютерде Web - Браузер орнатылмаған. Өйткені, интернет мекенжайын қажетті мекенжайды ашу үшін, мекен-жайға кіріп, менюге арналған мәзірді (немесе панорамалық жылдам қатынауы беруді қажет етеді, ол жерден адреске кіру құқығына ие) ашыңыз. Артқа оралу үшін, мәзірді қосыңыз (немесе панельдердің жылдам қолжетімділігіне байланысты, мекен-жайдың адресінен шыққан сол жақта). Сол сияқты, мәзірдің ішкі бетінде (немесе мекенжай енгізу өрісінің оң жағында орналасқан жылдам қатынау құралдар тақтасында) Келесі түймешігін басыңыз. Веб-бетті жаңарту үшін, мәзірдің ішкі бетіндегі Жаңарту түймешігін басыңыз керек (немесе мекен-жай енгізу өрісінің оң жағындағы жолақ жолында). Веб-бетті жүктеу процесін тоқтату үшін, мәзірдің ішкі бетіндегі (немесе мекен-жай енгізу өрісінің оң жағында орналасқан төте жол жолағында) Тоқтату түймешігін басыңыз. Таңдаулы Интернет мекенжайларын көру үшін, мәзір жиекбелгісін (немесе мекенжай енгізу өрісінің оң жағындағы жолақ жолында) пайдаланыңыз. Таңдаулы мекенжайларға мекенжайды қосу үшін, мәзір қойындысын (немесе Таңдаулыларға қосу өрісінің оң жағындағы жолақ жолында) басыңыз. Веб-бетті сақтау үшін мәзір жиекбелгісін (немесе жылдам кіру құралдар тақтасында мекенжай енгізу өрісінің оң жағында) Сақтау.

Жеке құжаттар ішкі бетінде «Оқытушы» бағдарламасында сіз қажет файлдар мен анықтамалықтарды қоюға болатын каталогтарды оңай жасауға, жоюға және өңдеуге болады. Бума жасау үшін «Жаңа бума» түймешігін басыңыз, содан кейін пайда болатын диалогтық терезеде бума атын енгізіңіз. Кез келген файлды сіз қалаған бумаға көшіру үшін, сіз екі жолды пайдалана аласыз: қажетті файлдар мен бумаларды «Оқытушы» бағдарламасына қалаған бумадағы «Жеке құжаттар» қосымша парағына апарып тастаңыз немесе «Көшіру» түймесін басыңыз. Пайда болған терезеде көшіру керек файлдарды таңдаңыз. Буманы жою үшін жойылатын буманы таңдап, «Буманы жою» түймешігін басыңыз. Бір деңгейге өту үшін Up түймесін басыңыз.

Анықтама қосымша парағында «Оқытушы» бағдарламасында бағдарлама бөлімдері туралы анықтамалық ақпарат, сондай-ақ қателер туралы ақпараттар және олардың жойылуы туралы ақпарат бар.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Нұғманова С.Ә., Киселева Е.А «Информатиканың теориялық негіздері» пәнінің оқу-әдістемелік кешен. Алматы, 2011 ж. – 517 б.
2. О.В. Зими́на, А.И. Кирилов «Рекомендации по созданию электронного учебника».– М.: Изд. центр «Академия», 2008.- 177 с.

**Гульмира Нурбекова, Данара Тлеумагамбетова, Нуржамал Дыбыспаева
(Астана, Қазақстан)**

ОЛИМПИАДАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДЕГІ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІҢ ОРНЫ

Есептеу геометриясы- геометриялық тапсырмаларды шешу үшін алгоритмдерді қарастыратын информатиканың бір бөлігі. Мұндай есептер компьютерлік графика, интегралды сызбаларды жабалау, техникалық құрылғылар сияқты тақырыптарда кездеседі. Осындай типті есептерге нүкте, кесінділер, көпбұрыштар жатады. Осындай есептердің нәтижесі қандай да бір сұрақтың жауабы немесе геометриялық объект болуы мүмкін.

Кеңістіктегі кез келген нүкте вектор болып табылады. Мұндайвектор ноль мәнді вектор деп аталады. Нольге тең емес вектордың ұзындығы АВ кесіндінің ұзындығы деп аталады. Екі нольге тең емес векторлар коллинеар вектор деп аталады, егер де де екеуі де бір түзудің бойында жатса немесе параллель түзулердің бойында жатса. Егере де АВ және СД векторларыколлинеар деп аталса, онда олардың сәулелері бір бағытта және оны бір бағыттағы векторлар деп атайды.

А,В,С, нүктелерінің координаталары бойынша үшбұрыштың ауданын табатын есеп қарастырайық.

```
int x1,x2,x3,y1,y2,y3;
double s,p,a,b,c;
cout<<"\n x1="; cin>>x1;
cout<<"\n x2="; cin>>x2;
cout<<"\n x3="; cin>>x3;
```

```

cout<<"\n y1="; cin>>y1;
cout<<"\n y2="; cin>>y2;
cout<<"\n y3="; cin>>y3;
a = sqrt((x1-x2)^2+(y1-y2)^2);
b = sqrt((x1-x3)^2+(y1-y3)^2);
c = sqrt((x2-x3)^2+(y2-y3)^2);
p = (a+b+c)/2;
s=(p*(p-a)*(p-b)*(p-c))^(1/2); cout<<"s="<<s;
}

```

Бұл есептерді жеңіл типті есептер деп қарастыруға болады. Енді олимпиадалық деңгейдегі есептерді шешіп көрейік.

№2 мысал. Егер де берілген нүкте арқылы горизонталь түзу жүргізсек, онда осы түзудің көпбұрышпен қиылысуы мүмкін. Берілген нүктеден абциссасы кіші болатындай барлық қиылысуларды қарастырайық. Егер де осы нүктелер саны тақ болса, онда берілген нүкте көпбұрыштың ішінде жатыр.

Шығарылуы:

```

bool point_in_polygon (point t, vector < point > p)
{
    int i, j;
    int count = 0;
    for (i = 0; i < p.size(); ++ i)
    {
        j = (i + 1) % p.size();
        if (min (p[i].y, p[j].y) < t.y && t.y <= max (p[i].y, p[j].y) &&
            ccw (min_py (p[i], p[j]), max_py (p[i], p[j]), t))
            { // егер де нүктенің проекциясы кесіндіде жатса және нүкте кесіндінің оң //жағында жатса, онда
                нүктенің көпбұрышқа жату санын көбейтеміз
                ++ count;
            }
    }
    return count % 2;
}

```

Ван Гог алгоритмін қарастырайық. Ван Гог алгоритмінің негізгі идеясы үшбұрышты кезекпен қию. Оның функциясы мына түрде болады:

VanGog(p,n,T), мұндағы

T- массив.

bool isTriangCut(point p[],int n,int i,int j,int k)

```

{
    if(cw(p[i],p[j],p[k]))return 0;
    for(int m=0;m<n;++m)
        if(m != i && m != j && m != k && inTriangPoint(p[i],p[j],p[k],p[m]))
            return 0;
    return 1;
}

```

int VanGog(point p[],int n,int T[][3])

```

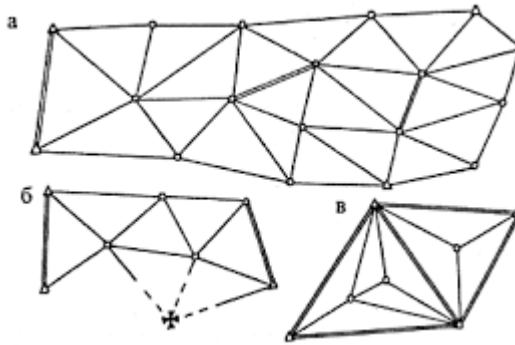
{
    int *l=new int[n];
    int *r=new int[n];
    int i,j,count=0;
    for(i=0;i<n;++i)
    {
        l[i]=(i-1+n)%n;
        r[i]=(i+1+n)%n;
    }
    for(i=r[n-1];count<n-2;i=r[i])
        if(isTriangCut(p,n,l[i],i,r[i]))
        {
            T[count][0]=l[i];
            T[count][1]=i;
            T[count][2]=r[i];
            l[r[i]]=l[i];
            r[l[i]]=r[i];
            ++count;
        }
}

```

```
return count;}
```

Есептеу геометрия бөлімінде жиі қарастырылатын бөлімдердің бірі триангуляция.

Триангуляция(лат. traingulum – үшбұрыш) — геодезиялық тірек пункттер (нүктелер) торын құру әдістерінің бірі және осы әдістермен жасалған сол тордың өзі. Ол бір-бірімен жалғасып жатқан үшбұрыштар жүйесінен немесе тордан құралады. Триангуляцияда берілген координаттар жүйесінде үшбұрыштар төбелерінің орны анықталады. Ол үшін бастапқы үшбұрыштың қабырғасының біреуі жүргізілген өлшеулер нәтижесі бойынша есептеледі және әрбір үшбұрыштың үш бұрышы өлшенеді. Егер бастапқы үшбұрыштың қабырғасы тікелей өлшеулер арқылы анықталса, онда ол базистік қабырға деп аталады. Триангуляция тәсілі Жер пішіні мен мөлшерін анықтау, жер қыртысының горизонталь қозғалыстарын зерттеу; әр түрлі топографиялық түсірулер мен геодезиялық жұмыстарды негіздеу, т.б. үшін кеңінен қолданылады.

Сурет 1- Триангуляция мысалы

№ 3 мысал. Көпбұрыш және нүктелер саны берілген. Берілген көпбұрышты үшбұрыштарға бөліңіз.

```
bool IsCrossS(point p1,point p2,point p3,point p4)
{
    return SignAreaTriang(p1,p2,p3)*SignAreaTriang(p1,p2,p4) < 0 &&
        SignAreaTriang(p3,p4,p1)*SignAreaTriang(p3,p4,p2) < 0;}

int count_triangle=0;
void path_triangle(polygon p,int K[][100],int i,int j,point T[][3])
{
    if(i == j || i == (j-1)%p.n || i == -1 || j == -1)return;
    T[count_triangle][0]=p.p[i];
    T[count_triangle][1]=p.p[K[i][j]];
    T[count_triangle][2]=p.p[j];
    ++count_triangle;
    path_triangle(p,K,i,K[i][j],T);
    path_triangle(p,K,K[i][j],j,T);}

int MinChordTriangulate(polygon p,point T[][3])
{
    double D[100][100]={0},M[100][100]={0};
    int i,j,k,s,K[100][100]={0};
    for(i=0;i<p.n;++i)
        for(j=0;j<p.n;++j)
            { D[i][j]=(DiagInPolygon(p.p,p.n,i,j) || i == (j+1)%p.n || i == (j-1)%p.n ? dist(p.p[i],p.p[j]): 1e9);
              K[i][j]=-1;}
    for(i=0;i<p.n-1;++i)
        { M[i][i]=0; M[i][i+1]=D[i][i+1]; }
    M[i][i]=0;
    for(s=2;s<p.n;++s)
        for(i=0;i<p.n-s;++i)
            { j=(i+s)%p.n;
              M[i][j]=1e7;
              for(k=i+1;k<j;++k)
                  { double t=M[i][k]+M[k][j]+D[i][k]+D[k][j]+D[i][j];
                    if(t<M[i][j])
                        { M[i][j]=t;
                          K[i][j]=k; } } } }
    path_triangle(p,K,0,p.n-1,T);
    return count_triangle;}
```


Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Аравинд Корера, Стивен Фрейзер, Сэм Джентайл, Ниранджан Кумар, Скотт Маклин, Саймон Робинсон, Д-р П.Г. Саранг - Visual C++.NET пособие для разработчиков C++
2. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9, VIII том

**Гульмира Нурбекова, Данара Тлеумагамбетова,
Нуржамал Дыбыспаева, Абылай Кусаинов
(Астана, Казахстан)**

ПРОБЛЕМЫ РАЗМЕЩЕНИЯ НЫНЕШНИХ ДАТА-ЦЕНТРОВ

Дата-центр исполняет функции обработки, хранения и распространения информации, как правило, в интересах корпоративных клиентов — он ориентирован на решение бизнес-задач путём предоставления информационных услуг. Консолидация вычислительных ресурсов и средств хранения данных в ЦОД позволяет сократить совокупную стоимость владения IT-инфраструктурой за счёт возможности эффективного использования технических средств, например, перераспределения нагрузок, а также за счёт сокращения расходов на администрирование.

Дата-центр (от англ. data center), или центр (хранения и) обработки данных (ЦОД/ЦХОД) — это специализированное здание для размещения (хостинга) серверного и сетевого оборудования и подключения абонентов к каналам сети Интернет.

Всегда считалось что вода и техника опасное сочетание. Однако, как выясняется в наше время, этот тезис становится не совсем актуальным. Преимущества и недостатки этого метода, а также возможные проблемы эксплуатации оборудования.

Размещать компьютеры под водой не самая лучшая идея, но в компании Microsoft всерьез задумались по поводу размещения серверов неподалеку от побережья. Такое решение поможет уменьшить задержки отправки пакетов и уменьшит расходы на охлаждение, считают в компании.

Инженеры Microsoft развернули небольшой центр обработки данных в водонепроницаемом контейнере на дне океана. Под водой центр может охлаждаться за счет окружающей его воды и получать электроснабжение от прибрежных сооружений по выработке электричества из восстанавливаемых источников, например, от гидроэлектростанций или ветрогенераторов. «Проект Natick ориентирован на будущее облака, которое может помочь лучше обслуживать клиентов в районах водоемов» - говорит сайт проекта, указывая, что половина населения мира находится вблизи береговой линии.

«Глубоководное развертывание обеспечивает свободный доступ к охлаждению, возобновляемым источникам питания и контролируемой среде».

Добавление нагрузочных эмуляторов серверной части позволило протестировать проект в условиях работы максимального количества серверных стоек внутри контейнера, но без излишних денежных затрат и потери времени на установку и настройку работы всех стоек вместе. Море обеспечивало пассивное охлаждение и центр работал без сбоев, но дальнейшие испытания были прекращены для проверки состояния серверов самого контейнера после длительного пребывания под водой.

Самое главное, оборудование должно работать в течение многих лет без какого-либо физического вмешательства, контролируемое лишь с офисов компании. В случае выхода из строя одного из компонентов, весь дата-центр придётся доставать со дна для замены комплектующих, но команда думает, что этого не потребуется, так как сервера будут изолированы от какого-либо физического вмешательства, в том числе и человеческий фактор не сможет сыграть роль в поломке оборудования.

Решение было взято из морской индустрии, на поверхность контейнера нанесли специальное покрытие, уменьшающее сцепные свойства организмов. Так происходит самоочищение контейнера благодаря водному течению, смывающему всех налипших ракообразных и им подобных.

Данные дата-центры возможно быстро развернуть вблизи местности, где появилась потребность в увеличении мощности. На данный момент компаниям приходится заранее выкупать землю и строить там объекты для последующего использования. Из расчета на то, что в будущем эта производительность понадобится в данном регионе, компании тратят миллиарды долларов в год на строительство и обслуживание серверных, которые могут еще несколько лет не использоваться. В случае же с подводными серверами данные расходы можно исключить.

В данный момент строительство каждого наземного дата-центра уникально. Хотя оборудование везде и одинаковое, но оно показывает везде себя по-разному. В разных регионах установлены разные строительные нормы, разные налоги, также везде разный климат, разный уровень электроснабжения и разные скорости сетевого подключения. Всё это влияет как на строительство центра, так и на его дальнейшую производительность. Подводные дата-центры лишены большинства этих проблем. Производить их можно достаточно быстро, и доставлять на место установки уже в готовом виде. На глубине примерно одинаковые климатические условия, так что серверные будут работать везде одинаково. Производство подводных дата-центров может быть развернуто через 90 дней. Широко развернутые подразделения Natick будут изготовлены из переработанных материалов, сообщает команда разработчиков, также подчеркивая, что использование воды для производства энергии и охлаждения эффективно превратит это место в «нулевую эмиссию», поскольку энергия, полученная из окружающей среды, будет возвращена туда. Таким образом каждый контейнер будет не только экологически правильным решением, но и автоматизированным. К нему необходимо будет провести лишь оптоволоконный кабель, а электроэнергию он произведёт сам.

Контейнеры небольших размеров, при необходимости, можно легко поднять со дна. В случае изменения обстановки в регионах, данные серверы возможно будет переместить в новое место без особых проблем. Сервер достаточно легко отключается, понимается со дна и в кратчайшие сроки перевозится на новое место. Установка и настройка происходит достаточно быстро, что также позволяет быстро корректировать доступные мощности на местности с возросшим потреблением трафика. Таким образом возможно поддерживать приемлемое качество соединения во всех регионах.

Удивительно, но большинство людей в мире живут не далее, чем 100 км от берега моря или крупного водоема. Выходит, что размещение подводных дата-центров позволит уменьшить задержки, так как сервера будут находиться намного ближе к пользователям, нежели сегодня.

Литература:

1. This Is Why Microsoft Is Putting Data Servers In The Ocean / Popular Science - [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.popsci.com/microsoft-is-putting-data-servers-in-cool-new-place-ocean> – (Дата обращения: 14.04.2017).
2. Журнал Computer world Россия, Выпуски 2-2016. – Издательство Litres. – 2017. – с. 25
3. Под водой и над водой: два почти фантастических проекта дата-центров от Microsoft и Google / Habrahabr - [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://habrahabr.ru/company/kingservers/blog/319904/> – (Дата обращения: 16.04.2017).
4. Дата-центры, как искусство: дата-центры на дне океана / Habrahabr - [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://habrahabr.ru/company/ua-hosting/blog/323826/> – (Дата обращения: 17.04.2017).

СЕКЦІЯ: ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Н.Ш. Гимранов
(Атырау, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАНДА ЖАҢҒЫРТЫЛАТЫН ЭНЕРГЕТИКАНЫҢ ДАМУ БЫҒЫТЫ

Ұлттық экономиканың өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымындағы маңызды сала әрі өнеркәсіптің басқа салаларын дамытудың басты базасы – бұл Энергетика. Президентіміз XXI ғасырдың он жаһандық сын-қатерлерін атап айтқанда, бесінші сын-қатер – жаһандық энергетикалық қауіпсіздік деп көрсеткен болатын. Көмірсутегі экономикасының дәуірі бірте-бірте аяқталып келе жатқаны анық. Адамзаттың өмір тіршілігі тек бір ғана мұнай мен газға емес, энергияның жаңғыртылатын көздеріне негізделетін жаңа дәуір келе жатыр [1].

«Жасыл экономиканы» дамыту үшін Қазақстанда ерекше мүмкіндіктер және жағдайлар бар. Болашақта еліміздің бәсекелестігін қамтамасыз етіп, осы «жасыл экономиканың» арқасында Қазақстан ішкі түпсіз даму көздерін жұмылдыру нәтижесінде инновациялық дамудың жаңа сатысына көтеріледі

Президентіміздің айтуы бойынша, алдағы уақытта Қазақстан электр энергетикасына қаржы салуға ең ыңғайлы нарықтың бірі болмақ. Сондай-ақ қазір Қазақстанда энергетика саласына инвестиция тартумен қатар, қалпына келетін энергия көздерін дамыту ісіне де көп көңіл бөлініп отыр. Еліміздегі энергияның 75 пайызы көмірдің көмегімен, 12 пайыздан астамы газды-мазуттан, 9 пайызы су электр стансалары арқылы өндіріледі. Қалпына келетін энергия көздері жылдың соңына қарай 1 млрд киловатт сағатты құрауы қажет. Бұл энергия тұтыну көлемінің 1 пайыздан астамы. Ал 2020 жылға қарай бұл көрсеткіш 3 пайызға жетеді деп болжануда [1].

Ел басының 2018 жылдың қаңтарындағы жолдауында келесі мәселелерге назар аударған, кәсіпорындардың энергия тиімділігі мен энергия үнемдеуге, сондай-ақ энергия өндірушілердің өз жұмыстарының экологиялық тазалығы мен тиімділігіне қойылатын талаптарды арттыру керек.

Ал Астанада өткен ЭКСПО-2017 көрмесі баламалы, «таза» энергия саласындағы дамудың қаншалықты қарқынды екенін көрсетті.

Бүгінде әлем бойынша өндірілетін электр энергиясының төрттен бірі жаңартылатын энергия көздеріне тиесілі. Болжам бойынша, 2050 жылға қарай бұл көрсеткіш 80 пайызға жетеді. Елбасы 2030 жылға қарай Қазақстандағы баламалы энергия үлесін 30 процентке жеткізу міндетін қойып отыр. Қазір бізде жалпы қуаттылығы 336 МВт болатын жаңартылатын энергия көздерінің 55 нысаны жұмыс істейді. Соларда 2017 жылы 1,1 миллиард киловатт-сағат «жасыл» энергия өндірілді [3].

Энергетикадағы көкейтесті мәселені шешудегі экономикалық тиімді бағыт - энергоэффективтілікті және энергоүнемдеуді артыру.

Жаңғыртылатын энергия көздерін қолдану бағытындағы жарық көрген 2дебиеттерге шолу жасасақ негізінен Қазақстанда күн және жел энергиясын пайдалануға назар аударылғанын байқаймыз[4].

Ал Кеңес үкіметі кезінде геотермальды энергия қорлары туралы материалдарға шолу жасасақ Қазақстанда жер қойнауы энергиясын пайдалану мүмкіншіліктері зор екені байқалады. Өзіміз білетіндей жер қойнауында жүріп жатқан термоядролық реакциялар арқасында бұл энергия көзінің қоры шексіз деп айтуға болады. Әрине бүгін технологиялық жетістіктермен энергия өндіру тереңдігі шектеулі, соның өзінде 840 000 000 000 Вт (2%) пайдалануға жетімді қоры адамзатқа ұзақ мерзімді қолданысқа жетеді. Контентальды плиталардың түйіскен аймақтары геотермальды электростанцияларды салуға тиімді нүктелер болып табылады, себебі ол жерлерді жер қабығы жұқа.

Геотермальды энергия көздерін пайдалануды артықшылықтырымен кемшіліктерін зерделейік.

Геотермальды энергия тәулік мезгіліне, жыл айларына, климаттық ауытқуларға тәуелсіз өндіріледі. Көптеген Европа елдерінде геотермальды энергия жылу жүйелерінде, электрэнергиясын өндіруге қолданылады. Экологиялық және экономиялық тұрғыдан өте тиімді және сенімді энергия көзі болып табылады, әсіресе геологиялық тұрғыдан қолайлы аймақтар (мысалы белсенді вулкандары бар температура шамасы > 200°C болатын) үшін.

Өндірілу тереңдігіне қарай геотермальды энергия көзін екіге жіктейді: беттік және терең геотермальды энергия көздері.

Геотермальды энергия көзінің басты артықшылығы оны мұқтаждыққа қарай ыссы су немесе жылу жүйелерінде, немесе электрэнергиясын өндіруде немесе үш бағытта бірден ыстық су немесе су буы күйінде пайдалануға болатындығы. Сонымен геотермальды энергия көздерін пайдалану (басқада экологиялық таза жаңғыртылатын энергия көздерімен бірге) келесі мәселерді шешуге мүмкіндік береді:

- Орталықтандырылған электрэнергиясы өндіру жүйелерінен алыс орналасқан елді мекен тұрғындарын электр және жылумен қамтамасыз ету

- Орталықтандырылған электрэнергиясымен қамтамасыз ету орталықтарының бірқалыпты жұмыс жасамау, апатты жағдайлардағы шығынның алдын алу үшін елді мекен тұрғындарын кепілді минимум энергия шамасын міндетті түрде қамтамасыз ету мақсатында

- Экологиялық күрделі жағдайдағы аймақтарда зиянды шығымдары бар энергия көздерін азайту мақсатында

Геотермальды энергия көздерінің басты кемшілігі пайдаланған суды қайтадан жерасты су көзіне кері айдау. Ал екіншісі көптеген жер асты суларының жоғары дәрежеде минеральды, суда әр түрлі зиянды улы қоспалардың және металдардың болуы. Сол себепті оларды жер бетінде орналасқан су бассейндеріне жіберуге болмайтындығы. Жоғарыда айтылған себепті геотермальды энергия көздерін пайдалану ұңғымаларды бұрғылау, пайдаланған суды кейін қайтару ұңғымалары және барлық су қозғалатын жүйелердің химиялық әсерлерге төзімді болуы, себепті оның жылутехникалық жабдықтары қомақты шығынды қажет етеді.

Нанотехнологияның дамуы жаңа шешімді экономикалық тиімді бұрғылау технологиясының енгізілуі, суды тазалаудың тиімді әдістерін қолдану геотермальды энергия көздерінің практикалық пайдалану шығындарын үздіксіз азайтуда.

Қазақстанның геотермиялық жағдайы геотермоградиентердің және жер қойнауындағы эндогенді жылу ағындарының, іргелі геотермальды көрсеткіштерінің дифференциальды шамаларымен сипатталатын ерекше геоқұрылымдарды анықтау субглобальды жоспарымен тығыз байланысты. Геотермоградиентер және жер қойнауындағы эндогенді жылу ағындары жер асты су қозғалысын қамтамасыз ететін жүйелердің гидрогеологиялық параметрлерін есептеп оны практикалық пайдаланудың болжамды жылулық мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Практикалық пайдалануға жарамды аймақтар және көлемді райондар жинақталған Тұран плитасының жазық бөлігінде дәлірек айтсақ батысындағы Оңтүстік Маңғыстау және Солтүстік Үстірте, және оңтүстік –шығысында альпі территориясымен шекаралас аймағында Келес, Арыс, Қызылқұм артезиан суббассейндері. Екіншіден альпі орогенінің меншікті эпиплатформасының аймағында – оның оңтүстік-шығысында Іле тау аралық ойпаттарында қалыптасқан, сонымен республика бойынша жалпы жерасты гидросферадағы геотермоаномалиялар: Алматы, Жаркент, Келес, Қызылқұм, Шығыс-Арал, Солтүстік-Үстірт, Оңтүстік-Бозашы және Оңтүстік – Манғыстау аймақтарында анықталған. Аталған аймақтарда термоаномалия геотермоградиентің орташа шамасы 3,2-4,4°C/100 м, ал жылуағынының тығыздығы 1,2-1,6 ккал/см²·с шамасында өзгереді, жер асты суының температурасы 40-150°C, ал олардың орналасу тереңдігі 800-4500 м және өздігінен ағу қысымы 10⁻³⁶ атм.

Іле ойпаты аясында геотермальды ресурстың өнеркәсіптік болашағы бар, сонымен қатар Алматы және Жаркенттік артезиан бассейндерін атауға болады. Осы бассейндердің арынды, минералдануы төмен суларының температурасы 40-100°C, бұл электр энергиясын өндіру және жылумен қамтамасыз етудегі өзіне тән артықшылығы бар екенін көрсетеді. Бассейндердің қоры сәйкесінше 106,5 және 216 млрд м², бұл шартты отынның шамамен 1,8млрд тоннасына пара-пар. Сырдария артезиан бассейнінің энергетикалық потенциалы ауқымды, қоры 470,3 млрд. Текше метр және арынды сулардың температурасы 30-75 °С, немесе одан да жоғары. Қазақстанның оңтүстік өңірінің жылу және электр энергиясымен қамтамасыз ету мәселелерін шешуде келес артезиан бассейнінің болашағы зор. Оның қоры 120,5 млрд. Текше метр және арынды сулардың температурасы 40-85 °С [5].

Қазақстанда елді мекендердің бір-бірінен алшақ орналасуы, және энергия көздерінің біркелкі орналаспауы, электр энергиясы орталықтарынан көптеген елді мекендердің шеткері жатуы геотермальды энергия көздерін пайдалану болашағы өте тиімді. Бүгінде оның қолданылуы шектеулі. Жаңғыртылатын энергия көздерінің осы түрі бальнеологияда қолданылады, Алматы облысында орналасқан санаторияда жер асты сулары тек медициналық мақсатта ғана емес жылу жүйесінде де пайдаланылады. Олар потенциалдық қорын кең, яғни қолдану болашағы өте зор.

Финансты-экономикалық кризистің салдарына қарағанда глобальды экологиялық мәселелер қаупі зор. Қазақстан үшін экологиялық өзгерістер: климаттың жылынуы, жердің шөлге айналуы, мұздақтардың еруі, су тапшылығы, өнеркәсіптердің қалдықтарды және зиянды шығарындылары көлемінің артуы. Осының бәрі халқымыздың денсаулығына және қоршаған ортаға және еліміздің экономикалық дамуына кері әсерін тигізеді. Біздің елде климаттық өзгерістер жүру жылдамдығы ғаламшар бойынша климаттық өзгерістердің жүрудің орташа жылдамдығынан артық. Жыл санап пайдаланылатын энергия шамасы артуда. Бүгінде Қазақстан әлемдегі энергияшығыны жоғары он елдің қатарына кіреді.

ССРО кезіндегі жасақталған геотермальдық аймақтар картасында Қазақстан территориясында орналасқан геотермальды су көздері кең тарағанын көруге болады. Олар артезиан бассейндері және альпі орогенінде орналасқан гидрогеологиялық массивтері.

ҚазССР-касының Ғылым академиясының Гидрогеология және гидрофизика институтының көп жылғы зерттеулерінің нәтижесінде 1979 жылы алғаш рет геотермальды су ресурстарын бағалау жүзеге асырылды, зерттеу тақырыбы «Термальды жерасты суларының Қазақстанның тиімді аймақтары үшін болжамды эксплуатациялық ресурстарын бағалау» (Бондаренко Н.М., Жеваго В.С., Кан М.С. және т.б.).

Бүгінде Қазақстанда перспективті геотермальдық су қоры бар 169 учаскесі анықталған 4 аймақ ерекше назар бөлінуде. Манғыстау-Үстірт (40934), Каспий маңы (35027), Қызылқұм (9243), Ертіс (5286), Аралдың шығысы (2915), Жаркент (1925), Келес (914), Алматы (301), Торғай (291) және Шу-Сарысу (276).

Кесте 1 - Қазақстанда геотермальды су қорының орналасуы

Артезиан бассейндері (потенциальды Эксплуатациялық Геотермальды су қоры, тыс. т. шарты отын)	Анықталған геотермальды су қоры көздері			
	Барлығы	Температура бойынша орналасуы, °С		
		20-50	50-75	75-100

Іле (1438,7)	47	35	6	5	1
Сырдария (6247,7)	81	55	24	2	-
Шу-Сарысу (н.с.)	30	28	2	-	-
Манғистау-Үстірт(2885,6)	11	3	2	3	3
ҚР бойынша барлығы (10572)	169	121	34	10	4

Толықтай геотермальды су қорының болжамды шамасы 10, 275 тыс.км³ жылулық мөлшері 680 млрд.Гкал, эквивалентті 97,115 млрд т шарты отын құрайды.

Елді мекендер бойынша талдасақ Тұран плитасы аймағында (56,3%) және Каспий ойпатында (36%) геотермальды су қорының негізгі бөлігі жинақталған. Қазақстан региондары бойынша үлесуін қарастырсақ ол келесідей (млрд. т шарты отын): Батыс Қазақстан – 75,9 (78,2%); Оңтүстік Қазақстан – 15,6 (16%); Орталық Қазақстан – 5,3 (5,5%); Солтүстік Қазақстан – 0,3 (0,3%); Шығыс Қазақстан - 0,003% [5].

«Болашақ Қазақстанның тұрақты энергетика стратегиясы» концепциясының 4.1.8 бөлімінде геотермальды су көздерін кеңінен қолдану қарастырылады. Біздің осы бағытта материалдарға жасаған шолуымыздан келесі қорытынды жасай аламыз: ең тиімді геотермальды ресурстары бар территориялар Манғистау-Үстірт, Сырдарья и Іле артезиан бассейндері.

Геотермалдық энергия көздерін пайдалану технологиялары күрделі болмауы және техника жетістіктері байланысты қажетті материалдар құнының жыл санап арзандауы оның Қазақстан үшін болашағы зор деген тұжырымды жоғарыда осы бағыттағы басылымдарға жасалған шолу нәтижесінде жасай аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. "Қазақстан-2050" Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан Республикасының Президенті - елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан
2. "2024 жылға дейін орнықты даму мақсатында Қазақстан Республикасының энергиясы мен жаңартылатын ресурстарын тиімді пайдалану стратегиясы туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 24 қаңтардағы N 60 Қаулысы
3. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2018 жылғы 10 қаңтар
4. Фолькер Куашнинг Жаңартылатын энергия көздерінің жүйелері Астана 2015ж
5. Абсаметов М.К., Муртазин Е.Ж., Касымбеков Д.А. «Перспективы освоения гидрогеотермальных и гидрогеоминеральных ресурсов Казахстана» Известия Томского политехнического университета. Инжиниринг георесурсов. 2014 г. №1 том 325 стр 110-116
6. Мендебаев Т.Н. Геотермальная Энергетика. Ресурсы в Казахстане и технологическая схема их освоения. Новости науки Казахстана №3 2017г.

Ғылыми жетекшісі:

Қауымдастырылған профессор А.Г. Амангосова.

**А.К. Жумамбетов, Н.К. Абекеев, Р.А. Керимбаев
(Нукус, Узбекистан)**

ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЛАНДШАФТНОЙ АРХИТЕКТУРЫ В СЕЛАХ УЗБЕКИСТАНА

Хотели отметить что, в настоящее время передовых странах мира особое значение приобретает и всемерно развивается ландшафтная архитектура – направление, которое по сути своей являясь экологически эффективным и определяет организацию окружающей среды местности, позволяет найти гармоничное решение архитектурного облика строений и природы, удовлетворяет рекреационные потребности населения и создает архитектуру открытых пространств. Это перспективное направление охватывает не только города, но и сельские населенные пункты.

Исследования, проводимые на основании мирового опыта градостроительства в области сельского строительства и формирования ландшафтной архитектуры, приоритетных принципов ландшафтной архитектуры в сельских регионах Узбекистана с учетом национальных традиций с каждым годом становятся все более значимыми и необходимыми для развития сельского градостроительства.

За годы независимости в республике были реализованы широкомасштабные работы по приобщению сельского населения к городской культуре и городскому образу жизни, дальнейшего повышения уровня жизни сельских жителей республики. Возведенные в сельских районах республики за последние годы сельские жилые дома по типовым проектам, учреждения культурно-бытового обслуживания и другие сооружения свидетельствуют о комплексном развитии современной сельской архитектуры. Именно поэтому особое внимание уделяется к такому вопросу, как дальнейшее развитие сельской ландшафтной архитектуры, который является важнейшим фактором определения современного

облика села. «Конечная цель – это создание надежной инфраструктуры для отраслей экономики и благоприятных условий для населения в городах и на селе»⁶.

Именно поэтому дальнейшее совершенствование эстетики сельского строительства, определение путей гармонизации современной сельской архитектуры, сельского ландшафта и дизайна являются актуальными проблемами современности.

Поэтому хотели дать некоторые советы для формирования эстетики ландшафтной архитектуры в сельском местности. Огород должен располагаться на хорошо освещенном месте, затененные места для выращивания овощей не годятся, к огородной зоне должна быть подведена вода, здесь должны стоять бочки для полива, поливать овощи холодной водой не годится. Можно отвести в огороде грядку для выращивания цветов, предназначенных на срезку. Эта зона требует от нас времени и постоянного внимания. Кроме того, это зона чисто техническая, большую часть сезона некрасивая, огород нужно будет визуально изолировать от входной зоны, дома, зоны отдыха. причем очень неплохо использовать здесь и декоративные овощные культуры, такие как мангольд, кукуруза, кудрявая петрушка и другие пряные травы и пр. Если мы отвечаем на вопрос о необходимости огорода отрицательно, все же не стоит отказываться от пряных трав. Ну не ездить же за каждой веточкой укропа на рынок?! Сад трав (квадрат со стороной 2,5-3 м). На гравии горшки с пряными травами или настурцией. Сад трав следует окаймить бордюром из бархатцев тонколистных, иссопа, петрушки кудрявой, лука-слизу на или шнитт-лука. Минимальная площадь сада пряных трав 2 x 2 м. Он почти не требует ухода, очень декоративен и полезен. И, кстати, может располагаться не только на солнце, но и в светлой полутени. Как приятно сорвать пряную травку прямо с грядки. Здесь можно выращивать укроп, петрушку, базилик, кочанный, листовой и черешковый сельдерей, разнообразно окрашенные салаты.

В.П. Калінчик, А.В. Мейта, Л.І. Несен
(Киев, Украина)

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБЛІКУ ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ СУБ'ЄКТІВ ВІДНОВЛЮВАЛЬНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ

Автоматизована система комерційного обліку електроенергії АСКОЕ суб'єктів відновлювальної енергетики створюється з метою: 1) виконання вимог Інструкції про порядок комерційного обліку електричної енергії, щодо забезпечення комерційного обліку виробництва електроенергії учасниками оптового ринку електроенергії (ОРЕ); 2) виконання вимог нормативних документів, включаючи усі нормативно-технічні документи ДП „Енергоринок” та рішення Ради ОРЕ щодо обліку електричної енергії, виробленої електростанціями та блок станціями, у тому числі і щодо погодинного обліку електроенергії на межі балансової належності; 3) зниження технологічних витрат електроенергії за рахунок підвищення точності обліку електричної енергії та одержання інформації; 4) забезпечення роботи усіх елементів АСКОЕ в єдиному розрахунковому часі з збереженням встановлених правил переходу на "літній/зимовий" час; 5) одержання даних по обсягах перетоків активної і реактивної електроенергії та потужності суб'єктів відновлювальної енергетики з ОРЕ та суміжними ліцензіатами й балансу потужності та енергії в інтервалі, тривалість якого може змінюватися; 6) забезпечення регламентованого доступу до первинних баз даних лічильників електроенергії та інформації що зберігається на сервері баз даних АСКОЕ, - зі сторони зацікавлених суб'єктів ОРЕ; 7) забезпечення оперативного контролю режимів перетоків електроенергії; 8) забезпечення синхронності вимірювання потужності і електроенергії; 9) забезпечення формування значень параметрів комерційного обліку по об'єкту: «виробіток» «прийом», «віддача», «сальдо», «купівля» та «продаж», відповідно до Порядку перевірки даних, отриманих від АСКОЕ суб'єктів ОРЕ.

Програмно-технічні засоби АСКОЕ утворюють два рівня: а) нижній рівень АСКОЕ, до якого відносяться рівень точок обліку електроенергії та рівень об'єктів обліку електроенергії; б) верхній рівень АСКОЕ, до якого відносяться рівень центрального пункту АСКОЕ та рівень автоматизованих робочих місць АСКОЕ.

Кожен із рівнів ієрархії побудовано на основі уніфікованих програмно-технічних засобів, з орієнтацією на використання сучасного мікропроцесорного обладнання та обчислювальної техніки.

АСКОЕ побудована з урахуванням вимог, що висуваються до відкритих систем, має стандартні, документовані інтерфейси і забезпечує можливість інформаційного обміну з іншими автоматизованими системами, що відповідають вимогам, які висуваються до відкритих систем.

Інформаційна сумісність із суміжними системами забезпечується на основі архітектури "клієнт-сервер" з використанням протоколів TCP/IP і стандарту структурної мови запитів до бази даних.

АСКОЕ забезпечує взаємодію із суміжними суб'єктами ОРЕ в узгоджених форматах передачі даних. Передача інформації енергопостачальній організації здійснюється за допомогою експорту файлів та шляхом безпосереднього доступу до лічильників електроенергії;

⁶ Доклад Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на расширенном заседании Кабинета Министров, посвященном итогам социально-экономического развития страны в 2016 году и важнейшим приоритетным направлениям экономической программы на 2017 год. Народное слово, 11 января 2017 года. - Б.3.

Експорт файлів може здійснюватись по електронній пошті в автоматичному режимі та/або з ініціативи оператора (налагоджується для конкретного користувача): 1) місячної звітності; 2) макетів 30817, 30818, 30917 (сумарне добове споживання/півгодинний графік навантаження по заданих точках (групах) обліку; 3) півгодинних та годинних показів лічильників по визначеному переліку точок обліку; 4) добових показів лічильників.

Файли місячної звітності передаються у форматі MS Excel. Файли макетів 30917, 30818, 30817 передаються в текстовому форматі.

Забезпечена можливість довгострокової погодинної передачі даних комерційного обліку до інформаційно-обчислювального комплексу (ІОК) Головного оператора за допомогою уніфікованого протоколу передачі даних вимірювань УППДВ, згідно з наданим Головним оператором закодованим Реєстром даних.

Передбачена технічна можливість передачі даних до інформаційно-обчислювального комплексу (ІОК) Головного оператора через мережу Internet за допомогою технології VPN з використанням набору протоколів IPSec в режимі Site-to-Site Tunnel, шифрування макетів має здійснюватись за стандартом AES з довжиною ключа 256 біт.

Технічні і програмні засоби АСКОЕ забезпечують наявність позначок якості інформації (ручного чи автоматизованого вводу даних), які повинні формуватися, починаючи з рівня обліку і передаватися на вищі рівні.

Доступ до лічильників електроенергії на рівні підстанції здійснюється через інтерфейс RS485, перетворювач інтерфейсу RS485/ RS232 та GSM/GPRS – модем, які утворюють комунікаційний модуль. Комунікаційний модуль забезпечує наскрізний канал доступу до лічильників електроенергії. Забезпечений прямий доступ до первинної бази приладів обліку для енергопостачальної компанії та інших зацікавлених сторін.

Підсистема верхнього рівня забезпечує виконання наступних функцій:

- організацію первинного збору даних з точок обліку електроенергії;
- контроль стану каналів збору даних при кожному запиті інформації з лічильника;
- введення недообліку електроенергії при виведенні в ремонт чи заміні устаткування обліку;
- синхронізацію часу у всіх вузлах системи;
- зміна періоду опитування лічильників електроенергії;
- накопичення і збереження інформації з кожної контрольованої точки і групи обліку, по поточній конфігурації системи;
- розмежування доступу до бази даних на основі повноважень користувачів;
- накопичення і збереження інформації з функціонування АСКОЕ;
- відображення інформації з обліку електроенергії і по функціонуванню АСКОЕ на дисплеї в автоматичному режимі і по запиті оператора;
- реалізацію алгоритму розрахунку втрат електричної енергії в лініях згідно «Методичних рекомендацій визначення технологічних втрат електричної енергії в трансформаторах і лініях електропередавання», затверджених наказом Міністерства енергетики та вугільної промисловості України від 31.06.2013 р. № 399.
- обмеження доступу до АСКОЕ на основі системи паролів, протоколювання доступу і дій оператора по зміні конфігурації АСКОЕ (при включенні в локальну обчислювальну мережу (ЛОМ) підприємства);
- надання користувальницького інтерфейсу для ручного введення інформації з обліку електроенергії;
- надання користувальницького інтерфейсу для організації взаємодії оператора із системою, у частині збору даних і статистики, діагностики і налагодки АСКОЕ;
- передача інформації на друкувальний пристрій по запиті оператора.

Підсистема нижнього рівня забезпечує виконання наступних функцій:

- вимірювання електричних параметрів згідно з можливостями встановлених електронних, багатофункціональних лічильників;
- фіксація показань лічильників на «00» годин розрахункового часу;
- формування погодинних показів лічильників;
- формування погодинних графіків навантаження активної та реактивної потужності з можливістю встановлення періоду інтеграції 5, 10, 15, 30 та 60 хвилин;
- створення та збереження на протязі не менше 3-х місяців первинної бази даних з обліку електричної енергії;
- узгодження протоколів обміну і маршрутизації;
- передачу інформації з каналів зв'язку;
- внутрішню діагностику.

Підсистеми нижнього та верхнього рівнів АСКОЕ укомплектовані резервним (у тому числі серверним) обладнанням та програмним забезпеченням для забезпечення відсутності затримок в передачі даних до ІОК Головного оператора у разі виходу з ладу основного серверного обладнання та програмного забезпечення АСКОЕ.

Література:

1. Закон України "Про електроенергетику" від 16 жовтня 1997 року №575/97-ВР зі змінами та доповненнями.
2. Концепція побудови автоматизованих систем обліку електроенергії в умовах енергоринку/ Затв. спільним наказом Мінпаливенерго, НКРЕ, Держкоменергозбереження, Держстандарту, Держбуду та Держкомпромполітики України №32/28/28/276/75/54 від Держкоменергозбереження, Держстандарту, Держбуду та Держкомпромполітики України №32/28/28/276/75/54 від 17.04.2000
3. Інструкція про порядок комерційного обліку електричної енергії / Додаток 10 до Договору між членами Оптового ринку електричної енергії // Затв. постановою НКРЕ від 30.05.2003 №480.
4. Закон України «Про альтернативні джерела енергії» зі змінами та доповненнями.
5. Порядок комерційного обліку електричної енергії, виробленої на об'єктах електроенергетики з альтернативних джерел енергії (крім доменного та коксового газів, а з використанням гідроенергії, лише мікро-, міні – та малими гідроелектростанціями), затверджений Постановою НКРЕКП №472 від 04.04.2017року.

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

Наталья Чекмарева, Владимир Шевченко
(Днепр, Украина)

ПРОБЛЕМЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И ЗДОРОВЬЯ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Постановка проблемы. Физическое воспитание - система социально-педагогических мероприятий, направленных на укрепление здоровья и закаливание организма, гармоничное развитие форм, функций и возможностей личности, формирование жизненно важных навыков и умений [3].

Физическое воспитание представлено в учебных заведениях высшего образования как учебная дисциплина и важнейший базовый компонент формирования общей культуры молодежи. Оно способствует гармонизации телесно-духовного единства, обеспечивает формирование таких общечеловеческих ценностей как здоровье, физическое и психологическое благополучие, физическое совершенство студенческой молодежи. Понимание физической культуры личности студента, как ценности, может стать действенным фактором формирования резервов различных видов физической культуры, формирование прогрессивных тенденций в развитии общественного мнения и потребностей в освоении ценностей физической культуры [1].

Студенческий возраст – возраст активного физического развития молодежи. Физическое воспитание студентов составляет органическую часть всего образовательного процесса, осуществляемого вузами Украины. Всестороннее физическое развитие, укрепление здоровья студентов, и на этой основе, осуществление более высокой профессиональной подготовки молодых специалистов представляет одну из наиболее актуальных проблем физкультурно-оздоровительной деятельности студенческой молодежи на современном этапе развития общества.

Полученные результаты исследования. В течение последнего десятилетия в Украине сложилась тревожная ситуация: резко ухудшились здоровье и физическая подготовленность студенческой молодежи. Основными причинами этого является обесценивание социального престижа здоровья, физической культуры и спорта, недооценка в учебных заведениях социальной, оздоровительной и воспитательной роли физической культуры и спорта.

Для повышенной эффективности физического воспитания студентов, необходимо опираться на систему научно-педагогических исследований. В современных условиях возрождения национальной духовности от каждого преподавателя физической культуры, тренера требуется глубокое знание основ теории и методики физического воспитания, понимание специфики деятельности коллектива в области физической культуры и спорта, учет закономерностей развития и воспитания юношей и девушек (в частности физического), творческое психолого-педагогическое обоснование всего разнообразия используемых методов воспитательной работы, направленной на формирование нравственного поведения современной молодежи [2, 3].

Систему высшего образования нужно строить с ориентацией на личность человека, на учет его индивидуальных особенностей. Поскольку каждый из студентов имеет свои природные способности, то для эффективного воспитания высшие учебные заведения должны исследовать индивидуальные наклонности и способности отдельных студентов и, давая им общее развитие, в то же время помочь им развить именно эти способности.

Современная жизнь характеризуется чрезвычайно сложными экологическими, социально-экономическими, психологическими условиями, негативным влиянием этих факторов на физическое состояние и здоровье студенчества. Все это влияет на уровень жизнедеятельности молодого поколения [4].

В настоящее время около 90% студентов имеют серьезные отклонения в состоянии здоровья, 50% из них находятся на диспансерном учете, а каждого пятого студента отнесено к подготовительной или специальной медицинской группе или они освобождены по состоянию здоровья от физических нагрузок, больше 70% студентов имеют низкий и ниже среднего уровень соматического здоровья [4]. Соответственно наблюдается уменьшение количества студентов основной группы. Приведенная статистика свидетельствует о необходимости анализа организации наиболее распространенной формы занятий по физическому воспитанию студенческой молодежи.

Факторами влияния на формирование негативного отношения к физическому воспитанию является отсутствие свободного времени, интереса к физической культуре, слабая физическая подготовка. К сожалению, в наше время высшее образование в Украине постепенно включает в учебный процесс студенчества новые дисциплины, вытесняя или сокращая традиционные необходимые дисциплины, такие как физическое воспитание. Это приводит к снижению физической подготовленности и развития молодежи, а следовательно и к деградации нации в целом [3, 4].

Одним из объективных критериев здоровья человека является уровень физической работоспособности, проявляющийся в различных видах деятельности. Высокая физическая работоспособность является показателем крепкого здоровья, и наоборот, низкие ее показатели рассматриваются как фактор риска для здоровья. В бытовой и производственной деятельности физическая работоспособность тесно связана с выносливостью. Чем меньше устает студент при

выполнении достаточно тяжелой физической нагрузки и чем выше устойчивость его организма к неблагоприятным внешним воздействиям, тем большее количество работы он выполнит. Физическая и умственная деятельность развиваются параллельно [1, 4].

Воспитание подрастающего поколения путем приобщения к знаниям по физической культуре и спорту способствует распространению нравственного влияния на все участки массовой физкультурно-оздоровительной и спортивной работы. Обеспечение совокупности экономических, социально-политических и духовных условий физкультурной и умственной деятельности влияет на сознание и чувства человека, занимающегося физической культурой и спортом, на формирование нравственного поведения личности. Целенаправленное использование различных форм, средств, методов физической культуры, как основы формирования нравственного мировоззрения, высоких моральных качеств, составляет методический инструментарий влияния на культуру нравственного поведения студентов.

Знания по физической культуре следует передавать так, чтобы целенаправленно формировать здоровые интересы молодежи, настойчиво бороться с вредными привычками, последовательно прививать молодым людям потребность физического и нравственного совершенствования [2].

Выводы и перспективы дальнейших разработок в данном направлении. Рассмотрев современные проблемы физического воспитания, спорта и здоровья современной молодежи, мы пришли к выводу, что для всестороннего развития студентов в процессе обучения важно учитывать их возрастные и индивидуальные особенности, уровень физической подготовки, интерес к отдельным видам спорта, практическую и теоретическую значимость занятий. Массовые занятия физической культурой и спортом способствуют повышению эффективности обучения молодежи, а благодаря эмоциональной насыщенности каждого спортивного мероприятия воспитывается их моральное поведение в общественной жизни.

Перспективным в дальнейшем исследовании является рассмотрение системы знаний о физических и тренировочных упражнениях, направленных на улучшение здоровья студенческой молодежи, повышение двигательной активности и, соответственно, умственной работоспособности.

Литература:

1. Алексеев А. В. Себя преодолеть / А. В. Алексеев. – 3-е издание. – М.: Физкультура и спорт, 1985. – 192 с.
2. Ващенко Г. Твори. Праці з педагогіки та психології / Г. Ващенко – К.: "Школяр" – "Фада" ЛТД, 2000. – Т. 4. – 416 с.
3. Ольховнікова А. В. Формування моральної поведінки студентів засобами і методами фізичної культури [Електронний ресурс]: стаття. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/8_NND_2010/Sport/58636.doc.htm.
4. Томенко О. А. Рівень соматичного здоров'я і рухової активності студентів вищих навчальних закладів / О. А. Томенко, С. А. Лазоренко // Слобожанський науково-спортивний вісник: наук.-теорет. журн. – Харків: ХДАФК, 2010. – № 2. – С. 15-25.

Валерій Хаджинов, Владимир Хаджинов
(Днепр, Україна)

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ФИЗИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ СТУДЕНТОВ

В условиях гуманитаризации образования проблемы формирования у студентов общекультурных и профессиональных знаний, навыков, умений, творческого отношения к учебно-трудовой деятельности, общей культуре становятся приоритетными для высшей школы. Структурные реформы национальной системы высшего образования и внедрение в заведениях высшего образования (ЗВО) III-IV уровней аккредитации кредитно-модульной системы организации учебного процесса повышают роль самостоятельной работы студентов в учебно-воспитательном процессе. При этом содержание учебных программ по большей части остается прежним. Значительная часть по освоению учебного материала переносится на самостоятельные занятия студентов. При этом эффективность самостоятельной работы студентов, как правило, невысокая.

Самостоятельная работа студентов является одной из основных форм занятий, поскольку формирует самостоятельность, как черту личности, и готовит к постоянному самосовершенствованию. Самостоятельная работа не обязывает студентов к профессиональному становлению через нормативное построение их деятельности, а создает креативные условия, предоставляя им возможность самим определять сроки и время деятельности, содержание и объем нагрузок. Правильная организация самостоятельных занятий физическими упражнениями студентов способствует повышению их двигательной активности, рациональному проведению досуга, положительно влияет на здоровье, физическое развитие, двигательную подготовленность молодежи, и, как следствие, воспитывает потребность в систематических занятиях физической культурой.

В различных формах учебного процесса самостоятельность проявляется по-разному: от простого воспроизведения до выполнения заданий при самостоятельной творческой работе. Самостоятельность студентов в физическом воспитании проявляется через планирование ими своей учебно-тренировочной работы; подбор форм; определение содержания, средств, методов, приемов; планирование нагрузок; оценку полученных результатов и анализ собственной деятельности. Поэтому тема нашей статьи обусловлена ценностью самостоятельных занятий студентов по физическому воспитанию, а также определением предпосылок эффективной работы по физическому воспитанию студентов во вне учебное время. Факультативные и вне академические занятия студентов должны компенсировать, как считают ряд ученых, недостатки системы академических занятий. Тенденции развития событий в этом плане показывают, что роль дополнительных занятий физическим воспитанием постоянно растет, что и обуславливает актуальность исследований в этом направлении.

Ученые отмечают, что при существующей системе физического воспитания в ЗВО можно создать определенное противодействие негативному влиянию двигательной недостаточности за счет дополнительных самостоятельных занятий студентов. Занятия физической культурой, предусмотренные программой ЗВО, удовлетворяют лишь 25-30% общей суточной двигательной потребности. Существующие научно-методические рекомендации [1-8] физического воспитания со студентами ЗВО отмечают, что одним из важных факторов оптимизации двигательной активности являются занятия студентов физическими упражнениями в свободное время. В связи с усилением роли вне академической работы в процессе физического воспитания в ЗВО актуальной стала проблема ее рациональной организации с учетом готовности к ней студентов, что и определило направление исследования.

Цель работы - анализ научно-методических подходов и основных предпосылок эффективной организации самостоятельной работы по физическому воспитанию студентов вузов.

Организация вне академических занятий студентов в высшей школе постоянно находится в сфере интересов исследователей. Ученые и практики всегда уделяли много внимания изучению различных аспектов, связанных с этим направлением физкультурной деятельности. В научных работах [1-6], исследовались сущность понятия вне академической работы, принципы ее организации, рассматривались различные классификации, изучались методы, формы, средства ее проведения, разрабатывались методики планирования, организации и контроля этих занятий. Изучение научных работ и публикаций по вопросам физического воспитания студентов основных медицинских групп, свидетельствует о достаточно детальном рассмотрении в существующих исследованиях вопросов научно-методических подходов организации вне академической работы в заведениях высшего образования. Проблему этого направления исследовали [1, 3, 4], в работах которых отражены именно особенности организации вне академических занятий студентов основных медицинских групп ЗВО. Есть немало подходов к определению и ее сущности, которая направлена на формирование физической культуры личности. Известные ученые [3, 5] придают большое значение вне академической работе в процессе формирования личности будущих высококвалифицированных специалистов, рассматривают основные методические подходы к их организации и проведению. Для студентов основной медицинской группы, которые считаются практически здоровыми, но не занимались раньше спортом, целью занятий на первом этапе будет повышение уровня физической подготовленности с переходом в дальнейшем к занятиям избранным видом спорта [3]. Анализ литературы по указанному вопросу [1-8] выявил, что для эффективной работы со студентами во вне учебное время необходимо определить и обеспечить основные ее направления.

Нами определено, что основными предпосылками эффективной организации самостоятельной работы студентов являются:

- сформированность у студентов устойчивого интереса к занятиям физическим воспитанием и настрой студентов на самостоятельную работу;
- квалифицированное руководство и готовность преподавателя организовать и контролировать самостоятельную работу студентов.

Ученые [2, 3, 7, 8] определили, что подготовка студентов к самостоятельным вне учебным занятиям должна предусматривать:

- целенаправленная работа студентов над повышением уровня теоретических знаний и умений, самопознания, саморазвития и повышения резервов своего здоровья средствами физической культуры;
- формирование задач для достижения оптимального физического развития;
- обучение студентов выполнению физических упражнений и умений для развития тех или иных физических качеств;
- обучение студентов навыкам самоконтроля в оценке динамики развития физических качеств и реакций организма на физическую нагрузку (объем и интенсивность физической нагрузки, продолжительность и характер отдыха, восстановления после нагрузок);
- обучение студентов составлению плана индивидуальных тренировочных занятий.

Таким образом в совокупности с академическими занятиями вне учебные занятия обеспечивают внедрение физической культуры в быт и отдых студентов, увеличивают общее время занятий физическими упражнениями, ускоряют процесс физического совершенствования.

Обобщение литературных источников, опыта преподавателей и опрос студентов дает общее представление об основных предпосылках эффективной работы студентов по организации самостоятельных занятий физкультурой.

Перечисленные предпосылки свидетельствуют, что научно-методическое обеспечение вне академической работы должно предусматривать: нацеленность и готовность преподавателей комплексно реализовать основные цели вне академических занятий; планирование работы с учетом интересов индивидуальных возможностей и потребностей; коррекции планов занятий и постепенное повышение сложности задач и нагрузок; определение содержания организации и методики исходя из материально-технических и санитарно-гигиенических условий занятий.

В дальнейшем актуальным является совершенствование технологии самостоятельной работы студентов по физическому воспитанию.

Литература:

1. Аникеенко В. А. Самостоятельная работа студентов и формы ее контроля / В. А. Аникеенко // Пути совершенствования учебного процесса в вузе. – Саратов, 1993. – С. 28-34.
2. Григорович Е. С. Физическая культура в жизни студента / Е. С. Григорович, В. А. Переверзев. – Минск, 2008. – 227 с.
3. Евсеев Ю. И. Физическая культура / Ю. И. Евсеев. – Ростов на/Д: Феникс, 2008. – 380 с.
4. Круцевич Т. Ю. Теорія і методика фізичного виховання: підр. для студ. вищ. навч. закл. фіз. виховання і спорту: у 2-х томах / Т. Ю. Круцевич. – К.: Олімпійська література, 2008, - Т. 1. – 390 с.; Т. 2. – 367 с.
5. Купчинов Р. И. Физическое воспитание / Р. И. Купчинов. – Минск: ТетраСистемс, 2006. – 352 с.
6. Физическая культура: учебник / [под ред. Е. С. Григоровича]. – Минск: Вышэйшая школа, 2005. – 260 с.
7. Шиян Б. М. Теорія і методика фізичного виховання школярів. Частина 1. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 272 с.
8. Шиян Б. М. Теорія і методика фізичного виховання школярів. Частина 2. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 247 с.

Научный руководитель:

кандидат педагогических наук, Хаджинов Валерий Анастасьевич.

Олена Шатрова, Лідія Подобіна
(Дніпро, Україна)

РОЗВИТОК ОСОБИСТИХ ЯКОСТЕЙ СТУДЕНТІВ ЗА ДОПОМОГОЮ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Сьогодні не можна знайти жодної сфери людської діяльності, не пов'язаної з фізичною культурою, оскільки фізичне виховання і спорт – загально визнані матеріальні і духовні цінності суспільства в цілому і кожної людини окремо. Тому дуже важливо стійке усвідомлення, що заняття фізичною культурою впливають на формування особистих якостей людини та особистості в цілому.

Наше століття – століття значних соціальних, технічних і біологічних перетворень. Науково-технічна революція внесла в спосіб життя людини поряд із прогресивними явищами і ряд несприятливих факторів, у першу чергу гіподинамію і гіпокінезію, нервові і фізичні перевантаження, стреси професійного і побутового характеру. Сучасна людина практично не рухається, а студентська молодь, зайнята розумовою працею, зовсім забула про фізичну активність. Мало хто здогадується, що заняття фізичними вправами безпосередньо пов'язані з працездатністю людини, з умінням концентруватися і швидко виконувати поставлені завдання. Адже людина, яка хоча б кілька разів на тиждень займається фізичними вправами, набагато витриваліша і активніша, відповідно і повсякденні завдання у нього будуть вирішуватися набагато швидше і краще.

Маючи молодих фахівців, що занедбали своє здоров'я ще в процесі навчання, суспільство отримаємо лише слабких працівників, які не зможуть повною мірою виконувати свої обов'язки через свій поганий фізичний стан, а разом з тим і психічний, так як ці дві речі безпосередньо взаємопов'язані. У людей, що систематично займаються фізичними вправами, значно підвищується потенціал всіх систем і органів.

Фізична культура, як вид культури, являє собою широку область творчої наукової і практичної діяльності, наслідки якої впливають на фізичну готовність студентської молоді до життя. В особистому плані вона є мірою та способом всебічного розвитку людини.

Для формування у студентів цілісного комплексу соціально-ціннісних якостей, поглядів, переконань, задля успішного розвитку в сучасному суспільстві, необхідно створити матеріальні, духовні, організаційні умови. Це основна мета виховання у формуванні особистих якостей сучасної молоді. У зв'язку зі складністю та багатогранністю життя людини необхідно враховувати велику кількість несприятливих факторів, що впливають на індивіда. Саме тут розкривається основна цінність фізичного виховання як головного позитивного явища, формуючого соціально адекватну людину.

Фізичне виховання – це процес формування потреби в заняттях фізичними вправами на користь всебічного розвитку, зокрема студентів, формування позитивного ставлення до фізичної культури, вироблення ціннісних орієнтацій, переконань, смаків, звичок, схильностей. У сучасному суспільстві все частіше ставиться питання про необхідність розглядання ролі фізичного виховання та його впливу на

формування особистих якостей людини, що є суттєвою передумовою для реалізації його потенціалу. У наш час багато дослідників прийшли до думки, що фізичне виховання формує не тільки фізичну складову людини, а і його внутрішній світогляд [4].

Розуміння важливості значення фізичного виховання, естетики фізичних вправ для підтримки хорошого фізичного стану кожної людини є дуже важливим. Існує тісний взаємозв'язок між показниками розвитку фізичних якостей та особистих проявів. Високий емоційний фон виконання різних фізичних вправ сприяє розвитку схильності до співпереживання, взаємодопомоги при виконанні спільних колективних дій, взаємної відповідальності за досягнення загальної мети. Також заняття фізичною культурою позитивно впливають на інтелектуальну сферу. Разом з розвитком інтелектуальної сфери відбувається і духовне зростання людини, що займає сьогодні найбільш вагоме місце в досягненні загальної мети виховання

Фізична культура являє собою складне суспільне явище, яке не обмежується тільки вирішенням завдань фізичного розвитку, а виконує і інші соціальні функції суспільства в області моралі, виховання, етики. Вона не має соціальних, професійних, біологічних, вікових, географічних кордонів. Витривалість, сила, швидкість, високий рівень функціональної підготовленості організму, його працездатності можуть бути придбані лише шляхом використання ефекту цілеспрямованого організаційного процесу адаптації організму до фізичних навантажень певного змісту, обсягу і достатньої інтенсивності [3].

Заняття фізичними вправами – це енциклопедія технологій культурного перетворення фізичних, психічних і моральних якостей у особистості, які з успіхом використовуються у фізкультурному вихованні сучасної молоді. Найбільшою популярністю в студентській молоді користується фізична рекреація.

Фізична рекреація, як вид фізичної культури, увійшла в життя студентської молоді в різних термінах і поняттях, що характеризують її окремі сторони: "масова фізична культура", "оздоровча фізична культура", "масовий спорт", "активний відпочинок" та ін. У процесі дослідження встановлено, що у дійсності "фізична рекреація" охоплює зміст усіх зазначених вище термінів [1]. Вона являє собою процес використання фізичних вправ, ігор, різних видів спорту в спрощених формах з метою активного відпочинку, розваги, переключення на інші види діяльності, відволікання від процесів, що викликають фізичні, інтелектуальні, психічні стомлення, отримання задоволення, насолоди від фізкультурної діяльності.

Таким чином, фізична рекреація задовольняє потреби, інтереси, мотиви студентської молоді в емоційному активному відпочинку, раціональному використанні вільного часу. Вона задовольняє групові і індивідуальні потреби молоді в руховій активності, адекватній їх суб'єктивним можливостям, сприяючи при цьому нормальному функціонуванню організму шляхом створення оптимального фізичного стану. Активний відпочинок людини позитивно впливає на рівень інтелекту, завдяки збільшенню працездатності нервової системи і стійкості її до різних навантажень.

Найкращих результатів у розвитку рухової активності студентів в обраному виді фізичної культури можна досягти при максимальному врахуванні їх індивідуальних рухових характеристик, соціально-психологічних факторів, морфофункціональних здібностей організму. Це створює передумови до самовизначення, самовиховання, саморозвитку і самореалізації студентів у різних видах фізкультурної діяльності.

Від стану здоров'я багато в чому залежить успішність навчальної і в майбутньому виробничої діяльності студентів. Результати досліджень свідчать про те, що здоров'я людини безпосередньо пов'язане з його працездатністю і стомлюваністю [2].

Працездатність визначається як здатність людини до виконання конкретної розумової і фізичної діяльності в рамках заданих часових лімітів і параметрів ефективності. Основу працездатності складають спеціальні знання, уміння, навички, а також певні психофізичні особливості – пам'ять, увага, мислення та ін.; фізіологічні – стан серцево-судинної, дихальної, м'язової, ендокринної та інших систем; фізичні – рівень розвитку витривалості, сили, швидкості рухів та ін.; сукупність спеціальних якостей, необхідних у конкретній діяльності [2]. Працездатність залежить від можливостей людини, адекватних рівню мотивації і поставленої мети.

Працездатність у навчальній діяльності певною мірою залежить від властивостей особистості, типологічної особливості нервової системи, темпераменту. Поряд з цим, на неї впливають новизна виконуваної роботи, інтерес до неї, установка на виконання певного конкретного завдання, інформація і оцінка результатів по ходу виконання роботи, посидючість, акуратність, рівень рухової активності. Все це можливо сформулювати за допомогою фізичних вправ та спорту. Формування здорового стану організму успішно може проходити лише в умовах організації здорового способу життя, що можливо лише у випадку, коли в людини сформовано стійке усвідомлення користі занять фізичною культурою.

Заняття фізичними вправами мають величезне виховне значення – сприяють зміцненню дисципліни, підвищенню почуття відповідальності, розвитку наполегливості у досягненні поставленої мети. Це однаковою мірою стосується кожного хто займається фізичною культурою, незалежно від віку, соціального стану, професії.

Здоровий спосіб життя є визначальним чинником забезпечення тривалості активного життя, соціального та біологічного та психічного благополуччя молоді і передбачає оптимальну рухову активність, раціональне харчування, здоровий сон, додержання гігієнічних правил, відмову від поганих звичок. Фізичне виховання і масовий спорт є важливою складовою процесу повноцінного розвитку людини та її виховання, дієвим засобом профілактики захворювань, підготовки до високопродуктивної праці, захисту Батьківщини,

забезпечення довголіття та ін. Регулярні заняття фізкультурою і спортом – запорука здорового і успішного життя для кожного жителя країни, а особливо – для молодого покоління.

Література

1. Видрін В. М. Фізична рекреація – вид фізичної культури / В. М. Видрін, А. Д. Джумаєв // Теорія і практика фізичної культури. – 1989. – № 3, С. 2-3.
2. Іващенко Л.Я. Вплив фізичних вправ на працездатність і здоров'я людини / Л. Я. Іващенко, Е. А. Пирогова. – К.: "Здоров'я", 1986.
3. Матвеев Л. П. Физическая культура личности как проблема педагогики / Л. П. Матвеев // Физическая культура. – М.: 1998. – № 2. – С. 20-27.
4. Ольховнікова А. В. Формування моральної поведінки студентів засобами і методами фізичної культури [Електронний ресурс]: стаття. – Режим доступу:
http://www.rusnauka.com/8_NND_2010/Sport/58636.doc.htm

Научный руководитель:
викладач, Шатрова Олена Володимирівна

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Нурзия Абдикарим
(Темиртау, Казахстан)

ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАҚСЫЗ СӨЙЛЕМДЕР

Жалпы тіл білімінде «Жақсыз сөйлем» деген атау орыс тіліндегі күн мен түннің алмасуын (брезжить, вечереть, завечереть, светать, рассветать, смеркаться), қоршаған ортаның ауа температурасының өзгеруін – жылуын немесе суытуын (морозить, подмораживать, пригревать, холодать), атмосфера құбылыстарын және жауын-шашынды (вьюжить, курить, дождить, снежить) білдіретін етістіктерге байланысты тұрақталған термин. Кеңестік дәуірде орыс тіл білімінің жетістіктері түркологияға зор ықпал еткендіктен, түркі тілдерінде де осы мәселе төңірегіндегі сұрақтарға жауап ізделді. Олардың негізгілері мынадай пікірлер болды: 1) орыс тіліндегідей жақсыз етістіктер болмайды, сондықтан бастауыштың ыңғайына қарай баяндауыштың жағын оңай ажыратуға болады (А.А. Баскаков, А.Н. Кононов, М.Б. Балақаев т.б.); 2) Н.П. Дыренкова болса орыс тілінің жақсыз сөйлемдеріне (светало, стемнело) шор, ойрат тілдерінің жақтық оралымдары (личные обороты), мысалы, *рассветаем - тан атты, стемнело - карынкысы болысты, вечереем - шир кирча* т.б. сәйкес келеді. Түркімен (А.П. Поцелуевский), өзбек (А.А. Азизов), татар (В.А. Богородицкий) тілдерін зерттеушілер де осындай пікірде болды. Аталған ғалымдардың пікірін ортақтастыратын бір мәселе – мұндай сөйлемдерді орыс тілінен аударған кезде түркі тілдерінде жақты сипатқа енеді деген тұжырым. 3) Кейбір түркі тілдерінде, мысалы, азербайжан тілінде «...жақсыз етістіктердің жоқтығына байланысты ауа райы деген мағынаны білдіру үшін *hava* сөзін қосу керек болады. *К утру похолодало* деген сөйлем *Сәһэрэ яхын hava союду. Уже светало ~ Артығ hava ышығланырды* (Начинало погода стать светлой)» болып келеді. Татар тілінде табиғат құбылысын, адамның психологиялық көңіл күйін білдіретін *тундыра (знобит), калтырата (трясет)* деген сөйлемдерді, ал М.А. Сагитов *актырды (рассвело), салкыная (холодеет), яктыра (светеет), аяза (проясняется)* тәрізді орыс тіліне балама бола алатын сөздер бар, соңғы ғалымның пікірінше, ол сөйлеушінің іс-әрекет пен құбылыстың төркінін білмеуіне байланысты. \\\\ Ал хакас тілінде Г.И. Донидзенің көрсетуі бойынша, табиғаттың әр түрлі физикалық құбылыстарын білдіретін сөйлемдер жақты етістік арқылы жақсыз мағынаны білдіреді, мұндай сөйлемдерде грамматикалық бастауыштың қажеті болмайды (*Тасхар соохталыбысхан На дворе похолодало. Тағ аразында харасхылынча В горох темнеет*). Н.К. Дмитриевтің пікірі бойынша, құмық тіліндегі *Сувук бузулатъан* (подморозило), *Къаш къаралгъан* (стемнело) тәрізді формалды түрде бастауышы бар сөйлемдер және башқұрт тіліндегі *Яктырзы* (рассвело) *тундыра* (морозит) орыс тіліндегі жақсыз сөйлемдерге сәйкес келеді. Қарашай-малқар тілінің синтаксисін зерттеушілердің еңбегінде табиғаттың немесе қоршаған ортаның жағдайын білдіру үшін жұмсалатын және бір ғана баяндауыштан тұратын *Джарыйды* (Светаёт), *Джауумсурайды* (Дождит), *Суууксурайды* (Морозит), *Бузлатады* (Покрывается льдом) т.б. (бұл сөйлемдер өткен шақта да (Джауумсурай эди), келер шақта да (Джауумсуарыкь эди) қолданылады) орыс тілінің жақсыз сөйлеміне сәйкес келетіндігі көрсетілген [1, с. 90-97]. Сонымен, сөз болып отырған мәселеде түркі ғалымдарының аға буын өкілдерінің бір тобы, түркі тілдерінде орыс тіліндегідей жақсыз етістік болмайды, оларға жақты құрылымдар мен оралымдар сәйкес келеді деген пікірде; ал екінші бір тобы, орыс тілінің жақсыз етістіктері мен жақсыз синтаксистік құрылымдарына баламалы сәйкестікті табуға болады, яғни түркі тілдерінің табиғаты толық ашылмаған деп есептейді.

Құрылымдық жағынан жақсыз сөйлемдер сөйлемнің бас мүшесінің бірінің формальды түрде болуы немесе болмауына байланысты өзіндік жеке категория ретінде қалыптасқан. Қазақ тіл білімінде бір ғана бас мүшенің қатысымен берілген сөйлемдер жөніндегі алғашқы пікірді проф. М. Балақаев айтқан болатын. Ғалым бір құрамды сөйлемдердің бастауышсыз сөйлемдер екенін айта отырып, белгісіз жақты сөйлемге III жақтық жалғауда келіп, іс әрекет иесі кім екені белгісіз болатын сөйлемдерді, ал жалпылама жақты сөйлемге баяндауышы II жақтық жалғауда келіп, мағынасы үш жаққа бірдей ортақ болып келетін сөйлемдерді жатқызады. Ғалым Ж.Садуақасов сөйлемдерді «предикативтік мүшелердің қатысына қарай және сөйлем мүшелерінің қатысына қарай деп бөлген орынды. Сонда сөйлемдер предикативтік мүшелердің қатысына қарай – бір құрамды және қос құрамды немесе бір бас мүшелі және екі бас мүшелі деп бөлінеді» [2, с. 67] деген пікірді ұсынады. Сонымен бірге сөз болып отырған сөйлемдерді жіктеу мәселесі де талас тудырып келді. Мәселен қазақ тіл білімінде «бастауышы ерекше айталмаған сөйлемдердің бір қатарын толымсыз сөйлемдерден ажырату үшін... бастауышы жоқ, оның орны жоқталмайтын, айтылған іс-әрекет баяндауыш арқылы үш жаққа бірдей ортақ ұғымда жұмсалатын сөйлемдер жақсыз сөйлемдер болады» [3, с. 207] деген анықтама берілген. Және оларды «белгісіз жақты сөйлем» (баяндауышы III жақтық жалғауда келіп, іс-әрекет иесі кім екені белгісіз болатын сөйлемдер); «жалпылама жақты сөйлем» (баяндауышы II жақтық жалғауда келіп, мағынасы үш жаққа бірдей ортақ болып келетін сөйлемдер) деген терминдер қолданылды. Ғалым Ғ.Мадина болса бұлардың мағынасында айтарлықтай айырмашылық жоқ, сондықтан оларды «белгісіз жақты сөйлем» деп атайды. Басқаша айтқанда, «жақсыз сөйлем» деген формальды атау болғанымен, оларды түрлерге ажыратуда жақтылық категориясына жетелейтіндігін аңғарамыз. Соңғы кезде жарық көрген қазақ тілінің грамматикасында мынадай топтасыру бар: «Бір негізді сөйлемдер, ондағы субъект мәнінің берілісіне қарай: белгілі жақты;

жалпылама жақты; белгісіз жақты; жанама жақты («жақсыз»). [4, с. 679]. Алайдабір құрамды сөйлемнің бәрі жақсыз сөйлем емес немесе жақты сөйлем бола тұра бір құрамды болуы мүмкін және оның екінші бас мүшесін түркі тілдерінің жақсы дамыған жақтылық (жақтылық етістікке ғана тән емес, есім сөздерді де тұлғаландыра алатындығына байланысты) категориясының көмегімен оңай қалпына келтіруге болады. Мысалы, *Мен/бен ұстазбын (устазум, устазума)* т.с.с. сөйлемдердің бастауышсыз келуі (ұстазбын, устазум, устазума) екі құрамды сөйлемдердің бір құрамды сөйлемге трансформацияланған түрі екендігін көреміз. Тіл бірліктерінің бұлай жұмсалуды жақсыз сөйлемдердің тілдік үнемділік, тілдік прагматикалық ерекшелік, халықтың тілдегі ділдік көрінісін танытады. Түркі тілдерінде жақсыз сөйлем жөніндегі зерттеулерді жалпылай келгенде, аталмыш сөйлемдер негізгі екі бас мүшенің бірінің түсіп қалуынан немесе белгілі бір сөйлеу жағдаяттарына байланысты бас мүшелерді қажет етпейтіндіктен пайда болған бір құрамды сөйлемдер ретінде түсіндірілетіндігі байқалады.

Моңғол ғалымдарының пікірінше, «Жалпы тіл білімінде жақсыз сөйлемде бастауышы жоқ, бастауышы болуы да мүмкін емес деген жалпылама анықтама бар. Бірақ бұл анықтаманы сол тілдің өзіндік ерекшелігіне сай түсіну керек, себебі моңғол тілінде баяндауыш жақтық көрсеткішсіз тұлғаланатындықтан, іс-әрекеттің субъектісіз, грамматикалық бастауышсыз болуы» [5, с. 37-38] екі құрамды сөйлемдерге де тән болып келеді. Сондай-ақ, моңғол ғалымдары *белгілі жақты* (тодорхой эзэн биет), *белгісіз жақты* (тодорхойгүй эзэн биет), *жалпылама жақты* (ерөнхий эзэн биет) дегенді логикалық ыңғайдағы пайымдау деп қабылдайтындықтан, бір құрамды сөйлемдерді етістік негізді *жақсыз сөйлем*, есім негізді *атаулы сөйлем* және *есім мен етістіктің бірігуінен жасалған бір құрамды сөйлем* деген үш түрге бөліп қарастырады. Сонымен қатар моңғол тілінде есім және етістік тобы бірігіп жасалған бір құрамды сөйлемдер бар, бұларды оқыту практикасында астын үш сызықпен сызып көрсетеді. Мәселен, *Намаршиев* деген сөйлем *күз келгендей сипатқа ену, күз жайлы болды* деген тәрізді мағынада қолданылады. Сөйлемнің құрамында субъект те, предикат та бар, сонымен қатар олар сөйлеушінің пікірін де білдіріп тұр. Дәлірек айтсақ, мұндай сөйлемдерді бір жағынан, Жаңбыр көп жауды деген екі негізді сөйлем ретінде де құруға болады, ал екінші жағынан сөйлеуші жаңбырдың көп жауғанына, іс-әрекеттің көпке созылғанына маңыз бере сөйлегендіктен, олай құруға болмайды. Сондықтан моңғол грамматистері сөйлемнің екі бас мүшесі бірігіп көрініс тапқан мұндай сөйлемдерді жеке типтегі бір құрамды сөйлемдер ретінде таниды. Қазақ тілінің деректерінде де құрамында субъектісі де, предикаты да бар, онымен қоса сөйлеушінің пікірін де өз бойына сіңіріп тұратын сөйлемдер бар деуге болатын сияқты және олар моңғол тіліне қарағанда өте көп. Айталық, *Сен сағына бересің* деген сөйлемді *Сенің-ақ сағына беретінің-ай!* *Сенің сағынғышың-ай!* деп атаулы сөйлем ретінде құруға болумен қатар *Сағынғышың* деп те айту тілімізге жат емес. Біздің ойымызша, бұлар – есім және етістік тобы бірігіп жасалған бір құрамды сөйлемнің ерекше түрі. Мысалы: *Ей, қыз, соқырмысың! Көзіңе қарасаңшы. (О.Б.) Хүүе, охион, сохор юм уу, чи! Нүдэндээ хараач.*

Түркі тілдері моңғол тілдеріне қарағанда жақтылық категориясы жақсы дамуымен ерекшеленеді. Жоғарыда айтып өткеніміздей, түркологияда «жақсыз сөйлем» ұғымы орыс тіліндегі жақсыз етістіктердің болуына байланысты оның түркі тілдерінде бар-жоғын іздестіруден басталып, сан алуан пікірлер айтылғанымен, түбегейлі шешімін тапты деуге болмайды. Түркі тілдері орыс тілі тәрізді номинативтік типтес тілдерге жатқызылғанымен, жақтылық категориясы бойынша біршама ұқсастықтар бола тұра, шын мәнінде қандай құралымдарды «жақсыз сөйлем» ретінде қабылдауда бірізділік байқалмайды. Жақсыз сөйлемдерді топтастыру және құрылымдық-типологиялық белгілерін анықтаудағы қиыншылық мына жағдайларға байланысты болып келеді: 1) «жақсыз сөйлем» деген терминнің кез келген тілдің табиғи заңдылықтарына келе бермейтіндігіне; 2) бұл категорияның халықтың философиялық дүниетанымы, логикалық ойлау қалыптары, менталитеті, прагматикалық сөз қолданысы тәрізді экстралингвистикалық құбылыстарға да қатысты екендігіне. Түркі-моңғол тілдерінің деректерін талдай отырып (мақаламыздың көлемі көтермейтіндіктен, мұнда тек қорытындымызды еске саламыз), мысалға алынған сөйлемдерді жақтылық тұрғысынан саралайтын болсақ, бастауышы атау септігімен тұлғаланбағанымен, негізінен, істі атқарушы логикалық тұрғыдан *кімнің* немесе *кімге* деген сұрақтарға жауап беріп, олардың жағы сөйлем құрамындағы тәуелдік жалғауларының тұлғасынан аңғарылып тұрады. М. Балақаев мұндай көріністі «субъектінің активтенуі» деп атайды. «Если в предложении обнаружено несоответствие логического субъекта с грамматическим подлежащим, то это прежде всего результат переразложения старых грамматических восприятия... с одной стороны, переосмысливаются как пассивные элементы предложения, с другой – происходят процесс активизация грамматически пассивного субъекта» [6, с. 53] Біздің ойымызша, мәселе субъектінің активтенуінде емес, сөйлеушінің өз көзқарасын, мақсат, мүддесін, айтатын ақпаратты мәнгерлеп жеткізу үшін стилистикалық амал-тәсілдерді ұтымды қолдану арқылы модальдік реңк беруге ұмтылушылыққа байланысты түркі тілдерінде шартты түрде болса да, «жақсыз сөйлем» категориясы қалыптасқан. Оған дәлел ретінде мұндай сөйлемдердің баяндауыштарының көбінесе модаль сөздерден немесе басқа сөз таптарының модаль мәнде жұмсалуды және олардың құрамында тәуелдік формасының болуын айтуға болады. Сонымен бірге түркі тілдері құрылымы басқа тілдермен, мысалы, орыс тілімен көп жылдар бойы аралас-құралас болуының нәтижесінде кейбір синтаксистік құрылымдар тұтастай калька ретінде енуі де сөз болып отырған сөйлемдердің қалыптасуына әсерін тигізуде. Айталық, «Утверждено Министерством образования и науки» деген сөйлем қазақ тілінде «Білім және ғылым министрлігімен бекітілген» ретінде қолданыс табуда. Ал қазақ тілінің нормасы бойынша, егер баяндауыш ырықсыз етіс жұрнағымен (-ыл, іл, л) тұлғаланса, субъектіге қатыссыз, іс-әрекеттің өз бетімен орындалып жатқандығы болып табылады. Яғни, грамматикалық бастауышы бар,

атқарушы субъектісі жоқ сөйлемдер болуы керек. Мысалы, Кітап оқылды (Книга прочитано); орыс тіліндегідей кем? (кіммен?) деген сұрақ қоюға болмайды. Жоғарыда мысалға алынған сөйлем қазақ тілінің нормасына сай «Білім және ғылым министрлігі бекіткен» болуы керек. Қорыта келгенде, түркі тілдеріндегі жақсыз сөйлемдер 1-ден, сөйлемнің барлығынан дерлік субъект-предикат қатынасын іздеуден болып, логикалық тараптағы түсініктемелерге жол берілген; 2-ден, мұндай сөйлемдердің көбінесе модальдік мәнін беретіндігі ескерілмеуіне байланысты, бірде жақты, бірде жақсы сөйлем ретінде танылып келген. Ал жақты немесе кейбір ғалымдарымыздың пікірі бойынша, субъектісіз сөйлем ретінде тануға олардың баяндауыштарының құрамында тәуелдік тұлғаның болуы мүмкіндік бермейді. Бастауышы жақ тұлғасымен қиыспайтын тілдерде, мысалы, түркі тілдерімен төркіндес моңғол тілінде сөйлемнің жағын осы тәуелдік жалғауы арқылы ажыратады/ Олай болса, біздің пайымдауымызша, түркі тілдеріндегі жақсыздық ұғымы шартты ұғым болып табылады және бұл статистикалық синтаксистің емес, сөйлемді тема мен ремаға жіктейтін динамикалық синтаксистің аясында қарастырылса, аталған сөйлемдердің табиғаты тереңірек ашылар деген ойдамыз.

Әдебиеттер:

1. Сайкиев Х.М. Грамматическая категория лица и безличные глаголы //Преподавание русского языка в казахских группах вузов. Алма-Ата, 1972. – 125 б.
2. Сәдуақасов Ж. Белгісіз және жалпылама жақты сөйлемдер.//Қазақ тілі мен әдебиеті. №3, 1996.
3. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Алматы: Білім, 2004. – 224 б.
4. Қазақграмматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. Астана, 2002. – 784 б.
5. Пүрэв-Очир Б., Мөнх-Амгалан Ю., Гулираанз З. Монгол хэлний энгийн өгүүлбэр, эхийн онол практикийн зарим асуудал. УБ., 1995. – 153 с.
6. Балақаев М. Б. Қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1987. – 272 б.

Людмила Байдак
(Суми, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ ГРАМАТИЦІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ СТУДЕНТІВ НЕЛІНГВІСТИЧНИХ ВНЗ

Проблема навчання граматичному аспекту іноземної мови завжди була в центрі уваги психологів, методистів та викладачів. Особливої гостроти вона набуває при навчанні іноземній мові у вищому навчальному закладі, де відбувається перехід на якісно вищий рівень її володіння. На жаль, доводиться визнати, що значна кількість студентів, які приходять після школи на навчання до закладів вищої освіти, мають досить низький рівень знань з іноземної мови. Це стосується як словникового запасу, так і граматичних умінь та навичок. Студенти роблять помилки у вживанні багатьох граматичних структур, що свідчить про реальні труднощі в оволодінні граматичними формами. Несформованість граматичних навичок стає серйозною перепорою у формуванні комунікативної компетенції. Адже саме знання граматики є тією базою, без якої неможливе повноцінне використання мови як засобу спілкування.

Сучасна іншомовна освіта спрямована на навчання студентів граматично-правильній мові через комунікацію, тобто на вивчення граматики у процесі комунікативної діяльності, а не через заучування правил, необхідних для побудови висловлювання. У зв'язку з цим доцільно звернути особливу увагу на граматику та її роль при навчанні іноземній мові у нелінгвістичному виші. Граматика – це один із найважливіших аспектів вивчення мови, оскільки повноцінна комунікація не може відбуватися в умовах відсутності граматичної основи.

Досвід викладання іноземної мови показує, що в той час, як рівень мотивації студентів до засвоєння лексичного матеріалу в основному досить високий, інтерес до вивчення граматичних форм та явищ, як правило, залишається низьким. Крім того, викладачам іноземної мови у виші доводиться стикатися з протиріччям, коли вимоги до рівня володіння іноземною мовою постійно зростають, а кількість аудиторних годин зменшується, що не сприяє ефективному засвоєнню граматичних форм та явищ.

Для організації успішного навчання граматики іноземної мови у нелінгвістичному виші необхідно вирішити такі методичні задачі:

- 1) скласти граматичний мінімум, необхідний для оволодіння різними видами мовленнєвої діяльності;
- 2) розробити методику ознайомлення з граматичними явищами;
- 3) визначити прийоми формування граматичних навичок.

Грамматичний мінімум, як відомо, поділяється на активний, до якого включаються граматичні явища, які необхідні для продуктивних видів мовленнєвої діяльності, і пасивний, до якого належать граматичні форми, які більш характерні для письмового мовлення, та ті, які студенти мають розуміти у процесі читання та аудіювання. Для вираження власних думок іноземною мовою студент має оволодіти тими граматичними структурами, які входять до активного граматичного мінімуму. Але щоб сприймати і розуміти думки інших людей, необхідно володіти, як активним, так і пасивним граматичним мінімумом.

Обсяг граматичного матеріалу для репродуктивного використання в усному мовленні не повинен, на нашу думку, суттєво перевищувати той, що був передбачений шкільною програмою. Основна увага у

вищому навчальному закладі спрямовується на автоматизацію навичок вживання цих граматичних механізмів у новому професійно-орієнтованому контексті.

Щодо обсягу рецептивних граматичних навичок, які реалізуються у процесі читання текстів, у тому числі й текстів фахового спрямування, тут ситуація відмінна. Студенти нефілологічних спеціальностей повинні засвоїти нові для них граматичні явища (складні випадки вживання пасивного стану, неособові форми дієслова та звороти з ними тощо), які характерні для наукового стилю.

Особливістю навчання рецептивної граматики у нелінгвістичному виші є й те, що навіть ті явища, які студент вивчав у школі, йому доводиться розпізнавати у зовсім інших контекстах та ситуаціях. Спрямованість навчання на розуміння та вилучення інформації з автентичних текстів фахового спрямування є визначальним чинником відбору граматичного матеріалу для засвоєння.

Початковий етап навчання у нелінгвістичному виші є етапом узагальнення та систематизації мовного матеріалу. В основі навчального процесу на цьому етапі повинне бути ретельно сплановане повторення, ефективність якого значним чином забезпечується тим, що воно дозволяє:

- 1) висунути на передній план суттєве, головне у повторюваному матеріалі;
- 2) пов'язати між собою окремі частини матеріалу, систематизуючи знання;
- 3) розглядати представлений матеріал під новим кутом та розширювати його за рахунок нових даних.

Оскільки основною метою навчання іноземної мови студентів закладів вищої освіти є набуття ними комунікативних компетенцій, то зусилля повинні спрямовуватися не стільки на засвоєння певного обсягу знань, скільки на здобуття відповідних умінь та навичок використання цих знань у мовленнєвій діяльності. Іноземна мова необхідна сучасному спеціалісту як засіб комунікації у професійному середовищі. Тож навчання граматиці повинно відбуватися через комунікацію. Студенту важливо знати, яка з багатьох вивчених ним граматичних форм буде найточніше передавати зміст висловлювання. Вибір граматичних структур визначається не лише принципами сполучуваності слів та послідовності їх вживання, але й формою комунікації (письмовою чи усною), ситуацією комунікативного акту, намірами того, хто говорить, характеристиками адресата. Таким чином те, що сказано, буде значним чином визначатися тим, як саме це сказано [1].

Навчаючи граматиці іноземної мови, варто дотримуватися певних методичних принципів, а саме:

- 1) введення граматичного матеріалу повинно відбуватися дозовано та поступово, формуючи цілісну систему;
- 2) пояснення повинні бути стислі та чіткі;
- 3) порівняння граматичних структур рідної мови та мови, яка вивчається, може сприяти комплексному сприйняттю граматичної системи цієї мови.

У сучасній методиці викладання іноземних мов популярними є два основні підходи до навчання граматиці: дедуктивний та індуктивний. При дедуктивному підході спершу презентується граматичне правило, а потім на його основі продукується мова (викладач презентує правило). При індуктивному підході правило виводиться самими студентами на основі виконання запропонованих викладачем завдань (студенти формулюють правило самостійно). Обидва підходи мають свої переваги та недоліки. Дедуктивний метод заощаджує час, надаючи можливість приділити більше уваги відпрацюванню презентованої граматичної структури через систему різних вправ. Тож такий підхід варто використовувати для студентів з нижчим рівнем знань та в умовах, коли на вивчення дисципліни «Іноземна мова» виділяється незначний обсяг часу. Індуктивний підхід буде ефективнішим для роботи зі студентами, які вже мають певну сформовану мовну базу, спонукаючи їх до спостережень, аналізу та формулюванню власних висновків.

Іноземна мова належить до дисциплін, якими студент опановує шляхом активної мовленнєвої діяльності (говоріння, слухання, читання та письмо). Тож організація граматичного матеріалу відіграє суттєву роль, визначаючи ступінь успішності роботи над різними видами мовленнєвої діяльності з урахуванням їх граматичної складової.

У роботі над граматичним матеріалом можна виділити три етапи, а саме:

- 1) орієнтовно-підготовчий – студенти знайомляться з новим мовним матеріалом (граматичним, лексичним, фонетичним, що подається в ситуації або контексті) і виконують окремі мовленнєві (в окремих випадках – мовні) дії за зразком або правилом;
- 2) стереотипно-ситуативний, або стандартизуючий – автоматизація дій студентів з новим мовним матеріалом в аналогічних ситуаціях мовлення, переважно на рівні фрази/речення, в окремих випадках – слова або словосполучення;
- 3) варіативно-ситуативний – подальша автоматизація дій студентів з мовленнєвими матеріалами на рівні надфразової єдності [2].

Навчання граматиці на основі комунікативного методу навчання іноземній мові передбачає використання лише автентичних матеріалів, які виключають «штучні» приклади та абстрактні мовленнєві ситуації. Лексичний матеріал, на основі якого вивчається грамика, повинен бути вже знайомим студентам, що не допустить виникнення додаткових складностей у засвоєнні граматичних структур. Крім того, лексика має бути актуальною, стимулюючи студентів до комунікації. Варто також наголосити, що будь-яке граматичне явище повинно розглядатися з точки зору форми, змісту та функції, тобто в аспекті взаємозв'язку зовнішньої структури з ідеєю, яку вона несе, та можливими способами її реалізації в

конкретній мовленнєвій ситуації. Ще однією суттєвою умовою реалізації комунікативного підходу до викладання граматики є відпрацювання набутої навички в усіх видах мовленнєвої діяльності: студент повинен навчитися «чути» граматичну структуру, «впізнавати» її в тексті та відтворювати в усному та письмовому мовленні.

Завдяки виконанню комунікативно-спрямованих завдань студенти вчаться застосовувати вивчений граматичний матеріал на практиці та інтегрують його до мови у вигляді питань, пояснень, розповідей. Навчання граматиці на основі комунікативного підходу можна застосовувати на різних етапах навчання іноземній мові, включаючи початковий. Існують різні види контролю, проте найефективнішим, як свідчить аналіз, є зворотній зв'язок, який повинен відбуватися на кожному занятті, а не лише у підсумкових тестах та виконанні домашніх завдань. Саме комунікативні вправи забезпечують такий зв'язок та допомагають виконувати функцію контролю.

Таким чином, навчання граматиці у взаємозв'язку з різними видами мовленнєвої діяльності підвищує рівень володіння іноземною мовою, сприяє розвитку мовної компетенції, а отже покращує якість комунікації. Викладач може використовувати різні способи навчання граматиці, вибір залежить від рівня підготовки студентів та їх лінгвістичних здібностей, цілей навчання, складності граматичного матеріалу та обсягу відведеного на вивчення мови часу.

Література:

1. Стрельникова А. Б. Коммуникативная грамматика английского языка: методы преподавания в техническом вузе // Молодой ученый. 2015. № 8. С. 1041.
2. Тригуб І. П. Формування граматичної компетенції у студентів немовних спеціальностей ВНЗ у процесі вивчення англійської мови / І. П. Тригуб // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. - 2014. - Вип. 10(2). - С. 74-77. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_filol_2014_10\(2\)_22](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_filol_2014_10(2)_22).

Клара Баратова
(Карши, Узбекистан)

АКТУАЛЬНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРКМЧП НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В данной статье говорится о технологии РКМЧП, которая занимает особое место в методике преподавания иностранного языка и представляет собой целостную систему, формирующую умения и навыки в процессе чтения и письма. РКМЧП предлагает систему конкретных методических приемов, которые могут быть успешно использованы и на уроках.

Стандарты для средней общеобразовательной школы предъявляют новые требования к системе образования в целом, и специфике преподавания иностранного языка в частности: преодоления репродуктивного стиля обучения и перехода к новой образовательной парадигме, обеспечивающей познавательную активность и самостоятельность мышления учащихся. Это стратегическое направление модернизации образования.

Технология РКМЧП занимает особое место в методике преподавания иностранного языка: представляет собой целостную систему, формирующую умения и навыки в процессе чтения и письма. Ее специфика основана на закономерностях взаимодействия личности и информации. Фазы этой технологии («Вызов», «Осмысление», «Рефлексия») обеспечены разнообразными визуальными формами и стратегиями работы с текстом, организации дискуссий и реализацией проектов. Стратегия технологии позволяет проводить обучение на основе принципов сотрудничества, совместного планирования и осмысленности.

Тем не менее, несмотря на то, что методом демонстрации процесса мышления в этой технологии является графическая организация материала, а особой популярностью пользуется прием составления кластера, мы практически не имеем работ, которые бы детально рассматривали проблему реализации этого приема на уроке русского языка, а также касались теории и практики обучения школьников приему составления кластеров на уроках иностранного языка.

«Критическое мышление — это мышление открытое, рефлексивное, не принимающее догм, развивающееся путем налаживания новой информации на жизненный личный опыт»

«Критическое мышление — это вид интеллектуальной деятельности, который характеризуется высоким уровнем восприятия, понимания, объективности подхода к окружающему его информационному полю»

«Технология (от греческого *techne* — искусство, мастерство, умения и логия — наука) — совокупность приемов и способов получения, обработки и переработки сырья, материалов. Педагогическая технология — это исследования с целью выявить принципы и разработать приемы оптимизации образовательного процесса путем анализа факторов, повышающих образовательную эффективность, посредством оценки применяемых методов»

Технология РКМЧП представляет собой целостную систему, формирующую умения и навыки работы с информацией в процессе чтения и письма. Ее специфика основана на закономерностях

взаимодействия личности и информации». Она направлена на освоение базовых навыков открытого информационного пространства, развитие качеств гражданина открытого общества, включенного в межкультурное взаимодействие. Технология открыта для решения большого спектра проблем в образовательной сфере.

Технология РКМП разработана в конце XX века в США. Авторами ее являются Темпл, Стил, Мередит. В ней синтезированы идеи и методы коллективных и групповых способов обучения, а также сотрудничества, развивающего обучения; она является общепедагогической, надпредметной, открытой к диалогу с другими педагогическими подходами и технологиями, ориентированными на решение актуальных образовательных и воспитательных задач. Можно активно применять её и на уроке иностранного языка.

Данная технология предполагает, что целью образования является не объем знаний или количество сведений по русскому языку, а то, как ученик способен этой информацией управлять. Знание должно конструироваться в процессе обучения, а не присваиваться в «готовом» виде. Коммуникативно-деятельный принцип обучения предусматривает диалоговый, интерактивный режим занятий, совместный поиск решения проблем, а также «партнерские» отношения между педагогом и обучаемыми.

Задача педагога на уроках иностранного языка научить школьников выделять причинно-следственные связи, рассматривать новые идеи и знания в контексте уже имеющихся, отвергать ненужную или неверную информацию, понимать, как различные части информации связаны между собой, выделять ошибки в рассуждениях, делать вывод о том, чьи конкретно ценностные ориентации, интересы, идейные установки отражают текст или говорящий человек, избегать категоричности в утверждениях, быть честным в своих рассуждениях, определять ложные стереотипы, ведущие к неправильным выводам, выявлять предвзятые отношение, мнение и суждение, уметь отличать факт, который всегда можно проверить, от предположения и личного мнения, подвергать сомнению логическую непоследовательность устной или письменной речи, отделять главное от существенного в тексте или в речи и уметь акцентировать на первом.

Для решения этой задачи важно сформировать на уроке иностранного языка культуру чтения учащегося. Ребенок должен быть способен ориентироваться в источниках информации, пользоваться разными стратегиями чтения, адекватно понимать прочитанное, сортировать информацию с точки зрения ее важности, «отсеивать» второстепенную, критически оценивать новые знания, делать выводы и обобщения.

Учащийся также должен быть в состоянии организовать свою деятельность, проявлять самостоятельную поисковую творческую активности, заниматься самообразованием.

РКМП предлагает систему конкретных методических приемов, которые могут быть успешно использованы и на уроках иностранного языка.

В основу технологи положен базовый дидактический цикл, состоящий из трех этапов (стадий) - «Вызов», «Осмысление», «Реакция», — каждый из которых имеет свои цели и задачи, а также набор характерных приемов, направленных сначала на активизацию исследовательской, творческой деятельности, а потом на осмысление и обобщение приобретенных знаний. Фазы этой технологии обеспечены разнообразными визуальными формами и стратегиями работы с текстом, организации дискуссий и реализацией проектов.

На стадии «Вызова» у учащихся активизируются имевшиеся ранее знания, пробуждается интерес к теме, определяются цели изучения предстоящего учебного материала.

На данной стадии использую следующие методические приёмы: корзина идей, рассказ-предположение по ключевым словам, графическая систематизация материала: кластеры, таблицы, верные и неверные утверждения.

В фазе «Осмысление» («Осмысление нового материала») происходит непосредственная направленная работа школьника с текстом. Этот этап содержательный. Процесс чтения всегда сопровождается действиями ученика (маркировка, составление таблиц, ведение дневника), которые позволяют отслеживать собственное понимание. При этом понятие «текст» трактуется весьма широко: это и письменный текст, и речь преподавателя, и видеоматериал.

Здесь уместно применять такие приёмы, как чтение текста методом ИНСЕРТ, чтение с остановками, таблицы вопросов, взаимоопрос.

Инсерт — это прием такой маркировки текста, когда учащиеся значками отмечают на полях то, что известно, что противоречит их представлениям, что является интересным и неожиданным, а также то, о чем хочется узнать более подробно. Маркировка текста производится с помощью специальных значков:

- « ! » — я это знал;
- « + » — новое для меня;
- « - » — вызывает у меня сомнение;
- « ? » — вопрос;

В ходе знакомства с материалами учебника или заранее подготовленного материала предлагается по ходу чтения ставить на полях значки. Учащиеся должны отразить свое представление об информации в целом. Таким образом, обеспечивается вдумчивое, внимательное чтение. Условные значки помогают работать с материалом более внимательно, превращают чтение в увлекательное путешествие, становятся помощниками в запоминании материала.

Прием ИНСЕРТ делает зримым процесс накопления информации, путь от «старого» знания к «новому».

Многие приёмы, использованные на стадиях вызова и осмысления, логически переходят в стадию «Размышление», или «Рефлексия», «Реакция». На этом этапе ученик формирует личностное отношение к тексту и фиксирует его либо с помощью собственного текста, либо своей позиции в дискуссии. Активное переосмысление собственных представлений с учетом вновь приобретенных знаний происходит именно на этой стадии дидактического цикла. Парная мозговая атака, возвращение к ключевым терминам, кластерам, создание синквейна, эссе, мини-сочинений — всё это даёт возможность учащимся самореализоваться в рамках изученной темы.

«Синквейн — это стихотворение, состоящее из пяти строк, написанное по особым правилам. Схема составления синквейна выглядит следующим образом: в первой строке заявляется тема или предмет (одно существительное); во второй дается описание предмета (два прилагательных или причастия); в третьей, состоящее из трех глаголов, характеризуются действия предмета; в четвертой строке приводится фраза обычно из четырех значимых слов, выражающая отношение автора к предмету; в пятой строке — синоним, обобщающий или расширяющий смысл темы или предмета (одно слово)».

Синквейн — быстрый, но мощный инструмент для рефлексии, поскольку он дает возможность резюмировать информацию, излагать сложные идеи, чувства и представления в нескольких словах. Это также и способ творческого самовыражения.

Таким образом, анализируя основные приемы, используемые в технологии РКМЧП, выяснили, что эти приемы охватывают большее количество информации, чем при обычной письменной работе, помогает систематизировать информацию в виде заголовков смысловых блоков.

Литература:

1. Александрова О. А. Проблема воспитания речевой (коммуникативной) культуры в процессе обучения русскому языку. // Русский язык. – 2006.
2. Алексеев Н. А. Понятие личностно ориентированного обучения. // Завуч. – 2009. – № 3.
3. Выготский Л. С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 2011.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь. – М.: Педагогика, 2008.

Оксана Березняк
(Суми, Україна)

СУЧАСНЕ ПОЛОЖЕННЯ АВСТРИЙСЬКОГО ВАРІАНТА НІМЕЦЬКОЇ МОВИ В АВСТРІЇ

Офіційною мовою як в Німеччині, так і в Австрії є німецька, єдина мова, яка має, значні відмінності у лексиці, фонетиці, морфології та граматиці. Розмовна і офіційна мова австрійців істотно відрізняється від офіційної німецької мови Німеччини. Розмовні австрійські діалекти близькі баварському діалекту Німеччини і німецькій мові Швейцарії. Австрійці говорять як на літературній мові, так і на діалекті. На Hochdeutsch вони говорять в «офіційних» ситуаціях: у ЗМІ, в суспільних місцях і з іноземцями, а на діалект корінні австрійці переходять в неформальному спілкуванні. Як австрійці, так і німці твердо переконані, що саме вони говорять на тій мові, яку можна вважати німецькою. Так, багато австрійців вважають – на думку експертів, абсолютно марно, – що говорять на власній мові – «австрійському німецькому». Ця мова, що вважається стандартом між Інсбруком і Віднем, лише деякими виразами, словами і зворотами відрізняється від того, на якому говорять в більшій частині Німеччини, хоча регіональні відмінності там теж досить великі. У Австрії можна наткнутися на певну кількість місцевих, «типово австрійських слів», що зазвичай відносяться до сфери їди і напоїв: булочка для німця - «Brötchen», а для австрійця - «Semmel», варення для одних - «Marmelade», для інших - «Konfitüre». Окрім цього, існує безліч слів для позначення блюд місцевої австрійської кухні. Взагалі ж в словниках австрійської мови зібрано 12-15 тисяч слів [1, с. 21].

Поняття «німецька мова» має деякі варіації, наприклад: Hochdeutsch – літературна німецька мова, österreichisches Deutsch – німецька мова, яка є в ужитку в Австрії, Schwiizerdütsch – швейцарський варіант німецької мови. Саме на питання, що розуміється під поняттям, наприклад, «österreichisches Deutsch» можна отримати різноманітні, зовсім незрозумілі відповіді, навіть, від австрійців.

Щоб поставити усі крапки над «і», повернемося до історії. Поняття «австрійський німецький» є досить молодим. Австрія завжди була носієм німецької мови і пов'язано це, в першу чергу, з її географічним положенням. У середньовіччя центр розвитку німецької мови знаходився на півдні Німеччини, лише в 19 сторіччі він пересунувся на північ. Тобто виникнення та розвиток австрійського німецького ніяк не можна порівнювати з американським або австралійським варіантом англійської мови, бо виникнення останніх було пов'язано з колоніальною політикою Англії. Навіть в 19 сторіччі не йшлося про «австрійській німецький», це мовне явище розглядалось лише як діалект.

Лише у другій половині 19 сторіччя, коли загострилось питання про «велике німецьке» або «мале німецьке рішення» і Австрія, нарешті, вийшла зі складу Німецького Рейху, на державному рівні повернулись до питання про визнання австрійської німецької мови. Тоді проявились чіткі риси саме

австрійського німецького, насамперед, в сферах управління, громадського життя, в гастрономії та сільському господарстві. Але в той час ніхто не обговорював теоретичне підґрунтя цих відмінностей, які назвали австріцизмами. Не існувало жодної класифікації або їх описання. Багато жителів Австро-Угорської імперії поставились досить критично до вживання австріцизмів, навіть, вважали їх за помилку. За часів першої республіки люди з ностальгією до мови та культури часів монархії поширювали вживання австрійського німецького варіанта, але період націонал-соціалізму з приєднанням Австрії до Німецького Рейху залишив свої «мовні сліди», в першу чергу, в політично-управлінській лексиці, в лексиці громадського порядку та військових. Як протест почалося віддалення від Німеччини, яке, насамперед, відчувалося та розвивалося у мові [2, с. 2].

Наприклад, в шкільних атестатах замість предмета «німецька мова» (Deutsch), писалось «мова викладання» (Unterrichtssprache). (Але треба додати, що предмет «рідна мова» позначався як «мова викладання» (Unterrichtssprache) ще за часів монархії, коли в різних частинах великої імперії викладання у школах дійсно велось різними мовами (не тільки німецькою). Але під час Австрії у складі Німеччини мова викладання була тільки німецька і таке формулювання підкреслює антинімецький настрій.

У 1951 році було створено «das österreichische Wörterbuch» (австрійський словник). Противники процесу розвитку австрійського мовного варіанта протестували проти внесення до словника більшості розмовних та діалектних слів, насамперед, зі східноавстрійського діалекту. Питання про стандартну мову та діалект було центральною темою дискусій під час створення словника. «Австрійський словник» створювався, в першу чергу, як довідник для шкіл, ВНЗ, державного адміністративного апарату. За кожний австріцизм у словнику йшла боротьба, тому що на той час не була визначена різниця між «австріцизмом» та словом з діалекту або розмовного варіанта. Тому словник в своїй першій редакції вийшов досить бідним та необ'ємним. До 90-х років він не набув популярності серед тих верств населення, для яких його створювали. У 90-ті роки 20 сторіччя словник було перероблено, наповнено лексично, став в один ряд з відомим словником Duden.

Після підписання договору у 1955 році в суспільстві почали обговорювати такі питання, чи є австрійці єдиною нацією, що вони розуміють під поняттям «національне», наприклад, свято або традиції. Старше покоління розуміє під поняттям «нація» спільний народ, або спільне етнічне походження. Думка більш молодого покоління базується на західноєвропейському розумінні нації, та означає сукупність людей, об'єднаних загальною волею побудувати державу, незалежно від їх етнічного походження. При цьому самостійна мова – це лише важливий елемент державної незалежності. Проїшло досить багато часу, поки австрійський німецький варіант став темою для дослідників. У 1969 році видавництво Duden вперше видає довідник «Як говорять в Австрії?», який постійно доповнюється, переробляється та активно використовується й до цього часу. Вирішальний імпульс для германістів-дослідників надійшов з англосакського простору, де вже давно досліджували такі мовні явища, як американська англійська або бразильська португальська. Лише у 1990 році вперше були ініційовані дослідницькі проекти, наприклад, «Словник варіантів німецької мови», в якому німецька мова в Німеччині, Австрії та Швейцарії представлені як рівноправні варіанти німецької мови.

Що стосується австрійських мовних науковців, то вони дотримуються різних точок зору в питанні австрійського німецького. Одна група виступає за повну незалежність австрійського німецького та за надання йому статусу самостійної мови. Представники протилежної групи вважають, що кордон держави не є кордоном для мови, і не можна припинити процес мовної інтеграції. Десь посередині існує точка зору, що австрійський німецький утворює в межах стандартної німецької мови свій незалежний австрійський варіант німецької мови [3, с. 79]. Протиставлення австрійської «мови», як самостійної, німецький суперечить будь-якому лінгвістичному аналізу, з іншого боку, та канцелярська німецька мова, яку запровадила Марія-Терезія, суттєво відрізняється від тієї мови, якою користуються жителі Австрії. Ці відмінності увійшли і в освіту, і в медіа-засоби, тобто їх вже не можна просто ігнорувати.

Щоб якось позначити австрійський німецький, зупинимось на деяких часто вживаних термінах: різновид мови, регіональне поширення мови. Ми маємо справу з «національним різновидом» німецької мови. «Національний різновид» - це дійсна в межах однієї держави форма мови всередині більшої мовної території. Разом з загальнонаціональним різновидом існують ще регіональні різновиди. Вони дійсні в окремих частинах однієї держави (наприклад, східноавстрійський, північнонімецький різновиди) або за межами кордонів, у сусідніх регіонах двох країн (наприклад, в частині Австрії та Баварії або в сусідніх регіонах Австрії та Швейцарії).

Коли йдеться про німецьку мову в Австрії, то маються на увазі усі прояви мови в Австрії (від діалектів, розмовної мови, жаргону, професійної мови до стандартного німецького). Під поняттям «австрійська стандартна німецька мова» (österreichisches Standarddeutsch) розуміється стандартний різновид німецької мови в Австрії [4, с. 3].

І хоча усі ці термінологічні та теоретичні викладки є досить важливими, вони ніяк не стосуються практичного викладання мови та дидактики мови. Можна відкрито позначити австрійську німецьку мову як стандартна німецька, яка поширена в Австрії. Повне розмежування, якого вимагають деякі австрійські філологи-патріоти, є неможливим за сучасних умов інтеркультурного співіснування, членства в ЄС, вільного доступу до іноземних медіа засобів та соціальних мереж. Останнім часом ситуація суттєво змінилась. Вживаючи поняття «різновид», ми не стільки проводимо межу, скільки надаємо більше шансів для збагачення та поширення цього різновиду. Варіанти (мовні одиниці), які приходять з Німеччини, не

треба сприймати як загрозу, а краще креативно інтегрувати цю одиницю у власну мову (мовлення). На сьогоднішній день більш важливим є власний внутрішньо австрійський мовний розподіл.

Загроза австрійському німецькому іде не ззовні, по-перше вона полягає у відношенні до діалекту. З одного боку, ми маємо «епоху відродження» щодо вживання діалектів, що зазвичай, є позитивною тенденцією, але тим самим поширюється відмінність та відмова від стандартного німецького варіанта. З іншого боку, діалект сприймається як штучна мова, яку вживають на телебаченні, австрійський варіант «експлуатується» журналістами та коміками для того, щоб і Австрії, і в Німеччині за допомогою такої карикатурної мови розважати людей але, насправді, ніхто ним не розмовляє.

В тому, що більшість німців сприймає австрійський варіант німецької мови як діалект, винні самі австрійці, які поширюють цю думку. І це впливає не тільки на ступінь довіри до австрійського німецького як мови, але поширюється й на науку, освіту та економіку Австрії. Ця тенденція пішла з однієї книжки, яку розповсюджували на книжковому ярмарку у Франкфурті у 1995 році, в якій були переважно діалектні та розмовні курйози та грубості та яка була презентована як «австрійська» книжка. До цих пір ці книжки роздають по всьому світові, навіть, на офіційному рівні, як зразок типового «австрійського німецького». Звичайно, це дуже цікава книга, в якій представлена вся краса та багатство мови різних верств населення Австрії, але не можна забувати, що для суспільних дискусій та ділового мовлення треба вживати відповідну форму мови.

З метою зберегти та захистити австрійський варіант німецької мови було створено «Товариство австрійської німецької мови» („Gesellschaft für Österreichisches Deutsch“ (GSÖD). Це об'єднання науковців сприяє поширенню австрійського варіанта в країні, вони намагаються діяти не через заборону, а шляхом популяризації, надання консультацій та організації мовних заходів [5, с. 43].

Австрійські школи також виявилися в зоні уваги дослідників австрійського варіанту. Поряд із стандартним австрійським варіантом як і вчителями, так і учнями активно використовується розмовний варіант і діалект. Результати цього дослідження були представлені авторами проекту Рудольфом де Силья і Юттой Рансмайер під час конференції "Deutsch in Österreich" у університеті м. Відень. Метою цього дворічного проекту було дослідити роль австрійського варіанта німецької мови (österreichisches Standarddeutsch) та його варіації (Umgangssprache, Dialekt) в навчальному процесі. Як показали результати дослідження всі три варіації дуже важливі і активно використовуються у всіх регіонах Австрії, окрім Землі Форарльберг, де розмовний варіант майже не використовується. До речі, схожа ситуація спостерігається і в Швейцарії, там більшість школярів змішують між собою такі полярні форми як стандартний варіант і діалект. Під час опитування 80 % вчителів і 68 % учнів підтвердили, що австрійський варіант німецької мови існує, але більшість відноситься до нього як до не зовсім повноцінної мови. На питання "Який варіант (німецький або австрійський) вважається більш за правильне?", 54 % вчителів і 68 % учнів вибрали німецький варіант [6, с. 4].

Дослідники вважають, що більшість непорозумінь щодо мови в Австрії походить з недостатньої інформованості більшості населення. Саме поширення інформації про мову в Австрії було б найважливішим внеском у справу розвитку та оформлення австрійського німецького варіанта.

Література:

1. Домашнев А.И. Современный немецкий язык в его национальных вариантах. – Л, 1983
2. Ebner Ja. Österreichisches Deutsch – ein Klärungsversuch. Österreichisches Deutsch als Unterrichts- und Bildungssprache. Wien, 2014. С – 37-38
3. Сайт «Википедия» - ст. «Австрийский вариант немецкого языка»
4. EU-Liste der „spezifisch österreichischen Ausdrücke“: (Protokoll Nr. 10 „Über die Verwendung spezifisch österreichischer Ausdrücke der deutschen Sprache im Rahmen der Europäischen Union“)- <http://members.chello.at/heinz.pohl/EU-Liste.htm>.
5. Ransmayer Ju. Der Status des Österreichischen Deutsch an nicht-deutschsprachigen Universitäten. Frankfurt am Main, 2006.
6. Rudolf de Cillia und Jutta Ransmayr. Das österreichische Deutsch als Unterrichts- und Bildungssprache-derstandard.at/2000040591031/Wenig-Bewusstsein-fuer-oesterreichisches-Deutsch-an-Schulen.

Ірина Богів
(Рівне, Україна)

ІНТЕРАКТИВНЕ НАВЧАННЯ – ТЕХНОЛОГІЯ УСПІХУ В СУЧАСНОМУ НАВЧАННІ

Постановка проблеми. Процеси реформування національної системи освіти України вимагають оновлення й модернізації навчальних технологій і методів навчання.

Від сучасного навчального закладу вимагається запровадження нових підходів до навчання, що забезпечують розвиток комунікативних, творчих і професійних компетенцій та стимулюють потребу майбутнього фахівця у самоосвіті на основі змісту та організації навчального процесу.

На сучасному етапі перед викладачами іноземної мови гостро постає проблема пошуку шляхів підвищення пізнавального інтересу студентів до вивчення іноземної мови, зміцнення їх позитивної

мотивації в навчанні. Однією з можливостей розв'язання даної проблеми є запровадження технологій інтерактивного навчання. Тому ми вважаємо, що на сьогоднішній день проблема впровадження інтерактивних методів навчання у школі є досить **актуальною** у системі освіти.

Мета статті – обґрунтувати та дослідити поняття інтерактивного навчання та його вплив на навчальний процес під час вивчення іноземних мов.

Важливий внесок у розробку та впровадження інтерактивних методів зробили німецькі вчені на початку 90-х років, а саме Арнольд Р., Шелтен А., Швейтцер И., Стус Ф., Вейдиг І. У працях Гітельман Л.Д. та Магури М.І. інтерактивні методи викладання іноземних мов розглядаються як важливий засіб підготовки конкурентоспроможних та кваліфікованих випускників. Проблема застосування в навчальному процесі інтерактивних методик присвячені роботи О. Пометун, Л. Пироженко, Г. Сиротенко, В.В. Воронцова, І. М. Казанцева, Д.В. Джонсона, А.А. Бондаренка, Н. М. Кравченка та ін.

Важливою вимогою суспільства до особистості є не енциклопедичність знань, а набуття вмінь та навичок, що сприяють розвитку та самореалізації особистості. Це завдання значною мірою вирішується через запровадження інноваційних технологій, серед яких важливу роль відіграють інтерактивні технології.

Сучасне навчання – це навчання, мета якого – розвиток гнучкого мислення учнів, а знання є умовою реалізації цієї мети. Обов'язковими умовами такого навчання є висока активність учнів у навчальному процесі, опора на їхній суб'єктивний досвід, створення на уроках проблемних ситуацій. Це й є інтерактивним навчанням.

Інтерактивне навчання – це така організація навчального процесу, за якої неможлива неучасть школяра у колективному процесі навчального пізнання. На відміну від методик, інтерактивні навчальні технології не вибираються для виконання певних навчальних завдань, а самою своєю структурою визначають кінцевий результат [2].

На думку Смірної, поняття «інтерактиву» тлумачиться як «взаємодія». Виходячи з цього, інтерактивне навчання – це перш за все діалогове навчання, у ході якого здійснюється взаємодія вчителя й учня, що «робить усіх учасників процесу суб'єктами». У процесі інтерактивного навчання вчитель виступає в ролі організатора, лідера групи учнів, про що свого часу говорив відомий педагог П. П. Блонський: «Вчитель – лише співробітник, помічник і керівник дитини у її власній праці» [5].

Сутність інтерактивного навчання полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умов постійної активної взаємодії всіх учасників. Це співнавчання, взаємонавчання (колективне, групове, навчання у співпраці), де учень і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами.

У зв'язку з цим, підвищення ефективності навчання безпосередньо залежить від доцільності використання різноманітних, найбільш адекватних навчальній темі методів навчання, а також від активізації всього навчального процесу.

На уроках іноземних мов варто використовувати методи, що стимулюють учнів до творчої, продуктивної праці, викликають прагнення до активних дій, спілкування і висловлювання власних думок іноземною мовою. Означеним вимогам найкраще відповідають саме інтерактивні методи навчання.

Під час вивчення іноземної мови, на наш погляд, ефективними є такі інтерактивні технології навчання, як робота в парах, «карусель», «акваріум», «велике коло», «мікрофон», незакінчені речення, «мозковий штурм», аналіз проблеми, «мозаїка», коло ідей, розігрування ситуації в ролях (рольова гра, імітація), дискусія, ток-шоу, групові роботи, проектні методи. На сьогоднішній день також дуже ефективна технологія з використанням Інтернет-контенту тощо. Запропоновані технології та їх складові можна результативно використовувати як на уроках засвоєння, так і застосування знань, умінь і навичок. Крім того, елементи інтерактивних технологій можна застосовувати одразу ж після викладу вчителем нового матеріалу, замість опитування, на уроках, які присвячені застосуванню знань, умінь і навичок [4].

Актуальність використання мережі Інтернет під час вивчення іноземної мови надзвичайно висока. Освоєння методів та навичок роботи з Інтернет-ресурсами надасть учителю можливість покращити навчальний процес, урізноманітнити, осучаснити методи та прийоми викладання, підвищити мотивацію до вивчення предмета. Для учнів це можливість брати участь у тестуванні, конкурсах, вікторинах, олімпіадах, які проводяться в мережі Інтернет, листуватися з однолітками з різних країн, брати участь в чатах, відеоконференціях, отримувати доступ до друкованої інформації, аудіо- та відеоматеріалів.

Учні вже давно використовують Інтернет для реалізації власних потреб, які, на жаль, рідко співпадають із навчальним процесом. Наше завдання показати можливості використання глобальної мережі для розв'язання навчальних задач, полегшення процесу навчання та засвоєння знань. Адже Інтернет можна використовувати не лише для пошуку та завантаження рефератів.

На сьогоднішній день одним із ключових моментів реформи освіти в Україні є формування в учнів навичок роботи з інформаційно-комунікативними технологіями, самостійного пошуку, обробки та виділення потрібної інформації. Основним джерелом інформації все частіше стає Інтернет. Не викликає сумніву актуальність і необхідність інтеграції всесвітньої мережі в процес навчання іноземних мов. Головним предметом дискусій при цьому стає не питання для чого, а як застосовувати сучасні комп'ютерні технології в навчально-виховному процесі. Використання Інтернету значною мірою розширить спектр реальних комунікативних ситуацій, підвищить мотивацію, дозволить застосовувати набуті знання, уміння, навички, мовні уміння для вирішення реальних комунікативних задач. Але для багатьох учителів відкритим залишається питання способів та шляхів використання подібних ресурсів, їх пошуку та обробки відповідно до рівня, інтересів учнів, а також вимог програми та освітнього стандарту.

Використання Інтернет-контенту стимулює дитячу активність, відкриває шляхи до творчості, виступає засобом мотивації навчального процесу, розвиває вміння самостійно знаходити та аналізувати інформацію.

Важливою метою навчання іноземної мови є формування комунікативної компетенції, тобто вміння послуговуватися іноземною мовою як засобом спілкування. Інші цілі – освітня, виховна, розвивальна – реалізуються в процесі здійснення цієї основної мети. Навчання спілкуванню і формування здатності до міжкультурної взаємодії, що становить підґрунтя функціонування Інтернету, здійснюється на засадах комунікативного підходу. Перебуваючи в мовному середовищі, забезпеченому Інтернетом, учні виявляють себе у справжніх життєвих ситуаціях. Залучені до вирішення широкого кола значущих, реалістичних, цікавих і досяжних завдань, вони вчаться відповідно й адекватно на них реагувати, що стимулює створення оригінальних висловлювань, а не шаблонну маніпуляцію мовними формулами [3].

Головна мета навчання іноземної мови у загальноосвітніх навчальних закладах полягає у формуванні в учнів комунікативної компетентності, базою для якої є комунікативні вміння, сформовані на основі мовних знань і навичок. Цього потребує сучасний стан міжнародних зв'язків України, вихід її на Європейський та світовий простір, осучаснення освіти. Досягнення належних результатів неможливе без застосування та використання інноваційних технологій.

Висновки. Отже, підсумовуючи викладене, можна дати узагальнену характеристику, зокрема, інтерактивні технології сприяють інтенсифікації та оптимізації навчального процесу. На інтерактивних уроках учні мають змогу:

- аналізувати навчальну інформацію та творчо підходити до засвоєння навчального матеріалу;
- формувати власну думку, правильно її висловлювати, доводити власну точку зору, аргументувати й дискутувати;
- моделювати власний соціальний досвід через включення в різні життєві ситуації;
- розвивати навички творчої та проектної діяльності, самостійної роботи. Використання інтерактивного навчання – не самоціль, а лише засіб для досягнення тієї атмосфери в класі, яка найкращим чином сприяє співробітництву, порозумінню і доброзичливості, дозволяє у повній мірі реалізувати особистісно-орієнтоване навчання.

Література:

1. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах / кол. авторів під керівн. С. Ю. Ніколаєвої. – Вид. 2-ге, випр. і перероб. – К.: Ленвіт, 2002. – 328 с.
2. Пометун О. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання / О. Пометун, Л. Пироженко / К.: «Видавництво А.С.К.», 2003. – 192 с.
3. Постовая Л.С. Актуальность развития коммуникативных творческих иноязычных умений студентов при обучении иностранному языку / Л.С. Постовая // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. – Вип. 32. – Ч. 2 / Ред. кол.: Є.С. Барбіна (відп. ред.) та ін. – Херсон: ХДПУ, 2002. – 206 с.
4. Редько В. Інтерактивні технології навчання іноземної мови / В. Редько // Рідна школа. – 2011. – № 8-9. – С. 28-36.
5. Смірнова І. Інтерактивні технології як засіб активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроках географії / І. Смірнова // Рідна школа. – 2014. – № 10. – С. 56-59.

Науковий керівник:

доцент Джава Надія Арсентівна.

**Леся Гуня
(Львів, Україна)**

TEACHING VOCABULARY TO ADVANCED STUDENTS: A LEXICAL APPROACH

Advanced learners can generally communicate well, having learnt all the basic structures of the language. However, they need to broaden their vocabulary to express themselves more clearly and appropriately in a wide range of situations.

Students might even have a receptive knowledge of a wider range of vocabulary, which means they can recognise the item and recognise its meaning. Nevertheless, their productive use of a wide range of vocabulary is normally limited, and this is one of the areas that need greater attention. At this stage we are concerned not only with students understanding the meaning of words, but also being able to use them appropriately, taking into account factors such as oral / written use of the language.

Traditionally, the teaching of vocabulary above elementary levels was mostly incidental, limited to presenting new items as they appeared in reading or sometimes listening texts. This indirect teaching of vocabulary assumes that vocabulary expansion will happen through the practice of other language skills, which has been proved not enough to ensure vocabulary expansion [1, p. 25].

Traditional science lessons have often begun with teachers presenting students with science vocabulary words and asking them to write the words, find the definitions in a dictionary or the glossary of the textbook,

match the words to definitions, or use the words in a sentence. In this model of instruction, words are often presented in isolation and students are tested on the words alone, without application to concepts.

Many of us were “taught” this way, so we remember how little these practices contributed to conceptual development. These traditional strategies stem from the assumption that students absorb the meanings of many science terms simply by writing the words and their definitions. To many English-speaking students science words seem like a new language, and to English language learners, these words *are* a new language [5, p. 108].

The job of science education is to teach students how to use thematic patterns of science to communicate meanings, “talking science” to solve problems in writing or speaking about issues in which science is relevant. The goal of helping students learn to communicate about science is important, but we must also be aware of potentially harmful messages that can be unconsciously communicated to our students. As science educators, we not only teach science but we may communicate a “mystique of science” attitude, promoting the idea that science is authoritative, impersonal and humorless, lacking creativity or values. This communicates a view that scientists are “experts” or “them,” rather than seeing ourselves as scientists.

Scientific writing and talk often project science as a description of the way the world works rather than as a human social activity that tries to make sense of the world. We instead should help our students learn that science is all around us, influenced by human uncertainties, judgments, values, and interests. It's important that we emphasize the human side of science. These well-established ideas about the nature of science² have a lasting effect on students, so we need to be sensitive about the messages we communicate. Science is creative and science is tentative, which means that scientists recognize that we understand things based on current research. Just think how our understanding of the world has changed as a result of the invention of telescopes or microscopes!

Nowadays it is widely accepted that vocabulary teaching should be part of the syllabus, and taught in a well-planned and regular basis. Some authors argue that vocabulary should be at the centre of language teaching, because language consists of grammaticalised lexis, not lexicalised grammar [2, p. 54].

There are several aspects of lexis that need to be taken into account when teaching vocabulary.

Boundaries between conceptual meaning: knowing not only what lexis refers to, but also where the boundaries are that separate it from words of related meaning (e.g. cup, mug, bowl).

Polysemy: distinguishing between the various meaning of a single word form with several but closely related meanings (head: of a person, of a pin, of an organisation).

Homonymy: distinguishing between the various meaning of a single word form which has several meanings which are NOT closely related (e.g. a file: used to put papers in or a tool).

Homophony: understanding words that have the same pronunciation but different spellings and meanings (e.g. flour, flower).

Synonymy: distinguishing between the different shades of meaning that synonymous words have (e.g. extend, increase, expand).

Affective meaning: distinguishing between the attitudinal and emotional factors (denotation and connotation), which depend on the speaker's attitude or the situation. Socio-cultural association of lexical items is another important factor.

Style, register, dialect: Being able to distinguish between different levels of formality, the effect of different contexts and topics, as well as differences in geographical variation.

Translation: awareness of certain differences and similarities between the native and the foreign language (e.g. false cognates).

Chunks of language: multi-word verbs, idioms, strong and weak collocations, lexical phrases.

Grammar of vocabulary: learning the rules that enable students to build up different forms of the word or even different words from that word (e.g. sleep, slept, sleeping; able, unable; disability).

Pronunciation: ability to recognise and reproduce items in speech [3, p. 85].

The implication of the aspects just mentioned in teaching is that the goals of vocabulary teaching must be more than simply covering a certain number of words on a word list. We must use teaching techniques that can help realise this global concept of what it means to know a lexical item. And we must also go beyond that, giving learner opportunities to use the items learnt and also helping them to use effective written storage systems.

Understanding how our memory works might help us create more effective ways to teach vocabulary. It seems that learning new items involve storing them first in our short-term memory, and afterwards in long-term memory. We do not control this process consciously but there seems to be some important clues to consider. First, retention in short-term memory is not effective if the number of chunks of information exceeds seven. Therefore, this suggests that in a given class we should not aim at teaching more than this number. However, our long-term memory can hold any amount of information [4, p. 19].

Meaningful tasks however seem to offer the best answer to vocabulary learning, as they rely on students' experiences and reality to facilitate learning. More meaningful tasks also require learners to analyse and process language more deeply, which should help them retain information in long-term memory.

The way students store the items learned can also contribute to their success or failure in retrieving them when needed. Most learners simply list the items learnt in chronological order, indicating meaning with translation. This system is far from helpful, as items are de-contextualised, encouraging students to over generalise usage of them. It does not allow for additions and refinements nor indicates pronunciation.

In my opinion the most important aspect of vocabulary teaching for advanced learners is to foster learner independence so that learners will be able to deal with new lexis and expand their vocabulary beyond the end of the course. Therefore guided discovery, contextual guesswork and using dictionaries should be the main ways to deal with discovering meaning.

Contextual guesswork means making use of the context in which the word appears to derive an idea of its meaning, or in some cases, guess from the word itself, as in words of Latin origin. Knowledge of word formation, e.g. prefixes and suffixes, can also help guide students to discover meaning. Teachers can help students with specific techniques and practice in contextual guesswork, for example, the understanding of discourse markers and identifying the function of the word in the sentence (e.g. verb, adjective, noun). The latter is also very useful when using dictionaries [6, p. 115].

Students should start using EFL dictionaries as early as possible, from Intermediate upwards. With adequate training, dictionaries are an invaluable tool for learners, giving them independence from the teacher. As well as understanding meaning, students are able to check pronunciation, the grammar of the word (e.g. verb patterns, verb forms, plurality, comparatives, etc.), different spelling (American versus British), style and register, as well as examples that illustrate usage.

By using scientific terms and phrases during science activities, science educators can model scientific thinking and questioning, including the doubts and dilemmas that are part of making sense of the world. The more opportunities we provide for students to experience scientific endeavors, the more natural their scientific talk will develop. Teachers can maximize these opportunities by beginning with very young students.

The suggestions in this article are designed to enhance science vocabulary development for English proficient students, students who depend on school to learn academic English, and English language learners. By using these strategies, teachers can begin to help all students engage in the language of science [1, p. 162].

It is important to promote students' dialogue as they have instructional conversations. We need to provide students with opportunities to use their colloquial language and translate back and forth with scientific and technical terms. We can use this strategy, called *interlanguage*, to discuss the different explanations of the students' experiences in the classroom.

References:

1. Allen V. Techniques in teaching vocabulary. CUP, 1993. – 200 p.
2. Gairns R., Redman S. Working with words. CUP, 1998. – 180 p.
3. Lewis M. Implementing the lexical approach. LTP, 2007. – 150 p.
4. Oxford R. Language learning strategies. Newbury House, 2009. – 168 p.
5. Richards J. The context of language teaching. CUP, 2005. – 127 p.
6. Willis J. A framework for task-based learning. Longman, 2008. – 145 p.

Алла Давидюк
(Київ, Україна)

РОЛЬ АУДІЮВАННЯ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИМ МОВАМ

Соціально - політичні та економічні перетворення у всіх сферах життя нашого суспільства привели до істотних змін у сфері освіти. Змінився, зокрема, і статус іноземної мови як шкільного предмета. Розширення міжнародних зв'язків, входження нашої держави у світове співтовариство зробило іноземну мову реально затребуваною державою, суспільством і особистістю. Іноземна мова повною мірою почала усвідомлюватись як засіб спілкування, засіб розуміння і взаємодії людей, засіб залучення до іншої національної культури і як важливий засіб для розвитку інтелектуальних здібностей школярів, їх загальноосвітнього потенціалу.

Метою навчання іноземній мові в загальноосвітній школі є володіння учнями здатністю здійснювати безпосереднє спілкування з носіями мови, що вивчається в найбільш поширених ситуаціях повсякденного спілкування. А, як відомо, спілкування - це не тільки говоріння іноземною мовою, а й сприйняття мови співрозмовника на слух. Тобто говоріння та аудіювання є основними видами мовленнєвої діяльності в спілкуванні з носіями іноземної мови. Крім того, більшість жителів України в даний час мають можливість подорожувати по всьому світу, і в ситуаціях «оголошення в аеропортах, вокзалах» аудіювання набуває ще більшого значення, ніж говоріння. Важливий і той момент, що невелике непорозуміння сказаного співрозмовником може порушити весь процес спілкування. Недооцінка аудіювання може вкрай негативно позначитися на мовній підготовці школярів. Але ж вивчення даного виду мовної діяльності в методиці недостатньо глибоке, та й термін "аудіювання" використовується в методичній літературі порівняно недавно. Він протиставлений терміну «слухання». Якщо «слухання» позначає акустичне сприйняття звукоряду, то поняття аудіювання включає процес сприйняття і розуміння усної мови. Також відомо, що аудіювання - дуже важкий вид мовної діяльності. А те, що сучасні випускники шкіл практично не володіють даними умінням, зовсім не секрет. Аудіювання повинно займати важливе місце вже на початковому етапі. Оволодіння аудіюванням дає можливість реалізувати виховні, освітні і розвиваючі цілі. Воно дозволяє навчити учнів уважно вслухатися в чуже мовлення, таким чином, виховати культуру слухання не тільки

іноземною, але і рідною мовою. Виховне значення формування вміння розуміти мову на слух, що надає в той же час і розвиваючий вплив на дитину, полягає в тому, що воно позитивно позначається на розвитку пам'яті дитини, і перш за все, слухової пам'яті, яка важлива не тільки для вивчення іноземної мови, але і будь-якого іншого предмета. Аудіювання вносить свій внесок і в досягнення освітньої мети, забезпечуючи дітям можливість розуміти висловлювання, які б елементарні вони не були мовою іншого народу, в даному випадку на англійській мові, одній з найпоширеніших мов світу. Аудіювання служить і потужним засобом навчання іноземної мови. Воно дає можливість опанувати звукову сторону досліджуваної мови, його фонемним складом і інтонацією: ритмом, наголосом, мелодикою. Взагалі, аудіювання як дія, що входить до складу усної комунікативної діяльності, використовується в будь-якому усному спілкуванні, підпорядкованому виробничим, суспільним чи особистим потребам. Також аудіювання як зворотний зв'язок у кожного мовця під час говоріння, дозволяє здійснювати самоконтроль за промовою і знати, наскільки вірно реалізуються в звуковий формі мовні наміри. І звичайно ж, аудіювання може являти собою окремих вид комунікативної діяльності зі своїм мотивом, що відображає потреби людини або характер його діяльності. У такій ролі вони виступають, наприклад, при перегляді фільму, телепередачі, прослуховуванні радіопередачі і т.п. Актуальність використання автентичних матеріалів у навчанні аудіювання полягає в їх функціональності. Під функціональністю слід розуміти їх орієнтацію на реальне використання, так як вони створюють ілюзію долучення до природного мовного середовища, що, згідно з думкою багатьох провідних фахівців в області методики, є головним фактором в успішному оволодінні іноземною мовою. Незважаючи на це, використання автентичних матеріалів у практичній діяльності дуже обмежена. Тут можна виділити дві причини. По-перше, значна розбіжність сучасних цілей навчання іноземної мови з більшістю тих навчально-методичних комплексів, які мають школи (недостатня їх насиченість автентичними матеріалами). По-друге, майже повна відсутність розроблених методик навчання і їх теоретичної бази. Старший етап навчання обумовлений тим, що в учнів уже є достатній запас знань по основним мовним аспектам і застосування автентичних матеріалів доцільніше, так як іноземна мова на даному етапі використовується в більшій мірі як засіб отримання і поглиблення знань в різних областях науки, культури і техніки.

В даний час спостерігається тенденція використання аудіювання на початковому етапі навчання в школі, цим і обмежується робота вчителів з навчання аудіювання. В основному для прослуховування молодшим школярам пропонуються пісеньки, скороговки і віршики. Безумовно не можна заперечувати загальноосвітню цінність подібного матеріалу, так як завдяки йому учні отримують деяке уявлення про культуру іншого народу. Але, в той же самий час, не можна обмежуватися тільки розважальною стороною даного матеріалу. Більшість вчителів використовує його лише тільки для проведення розминки на уроці.

Не заперечуючи користі такого підходу до аудитивного матеріалу, здається необґрунтованим обмежуватися лише допоміжною другорядною роллю аудіювання. Тим більше, що викладачі на середньому етапі, слідуючи вищезгаданій загальноприйнятій тенденції, взагалі не вважають за потрібне приділяти навчанню аудіювання певного часу і уваги, вважаючи, що учні самостійно оволодіють цим видом мовленнєвої діяльності. Така точка зору глибоко помилкова, оскільки, спираючись на численні дослідження і експерименти, можна, поза всяким сумнівом, стверджувати, що без цілеспрямованої і систематичної роботи викладача спрямованої на освоєння учнями аудіювання, навчити його просто не представляється можливим.

Довести це твердження можна вдавшись до прикладів, узятим з практики вчених. Ними було відзначено, що учні з трудом розуміють коли до них звертаються іноземною мовою, навіть при багаторазовому повторенні виникає необхідність перекладу на рідну мову.

Виправдовуючись частковою нездатністю своїх вихованців розуміти іншу мову, викладач абсолютно виключив зі своєї практики аудіювання і як мету і як засіб навчання, в результаті викладання ним здійснюється тільки на рідній мові, що суперечить сучасним принципам навчання іноземної мови в школі. Такий стан справ вчені спостерігали в декількох загальноосвітніх школах.

Таким чином, можна зробити висновок, що поряд з багатьма іншими причинами, зневага аудіюванням веде до порушення всіх принципів комунікативної спрямованості навчання. Відсутня мовно думуюча активність учнів, немає в наявності ситуативності та функціональності виконуваних завдань, школярі постійно очікують перекладу на рідну мову і виконують вправи які не потребують ніякої розумової діяльності, засновані на автоматизованих навичках і уміннях, як то: переклад текстів зі словником, переказ, переписування з підручника, письмовий переклад тощо.

Аудитивні засоби навчання повинні будуватися на матеріалі, максимально наближеному до усної розмовної мови, спиратися на життєву ситуацію і носити переважно діалогічний або діалого-монологічний характер.

Вчені стверджують, що для навчання сприйняттю на слух доцільно спочатку використовувати мову вчителя (бесіда перед прослуховуванням матеріалу для аудіювання), так як в цьому випадку задіяний фактор знайомого голосу, а також учитель може при недостатньому розумінні вдатися до повторення, потім можна переходити до технічних джерел, для яких характерне одноразове подання інформації.

Отже, аудіювання та усне мовлення взаємопов'язані між собою в навчальному процесі. Говоріння є результатом процесу артикуляції органів мовлення, а значну роль при цьому відіграє слух. Аудіювання є основою для говоріння. Слуху належить важлива функція контролю усного мовлення, що дає можливість тому, хто говорить порівнювати виголошений звук, слово або фразу з раніше почутим зразком. Якість

аудіювання контролюється зазвичай шляхом відповідей на питання до змісту прослуханого або шляхом його переказу.

Аудіювання - база навчання мови, так як в початковій школі використовується переважно безсловесний переклад, з опорою на наочні посібники, коли діти вживають здогад, що розвиває мислення і викликає інтерес з боку дітей.

У аудіюванні виділяють кілька груп труднощів:

– зумовлені індивідуально-віковими особливостями слухача;

– труднощі, пов'язані з особливостями вимови носіїв мови;

– труднощі, пов'язані з особливостями цивілізації країни, мову якої вивчають, та заволодінням соціолінгвістичних та соціокультурним компонентами комунікативної компетенції.

Важливо домогтися прагнення учнів навчатися слухати мову і розуміти почуте, і дати їм відчуття своєї можливості, своє просування вперед. Це підвищує їх інтерес до вивчення іноземної мови.

Аудіювання становить основу спілкування, з нього починається оволодіння усною комунікацією. Володіння аудіюванням дозволяє людині зрозуміти те, що їй повідомляють і адекватно реагувати на сказане, допомагає правильно викласти свою відповідь опоненту, що і є основою усного мовлення.

В даний час методика викладання аудіювання включає в себе навчання цьому виду мовної діяльності як засобу оволодіння іншими видами мовленнєвої діяльності. Тому для досягнення бажаних результатів в навчанні аудіювання слід застосовувати і спеціальні, і неспеціальні усні вправи, а також, звичайно ж, і мовні (підготовчі).

Все це дозволяє повною мірою оцінити переваги навчання іноземної мови в початковій школі. Так як сам процес аудіювання передбачає запам'ятовування сильних текстів на слух, що розвиває пам'ять, використання загадок і 'плутанини' (розвиває увагу), вміння слухати і розуміти почуте (виховує уважність до співрозмовника), і багато іншого, то аудіювання можна віднести до розвиваючого навчання.

Виходячи з вищевикладеного, аудіювання необхідно ввести в практику викладання як вид мовленнєвої діяльності в повному обсязі для ефективності та інтенсифікації процесу навчання іноземної мови, дотримуючись принципів комунікативного методу навчання.

Література:

1. Елухіна Н.В. Обучение слушанию иноязычной речи // Иностранные языки в школе. -1996. - № 5.
2. Елухіна Н.В «Основные трудности аудирования и пути их преодоления»: Ж. «Иностранные языки в школе». – 2002 - №1 - с. 18.
3. Старков А.П. Основы обучения устной иноязычной речи. – М.: Просвещение, 1988.
4. Вайсбурд М.Л. Обучение учащихся средней школы пониманию иностранной речи на слух. – М.: Просвещение, 1985.
5. Смірнов А.А. Проблеми психології пам'яті. - М.: Освіта, 1966.

Айтолқын Әбдірахман
(Астана, Қазақстан)

ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫН АУДАРУДАҒЫ ҚИЫНДЫҚТАР

Қазіргі таңда көптеген зерттеушілер түр-түс атаулары менен оның өзге тілде берілу мүмкіндіктеріне ерекше қызығушылық танытуда. Түр-түс атаулары мәселесі бірқатар лингвистикалық бағыттар тарапынан қарастырылғанымен, аударма тұрғысынан әлі толықтай зерттеле қойған жоқ. Түр-түс атауларын аударма аспектісі тұрғысынан түрлі тілдердегі көркем шығармалар негізінде салыстыра талдау аталмыш лексика-семантикалық топ жайлы білімімізді кеңейтіп, лингвистикалық және ұлттық ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді. Осыған орай, қазақ және ағылшын тілдеріндегі түр-түс атаулары мен олардың аудармада берілу мәселесі қазіргі кездегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Түр-түс атауларын аудару лингвистердің үлкен қызығушылығын оятты. Зерттеуші С.М. Белякованың айтуы бойынша, түр-түс атаулары көп жағдайда лейтмотивті сипатқа ие болып, жеке тұлғалардың көзқарасы мен ұлттық «әлемдік суретті» құруда маңызды рөл атқарады [1, б. 79].

Түр-түс атауларының оқырмандар мен тыңдармандарға эмоционалдық әсер ете алатын қабілеті бар. Қазақ және ағылшын тіліндегі түр-түстер жалпы алғанда бір-біріне сәйкес келеді. Бұған қарамастан екі тілдегі субъектілердің түсті қабылдауы әр түрлі болатынын ескерген жөн. Бұл ұлттық-мәдени өзгешелік, әсіресе қарама - қарсы сипатталған түс символикасында аса айқын көрініс табады. Алайда, қазақ не ағылшын мәдениетінде белгілі-бір түс эпитеті сол «түр-түсті» тек көру арқылы қабылдау нәтижесі ретінде ғана қабылдаумен шектелмейді, сонымен қатар белгілі бір тарихи-мәдени деректермен, қазақ және ағылшын халқының дүниетанымы және көшпелі не отырықшы тұрмыс жағдайы ерекшеліктерімен, түр-түс атаулары тудыратын бейнелі-ассоциативті байланыстарымен пайымдалған басқа да мағыналық коннотацияларға ие. Осындай үдеріс әсіресе этномәдени феномендер болып табылатын омонимдерде – антропонимдер, топонимдер, гидронимдерде көрініс табады. Тілралық лексикалық сәйкестіктер мәселесі аударматануда маңызды орын алады. Я.И. Рецкер түпнұсқа мен аудармадағы лексикалық бірліктердің мүмкін сәйкестіктерін үш негізгі түрге бөлді: баламалар (эквиваленттер), ұқсастықтар (аналогтар) және

баламалы ауыстырулар [2, б. 15]. Аударматану ғылымының дамуына байланысты түпнұсқа тілі мен аударма тіліндегі лексикалық бірліктердің сәйкестігінің дәлірек классификациясы пайда болды. В.С. Виноградовтың пайымдауына, аудармадағы лексикалық сәйкестіктерді классификациялаған кезде, лексикалық бірліктердің формасы, көлемі, сөйлемдегі функциясы және аудару тәсіліне байланысты түрлі қасиеттері мен ерекшеліктерін ескеру қажет [3, б. 32].

Сонымен қатар, түс эпитеті көптеген ұлттық әдеби-көркем бейнелерде, халық әндері мен аңыздарда жиі кездеседі. Оның үстіне, түр-түс атауларын аударғанда олардың түпнұсқа тіліндегі мағыналары мен аударма тіліндегі мағыналары әрдайым бірдей болмайды. Өйткені әрбір дара тілде түр-түс атауы өзінің негізгі мағынасынан бөлек, бірнеше ауыспалы және қосымша мағыналарға ие. Бұл мәселелер түр-түс атауларын аударғанда күрделі қиындықтар туғызу мүмкін. Бұл турасында ғалым А. Алдашева: «Екі тілдің лексикалық единицаларын салыстыру кезінде түпнұсқадағы сөздің лексикалық мағынасына аударылатын тілдегі сөздің бірнеше семантикасы сәйкес келген жағдайда ішінара сәйкестік пайда болады. Қазақ тіліндегі жүрдек деген сөздің орыс тілінде бірнеше мағынасы бар: быстроходный, скорый, резвый. Тәржіма ісінде түпнұсқадағы тілдік бірліктің қандай сөзбен тіркесімге түсіп тұрғандығын ескере отырып, осылардың бірін таңдау – контекстуалды сәйкестікті, функционалды сәйкестікті іріктеп алу деген сөз», – деп тұжырымдайды [4, 30 б.].

Сонымен, түр-түс атауларын аударуда аудармашы үшін қиындық туғызатын факторларды келесідей ажыратуға болады:

- Екі тілдегі түр-түс атауларының символдық мәнінің сәйкес келмеуі;
- Екі тілдегі түр-түс атауларының семантикасындағы ерекшеліктер;
- Екі тілдегі түр-түс атауларының сол тілге ғана тән тіркестер құрауы.

Түр-түс атауларының өзіндік символдық мәнінің пайда болуына қай халықтың болмасын тұрған ортасы, өмір сүру салты, дәстүрі, мәдениеті, жалпы алғанда дүниетанымы әсер етеді. Қандай халықтың «символдар» жүйесін алып қарасақ та, жалпы адамзатқа ортақ «символдарды» кездестіреміз. Соған қарамастан, түр-түс атауларының жеке бір тілге ғана тән символдық мәні болады. Түр-түске байланысты «әр дәрежедегі, әр алуан, әр типтес символдардың пайда болуына о баста себеп болған не?» деген сұраққа, ең алдымен, жеке адамдардың өзін қоршаған табиғи түрлі түстер мен реңктерге көзқарасы, оларды сезінуі мен қабылдауы себеп болғаны сөзсіз.

Мәселен, қазақ тіліндегі «қара базар» тіркесім алып қарасақ, оның жағымсыз мәнге ие екенін бірден білеміз. Өйткені қазақ мәдениетінде берілген түс жамандықты сипаттауға қолданылады. Бұны ағылшын тіліне толық фразеологиялық баламалылық әдісі арқылы «*black market*» деп аударамыз. Көп жағдайда екі тілдегі түстердің символдық мәні бір-біріне сәйкес келеді, дегенмен ерекше мәндері де кездесіп жатады. Түр-түс атауларын аударуға байланысты Я.И. Рецкер бірнеше әдістерді ажыратқан болатын [5, б. 156]. Алайда колоративтерді аудару барысында көбіне З.О. Давидян және өзге де ғалымдардың ұсынған әдістерін жинақтай келе келесі тәсілдер ажыратылады [6, б. 71].

1. Балама табу тәсілі. Егер белгілі бір лексикалық бірлік түпнұсқа және аударма тілдерінде толығымен мағыналық және стилистикалық жағынан сәйкес келсе, оны баламалылық тәсілімен аударамыз. Баламалар толық және толық емес болып екіге бөлінеді. Толық балама мысалы:

Ақ адам – white man

Шиедей қызарып тұр – As red as a cherry

Толық емес балама мысалы:

Ақ саусақ – white hands

Алакөзбен қарау – to give a black look

Көзінің ағы мен қарасы – the apple of one's eye

Ақ өлім – to die in one's bed

Көк тиыны болмау - not have a red cent

2. Сәйкес нұсқаны қолдану. Мұнда лексикалық бірліктер мағынасы жағынан ұқсайтын лексикалық бірліктеріне аударылады. Мысалы:

Ақ жаулық – one's better half

Ақ пен қараны айыру – tell good from evil

Red cheeks - екі беті анардай

Yellow bellied – су жүрек/қоян жүрек

Мұрнын көкке шүйіру – with one's head in the air

Осы жердегі *елден ала бөтен – white crow* мысалы түр-түс атауларының символдық мәнінің ерекшелігіне айқын дәлел бола алады. Атап айтқанда, қазақ тілінде ерекше, қалыпты жағдайдан тыс, бөтен яғни өзгеше объект не субъект жөнінде әңгіме болған кезде, көбіне «ала» түсі арқылы жеткізу тән. Өйткені «ала» деген түстің өзі бір түсті білдірмейді, ол бойына бірнеше түсті біріктіреді. Ал орыс не ағылшын мәдениетінде ондай құбылыс жоқ. Сол себепті бұндай бірліктерді аудару аудармашыға қиындықтар туғызу мүмкін.

3. Лексикалық бірліктерді немесе тұрақты сөз тіркестерін калькалау. Аударма тілінде баламасы немесе нұсқасы жоқ сөз тіркестерін аударғанда аудармашы түпнұсқа мағынасын сақтап қалу мақсатында сөзбе-сөз аударды. Мысалы:

Сарыпресса – yellow press

Қара тізім – black list

Қара алтын – black gold

Бұл жерде халықтардың мәдениеті, тұрмыс-тіршілігіндегі айырмашылық тағы сөз болады. Ағылшын елдерінде баспасөз саласының біздің елмен салыстырғанда ерте де ерек дамығаны жасырын емес. Екі елдегі баспасөз мазмұны мен мағынасы жағынан да ерекшеленеді. Батыс елдерінде, жоқты бар қылып, әсірелеп жазу жалпы қоғамдық публицистикаға тән қасиеттердің бірі, оның халықтың өмірімен сіңісіп кеткені соншалық, мұндай жалған ақпараттардың өзіндік аты да қалыптасқан. Қазақ мәдениетінде, баспа көбіне ағартушылық мақсатта қолданылғандықтан бұндай ұғым болған емес. Алайда аударма барысында осындай өзіндік тіркестерді аудару кезінде калькалау әдісі тиімді болып саналады.

4. Бейнелеп аудару. Егер аудармашы сөз тіркесінің мағынасынан ауытқып кетсе, ол сол сөз тіркес мағынасын суреттеп немесе бейнелеп аудару алады. Мысалы:

Алажібін аттамау – be honest and descent

Ауызынан ақ ұм кіріп, қара ұм шығу – use foul (bad) language

Қосағымен қоса ағару – live a happy life

Түр-түс атауларын аударуда аудармашы үшін тағы бір мәселе тудыратын нәрсе, жоғарыда атап өткендей, бір тілге ғана тән тіркестердің болуы. Мәселен, ағылшын халқы *sandy hair – рыжие волосы – жирен шаш*. Ағылшындар шаштың түсін топырақтың түсіне теңей алады. Аудармашы бұл тіркесті ағылшын тілінен қазақ тіліне аударғанда айтарлықтай қиындыққа жолықпауы мүмкін. Алайда жирен шашты ағылшындықтар түсінетіндей әсерлі етіп аудару үшін сол елдің мәдениетімен етене таныс болу керек. Тағы бір мысал, *grass-green eyes - зеленые, как полевая трава – көк көз*. Бұл жерде халықтардың өзіндік ерекшелігін қайта ескеру қажет. Ағылшын және орыс халқы көздің жасыл түсін нақты сол түспен атайды, ал қазақ халқында көк түсі жасыл түс мағынасында жұмсала береді. Мысалы: көк шай (шын мәнісінде жасыл шәй). Сондықтан, ағылшын тілінде көздің түсін жасыл шөпке теңеуге келеді. Ал қазақ халқы керісінше көзді жануарлардың көзіне теңегенге жақынырақ. Айта кетсек ботадай қара көздер т.с.с. Аударма барысындағы мұндай өзгешеліктер түр-түс атаулары жүйесінің ұлттық ерекшеліктеріне, яғни түр-түс атауларының құрамының түрліше болуына, жүйелік байланыстары мен құрылымдық қасиеттерінің өзгешеліктеріне, түр-түс атауларының метафоралық жұмсалуы мен контекстіге сай түрлі мәнге ие болуына және ассоциативті және когнитивті мағыналарына байланысты.

Литература:

1. Белякова С. М. Прошлое и будущее в диалектной картине мира // Вестник Воронежского государственного университета. Воронеж, 2005. С. 79-88.
2. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода. / Дополнения и комментарии Д. И. Ермоловича. М.: Р. Валент, 2004. 240 с.
3. Виноградов В. С. Перевод: общие и лексические вопросы. М., 2004.
4. Алдашева А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. Алматы: Арыс, 1998. 243 б.
5. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика: Очерки лингвистической теории перевода. М.: Междунар. отношения, 1974. 216 с.
6. Давидян З.О. Способы перевода цветообозначений с французского языка на испанский. [Электронный ресурс] URL:cyberleninka.ru

Научный руководитель:

Доктор филологических наук Сатенова Серикгуль Копешбаевна.

Олена Кречотень
(Суми, Україна)

ДИДАКТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТУРИСТИЧНИХ РЕКЛАМНИХ ТЕКСТІВ У КУРСІ ВИВЧЕННЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ

Мова туристичних рекламних повідомлень становить інтерес для процесу вивчення іноземної мови, тому що характеризується як стислістю і лаконічністю, так і образністю і граматичним наповненням.

Вивчення рекламного дискурсу надає багатий матеріал для широкого спектру мовознавчих досліджень. Рекламні тексти досліджуються зарубіжними та вітчизняними мовознавцями у різних аспектах:

- 1) загальний лінгвістичний опис рекламних текстів (К. Бове, О.І. Зелінська, М.М. Кохтев, Дж.Н. Ліч, О.В. Медведєва, Г.Г. Почепцова, Д.Е. Розенталь);
- 2) дослідження певного аспекту реклами (Т.М. Лівшиц, Е.С. Тернер, Ю.О. Сорокін, Є.Ф. Тарасов);
- 3) власне лінгвістичний аналіз рекламних текстів (О.А. Ксензенко, І.О. Соколова, О.І. Зелінська, В.В. Зірка, Н.Л. Коваленко, Ю.Б. Корнева, О.В. Медведєва, Н.Л. Коваленко) тощо.

Актуальність дослідження полягає в тому, що специфіка туристичної реклами для вивчення іноземної мови належить до недостатньо розроблених проблем. З іншого боку, термінологія туристичної реклами є загальноживаною і пізнавальною, відрізняється не тільки мовним, але й стилістичним забарвленням. Крім того, активний розвиток українського виїзного туризму сприяє мотивації вивчення іноземної мови і, відповідно, з'являється можливість отримати бажану інформацію з короткого і доступного

автентичного документа, яким є туристична реклама. Таким чином, **матеріалом** для дослідження послужили тексти французької туристичної реклами, оскільки французька мова набирає значимість в світових освітніх реаліях.

Мета даної роботи - комплексний опис особливостей туристичної реклами та дидактичні засоби її застосування в курсі вивчення французької мови студентами немовних вузів.

У визначенні поняття наукового дослідження погодимось із французьким вченим А. Деїяном, що "реклама - це платне, односпрямоване і неособове звернення, здійснюване через засоби масової інформації й інші види зв'язку, що агітують на користь якого-небудь товару, марки, фірми (якоїсь справи, кандидата, уряду)" [1, 9].

Зарубіжні дослідники текстів туристичної сфери спілкування М. Буайе і Ф. Віаллон [1994], виділяють наступні типи туристичних текстів: проспекти і брошури, статті спеціалізованих журналів і туристичних рубрик газет, тексти туристичної реклами, путівники. Тексти туристичної реклами займають особливе місце в структурі спілкування і мають специфічну формальну, смислову і логіко-композиційну структуру, хоч характеризуються загальними закономірностями, властивими тексту.

Рекламний текст, як автентичний документ, нам дозволяє одночасно знайомитись з мовними особливостями, і з країнознавчими реаліями, що підвищує мотивацію студентів. Текст має бути представленим не тільки під формальним мовним кутом зору, але й як засіб навчання з ідеальними характеристиками для розвитку активної ролі студента [2].

Спеціальний журнал *L'Écho Touristique* представляє різноманітну туристичну інформацію, що придатна для розробки занять з іноземної мови. Можливі розробки з лінгвістичної точки зору, де студенти шукають та аналізують граматичні структури чи лексичні одиниці, але можна й навчати студентів самих створювати туристичний рекламний продукт. Він знайомиться з механізмом функціонування рекламної мови і вчиться його використовувати.

Працюючи над туристичною рекламою, студент інвестує час у вивчення мови опосередковано, через вирішення завдань, що висуває викладач.

Рекламний текст, що містить ілюстрації або фото отримують ширші можливості використання в дидактичних цілях. Можливо їх ідентифікувати, описати, переказати, уявити, аргументувати. Аналіз може відбуватися на іконографічному або текстовому рівнях.

Що стосується іконографічного рівня, можна аналізувати:

- інтер'єр літака, готелю або пейзаж;
- значення логотипів, кольорів, розмірів;
- країнознавчі елементи;
- схему комунікації та відносин з майбутнім клієнтом.

На текстовому рівні аналізується:

- використання мовних одиниць та граматичних структур;
- спосіб організації мовлення;
- стратегії переконання.

Термін «читати» рекламу має багатопланове значення: з одного боку таке читання дозволяє ознайомлення з країнознавчим культурним прошарком, який рекламодавець мимоволі чи ні надає своєму продукту, з іншого боку дозволяє віднайти метамову, тобто мову риторики, тропи, метафори, якими реклама характеризується. Так само, як квіти та дерева мають назви, слогани та іконографія реклами може бути розтлумачена за своїми, схожими на мистецтво, законами [2].

При роботі з рекламним текстом слід звернути увагу на те, що студент може удосконалювати: навички аудіювання, коли туристичний рекламний текст сприймається на слух; навички відтворення прочитаного рекламного тексту з метою засвоєння термінології на основі певних граматичних конструкцій, а також побудови туристичних рекламних текстів; навички самостійного продукування туристичного продукту у вигляді слогана, реклами чи презентації, використовуючи засвоєні граматичні конструкції, термінологічну лексику, реалізуючи тактику усного публічного виступу. Презентація-реклама реалізується за допомогою таких специфічних умінь, як уміння мотивувати, переконувати слухачів, підкреслювати корисність і важливість теми для слухачів. Отже, можна виділити три етапи засвоєння мовленнєвого матеріалу за допомогою туристичної реклами: 1) рецептивно-продуктивний (ознайомлення із зразками туристичної реклами та особливостями їх комунікативного спрямування); 2) репродуктивно-продуктивний (формування вмінь реалізації комунікативної мети); 3) продуктивний (розвиток вмінь самостійного створення туристичної реклами).

Перший етап має на меті засвоєння певних знань через повторюваність.

Наприклад, засвоєння назв країн може відбуватись через створення реклами за типом: *Tunisie, j'y vais! (une publicité de la Tunisie dans L'Écho Touristique)* Завдання - створити рекламу країни, ілюструвати фотографією.

Subjonctif часто вживається у рекламі і може бути складовою частиною слоганів, що студенти створюють за зразком.

Qu'ils (être) horizon, ciel, lavande ou lagon, les bleus sont une invitation au rêve, a la détente et au farniente. (Le Grand Bleu, shopping turquoise) (soient)

В цілому, використання реклами як навчального матеріалу сприяє розвитку творчих здібностей студентів, навіть моделює дійсність чи один з її аспектів.

Загальновідомо, що для розуміння рекламних матеріалів потрібен досить високий рівень розвитку соціокультурної компетенції. Так, наприклад, реклама «Faites comme les Anglais ! Rien ! Pour avoir un beau jardin, ne faites rien. Surtout le week-end. Si vous aimez autant vos week-end que votre jardin, confiez celui-ci à des professionnels proches de chez vous ! (Les Entreprises de Paysage) потребує уточнень про відносини двох націй. Класифікація рекламних матеріалів за різними ознаками допомагає студентам вилучити спільні риси та перейти до створення своєї професійної реклами.

Репродуктивно-продуктивний етап передбачає опис переваг того чи іншого продукту, відгадування продукту за описом або висловлювання свого відношення. Наприклад, *expliquez votre attitude envers la publicité télévisée. Ennumérez ses avantages et ses inconvénients.*

Творчий етап завершує роботу з рекламними матеріалами: написати новий слоган за прикладом вже існуючого або подати свій проект на розгляд групи. Дуже часто у роботі над рекламними матеріалами використовують сценарій казки або ролика. Наприклад, провести конкурс на кращий сценарій рекламного ролика після перегляду оригінального [3] за наступним сюжетом: пара американців прокидається щоранку в якомусь місті, далекому від Квебека, в кімнаті, що на борту гвинтокрила – ось нова рекламна концепція компанії Туризм Квебеку. В відео спочатку вони прокидаються біля річки Сен-Лоран, біля замку Фронтенак, в провулку Монреалю, біля овець, в лісі та в інших місцях, що характеризують провінцію Квебек. Представлені також різні види діяльності.

Можна запропонувати рольову гру «Світ очима туристичних агентів» Студенти поділяються на чотири команди за назвами континентів. Кожна команда має створити рекламу цікавого місця та виокремити умови участі у конкурсі, де головний приз – путівка туди.

Приклад: le concours photo "La Nouvelle Calédonie vue par les agents de voyages". Pour participer, les joueurs devaient s'inscrire sur le site et publier une photo de la Nouvelle Calédonie. A gagner: un lot Smartbox pour 2 personnes. 5 fois x 3 gagnants et 5 remises de lots en 2014.

1er prix: Châteaux et saveurs (1 nuit + diner+pdj) à 239,90 €

2eme prix: Voyage insolite (2 nuits + pdj) à 139,90 €

3eme prix: 3 jours de break (2 nuits +pdj) à 119,90 € [3]

Використання автентичної туристичної реклами сприяє:

◆ активізації мотивації та цілеутворення студентів;

◆ системності та послідовності професійних дій;

◆ творчому підходу до вирішення певних завдань;

◆ колективній взаємодії членів команд в процесі підготовки рекламних проектів;

◆ пошуку шляхів вирішення конфліктів і протиріч в процесі прийняття того чи іншого рішення в процесі обговорення проектів.

Таким чином, відбувається моделювання майбутньої професійної діяльності, що сприяє усвідомленню вимог, що пред'являються до успішного фахівця. Отже, використання рекламних текстів при вивченні французької мови студентами немовних спеціальностей є ефективним засобом, адже за допомогою його студенти не тільки покращують свої знання з французької мови, але й отримують професійні знання щодо побудови, структури рекламних текстів, які можуть стати корисними в їх майбутній професії.

Література:

1. Деіян А. Реклама / Деіян А. - М.: Прогресс-Универс, 1993. - 176 с.
2. Pilar Blanco Calvo, "Le texte publicitaire: document authentique dans l'enseignement du français appliqué au tourisme", La Clé des Langues [en ligne], Lyon, ENS de LYON/DGESCO (ISSN 2107-7029), mars 2010. Consulté le 24/04/2018. URL: <http://cle.ens-lyon.fr/espagnol/langue/didactique/fle/le-texte-publicitaire-document-authentique-dans-l-enseignement-du-francais-applique-au-tourisme>
3. Michaël Labranche. La nouvelle publicité de Tourisme Québec vous donnera des frissons.- Mardi, 21 mars 2017 11:37/ URL: <http://www.journaldemontreal.com/2017/03/21/la-nouvelle-publicite-de-itourisme-quebec-i-vous-donnera-des-frissons>

Оксана Куцин
(Львів, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОВНИХ СИСТЕМ В СВІТЛІ ПРИСКОРЕННЯ ДИНАМІКИ ГРОМАДСЬКИХ ВІДНОСИН

У сучасному наукознавстві лінгвістичне осмислення процесу розвитку мови, а також розробка відповідного термінологічного апарату відбувається з різних позицій. На думку Е. Сепіра, в мові постійною є лише її зовнішня форма; її внутрішній зміст, її психічна значимість чи інтенсивність змінюються залежно від спрямованості розумової діяльності, а також від загального інтелектуального розвитку [7, с. 36]. Виходячи з такої постановки проблеми видаються актуальними ті одвічні мовознавчі питання, які, здавалося б, уже в науці про мову не викликають дискусій, проте під впливом багатьох екстралінгвальних факторів (а час від часу і внутрішньомовних) потребують нових наукових коментарів.

Мовна система або ж система мови - безліч елементів мови, пов'язаних один з одним тими чи іншими відносинами, що утворюють певну єдність і цілісність. Кожен компонент мовної системи існує в протиставленні іншим елементам, що наділяє його значимістю. Подання про систему мови включає в себе поняття рівнів мови, одиниць мови, парадигматики і синтагматики, мовного знака, синхронії і діакронії.

Мовна система налічує 4 рівні: фонетичний, морфемний, лексичний, синтаксичний, всі ці рівні є автономними і можуть змінюватись. Мова, також схильна до якісних змін, оскільки перебуває в нерозривному зв'язку з суспільством протягом усього еволюційного розвитку, відчуває вплив економічних, політичних, культурних та інших факторів, безпосередньо пов'язаних із загальнолюдськими взаємодіями в умовах, з одного боку - прагнення до глобалізації, а з іншого - бажання народів зберегти свою самобутність, в тому числі і щодо мови. При цьому особливу роль грають зміна соціального і національного складу суспільства, в тому числі в зв'язку з міграцією населення, зумовленими економічними і політичними ситуаціями, загостренням релігійних і міжетнічних взаємин і т.д. Світ стає двомовним і багатомовним, що не може не відбиватися на житті мов. Прискорена динаміка суспільних відносин значною мірою пов'язана з поширенням і постійним вдосконаленням інформаційних технологій, продукти яких - нові феномени міжособистісних взаємодій - стимулюють мовотворення, поширюють інтернаціональну лексику і певні штампи, надають зразки скорочень і емоційно насичених ситуацій. Постійний розвиток сфери функціонування мови являє собою «динамічний об'єкт» [2] до формування якого залучені представники різних вікових, соціальних та професійних співтовариств, що призводить до змішання стилів, жанрів, засобів самовираження, способів залучення уваги. Все це підсилює креативні можливості носіїв мови, які не тільки «створять» живу мову, а й вирішують, що саме та в якому вигляді закріпиться і відповідатиме потребам суспільства. У зв'язку з цим розглядаються мовні зміни під впливом вищевказаних факторів, що необхідно враховувати в змісті вивчення мови.

Аналіз публікацій останніх років дозволяє простежити основні тенденції в розвитку мови: усність, поліфонічність та креативність.

Звернемо особливу увагу на феномен, який кваліфікується як «*писемна усність*»; фактично впливає запис розмови, типово для сучасних форм спілкування за допомогою електронних засобів, особливо - в соціальних мережах [6]. Звісно ж важливим відзначити, що саме прагнення до використання «живої мови» з її експресивністю проявляється в мові, яка формально фіксується як письмова, але оформляється та сприймається читачем як усна. Під впливом прискореного темпу життя і спілкування суспільство виробляє скорочені форми іменувань об'єктів і подій, використовує базові штампи з варіативністю їх лексичного наповнення, винаходить умовні позначення і т.д., що наочно представлено в різних підвидах комунікації в електронному форматі, простежується в текстах ЗМІ, рекламі, тобто стає все більш звичним. Взаємодії норм усного та писемного мовлення, обумовлює різноманітні відхилення від правил, змішання стилів, жанрів і т.д.

Щодо *поліфонічності*, то йдеться про різні форми поєднання мовних засобів з іншими можливостями збудження у співрозмовника тих чи інших уявлень, очікувань, емоційно-оцінних переживань, висновків. Як в електронних, так і в друкованих текстах поліфонію стилів, жанрів, прийомів, засобів залучення уваги, включають різноманітні орфоепічні і графічні елементи, поєднання тексту і малюнка, тексту і фото і т.д., що дає можливість говорити в цьому випадку не стільки про різноманітність або різноманітність, скільки саме про поліфонію, оскільки кожна використовується в таких випадках деталь покликана особливим, найбільш ефективним чином «працювати» на сенс, на досягнення бажаного результату, створюючи феномен емерджентності.

Поряд з появою нових жанрів в електронній комунікації спостерігається зростання популярності словесних новоутворень, що створюють «словесний портрет епохи». *Креативність* проявляється і через творчу обробку запозичених слів і виразів, їх транслітерацію, використання відповідно до правил словотворення. У прагматичних цілях в повсякденне життя входять аббревіатури різних видів, в тому числі зі сфери інформатики. Мовна гра не випадково стала популярним об'єктом дослідження: розглядаються нові форми міжособистісної взаємодії зі змістом, повідомлення супроводжується варіюванням видів шрифту, зміною кольору набраної фрази або окремого слова в ній, виділенням напівжирним шрифтом, курсивом і т.д. Інтенсивно використовується орфографічна гра, що виражається у використанні графем і пунктуації для створення іконічного ефекту типу «смайликів», що підвищують експресивність одиниць мови. Має місце і свідоме порушення принципів орфографії: слова навмисно перекичують при скороченні або для подання певної емоційного забарвлення. На думку Д.С. Мічуріна [5], іноді воно може бути пародією на безграмотність текстів в інтернеті. Лексика і фразеологія в істотному ступені задаються іншомовними, які отримали глобальну популярність, вони можуть використовуватися в вихідному написанні, транслітерації або транскрипції, перекладі. До особливостей синтаксису інтернет-повідомлень Д.С. Мічурін відносить стереотипні фрази, навмисне підведення під поширене кліше.

Розглянуті вище тенденції виступають продуктами загострення процесів, властивих розвитку мови. Цілком очевидно, що в значній мірі цьому сприяв швидкий розвиток нових інформаційних технологій, який все відчутніше проявляється в повсякденному житті носіїв мови. Мови не можуть не змінюватися, бо вони відбивають дійсність, яка перебуває в постійному розвитку. Але не тільки історично мінливе середовище служить імпульсом для розвитку мови. Зміни в мові відбуваються й через необхідність перебудови самого мовного механізму – усунення протиріч, недосконалості окремих ланок. Перебудова мови відбувається під дією двох рушійних сил, або інакше, існують зовнішні й внутрішні причини мовних змін. В еволюції будь-

якої мови ці фактори тісно переплітаються й взаємодіють. Історія кожної мови тісно пов'язана з історією народу – носія мови, з історією суспільства. Самим потужним зовнішнім фактором є прогрес людського суспільства. Зовнішні причини мовних змін – це вплив середовища на розвиток мови: зміна складу носіїв мови; контакти народів; поширення освіти й культури; матеріальний і соціальний прогрес суспільства. Однак прямолінійної залежності розвитку мови від історичної долі народу немає. Ця залежність опосередкована. Внутрішніми причинами мовних змін є закони, що керують внутрішнім розвитком мови: закон ліквідації “ділянок напруги” (уподібнення й розподібнення приголосних, спрощення груп приголосних); закон позиційного варіювання звуків (оглушення приголосних на кінці слова й на стику морфем); закон аналогії, відповідно до якого відбувається уподібнення одних структурних елементів іншим (морфологічна аналогія); закон компенсаційного розвитку, згідно з яким втрата одних форм або відношень у мові компенсується розвитком інших (спрощення системи голосних у російській мові, викликане падінням зредукованих, призвело до ускладнення системи приголосних); закон абстрагування елементів мовної структури, відповідно до якого розвиток абстрактних елементів мови відбувається на базі конкретних (у лексиці конкретне значення слова стає основою для розвитку абстрактного значення); закон економії мовних засобів, відповідно до якого в мові діє тенденція до оптимальної достатності (згортання описових конструкцій у складне слово); закон диференціації й відчленування елементів мовної структури, згідно з яким розвиток мови йде шляхом виділення й спеціалізації його елементів для вираження власне мовних значень.

Проте жодна зміна мови не може оминати мовлення, і, навпаки, є такі зміни, які, виявившись у мовленні, не досягають мови. Зміни в мовленні, що мають місце при говорінні, називаються інноваціями. Сприйняття інновацій, хоча б одним співрозмовником, – це вже вихід за межі говоріння, і тут в аналіз включаються слухання й слухач. Слухачі можуть прийняти й не прийняти інновації. У разі прийняття інновація може поширюватися в певному соціальному середовищі й стати мовним фактом. Елементарна мовна зміна є поширенням інновації. Таким чином, як власне процес розвитку мови, так і його поняття є достатньо багатозначними явищами, тісно пов'язаними з такими фундаментальними напрямками лінгвістики, як функціоналізм і неофункціоналізм, де їм було надано більш глибоку лінгвістичну інтерпретацію. Відтак, можемо припустити, що лінгвістична інтерпретація процесу розвитку мови має базуватися не лише на досвіді й позиції лінгвіста, а й на врахуванні стану наукової думки в цілому.

Література:

1. Бодуэн де Куртене И.А. О психических основах языковых изменений / И.А. Бодуэн де Куртене // Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 2. – С. 264–296.
2. Викторова О.А. Разные подходы к исследованию языковой игры на современном этапе // Вестник Твер. гос. ун-та. Сер.: Филология. 2014. № 2. С. 174–180.
3. Кирилина А.В. Понятие динамического объекта в постнеклассической лингвистике // Вопросы психолінгвістики. 2014. № 4. С. 36–46.
4. Кочерган М.П. Проблеми зіставного мовознавства: [підручник] / Михайло Петрович Кочерган;. – К.: Вид. центр “Академія”, 2006. – 424 с.
5. Мичурин Д.С. Прецедентный поликодовый текст в вербально-изобразительной коммуникации интернет-сообществ (на материале русскоязычных имидж-форумов): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Тверь, 2014. - 19 с.
6. Палкова А.В. Социолінгвістическіе особенности коммуникации в чатах // Вестник Твер. гос. ун-та. Сер.: Филология. 2013. № 24. С. 112–118.
7. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Эдвард Сепир; [В.Д. Мазо (ред.), А.Е. Кибрик (пер. с англ. и предисл.)]. – М.: Наука, 1993. - 655 с.

Світлана Панчишин
(Львів, Україна)

ОСНОВНІ СПОСОБИ ТА ПРИЙОМИ ПЕРЕКЛАДУ ТЕКСТІВ ТЕХНІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ СТУДЕНТАМИ НЕМОВНИХ ВУЗІВ

У наш час англійська мова є однією з найпоширеніших мов світу. Більшість авторитетних науково-технічних видань планети видаються в англійськомовних країнах і відповідно друкуються англійською мовою, в наше повсякденне життя входять технічні терміни, запозичені з англійської. Так, можна сміливо стверджувати, що англійська мова є мовою науки і техніки. На сьогодні до числа найбільш актуальних питань позашкільної освіти належить питання розвитку науково-технічної творчості молоді. Актуальність навчальної програми пов'язана з тим, що технічний переклад – це важливий засіб, яким користуються для обміну науково-технічною інформацією.

Довгий час термінологічні системи досліджувалися у відриві від будь-якого конкретного словесного оточення, ситуації мовлення, жанру висловлювання - словом, від будь-якого тексту. На практиці, однак, застосування такого підходу породжує проблему визначення меж термінологічного поля, які поглиблюють багатозначність термінів, що функціонують в різних вузьких наукових областях у різних значеннях.

Виявлення системних зв'язків між термінами на основі аналізу їх функціонування в спеціальному тексті дозволяє встановити парадигматичні відносини, в які вступає термін у терміносистемі, точно визначити обсяг виражається ним поняття, його місце в терміносистемі іноземної мови та виявити, наскільки точно передано значення термінологічної одиниці в мові перекладу. Спеціальний текст при такому аналізі є проєкцією окремо взятої, замкнутої терміносистеми, в якій виявляється функція терміна.

Аналіз наукових праць, навчальної літератури, різноманітних лексикографічних джерел переконує в наявності різних визначень поняття термін навіть в лексикології і власне термінознавстві. Таке різноманіття свідчить про складність поняття «термін».

Питання якості підготовки студентів ВНЗ до професійної діяльності є пріоритетним в Україні, це стосується майбутніх перекладачів науково-технічної літератури та широкого кола інженерів, випускників різних спеціальностей технічних ВНЗ, які у своїй діяльності мають ефективно використовувати іноземну мову задля фахової самореалізації. Науково-технічна термінологія – це шар лексики, де терміносистеми інтенсивно розвиваються та активно взаємодіють між собою.

У ВНЗ України науково-технічному перекладу приділяється, на жаль, недостатньо уваги, у порівнянні з підготовкою усних та письмових перекладачів, яка проводиться в багатьох університетах на відповідних факультетах.

Процес навчання іноземним мовам у немовному виші повинен бути спрямований на засвоєння студентами професійного словникового запасу, підготовку до читання оригінальної літератури зі спеціальності та розвиток навичок та вмінь професійно зорієнтованого спілкування. При підготовці студентів технічних спеціальностей основним напрямом у навчанні є письмовий переклад автентичних текстів з професійної тематики. Поряд із цим важливим також є навчання побудові усних висловів на професійну тематику, оскільки придбання таких навичок допоможе сьгоднішнім студентам у подальшому спілкуванні з фахівцями – носіями різних мов. Особлива увага при викладанні іноземної мови за професійним спрямуванням повинна приділятися термінам, тобто словам, які використовують фахівці конкретної галузі.

Головне в будь-якому перекладі - це передача змістової інформації тексту.

Студенти мають знати, що переклад повинен бути точним, а також у ньому має бути ясність та точність не дивлячись на ступінь чіткості оригіналу. Основною проблемою технічного перекладу є необхідність поєднання знання іноземної мови з базовим знанням техніки, а в нашому випадку навчити студентів поєднувати їхні технічні знання з іноземною мовою. Проте повнота та точність перекладу передусім залежить від правильності визначення граматичної форми, синтаксичної конструкції та структури речення. Володіння цими способами та навиками, а саме перекладу граматичних труднощів у загальнонаукових і загально технічних текстів – головна мета навчання студентів технічних факультетів

Одна з основних лексичних труднощів науково-технічного перекладу - багатозначність слів (термінів) та вибір адекватного словникового відповідника або варіанту перекладу слова (терміна), особливості вживання загальнонародних слів в науково-технічних текстах, правильне застосування того чи іншого способу перекладу лексики, визначення межі припустимості перекладацьких лексичних трансформацій, переклад термінів-неологізмів, аббревіатур, лексикалізовані форми множини іменників та терміни-омоніми, етноспецифічна лексика і етнонаціональна варіантність термінів, іншомовні слова і терміни в англійських науково-технічних текстах, різного роду власні імена і назви (фірм, установ і організацій) тощо. З усіма цими труднощами викладач іноземної мови має ознайомити студентів, надати їм більш детальну інформацію на прикладах, дати можливість студентам перевірити одне одного за допомогою колективних співбесід або усних перекладах.

Студент може допускати деякі погрішності при перекладі стилістичного плану: використовувати достатньо важкі конструкції, часто повторюватись, проте не треба забувати про деякі помилки які недопустимі, через які текст перекладу втрачає ідею та смисл: неясність, перекладацький буквалізм, перекручення, вольність тексту. Для уникнення цих проблем студентам можна запропонувати скласти синонімічні (антонімічні) ряди, перекласти словосполучення одним словом та ін. Ще одним дефектом в перекладі студентів є неясність. Неясність при перекладі нерідко виникає через громіздкість синтаксичних конструкцій оригіналу. Проблема буквалізму полягає в тому, що при перекладі з оригіналу студенти здійснюють переклад кожного слова послідовно чим самим текст перекладу стає незрозумілим та складним для читання.

Загальні знання і уявлення про переклад не забезпечують вміння адекватно сформулювати мету перекладу. По-перше перекладач-студент повинен знати мову перекладу в ступені, достатньому для грамотного викладу інформації яку він отримує, по-друге глибокі знання спеціальної термінології як мову оригіналу так і на мову перекладу, з чого і слідує знання техніки до якої відноситься сам текст перекладу і особливо володіння різними видами перекладу. В залежності від перекладу виділяють різні види технічного перекладу: повний письмовий переклад, реферативний, анотаційний, переклад заголовків та усний технічний переклад. Звісно для кожного з цих видів виникають ще проблеми, оскільки текст оригіналу може містити в собі ту форму тексту чи терміни які не властиві мову перекладу і тому перекладач-студент при перекладі може вилучати щось чи додавати тим самим змінювати текст оригіналу чим спричинює неадекватність перекладу. Тому щоб цього уникнути перекладач-студент повинен зрозуміти, що саме автор хотів цим сказати.

Оскільки технічному та науковому стилю притаманні формально-логічна форма викладу інформації, відсутність багатогранних описів, як в художньому тексті, потрібно навчати студентів саме логічного або і навіть математичного викладу матеріалу. Надавати перевагу на специфіку текстів цього жанру. Навчати аналізувати текст оригіналу, знаходити основну думку яку автор намагався передати. Особливу увагу приділяти на граматичні форми які притаманні мові перекладу, наприклад англійській мові пасивний стан який в українській мові відсутній. Тим самим мінімізувати кількість помилок при перекладі, зробивши текст адекватним.

Питання науково-технічного перекладу сьогодні набуває особливої ваги, оскільки неточний переклад спричиняє появу типових помилок, слів-кальок, які, на жаль, засмічують мову, знижують рівень культури мовлення і перекладацької справи, тому чим більше студенти порівнюватимуть різні форми та мовні засоби, тим уважнішими вони будуть до свого професійного та повсякденного мовлення.

Людині, неспеціалісту в сфері перекладацької діяльності, на перший погляд може здатися, що переклад термінів є найпростішим для перекладача, адже не так вже й важко знайти вірне значення тому чи іншому терміну у відповідному словнику, знаючи при цьому, що терміни - однозначні та перекладаються абсолютним еквівалентом незалежно від сфери, в якій вони вживаються. Без сумніву, можна наголосити на тому, що таке уявлення є помилковим. Звичайно, не всі терміни важко перекладати. Деякі з них є однозначними і не мають інших значень ні в якій іншій сфері.

Однак у спеціальному тексті нерідко буває елемент новизни, який є особливо цікавим для читача, але пов'язаний із вживанням нових термінів, ще не зафіксованих у словниках. Зрозуміло, що такі випадки можуть створювати серйозні проблеми для перекладача. Основна умова подолання цієї труднощі полягає у детальному аналізі описуваного явища і передачі його термінами, що вже є усталеними в науці. Актуальні наукові проблеми, найновіші технічні винаходи і відкриття висвітлюються у друкованих виданнях і, перш за все, у періодичних виданнях, до яких і повинен звертатися перекладач. Велику допомогу може надати тут консультація фахівця у цій галузі. Спочатку необхідно точно встановити, у чому полягає описувана в іншомовному перекладі проблема і в чому полягають проблеми її викладу в перекладі.

Будь-який науковий текст характеризується певною повторюваністю термінів. Тому для правильної передачі значення незнайомого та відсутнього в словниках терміна або термінологічного сполучення дуже важливо врахувати і співставити всі випадки його вживання у конкретному тексті і лише після цього спробувати в'ясувати значення терміну шляхом ознайомлення із спеціальною літературою з цього питання. Велику допомогу перекладачеві може надати вже існуюча перекладна література, особливо якщо є можливість порівняти оригінал і переклад.

Отже, разом із розвитком науково-технічного прогресу зростає й актуальність проблеми перекладу термінів. І хоча переклад багатьох термінів для кваліфікованого перекладача не є проблемою, адже існує багато джерел, до яких можна звернутись по допомогу в пошуку необхідного еквівалента у мові перекладу, все ж, існує низка складнощів. Тому слід користуватися не тільки перекладними словниками термінів, але й спиратися на фахову довідкову літературу, а нерідко й консультуватися зі спеціалістами.

Сьогодні технічний переклад - це демонстрація високої лінгвістичної майстерності. Завдяки своїй вузькій специфіці цей вид перекладу, як правило, пов'язаний із застосуванням спеціальних знань в галузі різних технологій, розібратися в яких під силу лише фахівцям, що мають значний практичний досвід у цій сфері.

Література:

1. Д'яков А. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. Д'яков, Т. Кияк, З. Куделько. – К.: KM Academia, 2000. – 218 с.
2. Карабан В.І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Граматичні труднощі, лексичні термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми / В.І. Карабан. Вид. 4, випр. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 576 с.
3. Латишев Л.К. Перевод: теория, практика и методика преподавания / Латышев Л.К., Семенов А.Л. – М.:Academia, 2003, – 190с.
4. Пумпянский А.Л. Чтение и перевод английской научной и технической литературы / Пумпянский Л.К. – Мн.: ООО"Попурри", 1997, – 608 с.
5. Федоренко С. В. Міжкультурний аспект перекладу наукової літератури / С. В. Федоренко // Філол. трактати. – 2012. – № 1. – С. 123-125.

Муйба Рахимова
(Карши, Узбекистан)

NEMISCHA UNLI VA UNDOSHLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA ULARNINGO'ZBEKCHA UNLI VA UNDOSHLARDAN FARQI

Unli tovushlarning tembri og'izning katta yoki kichik ochilishiga bog'liq. Til oldi unlilarining talaffuzi vaqtida til oldinga qarab siljiydi. Nemis tilida til oldi unlilariga[i:], [ʰ1], [e:], [E:], [E], [Y:],[ø:], [ø], [a] tovushlari kiradi.

Til orqa unlilari talaffuz qilinganda til orqa tomonga siljiydi. Nemis tilida til orqa unlilariga [o:], [ɔ]. [a:], [u:], [ʊ] unlilari kiradi.

Nemis tili undoshlari quyidagicha tasniflanadi:

Aktiv nutq organlarining ishtiroki va to'siqning hosil bo'lish o'rniga ko'ra; bunday artikulyasion belgilarga ko'ra undoshlar lab, til, bo'g'iz undoshlariga bo'linadi. Lab undoshlari ikki xil bo'lib, bular lab-lab undoshlari, lab-tish[p], [b] [m] tovushlaridir. Nemis tili lab- tish undoshlari [f], [ʊ] [pf] tovushlaridir

Til tovushlari til oldi, til o'rta va til orqa tovushlariga bo'linadi.

Nemis tili til oldi undoshlari [t], [d], [ʒ], [z] [ts], [z] [tʃ] tovushlaridir.

Til o'rta undoshlariga nemis tilining [s], [j] fonemalari kiradi. Nemis tilining [x], [n] [k] [g] undoshlari talaffuz etilganda til orqasi tanglay tomon ko'tariladi. Shuning uchun ham bu undoshlar til orqa undoshlari deb ataladi. Binobarin, o'qituvchining nutqi ayni vaqtning o'zida ham ishlab chiqarish quroli, ham ma'lum darajada san'at bo'lmog'i kerak.⁷ O'qituvchidan badiiy o'qish ustasi-artist bo'lish talab qilinmaydi, ammo u ifodali o'qiy olishi shart.

O'qituvchi o'quvchilarga oson tushuntirishi, ko'rgazmalilikni individual (yakka-yakka) va xor bo'lib aytib, bajariladigan mashqlar bilan uyg'unlashtirib, ogzaki nutq va o'qishda talaffuz ko'nikmalarini mustahkamlashga erishmogi hamda mustahkam artikulyasion baza hosil qilish yuzasidan hormay-tolmay ish olib bormog'i kerak.

Chunonchi, o'zbek o'quvchilari nemischa [y:] o'rniga o'zbekcha «yu», «u», [ç]o'rniga o'zbekcha «x» ni, [i:] o'rniga o'zbekcha «i» ni talaffuz etadilar va hokazo.

Nemis tilini o'rgatish, xususan nemischa talaffuzga o'rgatish, o'quvchilarga faqat ko'nikma va malaka beribgina qolmay, ularning tafakkurini ham o'stirish kerak. Fonetika asoslarini bilish o'quvchilarning nemis tilini va o'z ona tillarini talaffuz etish sohasidagi bilim darajalarini kengaytiradi.

O'quvchilarning nemis tilidagi tovushlarni anglab talaffuz etishlariga erishishda ona tilining o'quv materiali yordam beradi.

Umumta'lim maktablarining 5-sinfida o'quv yilining boshidanoq ona tili fonetikasining asosiy tushunchalari, ya'ni nutq organlari, aktiv va passiv artikulyasiya qiluvchi organlar, unli va undoshlar, harf va tovushlar munosabati va boshqalar bilan tanishadilar. Nemis tili o'qituvchilaridan o'zbek tili fonetikasi asoslari haqida tasavvurga ega bo'lish talab etiladi, bu esa to'g'ri o'qitish uchun zaruriy manbadir.

O'quvchilarga ona tilidan misollar keltirilsa, foydadan xoli bo'lmaydi, chunki o'zbek tilida [x] tovushi bor, u ayrim sifatlari bilan nemischa [ç] ga o'xshab ketadi: Masalan: aholi, mehnat, mehribon, hadis, handalak, hurmat, ehtirom, ehtiyot kabi so'zlarda o'quvchilar tovush o'xshashligini tezda payqab, nemischa tovushlarni ham ancha to'g'ri talaffuz etadilar. Bundan tashqari [ç] tovushini mustahkamlash uchun bir nechta qofiyali satrlarni ham berish mumkin.

Wie die Mache, so die Sache.

Jedes Dach hat sein Ungemach.

Der Richter richtet richtig.

Ich spreche den «Jchlaut» nicht richtig. Es ist aber sehr wichtig ihn richtig zu sprechen.

O'quvchilar bularni qiziqish bilan o'rganib olib, tovushlarni eslab qolishlari aniq. Til uchi pastki tishlarga taqalganda, til orqasi beixtiyor avtomatik ravishda ko'tariladi, bu holatga o'quvchilar diqqatini unchalik jalb etmasa ham bo'laveradi.

Qattiq tanglayning old qismi va til o'rtasi oralig'idan havoning sirg'alib o'tishi natijasida kuchli shovqindan iborat [ç] undoshi hosil bo'ladi.

[ç] tovushini tushuntirishga doir yana bir misol keltirish mumkin, o'quvchilarga cho'ziq [i:] ni talaffuz etish, so'ngra esa nafasni o'zgartirmay [ç] deyish buyuriladi, chunonchi: [ii:i: ich].

Nemis tilida shuningdek, ovozsiz talaffuz etiladigan [h] undoshi, jarangsiz, shovqinli bo'g'iz tovushi ham mavjud bo'lib, imlododa N h harfi bilan ifoda etiladi.

Agar tilning artikulyasiya qiluvchi harakati o'quvchilarga tushuntirilmasa, ular bu tovushni o'zbekcha qattiq [x] singari talaffuz etadilar. Buning natijasida [ha:ben] so'zi o'rniga dag'alroq tarzda «xaben» shaklida talaffuz etadilar.

O'qituvchi o'quvchilarga og'izlarini katta ochishni, til uchini og'iz bo'shligining chuqurligi ostiga, ya'ni pastki tishlardan pastroqqa tushirishni taklif etadi, shunda til orqasi chiqarilayotgan havo oqimining erkin chiqishiga halaqit bermaydi, chunonchi *ha...*, *ha...*, *haben*, *Haar*, *hi...*, *hier*, *he...*, *he...*, *Heft*. Bu usul til orqasining avtomatik tarzda ko'tarilishini bartaraf etadi.

Shuningdek, o'quvchilarga til uchi holatini o'zgartirmasdan, oynaga qarab yoki bir varaq qogozga nafas olish va nafas chiqarishni tavsiya etish mumkin.

ha..., *ha...*, *haben*; *he...*, *he...*, *Heft*, *Jch habe ein Heft*.

Jch habe einen Hut.

O'quvchiga bu toifadagi usul qiyin emas, balki tushunarli bo'lib, o'quvchi buni osonlik bilan bajaradi, chunki o'quvchi til uchini erkin boshqaradi. Bunday usul artikulyasiya holatiga mos qo'yiladigan talabning aynan o'zginasidir. Mazkur usul amaliyot paytida qo'llanilib, o'quvchilarga [h] tovushini «*Hauch-laut*» ni o'zlashtirib olishga imkon yaratdi. Tovushni mukammallashtirish uchun quyidagi tez aytish tavsiya etiladi:

Hinter Hermann Hannes Haus

haengen hundert Hemden raus

⁷ Земняя И. А. «Психологический анализ говорения речевой деятельности» В сборнике «Методика преподавания иностранных языков в вузе: М.1989 г.

Keltirilgan misollar yanada esda qolishi uchun o'quvchilarga ona tilidan ham shunga o'xshash so'zlar beriladi. O'zbek tilida faqat ma'lum darajada o'xshash va so'z boshida keladigan [x] tovushi mavjud bo'lib, chunonchi hushyor, hurmat, havo, holat va h.k.

Bu diftonglar fonologik jihatdan ajratib bo'lmaydigan bir bo'g'indagi ikki unli harfning birikmasidir. Ularning har ikkalasi bir fonemani ifodalaydi.

O'zbek tilida alohida fonemalar tarzidagi diftonglar mavjud emas. Ammo, bir bo'g'in qilib talaffuz etiladigan fonema birikmalari uchrab turadi.

Nemis tilidagi singari bunday fonemali birikmalarda birinchi element bo'g'in hosil qiluvchi, ikkinchi element esa kuchsiz, yordamchi ovoz beruvchi elementdir. Chunonchi: *eilen- aylana, Bein- bayram, hein- nay, heute- oy, moy, loy, kleine- og'ayni.*

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, o'zbek tilida ham xuddi nemis tilidagidek faqat pasayuvchi diftonglar mavjuddir. O'quvchilar bu diftonglar talaffuzini yaxshi o'zlashtirib olishlari va tarkibida diftonglar mavjud bo'lgan so'zlarni yod olishlari uchun ularga quyidagi qofiyalangan ifodalarni tavsiya qilishimiz mumkin:

Eile mit Weile.

Einmal ist keinmal.

Jeder freut sich iiber Klaus,

Weil er fleiBig hilft im Haus

Jn der Schule ist der Klaus

Auch so tüchtig wie im Haus.

Jch habe viele Haute

Und heiBe alle Leute.

Morgen, morgen, nur nicht heute

sagen alle faulen Leute.

Binobarin, o'quvchilar diftonglar talaffuzini to'g'ri o'rganishlari va o'zlashtirishlari uchun diftonglardagi har bir elementni alohida yakka tarzda talaffuz etmasliklari, ularni cho'ziq talaffuz qilishga yo'l qo'ymasliklari uqtiriladi.

Shuningdek, affrikatlar talaffuzini ham e'tibordan chetda qoldirmaslik zarurdir.

Yuqoridagilardan tashqari nemischa talaffuzga o'rganishda unilarning cho'ziq va qisqa talaffuz qilinishi va undoshlarni o'zbek tilidagiga nisbatan qattiqroq talaffuz etilishi kabi qiyinchiliklar mavjud. Shu kabi xususiyatga urg'u, assimilyasiya va intonasiya ham kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduqodirova G. M. Nemis tili amaliy fonetikasi. T., 1978.
2. Jalolov. J. "Chet tili o'qitish metodikasi", Toshkent "o'qituvchi nashriyoti" 1996 y.
3. Miroyubov A.A. Rahmonov M. V, Setlin V.S. "O'rta maktablarda chet til o'qitishning umumiy metodikasi", Toshkent "O'qituvchi "1974 y.
4. Nurmatov T. A., Xusanxo'jayev B. M., Jo'rayev E X., Ochilov T., Nemis tili fonetikasi. 2002 y..
5. Saidaliyev S.B. "Chet tili o'qitish metodikasidan ocherklar", Namangan, 2004 y.

Ольга Іщенко
(Львів, Україна)

PRACTICAL WAYS TO HELP ANXIOUS LEARNERS

The role of emotional variables in foreign language teaching and learning has been studied extensively for the last three decades. Among other affective variables, anxiety stands out as one of the main blocking factors for effective language learning. Its damaging effects have been found in all phases of this process, Input, Processing and Output and through the four skills, becoming a barrier for successful performance in all of them.

The relevance of students' anxiety as an educational problem made some researchers enquire about the fact that the kind of anxiety which affects foreign language learners is of a special kind. Anxiety, which is defined by the authors as "a feeling of tension, apprehension and nervousness associated with the situation of learning foreign language

Foreign language anxiety consists of "self-perceptions, beliefs, feelings and behaviors related to classroom language learning arising from the uniqueness of the language learning process". Foreign language learning process is a unique process, because learners are required to communicate using a language which they have not mastered perfectly. Three components of foreign language anxiety have been identified:

- a) communication apprehension
- b) fear of negative evaluation
- c) test anxiety.

Students who exhibit communication apprehension do not feel comfortable communicating in the target language in front of others, due to their limited knowledge of the language, especially in relation to speaking and listening skills. Students who experience fear of negative evaluation do not consider language errors as a natural part of the learning process, but as a threat to their image, and a source for negative evaluations either from the teacher or their peers. As a result, they are silent and withdrawn most of the time, and do not participate in

language activities. Students who experience test anxiety consider the foreign language process, and especially oral production, as a test situation, rather than an opportunity for communication and skills improvement.

Apart from general foreign language classroom anxiety, many learners are highly anxious with respect to participation in speaking activities. Indeed, it is often suggested that speaking is the most "anxiety-provoking aspect in a second language learning situation". An examination of sources of foreign language speaking anxiety showed a correlation between:

- a) anxiety and fear of negative evaluation
- b) anxiety and perception of low ability in relation to peers and native speakers.

In relation to learners' perception of low ability, teachers should make interventions in the classroom environment and practices and create a "sense of community in the classroom", so that students do not perceive it a competitive, while pair and group work can be incorporated.

Therefore, the aim of this article is to bridge the gap between research findings and classroom practice by enabling teachers to identify the sources and manifestations of their students' Foreign Language Anxiety (FLA). This article is also aimed at helping teachers to find suitable ways of handling this educational problem within the limits of their classrooms.

Here is a summary of a few tips to follow to reduce anxiety:

- Use group work to give students practice saying new phrases before asking them to perform individually.
- Acknowledge students' anxious feelings and help them realize that anxiety is a widespread phenomenon.
- Encourage students to concentrate on communicative success rather than formal accuracy.
- Ask yourself how it must feel to be a student in your language classroom from time to time.

INSTRUMENTS TO DIAGNOSE STUDENTS' FLA (Foreign Language Anxiety):

QUESTIONNAIRE

- 1) Do you like English?
- 2) What do you learn English for?
- 3) Have you tried to learn English before coming to this school? How was this experience?
- 4) Before starting at this school did you think that learning English would be easier or more difficult than actually it is?
- 5) How do you feel about your teachers? What do you like or dislike about them? Give an example of a situation in which the teacher made you feel comfortable or uncomfortable in the classroom.
- 6) In class do you like learning individually, in pairs, in small groups, in one large group?
- 7) How do you feel about homework?
- 8) In the classroom, do you want to be corrected immediately, in front of everyone?
- 9) Do you mind if other students sometimes correct your written work? Do you mind if the teacher sometimes asks you to correct your own work?
- 10) Think about your English lessons. Do you feel:
happy when...; angry when...; anxious when...; uncomfortable when...; comfortable when...
- 11) Think about oral/written tests, do you feel:
afraid when...; insecure when...; secure when....;

CLASSROOM DIARIES

Diaries are efficient instruments to access students' feelings regarding language learning. Some sample questions could be:

1. What did you like/dislike about the last lesson?
2. How did you feel about the last activity?
3. What could be done for you to feel more comfortable during classroom activities?
4. How do you see your own learning of English? Are you making progress in it? What are your main difficulties?
5. Have you ever thought of quitting this course?
6. Are you afraid of failure? Do you fear not being successful in your attempts to learn English?

When students get acquainted with the process of writing diaries, teachers can vary approaches in the following ways:

1. There can be a unique notebook, where, once in a while, the teacher asks the students to give some kind of emotional feedback on the lessons and classroom atmosphere.
2. The writing can be done in pairs or groups, so students can discuss among themselves about their feelings and then write about them.
3. Students can be asked to write one or two sentences about how they felt about a lesson or a particular activity.

Diaries are:

Useful tools to make a diagnosis of student's anxieties

Helpful in leading students to grasp a more realistic view of the process of learning English and develop a positive sense of their progress.

Efficient in making students to set realistic communication goals, recognising their language learning needs, weaknesses and strengths.

Practical, because they enable each student to establish his/her own priorities in terms of extra work to be done out of the classroom.

CLASSROOM ACTIVITIES

a) To build an atmosphere of trust and friendship among the students and the teacher, so the learners might feel they are part of a learning community.

b) To spot sources of anxiety in individual basis in order to approach each student's anxiety particularly.

WRITING

Does a brainstorming session with students in order to elicit their problems or difficulties regarding language learning?

Tell them that they should write a short letter to Ms Abby, who is an expert in second language learning and might help them with any problem or difficulty that might be hampering their learning.

Students write the letters with the help of the teacher if necessary. They should sign them.

Teacher tells the students that they are going to change roles now. They are going to be Ms Abby and will give their classmates pieces of advice on their problems. If the activity takes place in basic or pre-intermediate levels, the teacher can give students some key sentences for advice, such as, *I understand your problems...; I agree with you...; I think you should...; It's a good idea...; If I were you, I would...*

They should write the feedback on the pieces of advice received.

Teacher collects the letters and give individual feedback on each of them. Students who found the pieces of advice given helpful will be encouraged to build on them. The ones who find their classmates' advice unsatisfactory will have their doubts and anxieties clarified by the teacher, who can make some recommendations as well.

Here is a summary of a few tips to follow to reduce anxiety:

- Use group work to give students practice saying new phrases before asking them to perform individually.
- Acknowledge students' anxious feelings and help them realize that anxiety is a widespread phenomenon.
- Encourage students to concentrate on communicative success rather than formal accuracy.
- Ask yourself how it must feel to be a student in your language classroom from time to time.

References:

1. Allwright D. & Baley K. (1991) *Focus on the Language Classroom*. Cambridge: CUP
2. Campbell C., *Language Anxiety in Men and Women: Dealing with Gender Difference in the Language Classroom*. In YOUNG, D. J. (Ed) (1999) *Affect in Foreign Language and Second Language Learning: A practical guide to creating a low-anxiety classroom atmosphere*. Boston: McGraw-Hill College, pp. 191-215.
3. Crookall D. & Oxford, R., *Dealing with Anxiety: Some Practical Activities for Language Learners and Teacher Trainees*. In: *Language Anxiety* (1991), New Jersey: Prentice Hall, pp.141-150.
4. Horwitz E.K., Horwitz, M.B. & Cope, J. (1986) *Foreign Language Classroom Anxiety*. *The Modern Language Journal*, v. 70, pp.125-132.
5. Samimy K.K. & RardinJ. N. (1994) *Adult Language Learner's Affective Reactions to Community Language Learning: A Descriptive Study*. *Foreign Language Annals*, v.27, pp. 379-389.
6. Young J.D. (1991) *Creating a Low-Anxiety Classroom Environment: What Does Language Anxiety Research Suggest?* *The Modern Language Journal*, v.75, pp. 426-439.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Абдалиев Бауыржан Жұмашұлы** – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
- Антонченко Марія Олексіївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри освітніх та інформаційних технологій КЗ «Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти».
- Аршидинова Мукаддас** – phd докторант 1 курсу КазНУ имени аль-Фараби.
- Асанбай Макпал Болатовна** – Евразийский Национальный университет имени Л.Н.Гумилева.
- Аскарова Асель** – phd докторант 2 курсу КазНУ им. аль-Фараби.
- Байдак Людмила Іванівна** – старший викладач кафедри іноземних мов Сумського національного аграрного університету.
- Бакенов Айдын Аскарлович** – Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева.
- Баратова Клара Холмановна** – преподаватель Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова.
- Бегалиева Каламкас Балтабековна** – phd докторант 1 курсу КазНУ им. аль-Фараби.
- Біліченко Світлана Павлівна** – науковий співробітник. ДУ «Інститут економіки та прогнозування» НАН України.
- Богів Ірина Григорівна** – студентка Рівненського державного гуманітарного університету.
- Борзик Олена Богданівна** – аспірантка викладач кафедри природничих дисциплін, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.
- Бутенко Аліна Сергіївна** – Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.
- Глуценко Людмила Володимирівна** – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Григорович Богдан Андрійович** – студент Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».
- Грищук Максим** – Харківський національний автомобільно-дорожній університет.
- Гуня Леся Михайлівна** – старший викладач кафедри іноземних мов Львівського національного аграрного університету.
- Дерев'янцева Анна Михайлівна** – Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.
- Джумашев Мурат** – ассистент кафедри теории и практики перевода.
- Досмат Жансая Қыдырәліқызы** – Жезказганский университет имени О.А. Байконурова.
- Дуган Олексій Мартем'янович** – доктор біологічних наук, професор, декан факультету біотехнології і біотехніки КПІ імені Ігоря Сікорського.
- Дыбыспаева Нуржамал Шарабаевна** – старший преподаватель кафедры Информатики Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Еримбетова Айгерим Сембековна** – Новосибирск мемлекеттік университетінің аспиранты.
- Әбдірахман Айтолқын Құрашқызы** – магистрант Евразийский Национальный университет.
- Жансая Лекерова Жанахметовна** – магистрантка Жезказганский университет имени О. А. Байконурова.
- Жубакова Сауле Сайбулатовна** – кандидат педагогических наук Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Жубакова Сауле Сайбулатовна** – кандидат педагогических наук, и.о. доцента кафедры социальная педагогика и самопознания Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева.

- Жук Денис Ігорович** – Харківський національний автомобільно-дорожній університет.
- Исмаилова М.А.** – кандидат біологічних наук, доцент кафедри Физиология, генетика и биохимии Самаркандского государственного университета.
- Ищенко Ольга Ярославівна** – старший викладач кафедри іноземних мов Львівського національного аграрного університету.
- Каирбеков Динмухамбет** – Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева.
- Капизова Адилія Сейтжановна** – магистрант Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Коваль Анжеліка Юрїївна** – Харківський національний автомобільно-дорожній університет.
- Кондратенко Татьяна Александровна** – слушатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины».
- Кононенко Олена Володимирівна** – Харківський національний автомобільно-дорожній університет.
- Крекотень Олена Валентинівна** – старший викладач кафедри іноземних мов Сумського національного аграрного університету.
- Курбацкая Ольга Витальевна** – слушатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины».
- Кусаинов Абылай Амиржанович** – преподаватель кафедры Информатики Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева.
- Кухоренко Елена Васильевна** – слушатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины».
- Куцин Оксана Тарасівна** – викладач кафедри іноземних мов Львівський національний аграрний університет.
- Лабудько Степан Пилипович** – старший викладач кафедри освітніх та інформаційних технологій КЗ «Сумський ОІППО».
- Лавриненко Лариса Миколаївна** – старший науковий співробітник, кандидат економічних наук ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».
- Литвиненко Катерина Анатоліївна** – Харківський національний автомобільно-дорожній університет.
- Ліновицька Віта Михайлівна** – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».
- Логвіненко Віталіна Вікторівна** – викладач іноземних мов Хорольський агропромисловий коледж Полтавської державної аграрної академії.
- Макаренко Татьяна Викторовна** – кандидат биологических наук, доцент кафедры химии УО «ГГУ имени Франциска Скорины».
- Максут Жандос** – Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова.
- Мидляк Наталія Миколаївна** – студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Мубараков Акан Мукашевич** – доктор педагогических наук, профессор Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Мызгина Татьяна Ивановна** – преподаватель-методист преподаватель высшей категории, Харьковский государственный автомобильно-дорожный колледж.
- Мырзагалиева Гульмира Галиакпаровна** – Казахский агртехнический университет имени С. Сейфуллина.
- Назарова М.А.** – студентка Самаркандского государственного университета.
- Никитин Александр Николаевич** – кандидат сельскохозяйственных наук, заведующий лабораторией радиозкологии ГНУ «Институт радиобиологии Национальной академии наук Беларуси».
- Нурбекова Гульмира Фазылгаламовна** – старший преподаватель кафедры Информатики Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Олимжонова С.** – студентка Самаркандского государственного университета.

- Онщенко Сергій Борисович** – аспірант Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Пазылбек Меруерт Абайқызы** – Жезказганский университет имени О.А. Байконурова.
- Пак Людмила Николаевна** – ассистент кафедры английского языка и литературы.
- Панчишин Світлана Богданівна** – старший викладач Львівський національний аграрний університет.
- Полозюк Юлія Володимирівна** – студентка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».
- Рахимова Муйба Темировна** – старший преподаватель Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова.
- Романець Зоя Олексіївна** – кандидат психологічних наук, доцент. Національний університет «Львівська політехніка».
- Рузиев Ф.А.** – ассистент кафедры Физиология, генетика и биохимии Самаркандского государственного университета.
- Самбетбаева Мадина Аралбаевна** – аспірант НГУ.
- Сергазина Лязиза Дархановна** – магистрант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Сердалиева Бахытлы Хайдаровна** – преподаватель по английскому языку в Тахиаташском Политическом колледже.
- Сокол Емілія Олегівна** – Харківський Національний автомобільно-дорожній університет.
- Тлеумагамбетова Данара Шайкуалиевна** – старший преподаватель кафедры Информатики Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Триньов Максим Сергійович** – Харківський національний автомобільно-дорожній університет.
- Фармонова Камола Абдумаликовна** – преподаватель Ферганского колледжу искусств.
- Хайитов Д.Г.** – ассистент кафедры Физиология, генетика и биохимии Самаркандского государственного университета.
- Цапок Олена Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики, реклами та PR-технологій Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького.
- Цівина Леся Михайлівна** – викладач-методист вищої категорії дисциплін фізико – математичного циклу, голова циклової комісії фізико – математичних дисциплін агропромислового коледжу Полтавської державної аграрної академії.
- Черкасова Тетяна Анатоліївна** – старший викладач кафедри іноземних мов Сумського національного аграрного університету.
- Шеремет Валерія В'ячеславівна** – Харківський національний автомобільно-дорожній університет.
- Штанько Анна Игоревна** – магистрант первого года обучения УО «ГГУ имени Франциска Скорины».

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩІЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые преподаватели, аспиранты, студенты!

Государственное высшее учебное заведение

«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»,

молодежная общественная организация «Независимая ассоциация молодежи»,

студенческое научное общество исторического факультета «Комитет исследования истории и современности»

Информируют Вас, что 31 мая 2018 г. проводится IV Международная научно-практическая интернет-конференция

«Проблемы и перспективы развития современной науки в странах Европы и Азии».

Планируется работа по секциям:

I. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Систематика и география высших растений.
2. Структурная ботаника и биохимия растений.
3. Микология и альгология.
4. Ресурсоведение и интродукция растений.
5. Молекулярная биология, микробиология.
6. Зоология.
7. Физиология человека и животных.
8. Биохимия и биофизика.
9. Генетика и цитология.
10. Биоинженерия и биоинформатика.

II. ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

1. Регионоведение и региональная организация общества.
2. Наблюдение, анализ и прогноз метеорологических условий.
3. Гидрология и водные ресурсы.
4. Биогеография, биоресурсоведение, биоразнообразие.
5. Картография и геоинформатика.
6. Природопользование и экологический мониторинг.
7. Техника и технологии геологоразведочных работ.
8. Почвоведение.
9. Экономическая география.

III. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

1. Повышение роли государственного служащего на современном этапе развития общества.
2. Современные технологии управления.
3. Взаимодействие различных ветвей власти.
4. Подготовка государственных служащих.

IV. ЭКОЛОГИЯ

1. Состояние биосферы и его влияние на здоровье людей.
2. Экологические и метеорологические проблемы больших городов и промышленных зон.
3. Радиационная безопасность и социально-экологические проблемы.
4. Промышленная экология и медицина труда.
5. Проблемы экологического воспитания молодежи.
6. Экологический мониторинг.

V. ЭКОНОМИКА

1. Банки и банковская система.
2. Внешнеэкономическая деятельность.
3. Финансовые отношения.
4. Инвестиционная деятельность и фондовые рынки.
5. Управление трудовыми ресурсами.
6. Маркетинг и менеджмент.
7. Учет и аудит.
8. Математические методы в экономике.
9. Экономика промышленности.
10. Экономика предприятия.
11. Логистика.
12. Экономика АПК.
13. Региональная экономика.
14. Экономическая теория.
15. Государственное регулирование экономикой.
16. Макроэкономика.

VI. ИСТОРИЯ

1. История Украины.
2. Всемирная история.
3. История науки и техники.
4. Этнография.
5. Устная история.
6. История стран СНГ.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Дифференциальные и интегральные уравнения.
2. Перспективы систем информатики.
3. Теория вероятностей и математическая статистика.
4. Прикладная математика.
5. Математическое моделирование.

VIII. ИСКУССТВО

1. Музыкальное искусство.
2. Искусство танца.
3. Театральное искусство.
4. Фото и киноискусство.
5. Искусство дизайна.

IX. ПЕДАГОГИКА

1. Дистанционное образование в высшей школе.
2. Проблемы подготовки специалистов.
3. Методические основы воспитательного процесса.
4. Стратегические направления реформирования системы образования.
5. Современные методы преподавания.
6. Социальная педагогика.

X. ПОЛИТОЛОГИЯ

1. Избирательные технологии.
2. Проблемы интеграции Украины в мировое сообщество.
3. Отношения Украины с НАТО.
4. Отношения Украины со странами СНГ.

XI. ПРАВО

1. История государства и права.
2. Административное и финансовое право.
3. Охрана авторских прав.
4. Трудовое право и право социального обеспечения.
5. Уголовное право и криминология.
6. Борьба с экономическими преступлениями.
7. Экологическое, земельное и аграрное право.
8. Конституционное право.
9. Гражданское право.
10. Хозяйственное право.
11. Криминология и судебная медицина.
12. Предпринимательское и банковское право.
13. Уголовно-процессуальное право.

XII. ПСИХОЛОГИЯ

1. Место психолога на производстве.
2. Формы работы психолога-практика.
3. Современные тенденции в методологии психологических исследований.
4. Психология терроризма.
5. Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях.
6. Клиническая психология.
7. Общая психология.
8. Педагогическая психология.
9. Психология развития.
10. Психология труда.
11. Психофизиология.
12. Социальная психология.

XIII. СОЦИОЛОГИЯ

1. Кадровый менеджмент.
2. Современные технологии социального опроса.

XIV. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

1. Компьютерная инженерия.
2. Вычислительная техника и программирование.
3. Программное обеспечение.
4. Информационная безопасность.

XV. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

1. Физическая культура и спорт: проблемы исследования, предложения.
2. Развитие физкультуры и спорта в современных условиях.

XVI. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Методика преподавания языка и литературы.
2. Риторика и стилистика.
3. Теоретические и методологические проблемы исследования языка.
4. Синтаксис: структура, семантика, функция.
5. Методы и приемы контроля уровня владения иностранным языком.
6. Актуальные проблемы перевода.
7. Язык, речь, речевая коммуникация.
8. Украинский язык и литература.
9. Русский язык и литература.
10. Этно-, социо- и психолингвистика.

XVII. ФИЛОСОФИЯ

1. Философия литературы и искусства.
2. Социальная философия.
3. История философии.
4. Философия культуры.
5. Философия религии.
6. Философия науки.

XVIII. ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Metallurgy.
2. Горное.
3. Литейная Дело.
4. Машиноведение.
5. Электротехника
6. Теплотехника.
7. Гидротехника.
8. Радиотехника.
9. Строительство

XIX. СОЦИАЛЬНЫЕ КОММУНИКАЦИИ. МЕДИА.

1. Журналистика. Теория и история журналистики.
2. Книговедение, библиотековедение, библиографоведение.
3. Социальная информатика. Прикладные социально-коммуникационные технологии.

Оргкомитет конференції планує розміщати доповіді на Web-сторінці по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua>.

По результатам конференції буде сформований електронний збірник матеріалів, який можна буде завантажити в PDF-форматі на головній сторінці конференції по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Робочі мови конференції – український, польський, російський, англійський, французький, білоруський, грузинський, армянський, азербайджанський, казахський, узбекський, таджицький, киргизський, молдавський, туркменський.

Останній термін подання матеріалів – 30 травня 2018 р. (включительно).

Вартість участя в конференції та розміщення статті в електронному збірнику становить:

Організаційний збірник – 10 USD США або 10 Євро (переклад в гривні – 500 гривень). (в організаційний збірник входить оплата за розміщення на сайті, верстка макета, редактування текстів).

Обсяг статті – не більше 7 сторінок. Завантажити збірник можна буде **через тиждень** на головній сторінці конференції.

Для учасників країн Європи та Азії (за виключенням України) засоби перераховуються наступним чином:

УВАГА!!! В Україні працюють тільки такі системи перекладу.

1. СПОСОБ ПЕРЕВОДА

Або поштовою перекладом на Ф.І.О.: Бобровник Юрій Вікторович, 08401, Україна, Київська обл, г. Переяслав-Хмельницький, ул. Сухомлинського, 34, к. 908.

2. СПОСОБ ПЕРЕВОДА Moneygram на Бобровник Юрій Вікторович (BOBROVNIK JURIY VIKTOROVICH) (вказуйте код перекладу Ф.І.О того, хто перекладає організаційний збірник)

3. СПОСОБ ПЕРЕВОДА Western Union на Бобровник Юрій Вікторович (BOBROVNIK JURIY VIKTOROVICH) (вказуйте код перекладу Ф.І.О того, хто перекладає організаційний збірник)

4. СПОСОБ ПЕРЕВОДА MEEST Transfer Бобровник Юрій Вікторович (BOBROVNIK JURIY VIKTOROVICH) (вказуйте код перекладу Ф.І.О того, хто перекладає організаційний збірник)

5. СПОСОБ ПЕРЕВОДА Sigue Бобровник Юрій Вікторович (BOBROVNIK JURIY VIKTOROVICH) (вказуйте код перекладу Ф.І.О того, хто перекладає організаційний збірник)

6. СПОСОБ ПЕРЕВОДА RIA Бобровник Юрій Вікторович (BOBROVNIK JURIY VIKTOROVICH) (вказуйте код перекладу Ф.І.О того, хто перекладає організаційний збірник)

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Научная степень и ФИО автора
по образцу Иван Петренко (Киев, Украина)

**Секция, подсекция по образцу (Филологические науки
Методика преподавания языка и литературы.)**

НАЗВАНИЕ СТАТЬИ (БОЛЬШИМИ БУКВАМИ)

Текст статьи

(Ссылки на литературу по тексту в квадратных скобках по образцу [1, с. 23])

Литература:

1. Евремов С. Михаил Коцюбинский / / Ефремов С. Избранное: Ст. науч. разведки. Монографии - К.: Наук. мысль, 2002. – 760 с.

Научный руководитель:

кандидат исторических наук Бобровник Юрий Викторович

Внимание!

После литературы (в правом углу указывается научный руководитель (для студентов и аспирантов)) подаются сведения об авторах (Ф.И.О. (полностью), телефон, E-mail, место работы или учебы, должность, ученое звание, ученая степень.

К участию в конференции принимаются статьи объемом до 7 страниц набранных в редакторе **WORD** в виде компьютерного файла с расширением *. doc. Шрифт Times New Roman 14. Междустрочный интервал 1,5. Поля со всех сторон 20 мм. Материалы на конференцию принимаются по электронной почте по адресу: neasmo@gmail.com (тема сообщения: 31.05.2018 г.) (в случае если Ваш почтовик выбрасывает **ошибка не отправления** отправляйте на адрес neasmo@ukr.net) или на CD-дисках (дискеты не принимаются) с добавлением печатных материалов + отсканированную копию или ксерокс квитанции об оплате оргвзноса. **В случае отправки научной статьи по электронной почте**, печатные материалы присылать не надо, а к статье, нужно прикрепить отсканированную копию квитанции об оплате оргвзноса.

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл., г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 34, к. 908.

Контактное лицо в Украине и за рубежом: Бобровник Юрий Викторович

Контактные телефоны: **+38 (097) 923 16 58 :**

E-mail: neasmo@gmail.com

ВНИМАНИЕ!

После того, как мы получили от Вас статью, Вы обязательно должны получить ответное сообщение: **«Вашу статью получили и приняли»**. Если такой ответ не поступил, через день после отправки, тогда обязательно позвоните в оргкомитет и сообщите о ситуации.

ВНИМАНИЕ! В случае если Вам нужен электронный сертификат, то в сведениях об авторе, укажите об этом. И мы Вам его вышлем по электронной почте **в течение двух недель после завершения проведения конференции.**

РАБОТЫ ОБЪЕМОМ более 7 страниц не принимаются!

Тексты, набранные межстрочным интервалом 1,0 **НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!**

С результатами и форматом проведения подобных мероприятий можно ознакомиться по адресу <http://conferences.neasmo.org.ua/>

Участие в конференции – это отличная возможность осветить свои научные работы для студентов, аспирантов и преподавателей!

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ УЧАСНИКІВ З УКРАЇНИ

Шановні викладачі, аспіранти, студенти!

Державний вищий навчальний заклад

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»,

молодіжна громадська організація «Незалежна асоціація молоді»,

студентське наукове товариство історичного факультету «Комітет дослідження історії та сучасності»

Інформують Вас, що 31 травня 2018 р. проводиться IV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії».

Планується робота за секціями:

I. БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Систематика та географія вищих рослин.
2. Структурна ботаніка та біохімія рослин.
3. Мікологія та альгологія.
4. Ресурсоведення та інтродукція рослин.
5. Молекулярна біологія мікробіологія.
6. Зоологія.
7. Фізіологія людини та тварин.
8. Біохімія та біофізика.
9. Генетика та цитологія.
10. Біоінженерія та біоінформатика.

II. ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

1. Регіоноведення і регіональна організація суспільства.
2. Спостереження, аналіз та прогноз метеорологічних умов.
3. Гідрологія та водні ресурси.
4. Біогеографія, біоресурсоведення, біорізноманітність.
5. Картографія та геоінформатика.
6. Природокористування та екологічний моніторинг.
7. Техніка та технологія геологорозвідувальних робіт.
8. Ґрунтознавство.
9. Економічна географія.

III. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

1. Підвищення ролі державного службовця на сучасному етапі розвитку суспільства.
2. Сучасні технології управління.
3. Взаємодія різних гілок влади.
4. Підготовка державних службовців.

IV. ЕКОЛОГІЯ

1. Стан біосфери та його вплив на здоров'я людей.
2. Екологічні та метеорологічні проблеми великих міст і промислових зон.
3. Радіаційна безпека та соціально-екологічні проблеми.
4. Промислова екологія і медицина праці.
5. Проблеми екологічного виховання молоді.
6. Екологічний моніторинг.

V. ЕКОНОМІКА

1. Банки та банківська система.
2. Зовнішньоекономічна діяльність.
3. Фінансові відносини.
4. Інвестиційна діяльність та фондові ринки.
5. Управління трудовими ресурсами.
6. Маркетинг та менеджмент.
7. Облік та аудит.
8. Математичні методи в економіці.
9. Економіка промисловості.
10. Економіка підприємства.
11. Логістика.
12. Економіка АПК.
13. Регіональна економіка.
14. Економічна теорія.
15. Державне регулювання економіки.
16. Макроекономіка.

VI. ІСТОРІЯ

1. Історія України.
2. Загальна історія.
3. Історія науки і техніки.
4. Етнографія.
5. Усна історія.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Диференціальні та інтегральні рівняння.
2. Перспективи систем інформатики.
3. Теорія ймовірностей та математична статистика.
4. Прикладна математика.
5. Математичне моделювання.

VIII. МИСТЕЦТВО

1. Музичне мистецтво.
2. Мистецтво танцю.
3. Театральне мистецтво.
4. Фото і кіномистецтво.
5. Мистецтво дизайну.

IX. ПЕДАГОГІКА

1. Дистанційна освіта у вищій школі.
2. Проблеми підготовки фахівців.
3. Методичні основи виховного процесу.
4. Стратегічні напрями реформування системи освіти.
5. Сучасні методи викладання.
6. Соціальна педагогіка.

X. ПОЛІТОЛОГІЯ

1. Виборчі технології.
2. Проблеми інтеграції України у світове співтовариство.
3. Відносини України з НАТО.
4. Відносини України з країнами СНД.

XI. ПРАВО

1. Історія держави та права.
2. Адміністративне і фінансове право.
3. Охорона авторських прав.
4. Трудове право та право соціального забезпечення.
5. Карне право та кримінологія.
6. Боротьба з економічними злочинами.
7. Екологічне, земельне та аграрне право.
8. Конституційне право.
9. Цивільне право.
10. Господарське право.
11. Криміналістика та судова медицина.
12. Підприємницьке та банківське право.
13. Кримінально-процесуальне право.

XII. ПСИХОЛОГІЯ

1. Місце психолога на виробництві.
2. Форми роботи психолога-практика.
3. Сучасні тенденції в методології психологічних досліджень.
4. Психологія тероризму.
5. Психолого-виховні проблеми розвитку особистості в сучасних умовах.
6. Клінічна психологія.
7. Загальна психологія.
8. Педагогічна психологія.
9. Психологія розвитку.
10. Психологія праці.
11. Психофізіологія.
12. Соціальна психологія.

XIII. СОЦІОЛОГІЯ

1. Кадровий менеджмент.
2. Сучасні технології соціального опитування.

XIV. СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

1. Комп'ютерна інженерія.
2. Обчислювальна техніка та програмування.
3. Програмне забезпечення.
4. Інформаційна безпека.

XV. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

1. Фізична культура і спорт: проблеми дослідження, пропозиції.
2. Розвиток фізкультури і спорту в сучасних умовах.

XVI. ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Методика викладання мови та літератури.
2. Риторика і стилістика.
3. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження мови.
4. Синтаксис: структура, семантика, функція.
5. Методи та прийоми контролю рівня володіння іноземною мовою.
6. Актуальні проблеми перекладу.
7. Мова, мовлення, мовна комунікація.
8. Українська мова та література.
9. Російська мова і література.
10. Етно-, соціо- та психолінгвістика.

XVII. ФІЛОСОФІЯ

1. Філософія літератури та мистецтва.
2. Соціальна філософія.
3. Історія філософії.
4. Філософія культури.
5. Філософія релігії.
6. Філософія науки.

XVIII. ТЕХНІЧНІ НАУКИ

1. Металургія
2. Гірництво
3. Ливарна справа
4. Машинознавство
5. Електротехніка
6. Теплотехніка
7. Гідротехніка
8. Радіотехніка
9. Будівництво

XIX. СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА.

1. Журналістика. Теорія та історія журналістики
2. Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство.
3. Соціальна інформатика. Прикладні соціально-комунікаційні технології

Оргкомітет конференції планує розмішувати доповіді на web-сторінці за адресою: <http://conferences.neasmo.org.ua/>

Робочі мови конференції: українська, польська, російська, англійська, французька, білоруська, грузинська, вірменська, азербайджанська, казахська, узбецька, таджицька, киргизька, молдавська, туркменська.

Останній термін подання статей – 30 травня 2018 р. (включно).

Вартість участі в конференції та розміщення статті в електронному збірнику складає:

Оргвнесок – 100 грн. (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстака макету, редагування текстів, електронний сертифікат). Об'єм статті – не більше 7 сторінок. Скачати збірник можна буде через тиждень після закінчення роботи конференції за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/> натиснувши на слово.

Увага! Реквізити змінено. Кошти перераховуються на:

Картку Приват банку 5168 7456 0127 4365 (одержувач – **Бобровнік Юрій Вікторович**) та відправити SMS підтвердження про оплату на моб. 097 923 16 58 у повідомленні вказати прізвище учасника конференції.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

ПІБ автора
Місто
за зразком *Іван Петренко*
(Київ, Україна)

Секція, підсекція за зразком **ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**
(Методика викладання мови та літератури)

Назва статті (великими літерами)

Текст статті

(посилання на літературу по тексту у квадратичних дужках за зразком [1, с. 23])

Література:

7. Коцур В.П. Історія середніх віків: [у 2-х т.]. – Т.1. Раннє середньовіччя: курс лекцій. / В.П. Коцур, В.О. Балух. – Чернівці: Наші книги, 2009. – 496 с.
8. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. / Б.П. Пангелов. – К.: Академвидав, 2010. – 248 с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, Петренко Іван Петрович

Увага!

Після літератури (у правому куті вказується науковий керівник (для студентів та аспірантів)) подаються **відомості про авторів** (П.І.П. (повністю) телефон, E-mail, місце роботи або навчання, посада, вчене звання, науковий ступінь).

До участі у конференції приймаються статті **обсягом від 5 до 7 сторінок** набраних у редакторі WORD у вигляді комп'ютерного файлу з розширенням *.doc. Шрифт Times New Roman 14. Міжрядковий інтервал 1,5. Поля з усіх сторін 20 мм. Матеріали на конференцію приймаються електронною поштою за адресою: **neasmo@gmail.com** (тема повідомлення: **31 травня 2018 р.** (у разі якщо Ваш поштовик викидає помилку не відправлення відправляйте на адресу **neasmo@ukr.net**)) або на CD-дисках (**дискети не приймаються**) із додаванням друкованих матеріалів + відскановану копію або ксерокс квитанції про сплату оргвнеску. У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приватбанку ксерокопію квитанції не надсилається (достатньо відправити **SMS** вказавши прізвище **автора доповіді**).

Увага! У разі відправки статті та квитанції про оплату оргвнеску електронною поштою, надсилати друковані матеріали Укрпоштою не потрібно!

Увага! Після того, як ми отримали від Вас статтю, Ви обов'язково маєте отримати повідомлення-відповідь: **«Вашу статтю отримано та захищено»**. Якщо така відповідь не надійшла через день після надсилання, тоді обов'язково зателефонуйте оргкомітету і повідомте про ситуацію.

Увага! У разі якщо Вам потрібний електронний сертифікат, то у відомостях про автора, вкажіть про це. І ми Вам його надішлемо електронною поштою на протязі двох тижнів після завершення проведення конференції.

Адреса оргкомітету:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 34, к. 908.

Координатор – Бобровнік Юрій Вікторович

Контактний телефон: (097) 923 16 58.

РОБОТИ ОБ'ЄМОМ менше 3 сторінок НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!

ТЕКСТИ, НАБРАНІ МІЖРЯДКОВИМ ІНТЕРВАЛОМ 1,0 НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!!!

З результатами та форматом проведення попередніх конференцій можна ознайомитися за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua/>

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ**СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ**

Bo'ston Mamatqulova (Samarqand, O'zbekiston) XONAKILASHTIRILGAN TOVUQSIMON QUSHLARNING ANATOMIK, MORFOLOGIK VA XULQ-ATVORIDAGI O'ZGARISHLAR.....	6
Тетяна Замазій, Олександр Неплях (Харків, Україна) ФІЗІОЛОГІЯ ЛІМФАТИЧНОЇ СИСТЕМИ.....	7
Nazarova M., Olimjonova S.G', Hayitov D.G' (Samarkand, O'zbekiston) SUT VA SUT MAHSULOTLARINING ORGANIZIM UCHUN BIOLOGIK QIYMATI VA TARKIBI.....	10
Юлія Полозюк, Віта Ліновицька, Олексій Дуган (Київ, Україна) ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТИВУВАННЯ АНАЕРОБНИХ ВОДЕНСИНТЕЗУВАЛЬНИХ МІКРООРГАНІЗМІВ НА ТВЕРДИХ ХАРЧОВИХ ВІДХОДАХ.....	11
Farid Ruziyev, Munisa Abdusalomova (Samarkand, O'zbekiston) QORAKO'L QO'YLARIDA MIS ELEMENTI BILAN BOG'LIQ ZAHARLANISHINING EKOTOKSIKOLOGIK TAVSIFI.....	12
Olimjonova S., Nazarova M., Hayitov D. (Samarkand, O'zbekiston) OZIQ-OVQAT MAHSULOTLARINING SIFAT DARAJASI, BIOLOGIK QIYMATI VA XUSUSIYATLARI.....	15
Исмайилова М.А. (Самарканд, Узбекистан) ИЗУЧЕНИЕ MORFOLOGICHESKOY STRUKTURY REGIONAL'NYKH LIMFATICHESKIX UZLOV U EKSPERIMENTAL'NYKH ZHIVOTNYKH S IMPLANTIROVANNNOY OPUKHOLYU AKATOL.....	16

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

Татьяна Мызгина (Харьков, Украина) СОСТОЯНИЕ И РЕСУРСНАЯ БАЗА ПОДЗЕМНЫХ ВОД УКРАИНЫ.....	18
--	----

СЕКЦІЯ: ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Арайлым Бақытжанова (Астана, Қазақстан) ЖАҢАРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ ҚЫЗМЕТ ТИІМДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖАҢА МОДЕЛІ.....	21
--	----

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ

Татьяна Макаренко, Анна Штанько, Александр Никитин (Гомель, Республика Беларусь) ЗАГРЯЗНЕНИЕ ВОДЫ ВОДОЁМОВ Г. ГОМЕЛЯ И ПРИЛЕГАЮЩИХ ТЕРРИТОРИЙ.....	23
Ткачук К.Н., Калінчик В.В. (Київ, Україна) ПРОГНОЗУВАННЯ ЯК СКЛАДОВА ФУНКЦІЯ СИСТЕМИ МОНІТОРИНГУ НЕБЕЗПЕЧНИХ ТА ШКІДЛИВИХ ФАКТОРІВ ВИРОБНИЧОГО СЕРЕДОВИЩА.....	25

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

Світлана Біліченко (Київ, Україна) ПРИНЦИПИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ЯКОСТІ ОСВІТИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	28
Людмила Глущенко (Київ, Україна) ДІЯЛЬНІСТЬ ФІНАНСОВИХ КОМПАНІЙ НА РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ.....	30
Леонтьєва Л.В., Анжеліка Коваль (Харків, Україна) ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТРАНСПОРТІ.....	34
Віталій Кравець (Ірпінь, Україна) ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ.....	36
Анварьон Маъмуров, Фуркат Юсупов (Тоҷикистон) САМТӢОИ МУКАММАЛГАРДОНИИ МЕХАНИЗМИ ТАНЗИМИ БУЪЕТӢ – АНДОЗӢ.....	38

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Сергій Оніщенко (Черкаси, Україна) МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	41
Наталія Мидляк (Київ, Україна) ДІАЛОГ МІЖ МИТРОПОЛИТОМ АНДРЕЄМ ШЕПТИЦЬКИМ ТА ПАПОЮ ПІЄМ Х (1905-1914 РР.)....	42

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Утеулиева К.Н., Шаждекеева Н.К., Сариев А.Д. (Атырау, Казахстан) О ТРИВИАЛЬНЫХ ГОМОЛОГИЯХ ТРЕТЬЕГО ПОРЯДКА ПОДАЛГЕБРЫ L_1 ГАМИЛЬТОНОВОЙ АЛГЕБРЫ ЛИ.....	45
Утеулиева К.Н., Шаждекеева Н.К., Сариев А.Д. (Атырау, Казахстан) О ТРИВИАЛЬНЫХ ГОМОЛОГИЯХ ТРЕТЬЕГО ПОРЯДКА ПОДАЛГЕБРЫ $\bar{L}_1$ КОНТАКТНОЙ АЛГЕБРЫ ЛИ.....	47

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Алимбекова А.У., Танаев Қ.Т. (Тараз, Қазақстан) ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УМЕНИЙ И НАВЫКОВ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	51
Марія Антонченко (Суми, Україна) ОСВІТНІ МОЖЛИВОСТІ СУЧАСНИХ МАС-МЕДІА.....	52
Олена Борзик (Харків, Україна) ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК ПРОФЕСІЙНОЇ ЯКОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ.....	54
Жансая Досмат (Жезказган, Казахстан) БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН АРТТЫРУДАҒЫ КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДЫҒ МАҒЫЗЫ.....	56
Адилия Капизова, Сауле Жубакова (Астана, Казахстан) ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ ВУЗА: ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА.....	58
Курбиева К.О., Куренбаева Б.Т., Омарова Д.Б., Абдиманапова П.Б., Мажит Ж.Б. (Алматы, Қазақстан) АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МАҒЫЗЫ.....	60
Степан Лабудько (Суми, Україна) ІНФОРМАЦІЙНО-ЦИФРОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ПЕДАГОГА У КОНТЕКСТІ ВИМОГ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ.....	62
Марія Левицька (Переяслав-Хмельницький, Україна) ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ ОСВІТНІМ ПРОЦЕСОМ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ.....	64
Віталіна Логвіненко (Хорол, Україна) ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ (ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ).....	66
Манарбек Г. (Жезказган, Казахстан) РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПОДРОСТКОВ.....	69
Яна Мартинюк (Київ, Україна) ОРГАНІЗАЦІЯ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ.....	71
Меруерт Пазылбек (Жезказган, Казахстан) ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҒІ ЖАҒАШЫЛДЫҒЫ.....	73
Айдана Примжанова (Жезказган, Казахстан) МҰҒАЛІМ МЕН ОҚУШЫ АРАСЫНДАҒЫ ЖАҒЫМДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰРУДЫҒ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ.....	75
Нуржамал Саулембекова (Жезказган, Казахстан) ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРАТЫН АЛҒАШҚЫ СУБЪЕКТ- АТА-АНАНЫҒ АЛАТЫН ОРНЫ.....	78
Лязиза Сергазина (Астана, Казахстан) СТУДЕНТТЕРДІҒІ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДАМУТУДЫҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	80
Ася Сучану, Марія Константинова (Ізмаїл, Україна) ПІЩАНА ТЕРАПІЯ ЯК ЗАСІБ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ.....	82
Олена Борзик, Аліна Бутенко, Анна Дерев'янцева (Харків, Україна) ШЛЯХИ ТА МЕТОДИ ВПРОВАДЖЕННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ПРЕЗЕНТАЦІЙ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	84
Леся Цівина (Хорол, Україна) РОЛЬ МАТЕМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ СПЕЦІАЛІСТІВ.....	86
Леся Червона (Київ, Україна) УПРАВЛІННЯ УНІВЕРСИТЕТОМ В КОНТЕКСТІ ОСВІТНІХ РЕФОРМ.....	89
Тетяна Черкасова (Суми, Україна) СТАН ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	90

СЕКЦІЯ: ПРАВО

Дмитро Белов (Харків, Україна) МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ.....	94
Денис Жук (Харків, Україна) ЩОДО УКЛАДАННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ МІЖ ПРАЦІВНИКОМ ТА ФІЗИЧНОЮ ОСОБОЮ ПІДПРИЄМЦЕМ.....	96
Олена Кононенко (Харків, Україна) ЩОДО РОЗВИТКУ АВТОМОБІЛЬНОГО ТРАНСПОРТУ В УКРАЇНІ.....	98
Леонтьева Л.В., Криворучко Екатерина (Харьков, Украина) ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ТРУДА НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ УКРАИНЫ: ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ИХ РЕШЕНИЕ.....	99

Тетяна Кugno (Харків, Україна) ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ.....	102
Лариса Лавриненко (Київ, Україна) ДУАЛЬНА СИСТЕМА ОСВІТИ В ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ.....	104
Леонтьєва Л.В., Катерина Литвиненко (Харків, Україна) АНТРОПОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМОК В КРИМІНОЛОГІЇ ПІД ЧАС ВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ	106
Леонтьєва Л.В., Лавошник Анна (Харків, Україна) ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	109
Леонтьєва Л.В., Ірина Рябуха (Харків, Україна) ЗАБОРОНА ДОСЛІДІВ НАД ЛЮДЬМИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗМІСТУ ПРАВА НА ГІДНІСТЬ.....	110
Леонтьєва Л. В., Сокол Емілія (Харків, Україна) ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА.....	113
Максим Гришук (Харків, Україна) ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ В УКРАЇНІ.....	115
Анастасія Мезенцова (Харків, Україна) ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОХОРОНИ ВИНАХОДІВ В УКРАЇНІ.....	116
Максим Татьянченко (Харків, Україна) ВЗАЄМОДІЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ І ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	118
Максим Триньов (Харків, Україна) ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ.....	120
Валерія Шеремет (Харків, Україна) ПРОБЛЕМА ЕКОЛОГІЧНОГО ТЕРОРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	122
Леонтьєва Л.В., Сва Шибко (Харків, Україна) СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА НЕПОВНОЛІТНІХ. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПРАВОПОРУШНИКА.....	124

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ

Татьяна Кондратенко (Ельск, Беларусь) ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА САМООЦЕНКУ ПОДРОСТКОВ.....	127
Елена Кухоренко (Рогачев, Республика Беларусь) ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПОЯВЛЕНИЕ У ПОДРОСТКОВ СКЛОННОСТИ К РИСКУ.....	129
Жансая Лекерова (Жезказган, Казахстан) ОБЩЕЕ ПОНЯТИЕ О СИСТЕМЕ ЦЕННОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ.....	131
Зоя Романець (Львів, Україна) ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ОХОРОНИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ.....	134
Ольга Курбацкая (Корма, Республика Беларусь) ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ У СТАРШИХ ДОШКОЛЬНИКОВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ГОТОВНОСТИ К ШКОЛЕ.....	137
Володимир Шевченко (Київ, Україна) ПРОФЕСІЙНЕ ЗДОРОВ'Я ПЕРСОНАЛУ ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	139

СЕКЦІЯ: СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ. МЕДІА

Олена Цапок (Черкаси, Україна) ПОШИРЕННЯ ПРИХОВАНОЇ РЕКЛАМИ В ЧЕРКАСЬКИХ ОБЛАСНИХ ГАЗЕТАХ.....	142
--	-----

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Айдын Бакенов, Гульмира Мырзагалиева (Астана, Казахстан) СИСТЕМА МОНИТОРИНГА КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА.....	145
Бегалиева К.Б., Аршидинова М.Т., Аскарора А. (Алматы, Казахстан) ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ МЕТОД РЕШЕНИЯ НЕЛИНЕЙНОЙ ЗАДАЧИ ТЕРМОУПРУГОСТИ ДЛЯ СТЕРЖНЯ ПЕРЕМЕННОГО СЕЧЕНИЯ.....	148
Айгерим Еримбетова, Бауыржан Абдалиев (Астана, Казахстан) ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СӨЗДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУ ФОРМАСЫН АНЫҚТАУ.....	152
Акмарал Абишева (Алматы, Республика Казахстан) ПОЗИЦИЈАЛЫҚ ЕМЕС САНАУ ЖҮЙЕСІ НЕГІЗІНДЕ МОДИФИКАЦИЯЛАНҒАН ШНОРП АЛГОРИТМІ	155
Макпал Асанбай (Астана, Казахстан) КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ГРАФИКЕ.....	157
Богдан Григорович (Київ, Україна) ПРОГРАМНА РЕАЛІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ ДИНАМІКИ РОЗПОДІЛЮВАЧА НАМАГНІЧЕНИХ ТІЛ.....	159
Динмухамбет Каирбеков (Астана, Казахстана), Мадина Самбетбаева (Новосибирск, Россия) Гульмира Мырзагалиева ОНТОЛОГИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРЕДМЕТНОЙ ОБЛАСТИ НАУЧНЫХ ТРУДОВ ППС.....	161

Максут Жандос (Талдыкорган, Казахстан) ОҚУ ҮРДСІН АВТОМАТТАНДЫРУАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІ.....	164
Гульмира Нурбекова, Данара Тлеумагамбетова, Нуржамал Дыбыспаева (Астана, Казахстан) ОЛИМПИАДАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДЕГІ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІҢ ОРНЫ.....	165
Гульмира Нурбекова, Данара Тлеумагамбетова, Нуржамал Дыбыспаева, Абылай Кусаинов (Астана, Казахстан) ПРОБЛЕМЫ РАЗМЕЩЕНИЯ НЫНЕСНИХ ДАТА-ЦЕНТРОВ.....	168

СЕКЦИЯ: ТЕХНИЧНИ НАУКИ

Гимранов Н.Ш. (Атырау, Қазақстан) ҚАЗАҚСТАҢДА ЖАҢҒЫРТЫЛАТЫН ЭНЕРГЕТИКАНЫҢ ДАМУ БЫҒЫТЫ.....	170
Жумамбетов А.К., Абекеев Н.К., Керимбаев Р.А. (Нукус, Узбекистан) ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЛАНДШАФТНОЙ АРХИТЕКТУРЫ В СЕЛАХ УЗБЕКИСТАНА.....	172
Калінчик В.П., Мейта А.В., Несен Л.І. (Київ, Україна) ОРГАНІЗАЦІЯ ОБЛІКУ ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ СУБ'ЄКТІВ ВІДНОВЛЮВАЛЬНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ.....	173

СЕКЦИЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

Наталья Чекмарева, Владимир Шевченко (Днепр, Украина) ПРОБЛЕМЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И ЗДОРОВЬЯ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ.....	176
Валерий Хаджинов, Владимир Хаджинов (Днепр, Украина) СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ФИЗИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ СТУДЕНТОВ.....	177
Олена Шатрова, Лідія Подобіна (Дніпро, Україна) РОЗВИТОК ОСОБИСТИХ ЯКОСТЕЙ СТУДЕНТІВ ЗА ДОПОМОГОЮ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	179

СЕКЦИЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Нурзия Абдикарим (Темиртау, Казахстан) ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАҚСЫЗ СӨЙЛЕМДЕР.....	182
Людмила Байдак (Суми, Україна) ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ ГРАМАТИЦІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ СТУДЕНТІВ НЕЛІНГВІСТИЧНИХ ВНЗ.....	184
Клара Баратова (Карши, Узбекистан) АКТУАЛЬНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРКМЧП НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.....	186
Оксана Березняк (Суми, Україна) СУЧАСНЕ ПОЛОЖЕННЯ АВСТРІЙСЬКОГО ВАРІАНТА НІМЕЦЬКОЇ МОВИ В АВСТРІЇ.....	188
Ірина Богів (Рівне, Україна) ІНТЕРАКТИВНЕ НАВЧАННЯ – ТЕХНОЛОГІЯ УСПІХУ В СУЧАСНОМУ НАВЧАННІ.....	190
Леся Гуня (Львів, Україна) TEACHING VOCABULARY TO ADVANCED STUDENTS: A LEXICAL APPROACH.....	192
Алла Давидюк (Київ, Україна) РОЛЬ АУДІЮВАННЯ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИМ МОВАМ.....	194
Айтолқын Әбдірахман (Астана, Казахстан) ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫН АУДАРУДАҒЫ ҚИЫНДЫҚТАР.....	196
Олена Кречотень (Суми, Україна) ДИДАКТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТУРИСТИЧНИХ РЕКЛАМНИХ ТЕКСТІВ У КУРСІ ВИВЧЕННЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ.....	198
Оксана Куцин (Львів, Україна) ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОВНИХ СИСТЕМ В СВІТЛІ ПРИСКОРЕННЯ ДИНАМІКИ ГРОМАДСЬКИХ ВІДНОСИН.....	200
Світлана Панчишин (Львів, Україна) ОСНОВНІ СПОСОБИ ТА ПРИЙОМИ ПЕРЕКЛАДУ ТЕКСТІВ ТЕХНІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ СТУДЕНТАМИ НЕМОВНИХ ВУЗІВ.....	202
Муйба Рахимова (Карши, Узбекистан) NEMISCHA UNLI VA UNDOSH LARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA ULARNING O'ZBEKCHA UNLI VA UNDOSH LARDAN FARQI.....	204
Ольга Іщенко (Львів, Україна) PRACTICAL WAYS TO HELP ANXIOUS LEARNERS.....	206
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	209

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Інформація для учасників из зарубешных стран.....	212
Інформація для учасників з України.....	215

Українською, польською, російською, англійською, французькою, білоруською, грузинською, вірменською, азербайджанською, казахською, узбецькою, таджицькою, киргизькою, молдавською, туркменською мовами

Матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2018 р. – 221 с.

Материалы III Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития современной науки в странах Европы и Азии»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2018 г. – 221 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,
ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Упорядники: І.В. Тиха, А.М. Вовкодав

Верстка та дизайн: І.В. Тиха, А.М. Вовкодав

Проведення III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
«Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Європи та Азії»
та видання збірника наукових матеріалів стало можливим завдяки організаційній підтримці
молодіжної громадської організації «Незалежна асоціація молоді»

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Матеріали конференції розміщені на сайті МГО «Незалежна асоціація молоді»
за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua>

Адреса оргкомітету конференції:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

